

ISSN 0002 – 3221

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН

КАБАРЛАРЫ

№ 2

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БИШКЕК

2025

ilimbasma@mail.ru

**ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ISSN 0002-3221

Редакционно-издательская коллегия:

член-корреспондент НАН КР К.Е.Абдрахматов (главный редактор)
академик НАН КР Ч.И Арабаев (зам. главного редактора)
член-корреспондент НАН КР Б. М. Худайбергенова (отв. секретарь)
академик Иса Акпер оглы Габиббейли (Азербайджан)
академик НАН КР А. А. Акматалиев
академик НАН КР А.А Асанканов
академик НАН КР А. А. Борубаев
член-корреспондент НАН КР Д.С. Джаилов
академик НАН КР М. С. Джуматаев
академик Г. Т. Ситпаева (Казахстан)
академик НАН КР Ш. Ж. Жоробекова
академик НАН КР А.Т. Жунушов
член-корреспондент А.А. Абдуллаев (Таджикистан)
академик Дархан Кадыралы уулу (Казахстан)
академик Ш.Ш. Сугдуллаев (Узбекистан)
член-корреспондент В.С. Паштецкий (Россия)

Журнал основан
в 1966 г.
Выходит 4 раза
в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве
юстиции КР
свидетельство
№1950

Журнал
входит в
систему РИНЦ
с 2016 г.

ИЦ «Илим»
НАН КР
г. Бишкек
пр. Чуй 265а

СОДЕРЖАНИЕ МАЗМУНУ CONTENT

Кыдралиева К. А., Жоробекова Ш. Ж.

Кыргыз Республикасындагы экологиялык проблемаларды чечүү үчүн келечектүү материалдар жана технологиялар

Перспективные материалы и технологии для решения экологических проблем в Кыргызской Республике

Advanced materials and technologies to solution environmental problems in the Kyrgyz Republic.....7

Оморов Р. О.

Интервалдык динамикалык системалардын бекем (робасттык) туруктуулугунун маселелери

Проблемы робастной устойчивости интервальных динамических систем

Problems of robust stability of interval dynamic systems.....18

Сагымбаев А.А., Аданбаев А.М., Сагымбаев Амантур А.

Кыргыз Республикасында радиожыштык спектрин башкаруу: көйгөйлөр, чечимдер жана автоматташтыруу келечеги

Управление радиочастотным спектром в Кыргызской Республике: вызовы, решения и перспективы автоматизации

Radio frequency spectrum management in the Kyrgyz Republic: challenges, solutions, and automation prospects.....24

Шайдуллаев Р.Б., Абидов А.О., Токтоназаров С.Т., Омуров Ж.К., Саткулов Т.Т.

Күндүн нурунун концентратор катары колдонууда альтернативдүү энергия булагы

К использованию концентраторов солнечного луча как альтернативного источника энергии

Towards the use of solar beam concentrators as an alternative energy source.....38

Сагымбаев А.А., Сагымбаев Амантур А.

Кыргыз Республикасынын радиомониторингин өнүктүрүү: жасалма интеллект жана учкучсуз учуучу аппараттарды интеграциялоо

Развитие радиомониторинга в Кыргызской Республике: интеграция искусственного интеллекта и беспилотных летательных аппаратов

Development of radio monitoring in the Kyrgyz Republic: integration of artificial intelligence and unmanned aerial vehicles.....44

Каукарбаева М. Ж., Адалбекова А. К., Жунушов А. Т.

Жылкылардын эпизоотиялык лимфангитинин диагностикасы үчүн ифа тест системасынын спецификалык жана көмөкчү компоненттерин алуу

Получение специфических и вспомогательных компонентов тест-системы ифа для диагностики эпизоотического лимфангоита лошадей

Obtaining specific and auxiliary components of the elisa test system for the diagnosis of epizootic equine lymphangoiditis.....52

Бакиров А. Б.

Системалардын тутумунун бузулбас байланыш мыйзамы

Закон неразрывной связи двойственности систем

The law of the inseparable connection of the duality of systems.....56

Шаназаров А.С., Мельникова Н. Г.,

Тоолуу аймактардын калкынын экологиялык жана жеке адаптация ресурстарынын мүнөздөмөлөрүндөгү чечкинсиздикке сабырдуулугу

Толерантность к неопределенности в характеристике средово-личностных ресурсов адаптации населения горных регионов

Tolerance to uncertainty in the characteristics of environmental and personal adaptation resources of the population of mountain regions.....73

Weili Duan,

Глобалдык энергияны колдонуу жана сугат дыйканчылыктан чыккан көмүртек

Global energy use and carbon emissions from irrigated agriculture

Глобальное использование энергии и выбросы углерода от орошаемого земледелия..81

Муратбеков Э.М., Казатов Э.У., Скрябин А.П.

Опыт проектирования ангара для лаборатории испытаний строительных материалов, из легких стальных тонкостенных конструкций.....96

Ботобаев К. К., Нышанова Р.А.

1926-жылдын 29-январында түзүлгөн паритеттик комиссиянын аткарган иштери

жөнүндө

О деятельности паритетной комиссии, созданной 29 января 1926 года

On the activities of the parity commission, created on January 29, 1926 102

Акылбекова А. А.

Портреттик сүрөттөөлөрдөгү мезгил концепти (совет мезгили)

Концепция времени в портретных описаний (советское время)

The concept of time in portrait descriptions (soviet era).....112

Мырзабаева Н. Д.

С. Эралиевдин поэзиясын лингвистикалык өңүттө иликтеп-үйрөнүү зарылдыгы жөнүн-

дө

О необходимости исследования и изучения поэзии с. Эралиева с лингвистической точки

зрения

On the need to research and study the poetry of s. Eraliev from a linguistic point of view....116

Мукасов М.

Жеңижоктун лирикалык ырлары

Лирические песни жеңижока

Zhenizhok's lyrical songs.....120

Сатыбалдиева Г. А., Темиркулова Б. М., Пазылова Ш. Н.

Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм образдын лингвопоэтикалык өзгөчөлүктөрү

Лингвопоэтические особенности художественного образа в произведениях Ч.Айтматова

Peculiarities of linguopoetical features of artistic image in works CH. Aitmatov.....126

Исраилова Д. А., Базаралиева Г.К.

“Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” уңгужолунун негизги багыттарынын лингвомада-

ний коду

Лингвокультурный код основных направлений доктрины «Национальный дух – мировые

высоты»

Linguocultural code of the main directions of the doctrine «National spirit - world heights»....132

Максумова С.К.

1924-жылы “Эркин Тоо” гезитинин биринчи саны кантип чыккан?

В 1924 году как вышла первый номер газеты “Эркин Тоо”?

In 1924 how was the first issue of the “Erkin Too” newspaper published?.....138

Кареева З. К., Сатыбалдиева Г. А., Темиркулова Б. М.

Көркөм образдын лингвопоэтикадагы өзгөчөлүктөрү

Особенности художественного образа в лингвопоэтике

Peculiarities of the artistic image in linguopoetics.....143

Сарыбаева Н. К.

Радиожурналистиканын спецификалык өзгөчөлүктөрү

Специфические особенности радиожурналистики

Specific features of radio journalism.....148

Мамытова А. Ж., Толтеев А. Р., Касымбекова А.Т.

Музыка сабагын окутуу процессинде башталгыч мектеп жашындагы балдардын көр-

көм-образдуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү

Развитие художественно-образного мышления детей начального школьного возраста в

процессе музыкальных занятий

Development of artistic and imaginative thinking of primary school children in the process of

music classes.....156

Мамытова А. Ж., Кенжебекова Н. А.

Болочок музыка мугалимине коюлуучу талаптар

Профессиональные требования к будущим учителям музыки

Professional requirements k buduschim uchitelyam music.....162

Тогусаков О. А.

Адамзаттын келечеги жөнүндөгү илим (футурологиялык божомол)

Наука о будущем человечества(футурологический прогноз)

Science about the future of humanity (futurological forecast) 167

Саралаев Н.К., Салморбекова Р.Б., Ибраев М. Э.	
Кыргызстанда улуттук баалуулуктарды жеткирүүдөгү илимдин ролу	
Роль науки в формировании национальных ценностей в Кыргызстане	
The role of science in the formation of national values in Kyrgyzstan.....	171
Тогусаков О.А., Коротенко В.А., Смутко А. Н.	
Акыйкаттуу мамлекет: теориялык- методологиялык ыкмалары	
Справедливое государство: теоретико- методологические подходы	
A just state: theoretical and methodological approaches.....	175
Аскар Абдыкадыр	
Жашоо мааниси, бакыт жана ийгилик: философиялык өңүт	
Смысл жизни, счастье и успех: экзистенциальный подход (философское эссе)	
The meaning of life, happiness and success: an existential approach	
(philosophical essay).....	181
Козубаев Ө.К., Рысбек кызы Алия	
Экзистенциализм - адам болумушу тууралуу философиялык окуу	
Экзистенциализм - философское учение о человеческом существовании	
Existentialism is a philosophical doctrine of human existence.....	189
Бекбоев А. А., Карабукаев К. Ш., Ибраев М. Э.	
Адеп-ахлак идеал катары: констатациялык талдоо	
Нравственность как идеал: констатационный анализ	
Morality as an ideal: a constative analysis.....	195
Исмаилова Ж.К.	
Жарандык авиациядагы коопсуздукка философиялык көз караш	
Философский взгляд на безопасность в гражданской авиации	
Philosophical foundations of safety in civil aviation.....	202
Торомырзаева Ж.Т., Карабукаев К.Ш.	
Социалдык философияда өзүн-өзү таанууну анализдөөнүн айрым аспекти	
О некоторых аспектах анализа самопознания в социальной философии	
On some aspects of the analysis of self-knowledge in social philosophy.....	206
Мурзалиева З. К.	
Философиядагы утилитаризмдин негизги принциптери	
Основные принципы утилитарианства в философии	
Basic principles of utilitarianism in philosophy.....	210
Жунушалиева А.Д.	
Санариптик аң-сезимдин философиясы: технология доорунда аң-сезимди түшүнүүнүн жаңы горизонттору	
Философия цифрового сознания: новые горизонты понимания сознания в эпоху технологий	
Philosophy of digital consciousness: new horizons for understanding consciousness in the age of technology.....	215
Мурзалиева З. К.	
Заманбап коомдогу философиялык баалуулуктардын ролу	
Роль философских ценностей в современном обществе	
The role of philosophical values in modern society.....	220
Мукамбетов Д.Д.	
Кыргыздардын аң-сезиминде тоолордун геософиялык мааниси	
Геософское значение гор в самосознании кыргызов	
The geosophical significance of mountains in kyrgyz self-awareness.....	226
Козубаева А.	
Кыргызстандагы ислам: XXI кылымдагы идеологемалары	
Ислам в Кыргызстане: идеологемы в XXI веке	
Islam in Kyrgyzstan: ideologemes in the 21st century.....	234
Амердинова М.М., Аалиева Н. К., Булекбаев А. М.	
Кыргыз мамлекеттүүлүгүн пайда кылган жана калыптандырган табигый детерминанттар	
Природные детерминанты возникновения и становления Кыргызской государственности	
Natural determinants of the emergence and formation of Kyrgyz statehood.....	239

Арабаев Ч.И.

Фундаменталдык жана прикладдык илимдерди координациялоонун Конституциялык-укуктук негиздери

Конституционно-правовые основы координации фундаментальных и прикладных наук

The Constitutional and legal basis for the coordination of fundamental and applied sciences.....244

Оморов Р. О.,

ИМБДунун эл аралык келишиминин контекстинде Кыргыз Республикасында салттуу билимдерди коргоонун улуттук системасы, 24-май, 2024-жыл

Национальная система охраны традиционных знаний в Кыргызской Республике в контексте международного договора ВОИС от 24 мая 2024 года

National system for the protection of traditional knowledge in the Kyrgyz Republic in the context of the WIPO international treaty dated may 24, 2024.....249

Мамашарип кызы Б., Төлөгөн улу Т.

Далилдер жарандык сот өндүрүшүндөгү сот адилеттигинин негизги институту катары

Доказательство как основной институт правосудья в гражданском процессе

Evidence as the main institution of justice in civil proceedings.....254

Казиев Т.А.

Эмгекти коргоо чөйрөсүндө укук бузуулардын квалификациясынын айрым өзгөчөлүктөрү жана алардын алдын алуу

Некоторые особенности квалификации уголовных правонарушений в сфере охраны труда, а также их профилактики

Some features of the qualification of criminal offenses in the field of labor protection, as well as their prevention.....261

Муратбаева Г.Н.

Кыргызстандагы гендердик квоталардын принциптери жөнүндө

О принципах гендерного квотирования в Кыргызстане

On the principles of gender quotas in Kyrgyzstan.....266

Мамашарип кызы Б., Төлөгөн улу Т.

Нике келишиминин укуктук аспекти

Правовые аспекты брачного договора

Legal aspects of the marriage contract.....271

Токомбаева А.Т., Джаманкулов Ж.М.

КР УИАнын укуктук статусу жөнүндө

О правовом статусе НАН КР

On the legal status of the NAS KR.....278

Муратбаева Г.Н.

Гендердик конституциялык-укуктук анализдин кээ бир тарыхый аспекти боюнча

О некоторых исторических аспектах гендерного конституционно-правового анализа

On some historical aspects of gender constitutional and legal analysis.....283

Маратова А. М., Шералиева А. Ж.

Академиялык мобилдүүлүк студенттердин дүйнө таанымын, жигердүүлүгүн арттыруучу педагогикалык технология катары

Академическая мобильность как - педагогическая технология, повышающая активность и мировоззрение студентов

Academic mobility as a pedagogical technology that increases students' involvement in the worldview.....288

ЮБИЛЯРЫ.....292

ХИМИЯ CHEMISTRY

УДК: 504.5 (575) (04)

Кыдралиева Камиля Асылбековна¹,
профессор, д.х.н.

Жоробекова Шарипа Жоробековна²
академик НАН КР, профессор, д.х.н.,

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ И ТЕХНОЛОГИИ
ДЛЯ РЕШЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Кыдралиева Камиля Асылбековна¹,
профессор, х.и.д.,

Жоробекова Шарипа Жоробековна²
КР УИАнын академиги, профессор, х.и.д.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ
ЭКОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ЧЕЧҮҮҮҮЧҮН
КЕЛЕЧЕКТҮҮ МАТЕРИАЛДАР ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Kydralievа Kamilyа Asylbekovna¹,
professor, doctor of chemical sciences

Zhorobekova Sharipa Zhorobekovna²
Academician of the NAS KR, doctor of chemical sciences

ADVANCED MATERIALS AND TECHNOLOGIES TO SOLUTION ENVIRONMENTAL
PROBLEMS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

¹Московский авиационный институт
(Национальный исследовательский университет), Москва, Россия
²Институт химии и фитотехнологий НАН КР, Бишкек, Кыргызстан

¹Москва авиация институту (Улуттук изилдөө университети), Москва, Россия
²КР УИА Химия жана фитотехнологиялар институту, Бишкек, Кыргызстан

¹Moscow Aviation Institute (National Research University), Moscow, Russia
²Institute of Chemistry and Phytotechnologies NAS KR, Bishkek, Kyrgyzstan

Аннотация. В статье подробно рассматриваются экологические проблемы в Кыргызстане. Авторами предложены материалы и технологии для решения некоторых из них. Разработанные ими магнитоуправляемые нанокomпозиционные материалы обладают свойствами как высокоэффективных сорбентов, так и специфическими свойствами магнитных материалов.

Ключевые слова: Кыргызстан, урановые хвостохранилища, экологические проблемы, магнитоактивные материалы.

Аннотация. Макалада Кыргызстандагы экологиялык көйгөйлөр кеңири каралат. Авторлор алардын айрымдарын чечүү үчүн материалдарды жана технологияларды сунуш кылышкан. Алар иштеп чыккан магниттик башкарылуучу нанокomпозициялык материалдар жогорку эффективдүү сорбенттердин жана магниттик материалдардын өзгөчө касиеттерине ээ.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, уран калдыктарын сактоочу жайлар, экологиялык көйгөйлөр, магнитоактивдүү материалдар.

Annotation. The article discusses in detail the environmental problems in Kyrgyzstan. The authors have proposed materials and technologies to solve some of them. The magnetically controlled nanocomposite materials developed by them possess the properties of both highly effective sorbents and specific properties of magnetic materials.

Keywords: Kyrgyzstan, uranium tailings dumps, environmental problems, magnetically active materials.

В Кыргызской Республике в районах урановых хвостохранилищ, которых насчитывается свыше 80, в малобуферных ландшафтах в зонах максимального загрязнения сформировались «техногенные пустыни» – территории сильно эродированные, лишенные верхнего гумусового горизонта, растительности, наблюдаются сильные техногенные аномалии, связанные с превышением ПДК токсичных металлов в десятки раз (в районах Ак-Тюз, Каджисай, Майли-Суу и др.). В настоящее время добыча и переработка урановых руд в республике завершена. Однако вблизи населенных пунктов сохранились десятки шламоохранилищ и отвалов некондиционной урановой руды. Большинство из них не рекультивированы и находятся в аварийном состоянии, а стихийные бедствия (оползни, сели, землетрясения), вероятность которых в Кыргызстане велика, угрожают загрязнением все больших территорий. К усугубляющим факторам также относится употребление традиционной молочной и мясной пищи, полученной от домашнего скота, выпасающегося в неконтролируемых и открытых местах отвалов и хвостохранилищ.

В частности, при оценке экологической опасности Кара-Балтинского промпредприятия уранового производства для окружающей среды было выявлено (проект МНТЦ #KR-072-97), что содержание Mo, Pb, Co, Cd и Sb превышает ПДК в среднем от 1,4 до 4 ПДК даже в селитебной зоне, содержание хрома составляет 14-17 ПДК во всех экологических зонах, мышьяк содержится в исследованных почвах в больших количествах – 25-94 ПДК. Его содержание не только велико, но и аномально увеличивается при переходе от промплощадки (25 ПДК) к санитарно-защитной зоне (46 ПДК) и имеет максимальное значение (94 ПДК) в селитебной зоне, что связано с рассеянием As от промобъектов предприятия с аэрозвесями. При изучении процессов пылеобразования на поверхностях хвостохранилищ, находящихся преимущественно в сухом состоянии, оказалось, что с поверхности отвала $S = 1000$ га порыв ветра может снести около 60 тыс. м³ песков. Показано, что в настоящий период (период закрытия основного производства на КГРК), основными техногенными загрязняющими окружающую среду потоками являются пылеунос с хвостохранилища (ХВХ) и близлежащих территорий, лишенных раститель-

ного покрова; инфильтрация атмосферных осадков; отжим раствора при уплотнении хвостовых отходов; подтопление основания ХВХ и селевые потоки в паводковые периоды. Кроме того, вследствие неправильного выбора места расположения технологического резервуара предприятия значительная часть сточных растворов, содержащих уран и сопутствующие токсичные металлы, просачивается через слабый фильтрационный защитный слой и поверхностные породы, достигая водоносных пластов, в том числе в жилой зоне. В рамках реализации проектов Международного научно-технического центра нами предложены ряд материалов и технологий для решения некоторых экологических проблем.

Магнитоактивные материалы и магнитосепарационная технология для удаления радиоактивных и других токсичных металлов

Один из разработанных нами подходов для очистки техногенных технологических резервуаров и шахтных вод заключается в использовании магнитосепарационной технологии удаления токсических элементов с использованием магнитоактивных сорбентов. Преимуществом таких материалов по сравнению с традиционными сорбентами является возможность их извлечения из раствора после окончания сорбции при помощи магнитного поля. Наибольшее распространение среди таких структур получили структуры «ядро-оболочка», где ядром являются магнитные наночастицы оксидов металлов, выполняющих роль носителя и осуществляющих транспортную функцию, и защитной и функциональной оболочкой соединений органической и неорганической природы. Для экологических целей перспективным является использование природного сырья в качестве модификаторов поверхности, в частности, гуминовых веществ (ГВ), природных высокомолекулярных комплексонов, исследованиям которых посвящены многолетние работы всемирно известной школы по химии гуминовых веществ академика Ш.Ж.Жоробековой (Жоробекова и др., 1987-2024).

Гуминовые вещества являются признанными и доказанными экологически безопасными детоксицирующими агентами комплексного действия (в качестве мелиорантов, сорбентов, антидотов), обладающие высоким реабилитационным потенциалом

по отношению к поврежденным биогеоценозам. Наиболее привлекательной чертой ГВ является одновременное наличие в них таких свойств как нетоксичность, биосовместимость, устойчивость к биодеградации и полифункциональность (Жоробекова, 1987, 2022). Перспективность использования ГВ определяется наличием различных видов гумусосодержащего сырья – биомассы на различных стадиях гумификации – от «зрелых» лигнинов, торфов, сапропелей и др. до «молодых» компостов, вермикомпостов, активного ила и пр., что позволяет получить на основе ГВ целый ряд функциональных и гибридных материалов, обладающих конкурентоспособностью на рынке биопродуктов, таких как «зеленые» целевые химикаты. В Кыргызской республике основным сырьем являются окисленные бурые угли месторождений Кызыл-Кия и Кара-Кече, содержащие до 80 % гуминовых веществ.

Благодаря полифункциональности, ГВ могут вступать в практически любые виды взаимодействий и образовывать комплексы с тяжелыми металлами, способны связывать как гидрофобные органические вещества. Экологическими последствиями такого связывания является изменение миграционной способности металлов, снижение токсичности.

Суть предлагаемого подхода для очистки радиохимических загрязнений заключается в создании эффективных сорбентов на основе гуминовых веществ и магнитоактивных наночастиц магнетита Fe_3O_4 -ГК со средним размером 15-20 нм и удельной поверхностью до $150 \text{ м}^2/\text{г}$ (рис. 1, 2, Kydralieva et al., 2016).

После связывания с загрязнителем сорбент удаляется из стоков с использованием техники магнитной сепарации (рис. 3).

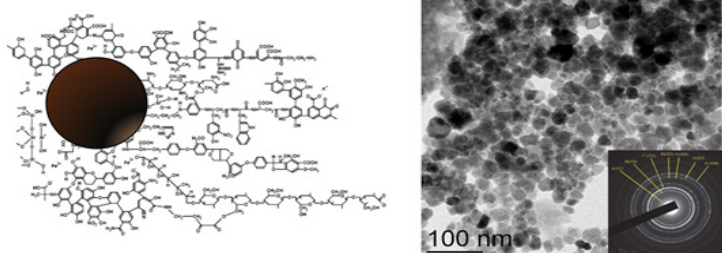

Рис. 1. Схема и микрофотография наночастиц Fe_3O_4 -ГК, полученные на просвечивающем электронном микроскопе

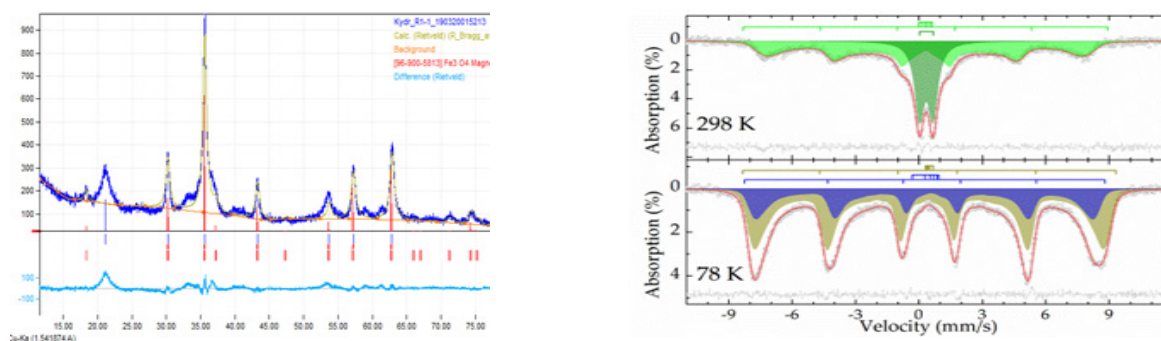

Рис. 2. Дифрактограмма и мессбауеровские спектры наночастиц Fe_3O_4 -ГК

Изучение процессов сорбции UO_2^{2+} -ионов в присутствии ГК, наночастиц магнетита или нанокомпозита ГК- Fe_3O_4 показало высокую сорбционную емкость по отношению к уранил-ионам, что связано с образованием достаточно устойчивых актинидных комплексов с ГК в слабокислых или нейтральных средах, о чем свидетельствуют высокие значения их констант устойчивости ($\log b$ может

достигать 11 для комплексов UO_2^{2+} -ГК, Sachs and Bernhard, 2011). Интересно, что максимальная сорбция UO_2^{2+} -ионов магнитоактивным нанокомпозитом увеличивается по сравнению с исходными компонентами - ГК и магнетита и не меняется при 100-кратном избытке конкурирующих ионов на примере Mg^{2+} (рис. 4). Подобные сорбционные свойства исследуемые сорбенты проявляют и по

Рис. 3. Фотографии магнитной жидкости с Fe_3O_4 -ГК до и после магнитной сепарации (10 масс.%, Nd; 0,1 Тс)

отношению к другим тяжелым металлам.

Таким образом, разработанные нами магнитоуправляемые наноконпозиционные

материалы обладают свойствами как высокоэффективных сорбентов, так и специфическими свойствами магнитных материалов.

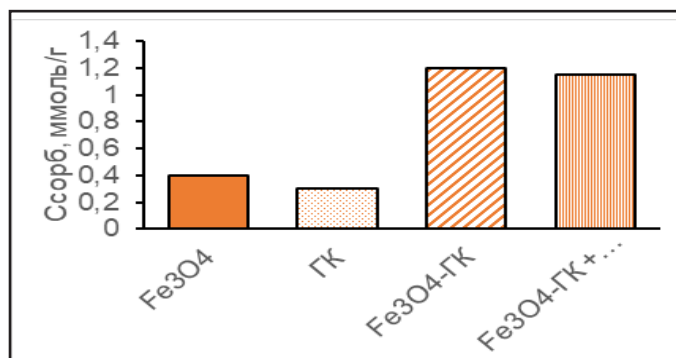

Рис. 4. Сравнительная сорбция уранил-ионов магнитоактивным сорбентом и его компонентами, в т.ч. в присутствии 100-кратного избытка Mg^{2+}

Ион-импринтированные (селективные) сорбенты тяжелых металлов

С целью повышения эффективности предлагаемых сорбентов нами разработаны молекулярно-импринтированные полимеры (molecularly imprinted polymers, MIP), т.е. селективные сорбенты, работающие по принципу «ключ-замок» (Лисичкин и Крутяков, 2006), для ряда ионов металлов, включая уранил-ионы. С этой целью использована технология молекулярного импринтинга, то есть принцип «настройки» полимерных комплексонов по субстрату

(«шаблону») на стадии их синтеза или формирования трехмерной структуры (Kabanov et al., 1979). Речь идет об узнавании и связывании ионов тех металлов, которые были использованы в качестве трафаретных или шаблонных ионов при синтезе макрокомплекса. Сущность метода сводится к образованию комплексов гуминовых кислот с целевыми металлами с последующим сшиванием их цепей, что позволяет зафиксировать благоприятные для связывания данных ионов конформации молекул (рис. 5).

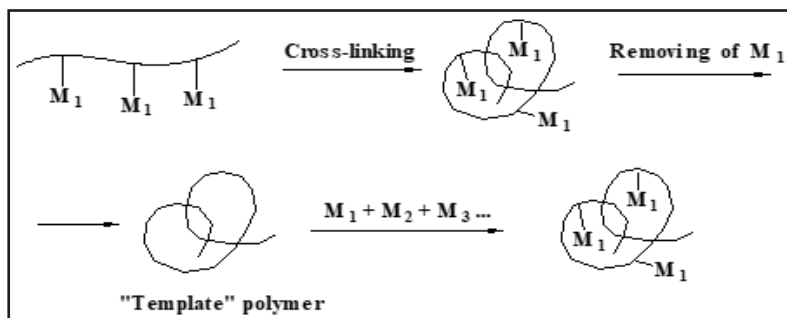

Рис. 5. Схема темплатного синтеза ион-импринтированных сорбентов

Результатом этого является рост сорбционной емкости, а также скорости и селективности сорбции на «настроенных» полимерных сорбентах. Ранее такой подход был использован нашими коллегами для селективного связывания ионов стронция в районах, загрязненных вследствие аварии на Чернобыльской АЭС, селективными сорбентами на основе сополимеров диакрилата стронция со стиролом, метилметакрилатом, акриловой кислотой и сшивающего агента – диметакрилового эфира этиленгликоля и др. (Помогайло и др., 1994). Такие сополимеры обладали значительной скоростью сорбции (равновесие устанавливается в течение нескольких минут) и сорбционной емкостью (0.5-3.0 мг-экв Sr/g). Фактор селективности (отношение

количества сорбированного «собственного» иона к количеству «чужого» иона) составляет 1:20-1:27.

Количественной характеристикой селективности сорбции для импринтированных препаратов является коэффициент селективности сорбентов, рассчитанный как отношение коэффициента распределения для целевых ионов, Краспр – для конкурирующих ионов металлов. В свою очередь, коэффициент распределения представляет собой отношение начальной концентрации ионов металлов к равновесной концентрации. Как видно из представленных данных (таблица), коэффициенты селективности имеют высокие значения от 90 и выше, что указывает на успешность импринтинга. Наиболее высокие коэффициенты селектив-

ИИС-ГК-ФДА (6:1) для Мт	Cu^{2+}		Ni^{2+}		Co^{2+}	
Бинарный раствор ацетатов металлов	$\text{Cu}^{2+} + \text{Ni}^{2+}$		$\text{Cu}^{2+} + \text{Ni}^{2+}$		$\text{Cu}^{2+} + \text{Co}^{2+}$	
Краспр, л/ммоль	40,23	0,15	4,17	388,00	4,17	155,09
Кселект	268,20		93,04		90,45	

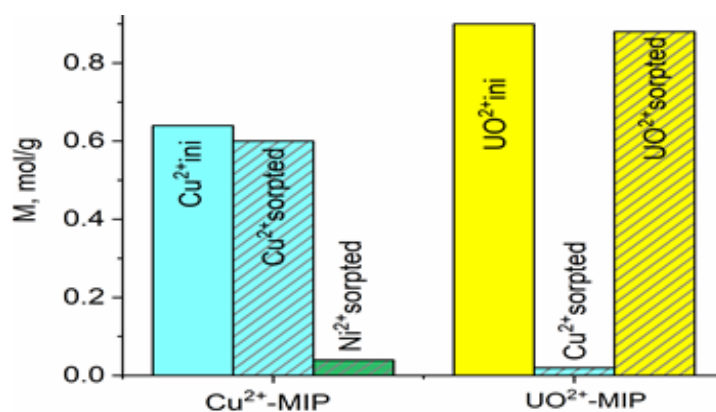

Рис. 6. Сорбция ион-импринтированными сорбентами ионов Cu^{2+} и UO_2^{2+} из бинарных растворов солей металлов

ности импринтированных сорбентов получены для ионов меди (таблица) и уранил-ионов (рис. 6).

Таким образом, разработанный нами новый подход к получению магнитных ион-импринтированных сорбентов на основе на-

частиц магнетита и гуминовых кислот и м-фенилендиамина по отношению к двухзарядным ионам металлов (Ni^{2+} , Co^{2+} , Cu^{2+} , UO_2^{2+}) сочетает уникальные сорбционные свойства гуминовых кислот с возможностью отделения сорбента от раствора при помощи магнитного поля.

Нестехиометричные

интерполиэлектролитные комплексы

Для разработки защитных технологий от ветровой и водной эрозии и реабилитации поврежденных биоценозов в качестве стабилизирующих агентов предложено использование нестехиометричных интерполиэлектролитных комплексов (НИПЭК) с избыточным содержанием одного из компонентов – катионного или анионного полимера (рис. 7). Впервые такие полимерные комплексы были использованы для ликвидации последствий на Чернобыльской АЭС (Изумрудов и др., 2019). Начиная с 1986 г. в течение 12 лет были синтезированы и испытаны уникальные по эффективности связывающие для почв и грунтов с целью локализации пы-

левидных загрязнений (Кабанов и др., 1991).

НИПЭК образуются в присутствии минимальной концентрации соли (порядка 10^{-3} М), что практически не отражается на водно-солевом балансе почвы. В зависимости от химической природы полимеров и линейной плотности заряда в макромолекулах можно получать растворимые в воде НИПЭК с длинными последовательностями интерполимерных солевых связей (гидрофобных участков), в которые может быть встроено до 50 мол.% звеньев лиофилизующего полимера. Благодаря гидрофобным участкам и областям с нескомпенсированным зарядом НИПЭК прочно связываются с частицами почвы и не вымываются из нее водой (искусственное орошение, атмосферные осадки, талые воды). По сути дела, слабые солевые

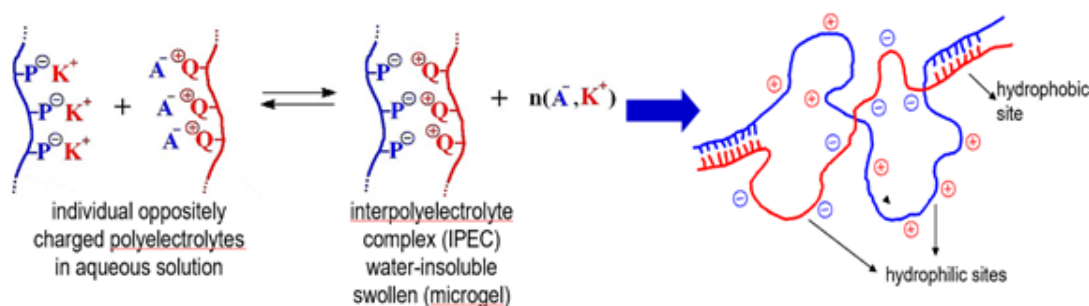

Рис. 7. Схема образования НИПЭК (Панова и др., 2018)

растворы НИПЭК представляют собой одно-растворные композиции, но без отрицательного воздействия на водно-солевой баланс почв (Panova et al., 2017).

Помимо этого, НИПЭК обладают способностью эффективно связывать катионы большинства токсичных тяжелых металлов: хрома, кадмия, кобальта, меди, цинка и других, за счет внедрения катионов в область НИПЭК, сформированную взаимно нейтрализованными звеньями обоих компонентов: поликатиона и полианиона. В результате такого встраивания формируется термодинамически устойчивая четырех- (реже шести-) координационная структура с центральным атомом металла и лигандами – функциональными группами обоих полиэлектролитов. Такой прием позволяет извлекать тяжелые металлы из сильно разбавленных растворов. Биоразлагаемые полимерные рецептуры на основе гуминовых кислот позволили увеличить эффективность связывания ионов никеля (II) в 30 раз по сравнению с синтетической

полиакриловой кислотой (Panova et al., 2019).

Показана целесообразность использования НИПЭК на основе ГК одновременно с высевом семян многолетних трав. Такой прием позволяет в короткие сроки сформировать прочный травяной покров, препятствующий развитию ветровой и водной эрозии и связанному с ней распространению тяжелых металлов (рис. 8).

После выполнения стабилизирующей функции рецептура под действием почвенных микроорганизмов подвергнется биодеструкции, то есть будет превращена в простые нетоксичные вещества, что будет способствовать улучшению экологической обстановки. Показано эффективное прорастание семян растений, несмотря на 2 см слой НИПЭК на основе растворов полианионов и поликатионов нестехиометричного состава ($Q=1$; $Q=2$) на примере полиакриловой кислоты (ПАК) или ГК и полидиметил-диаллиламмоний хлорида (торговое наименование - ВПК-4) (рис. 8).

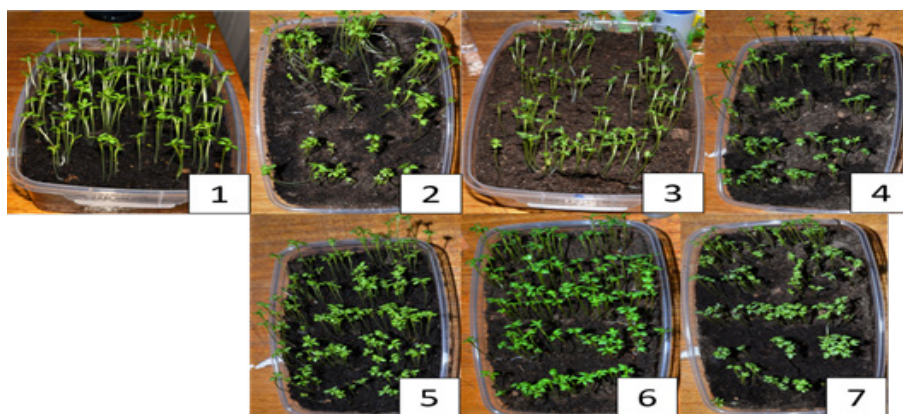

Рис. 8. Влияние НИПЭК на прорастание кресс-салата: 1) контроль – дистиллированная вода, 2) 1% ПАК, 3) 1% ПАК/ВПК-4, $Q=0,2$; 4) 1% ПАК/ВПК-4, $Q=0,1$; 5) 1% ГК; 6) 1% ГК/ВПК-4, $Q=0,2$; 7) 1% ГК/ВПК-4, $Q=0,1$ (высота слоя почвы – 8 см, полимерный слой – 2 см, регулярный полив в течение 2-х недель)

Исследованы защитные свойства полимерных рецептур по показателям водопроницаемости почвенного слоя методом фильтрации, устойчивости обработанной НИПЭК почвы к механическому воздействию методом измерения прочности и противозрози-

онной стойкости с использованием лабораторной аэродинамической установки. Таким образом, использование НИПЭК позволяет решить две взаимосвязанные задачи – концентрирование тяжелых металлов и предотвращение их распространения путем ветровой и водной эрозии.

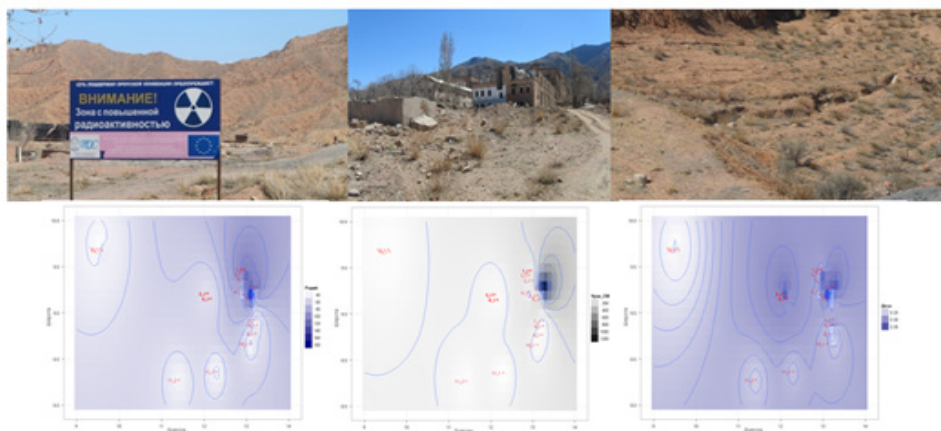

Рис. 9. Фотографии техногенной зоны Каджи-Сая и пространственная интерполяция геохимических и радиологических показателей $Ra226$, $U238$ (экспозиционная доза)

Экологическая оценка и нормирование антропогенных воздействий на экосистемы на примере техногенного района Каджи-Сая

Данный проект основан на количественных методах интегрированной оценки и управления рисками с использованием Триадного подхода для техногенных почв г. Бишкека (Терехова и др., 2014) и Каджи-Сая (рис.

9, Шитиков и др., 2015), при которых учитывались следующие параметры: 1) химические анализы почв (выявление наличия потенциально опасных веществ); 2) экологические параметры (оценка изменений в структуре и функциях микробных сообществ, биоиндикация); 3) токсикологические анализы (выживаемость и репродуктивность, генотоксичность). Результаты обобщены и представлены в виде трех показателей: 1) индекс

экологического риска, выявляющий уровень повреждения биологических систем на уровне популяционного сообщества; 2) индекс биологической уязвимости, показывающий потенциальную угрозу равновесию биологических систем; и 3) индекс генотоксичности, оценивающий эффекты генотоксичности.

Разработана интеллектуальная экологическая модель для анализа структурной нарушенности техногенно-загрязненных почв

Разработана интеллектуальная экологическая модель для анализа структурной нарушенности техногенно-загрязненных почв

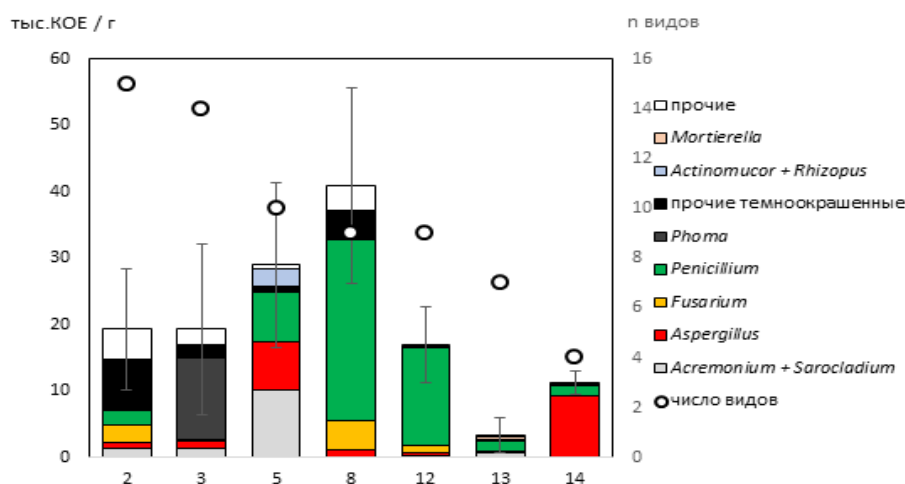

Рис. 10. Фотографии техногенной зоны Каджи-Сая и пространственная интерполяция геохимических и радиологических показателей $Ra226$, $U238$ (экспозиционная доза)

и почвенных ценозов. Описана методика оценки критических уровней воздействия (с заданной вероятностью экологического риска) при техногенном загрязнении почвы по результатам биоиндикации с использованием сообществ микроскопических грибов (рис. 10).

На первом этапе на основе методов ординации выполнялась оценка значений факторов, при которых встречаемость каждого вида максимальна. По этим данным моделировалось статистическое распределение чувствительности видов (Терехова и др, 2017). Для иллюстрации методики использовались результаты анализа токсичности образцов почвы с отвалов урановых шахт (пос. Каджи-Сай, Кыргызстан).

Разработка фиторемедиантов для рекультивации техногенных почв

Для ремедиации техногенных почв предложена экологичная и эффективная технология фиторемедиации, основанная на использовании объединённого метаболического потенциала микроорганизмов и растений на примере пырея ползучего *Elytrigia repens* L. Последнее обусловлено взаимовыгодным сосуществованием фитомелиорантов с микробным сообществом прикорневой зоны,

что способствует их выживанию в неблагоприятных условиях окружающей среды. Для максимального эффекта фиторемедиации применяют растения-фиторемедианты, являющиеся толерантными аборигенными видами для местности, где планируется проведение ремедиационных работ. Препараты на основе ризобактерий, стимулирующих рост растений (plant growth promoting rhizobacteria, PGPR), также используются в качестве инокулятов для дальнейшего увеличения роста, биоконтроля болезней растений, снижения стресса окружающей среды и содействия деградации экотоксикантов аборигенными микроорганизмами. Ключевыми факторами успешной фиторемедиации являются выживаемость введённых PGPR и последующие изменения в структуре микробного сообщества, связанного с ризосферой.

Сорное растение - пырей ползучий *Elytrigia repens* L. относится к одному из самых приспособляемых, устойчивых и распространённых растений в неблагоприятных условиях окружающей среды (Rasmussen et al., 2014) благодаря его хорошо развитой корневой системе, высокому коэффициенту вегетативного и семенного размножения, устойчивости к низким температурам и кислотности почвы и быстрым темпам форми-

рования надземных органов по сравнению с другими растениями. В большинстве случаев на первых этапах зарастания техногенных

участков пырей ползучий занимает одним из первых появившуюся в фитоценозе экологическую нишу и становится доминирующим видом растительного сообщества.

Рис. 11. Фотографии пырея ползучего и коллекции выделенных штаммов ризобактерий

Рис. 12. Фотографии скрининга фунгицидного потенциала ризосферных штаммов бактерий по отношению к *Fusarium heterosporum*, *Fusarium oxysporum*, *Drechslera teres*, *Bipolaris sorokiniana*, *Piricularia oryzae*, *Botrytis cinerea*, *Colletotrichum atramentarium*, *Cladosporium* sp.

Результаты разработанного нами биотехнологического подхода с использованием препаратов на основе выделенных штаммов ризобактерий пырея ползучего *E. repens* (рис.

11) показали их полифункциональность по показателям ростостимулирующего и фунгицидного потенциала (рис. 12).

Полученные сухие бактериальные препараты на основе технологических штаммов

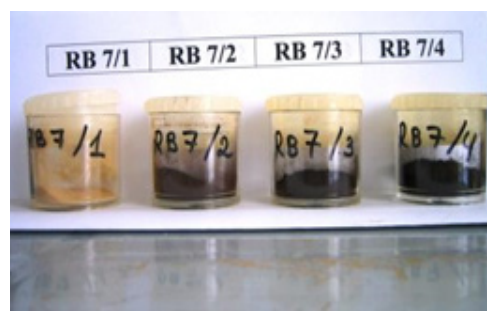
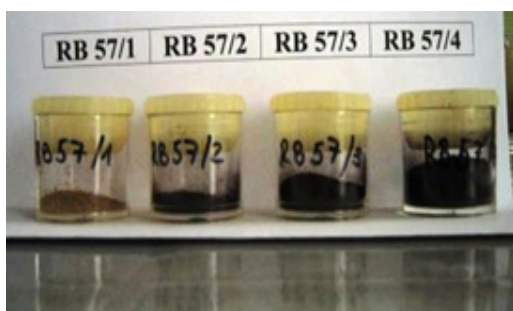

Рис. 13. Фотографии биопрепаратов на основе *B. subtilis* RB-ER57 (слева) и *P. fluorescens* RB-ER15 (справа) с различным содержанием гумата натрия

ризосферных бактерий, где в качестве носителей при высушивании использовался гумат натрия, показали наиболее высокий фунгицидный (*B. subtilis* RB-ER43, *B. subtilis* RB-ER57) и ростостимулирующий потенциал

(*P. fluorescens* RB-ER7, *P. fluorescens* RB-ER15) (рис. 13).

Применение ГВ в качестве носителей обосновано снижением термолабильности ризосферных штаммов при высушивании, с

одной стороны, и способностью ГВ к сольubilизации органических токсикантов (Molson et al., 2002), что позволяет их использовать в биологических восстановительных мероприятиях на техногенных почвах. Кроме того, составляющими процессами биорекультивации с использованием ГВ может быть физико-химическое связывание токсикантов, а также антистрессорное действие ГВ, проявляющееся как в прямом стимулировании жизнедеятельности растений и микроорганизмов, так и в косвенном – за счет способности ГВ улучшать свойства почв, влиять на миграцию питательных веществ и др. (Куликова, 2008).

Численность жизнеспособных бактериальных клеток в полученных препаратах при высушивании с ГВ в сравнении с контролем изменялась в пределах $0,7-2,0 \cdot 10^{13}$ клеток на 1 г сухого препарата в зависимости от вида бактерии и концентрации ГВ и была максимальной при внесении 10% ГВ по отношению к объему высушиваемой жидкости. В результате проведения вегетационного опыта в почвенных условиях установлено, что при обработке семян растворами препаратов RB-ER7+ГВ и RB-ER15+ГВ наблюдалось увеличе-

ние сухого веса стеблей на 16-18 % и корней растений – на 72-82 % по сравнению с контролем. Увеличение общей биомассы растений при использовании сухих препаратов RB-ER7+ГВ и RB-ER15+ГВ составило 28 % от соответствующего показателя контроля.

Результаты проведенного исследования, посвященные технологиям получения препаратов на основе ризобактерий, дают основания для реализации в перспективе качественного перехода к практике применения комплексных ризобактериальных препаратов и гуминовых веществ для восстановления нарушенных почвенных ценозов. Можно полагать, что бактерии из ризосферы сорного вида растений – пырея ползучего, адаптированные к техногенным почвам, будут хорошими фитостимулирующими агентами и вместе с растениями проявят высокую фиторемедиационную активность для техногенных территорий.

Финансирование. Исследования выполнены при финансовой поддержке Международного научно-технического центра (проекты МНТЦ КР-964, КР-993.2, КР-1316, КР-2092, КР-2093).

Список литературы:

1. Жоробекова Ш.Ж. Макролигандные комплексы гуминовых веществ. Бишкек: Илим, 1987, 194 с.
2. Жоробекова Ш.Ж., Худайбергенова Б.М. Влияние природных и антропогенных химических веществ на мутационные процессы в экологии Кыргызстана / В кн.: Экология, Кыргызстан, Бишкек: Илим, 2000, С. 124-128.
3. Жоробекова Ш.Ж., Зарипова А.А. Иониты и ионитные комплексы гуминовых кислот. Бишкек: Илим, 1994. -121 с.
4. Жоробекова Ш.Ж., Ли С.П. Конкурирующее влияние гумусовых кислот почв на процессы растворения-осаждения соединений металлов Бишкек: Илим, 1996.
5. Жоробекова Ш.Ж. Нековалентные комплексы гуминовых веществ. Бишкек: Илим, 2022, 245 с.
6. Изумрудов В.А., Мусабаева Б.Х., Касымова Ж.С., Кливенко А.Н., Оразжанова Л.К. Интерполи-электролитные комплексы: достижения и перспективы. Успехи химии, 2019, 88 (10) 1046-1062, <http://dx.doi.org/10.1070/RCR4877?locatt=label:RUSSIAN>
7. Кабанов В.А., Зезин А.Б., Касаикин В.А., Ярославов А.А., Топчиев Д.А. Полиэлектролиты в решении экологических проблем. Успехи химии, 1991, 60 (3) 595-602.
8. Касымова Э. Д., Кыдралиева К. А., Жоробекова Ш. Ж. Настроенные структуры на основе гуминовых кислот для использования в качестве селективных сорбентов тяжёлых металлов. Теоретическая и прикладная экология, 2014, №2, 42-46.
9. Кыдралиева К.А., Жоробекова Ш.Ж. Трансформация почвенных гумусовых веществ под воздействием микроорганизмов. Бишке: Илим, 2002, 57 с.
10. Кыдралиева К.А., Ш. Ж. Жоробекова. Ионы металлов в ферментинги биторных системах. Бишкек: Илим, 2000, 84 с.
11. Кыдралиева К.А., Жоробекова Ш.Ж., Акулова М., Топильская О.М., Терехова В.А. Экспериментальная характеристика ремедиационных свойств гуминовых препаратов разного генезиса по фону загрязнения почв медью. Теоретическая и прикладная экология. 2015, №2, С. 94-99.
12. Лисичкин Г.В., Крутяков Ю.А. Материалы с молекулярными отпечатками: синтез, свойства, применение. Успехи химии, 2006, 75 (10) 998-1017.

13. Папынов Е.К., Портнягин А.С., Чередниченко А.И., Ткаченко И.А., Модин Е.Б., Майоров В.Ю., Драньков А.Н., Сокольников Т.А., Кыдралиева К.А., Жоробекова Ш.Ж., Авраменко В.А. Сорбция урана на восстановленных пористых оксидах железа. Доклады академии наук. 2016, Том: 468, Номер: 1, 52-56. DOI: 10.7868/S0869565216130120
14. Помогайло А.Д., Н.П. Архипов, Т.С. Мешалкин, Г.И. Джардималиева, А.М. Бочкин, Н.М. Бравая, Н.А. Бакунов. Докл. АН, 1994, 335 (6), 749.
15. Пукальчик М., Терехова В.А., Якименко О.С., Акулова М., Кыдралиева К.А. Метод TRIAD в оценке ремедиационного действия гуминовых препаратов на урбанозёмы. Почвоведение, 2015, 6, 751-760.
16. Терехова В.А., В.К. Шитиков, Б.А.Узбеков, К.А.Кыдралиева. Оценка экологического риска техногенного за-грязнения почвы на основе статистического распределения встречаемости видов микромицетов. Экология. 2017, 5, 339-346
17. Терехова В.А., Белик А.А., Узбеков Б.А., Прохоренко В.А., Худайбергенова Б.М., Кыдралиева К.А., Жоробекова Ш.Ж. Интеграция данных биологической и химической диагностики экологического состояния городских почв Киргизии на основе метода Триады. Доклады по экологическому почвоведению. 2014, №1, выпуск 20, С. 80-104.
18. Шитиков В. К., Терехова В. А., Узбеков Б. А., Кыдралиева К. А., Худайбергенова Б. М. Модели “доза-эффект” для оценки экологического риска при техногенном загрязнении почвы // Принципы экологии. 2015. № 3. С. 21–34. DOI: 10. 15393/jl.art.2015.4221
19. Dzeranov A., Bondarenko L., Pankratov D., Dzhardimalieva G., Jorobekova Sh., Saman D., Kydralieva K. Impact of silica-modification and oxidation on crystal structure of magnetite. Magnetochemistry, 2023, 9, 18. <https://doi.org/10.3390/magnetochemistry9010018>.
20. Jorobekova Sh., Kydralieva K., Hudaybergenova E. Influence of metal ions on the activity of soil humic-enzyme complexes. Pro- ceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Use of Humates to Remediate Polluted Environments: From Theory to Practice, Zvenigorod, Russia, 23-29 September 2002, Series: Nato Science Series: IV: Earth and Environmental Sciences, 2004, Vol. 52, 234-251.
21. Kabanov V.A., Efendiev A.A., Orujev D.D. Complex-forming polymeric sorbents with macromolecular arrangement favorable for ion sorption. Journal of Applied Polymer, 1979, 24 (1) 256-267, <https://doi.org/10.1002/app.1979.070240123>.
22. Kydralieva KA, Yurishcheva AA, Dzhardimalieva GI, Jorobekova S.J. Nanoparticles of magnetite in polymer matrices: synthesis and properties. J Inorg Organomet Polym Mater. 2016, Volume 26, No 5. P. 1212-1230. DOI: 10.1007/s10904-016-0436-1
23. Li S.P., Koroleva R.P., Kydralieva K.A., Jorobekova S.J. Development of humics-based detoxicants of complex effect. Chemistry Journal of Moldova. 2012, 7 (1), 29-39. DOI: [dx.doi.org/ 10.19261/cjm.2012.07\(1\).04](https://doi.org/10.19261/cjm.2012.07(1).04)
24. Molson J.W., E.O. Frind, Van Stempvoort, S. Lesage Humic acid enhanced remediation of an emplaced diesel source in groundwater: 2. Numerical model development and application. J. Contam. Hydrol. 2002. V. 54. P. 277-305.
25. Panova I., Sybachin A., Spiridonov V., Kydralieva K., Jorobekova Sh., Zezin A., Yaroslavov A. Non-stoichiometric interpolyelectrolyte complexes. Promising candidates for protection of soils. Geoderma, 2017, Vol. 307, Pp 91-97; <https://doi.org/10.1016/j.geoderma.2017.08.001> (IF: 4,036; 2016/2017)
26. Panova I.9, Drobyazko A., Spiridonov V., Sybachin A., Kydralieva K., Jorobekova S., Yaroslavov A. Humics-based inter-polyelectrolyte complexes for antierosion protection of soil: Model investigation. Land Degrad Dev. 2019;Vol 30, Iss. 3, 337-347. <https://doi.org/10.1002/ldr.3228>
27. Pukalchik M., Kydralieva K., Yakimenko O., Fedoseeva E., Terekhova V. Outlining a potential role of humic products in modifying biological and ecotoxic properties of the soil - a review. Frontiers Environmental Science. 2019.
28. Rasmussen I.A., Melander B., Askegaard M., Kristensen K., Olesen J.E. Elytrigia repens population dynamics under different management schemes in organic cropping systems on coarse sand // European Journal of Agronomy. 2014. 58. P. 18-27
29. Sachs S., Bernhard G. Influence of humic acids on the actinide migration in the environment: suitable humic acid model substances and their application in studies with uranium — a review. J Radioanal Nucl Chem, 2011, 290, 17–29. <https://doi.org/10.1007/s10967-011-1084-0>
30. Zharkynbaeva R., Dzeranov A., Pankratov D., Saman D., Bondarenko L., Terekhova V., Tropkaya N., Mametova A., Kydralieva K. Exploring the synergistic effects of goethite intercalated coal in the presence of humic acids for enhanced growth of Sinapis alba. Chemical and Biological Technologies in Agriculture, 2024, 11, No. 14. <https://doi.org/10.1186/s40538-023-00530-4>.

НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

УДК 62-50

Оморов Роман Оморович,*техника илимдеринин доктору, профессор, КР УИА-нын корреспондент-мүчөсү,
Эл аралык жана Улуттук инженердик академиялардын академиги***ИНТЕРВАЛДЫК ДИНАМИКАЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫН БЕКЕМ
(РОБАСТТЫК) ТУРУКТУУЛУГУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ****Оморов Роман Оморович,***доктор технических наук, профессор, член-корр. НАН КР,
академик Международной и Национальной инженерной академии***ПРОБЛЕМЫ РОБАСТНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ИНТЕРВАЛЬНЫХ
ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ****Roman Omorovich Omorov,***Doctor of Technical Sciences, Professor, Corr. Member NAS KR, Academishian of the International
and National Academy of Engineering***PROBLEMS OF ROBUST STABILITY OF INTERVAL DYNAMIC SYSTEMS**

Аннотация. Бекем (робасттык) туруктуулукту изилдөөнүн жыштык жана алгебралык багыттары каралат. жыштык же Цыпкин-Поляк багыты кыскача баяндама иретинде талкууланат. Алгебралык же Харитонов багыты кененирээк каралат, тактап айтканда, алгебралык - Харитоновдук бекем (робасттык) туруктуулуктун багытын иштеп чыгуунун алкагында иштелип чыккан интервалдык динамикалык системалардын бекем (робасттык) туруктуулугунун алгебралык ыкмасынын негизги жоболору жана натыйжалары берилген. Автордун эмгектеринде Харитоновдун үчүнчү теоремасынын түрүндөгү теоремасы далилденген. Дискреттик учур үчүн Харитоновдун теоремасынын дискреттик аналогу берилген, ал Шур теоремасынын негизинде алынган. Мында үзгүлтүксүз абалдын аналогунун теоремасы үчүн колдонулган чекиттер жана үзгүлтүктөрдүн интервалдары түшүнүктөрү киргизилет. Дискреттик системалардын бекемдигин (робасттуулугун) аныктоонун алгоритми берилген.

Негизги сөздөр: бекем (робасттык) туруктуулук, интервалдык динамикалык системалар, бекем туруктуулуктун жыштык жана алгебралык багыттары, бекем туруктуулуктун алгебралык ыкмасы, үзгүлтүксүз жана дискреттик сызыктуу интервал системалары, интервал матрицасы, матрицалык көп жактуулук, Харитоновдук бурчтук полиномдору, Харитоновдун теоремасы.

Аннотация. Рассматриваются частотные и алгебраические направления исследований робастной устойчивости. Частотное или направление Цыпкина-Поляка рассмотрено кратко в обзорном порядке. Алгебраическое или Харитоновское направление рассматривается более шире, а именно представлены основные положения и результаты Алгебраического метода робастной устойчивости интервальных динамических систем, разработанного в рамках развития алгебраического - Харитоновского направления робастной устойчивости. В работах автора доказана теорема типа третьей теоремы Харитонова. Для дискретного случая представлен дискретный аналог теоремы Харитонова, который получен на основе теоремы Шура. При этом, введены понятия точек и интервалов перемежаемости, используемые для теоремы аналога непрерывного случая. Сформулирован алгоритм определения робастности дискретных систем.

Ключевые слова: робастная устойчивость, интервальные динамические системы, частотное и алгебраическое направления робастной устойчивости, алгебраический метод робастной устойчивости, непрерывные и дискретные линейные интервальные системы, интервальная матрица, многогранник матриц, угловые полиномы Харитонова, теорема Харитонова.

Abstract. The frequency and algebraic directions of robust stability research are considered. The frequency or Tsyppkin-Polyak direction is considered briefly in an overview manner. The algebraic or Kharitonov direction is considered more broadly, namely, the main provisions and results of the Algebraic

method of robust stability of interval dynamic systems developed within the framework of the development of the algebraic - Kharitonov direction of robust stability are presented. In the author's works, a theorem of the type of the third Kharitonov theorem is proved. For the discrete case, a discrete analog of Kharitonov's theorem is presented, which is obtained on the basis of Schur's theorem. At the same time, the concepts of points and intervals of intermittency used for the theorem of the analogue of the continuous case are introduced. An algorithm for determining the robustness of discrete systems is formulated.

Key words: robust stability, interval dynamic systems, frequency and algebraic directions of robust stability, algebraic method of robust stability, continuous and discrete linear interval systems, interval matrix, matrix polyhedron, Kharitonov angular polynomials, Kharitonov theorem.

Заманбап башкаруу теориясын иштеп чыгууда системалардын бекемдиги жана сезбестиги маселелерине кызыгуу өсүүдө [1-9]. Сезбестик проблемасы менен тыгыз байланышта болгон бекемдик (робасттык) маселелери дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн окумуштууларынын жана изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринин дарысы (предмети) болуп саналат [3-11].

Адабияттардагы бекемдиктин салттуу түшүнүгү системалардын бир системанын эмес, тигил же бул жол менен аныкталган системалардын жыйындысынын белгилүү бир касиеттерин сактоо жөндөмдүүлүгү катары, ал эми сезбестикти окшош системалардын топологиясынын бир аз бузулушу менен траекторияга фазалык мейкиндиктин бөлүштүрүлүшүнүн сапаттык сүрөтүн сактоо үчүн системалардын касиети катары аныктайт [1, 2, 6-12].

Түздөн-түз башкаруу системаларына келсек, азыркы учурда бекем туруктуулук маселелери абдан кылдат каралып, чечилди. Бул маселелерди чечүү биринчи кезекте В.Л. Харитоновдун эмгектеринде чагылдырылган, анда интервалдык көп мүчөлөр (полиномдор) үчүн бекемдик (робасттык) туруктуулук маселелери чечилген [13, 14].

Алгач сезбес (төмөн сезгичтик) системаларды анализдөө жана синтездөө боюнча иштер сезгичтик теориясынын өнүгүшү менен байланышкан [15]. Статистикалык маалыматты иштеп чыгууда бекемдик маселеси боюнча биринчи шарттар коюлган жана чечилген.

Азыркы кезге чейин бекем жана сезбес сызыктуу эмес башкаруу системаларын куруу маселелери жетиштуу карала элек.

Белгилүү болгондой, В.Л. Харитоновдун эмгектери [13, 14], робасттык туруктуулуктун азыркы теориясынын негизи болуп калды.

Бул эмгектерде В.Л. Харитонов төмөнкү интервалдык көп мүчөлөрдүн (полиномдордун) туруктуулугу жөнүндө маселелерди чечкен

$$f(\lambda) = a_0 \lambda^n + a_1 \lambda^{n-1} + \dots + a_n, \quad (1)$$

мында $a_i \in [\underline{a}_i, \bar{a}_i]$, $i = \overline{0, n}$ - $\underline{a}_i \leq a_i \leq \bar{a}_i$ ($a_i \in [\underline{a}_i, \bar{a}_i]$) интервалдарында көрсөтүлгөн коэффициенттер, $\underline{a}_i, \bar{a}_i$ - тиешелүүлүгүнө жараша төмөнкү жана жогорку чектеринин a_i , $i = \overline{0, n}$ нин коэффициенттери.

[13]- макалада маселе реалдуу коэффициенттери бар көп мүчөлөр (1) үчүн, ал эми [14] макалада комплекстүү коэффициенттери үчүн чечилген. Чыныгы жана татаал көп мүчөлөрдүн (1) бүткүл көпчүлүгүнүн бекем туруктуулугу үчүн зарыл жана жетиштүү шарттар, тиешелүүлүгүнө жараша, Харитоновдун көп мүчөлөрү (полиномдору) деп аталган төрт жана сегиз (жупташкан) бурчтук көп мүчөлөрдүн туруктуулугу экендиги көрсөтүлгөн.

Учурда робасттык туруктуулуктун теориясында көптөгөн жаңы натыйжалар алынды, биринчи кезекте кыр теоремасы жана Харитоновдун теоремаларынын дискреттик аналогдору жана версиялары. Советтик жана орусиялык окумуштуулар — Я.З. Цыпкин, Б.Т. Поляк, Ю.И. Неймарктар Михайлов, Найквист жана D-бөлдүрүү сыяктуу бекем туруктуулуктун жыштык критерийлерин иштеп чыгышкан [7-9].

Бул макала интервалдык динамикалык системалардын робасттык туруктуулугунун алгебралык багытынын маселелерине арналган. Бекем туруктуулуктун алгебралык ыкмасы деп аталган үзгүлтүксүз жана дискреттик убакытта сызыктуу интервалдык динамикалык системалардын робасттык туруктуулугун изилдөө усулунун негизги жоболору жана натыйжалары каралат [16-21].

Проблеманын коюлушу

Үзгүлтүксүз n тартиптеги сызыктуу динамикалык системалар каралат

$$\dot{x} = Ax, x(t_0) = x_0, \quad (2)$$

жана, дискреттүү

$$x(m+1) = Ax(m), m = 1, 2, 3, \dots, \quad (3)$$

мында $x = x(t) \in R^n$, $x(m)$ абалдын векторлору, $A \in R^{n \times n}$ - $\underline{a}_j, \bar{a}_j, a_j \leq \bar{a}_j$ - бурчтук маанилери бар интервалдык чоңдуктарды билдирген $a_{ij}, i, j = 1, \dots, n$, $b_i, (\underline{b}_i, \bar{b}_i, i = \overline{1, n})$ - элементтери бар интервалдык матрица.

Ошентип проблема (2) жана (3) системалардын робасттык туруктуулук шарттарын аныктоодо болот.

1. Үзгүлтүксүз системалар

Негизги жыйынтыктар. Каралып жаткан усул боюнча фундаменталдуу макалада [12] так далилденген теорема 1 жана анын леммасы системанын мүнөздөмөлүү көп мүчөлөрүнүн (2) ырааттуу өзүнчө бурчтук коэффициенттеринен $b_i, (\underline{b}_i, \bar{b}_i, i = \overline{1, n})$ түзүлгөн Харитоновдун төрт бурчтук көп мүчөлөрүнүн (полиномдорунун) Гурвиц шарттарында системалардын бекем (робасттык) туруктуулугу түрүндөгү жыйынтыктар алынган:

$$f(\lambda) = \lambda^n + b_1 \lambda^{n-1} + \dots + b_n = 0. \quad (4)$$

Бул теореманы жана лемманы берели.

Теорема 1. (2) системасынын $x=0$ тең салмактуулук абалы $b_i, (\underline{b}_i, \bar{b}_i, i = \overline{1, n})$ бардыгы үчүн же A интервалдык матрицасы үчүн туруктуу болушу үчүн, бардык төрт бурчтук Харитоновдун көп мүчөлөрү (2) системанын мүнөздүү көп мүчөлөрүнүн (4) удаалаш өзүнчө бурчтук коэффициенттеринен $b_i, (\underline{b}_i, \bar{b}_i, i = \overline{1, n})$ түзүлүшү зарыл жана жетиштүү.

Бул теорема төмөнкү лемманын негизинде далилденген.

Лемма. Өзүнчө бурчтук коэффициенттер $b_i, (\underline{b}_i, \bar{b}_i, i = \overline{1, n})$ A матрицасынын элементтеринин $b_i, (\underline{b}_i, \bar{b}_i, i = \overline{1, n})$ бурчтук маанилеринде же кээ бир элементтердин нөлдүк маанилеринде (эгерде мүчөлүк аралыгы нөлдү камтыса) көп мүчөлөрдүн (4) тиешелүү коэффициенттери катары түзүлөт.

Леммадан оңой эле көрүнүп тургандай, $b_i, (\underline{b}_i, \bar{b}_i, i = \overline{1, n})$ коэффициенттерди табуу үчүн жалпы учурда сызыктуу эмес программалоонун оптималдаштыруу ыкмаларын колдонуу зарыл.

Далилдөөсү [16] тиркемесинде келтирилген теорема 1 ге карата төмөнкүдөй тактоочу эскертүү жасалышы керек.

Эскертүү. Төрт бурчтук Харитоновдун көп мүчөлөрүнүн болушуна байланыштуу теорема 1-ди далилдөөнүн негизги аргументинен, төрт бурчтуу көп мүчөнүн толук жыйындысы (жыйнагы) жок болгон учурда теорема 1-дин шарттары зарыл, бирок (2) системанын туруктуулугу үчүн жетишсиз болушу мүмкүн экени келип чыгат.

Мындай учур (4) көп мүчөлөрдүн (полиномдордун) өзүнчө бурчтук коэффициенттери бири-бири менен байланышып, акырында бурчтук коэффициенттердин жыйындысын төрттөн аз санга чейин тарылтканда жогорудагы эскертүүгө дал келген жагдай келип чыгышы мүмкүн.

Далилденген теорема 1-дин негиздүүлүгү [21]-де келтирилген Биалас теоремасына [22] белгилүү каршы мисалдарды жокко чыгаруу менен айкын ырасталат.

2. Дискреттик системалар

Белгилүү болгондой, [26] макаланын жарыяланышы көптөгөн изилдөөчүлөрдүн Харитоновдун [4–8, 17, 22] теоремаларынын дискреттик аналогдорун издөөгө түрткү берген. Ошентип, [6] макалада азыркы учурда алсыз жана күчтүү Харитонов теоремаларынын дискреттик аналогдору алынганы, бирок Харитоновдун теоремаларынын бул аналогдору коэффициенттердин интервалдык аймактарына белгилүү бир чектөөлөр коюлгандыгы белгиленген. Бул чектөөлөр [17, 18] макалаларда алынып салынган, мында Харитоновдун теоремаларынын аналогдору Шур теоремасы [23] аркылуу алынган. Ошондой эле [17, 18] интервалдык матрицалар жана матрицалык көп кырдуулуктар боюнча иштин [16] натыйжаларынын дискреттик аналогдору болгон теоремалар формулировкаланган.

Төмөндө, үзгүлтүксүз системалар үчүн жогоруда келтирилген корутундуларды эске алуу менен [17, 18] дискреттик системалар үчүн алынган натыйжалар каралат.

Негизги натыйжалар. Дискреттик системалар үчүн z -кайта түзүүсүн колдонуу менен интервалдык мүнөздөмө көп мүчөнү (полиномду) алабыз

$$f(z) = \det(zI - A) = \sum b_i z^{n-i}, \quad b_i \in [\underline{b}_i, \overline{b}_i], \quad \underline{b}_i \leq \overline{b}_i. \quad (5)$$

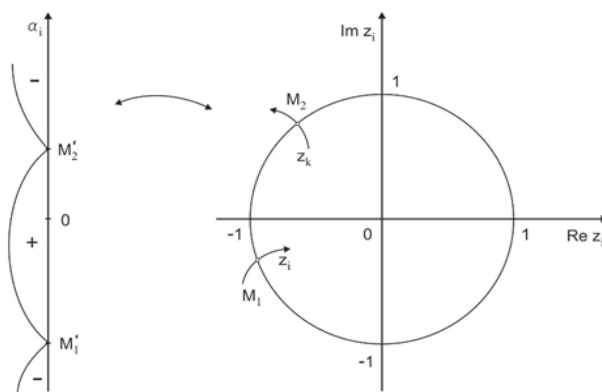
Туруктуулук шарттарын аныктоо үчүн Шур теоремасын [23] колдонобуз, б.а. шарттары төмөнкүдөй болгон

$$|b_0| > |b_n|,$$

кайталануу салыштырмалык менен аныкталган көп мүчөлөрдүн ырааттуулугу үчүн

мында $(i = 1, \overline{n-2})$ тиешелүүлүгүнө жараша i -лик $(i = 1, \overline{n-2})$ $f(z)$ көп мүчөнүн улуу жана кенже коэффициенттери.

Аныктама. $b_i \in [\underline{b}_i, \overline{b}_i], i = \overline{0, n}$ коэффициенттер үчүн *алмашуу чекиттери* деп, (8) көп мүчөнүн тамырлары тамырлар тегиздигинде бирдик тегеректи кесип өткөн реалдуу огтун чекиттерин атайбыз, ал эми *алмашуу интервалдары* деп, тиешелүүлүгүнө жараша, тамырлар бирдик тегеректин ичинде же сыртында болгон интервалдарды атайбыз (1-сүрөт).

1. Сүрөт. α_i коэффициентинин *алмашуу чекиттери* (M'_1, M'_2) жана *интервалдары*

$$(-\infty, M'_1), [M'_1, M'_2], [M'_2, +\infty).$$

[17] макалада дискреттик интервалдык системалардын робасттык туруктуулук шарттарын аныктоо боюнча негизги жыйынтыктар тиешелүү 1–6 теоремалар түрүндө берилген. Белгилей кетчү нерсе, жогоруда көрсөтүлгөндөй, үзгүлтүксүз системалар үчүн [16], 5-теореманын негиздүүлүгү теорема 1-дин эскертүүсүнө байланыштуу чектөөгө ээ, б.а. 5-теорема 4 түрдүү Харитонов көп мүчөлөрүнүн толук жыйындысы үчүн туура.

Натыйжалардын [17, 18], Харитоновдун күчтүү теоремасынын аналогуна карата тууралыгы белгилүү каршы мисалдар [21] аркылуу көрсөтүлөт.

Ошентип, дискреттик интервалдык динамикалык системалардын робасттык туруктуулугун аныктоонун *алгоритми* төмөнкүдөй болот.

1. 1-теореманын [16] леммасынын формулаларын колдонуп, A интервалдык матрицасынын $b_i \in [\underline{b}_i, \bar{b}_i]$, $i = 0, n$ элементтерин оптималдаштыруу жолу менен (5) интервалдык мүнөздөмө көп мүчөнүн $b_i \in [\underline{b}_i, \bar{b}_i]$, $i = 0, n$ өзүнчө бурчтук коэффициенттерин табабыз.

2. (5) интервалдык көп мүчөгө туура келген төрт Харитоновдук көп мүчө аныкталат

$$f_3(z) : \{\bar{b}_0, \underline{b}_1, \underline{b}_2, \bar{b}_3, \underline{b}_4, \dots\}, f_4(z) : \{\bar{b}_0, \bar{b}_1, \underline{b}_2, \underline{b}_3, \bar{b}_4, \dots\}$$

$$f_3(z) : \{\bar{b}_0, \underline{b}_1, \underline{b}_2, \bar{b}_3, \underline{b}_4, \dots\}, f_4(z) : \{\bar{b}_0, \bar{b}_1, \underline{b}_2, \underline{b}_3, \bar{b}_4, \dots\}$$

3. [17] макаланын тиркемесинде көрсөтүлгөн (П.2) типтеги n теңсиздик түзүлөт.

4. Ар бир b_i , $i = 0, n$ коэффициентке карата, белгиленген калган коэффициенттерди эске алуу менен, *алмашуунун чекиттери* бардык төрт Харитонов көп мүчөлөр үчүн жана бардык n теңсиздиктер үчүн (3-пунктту караңыз), төмөнкү даражалардан баштап табылат.

5. Эгерде бардык b_i , $i = 0, n$ коэффициенттер үчүн бардык *алмашуу чекиттери* берилген интервалдарга кирбесе, анда баштапкы көп мүчө (система) (5) туруктуу, антпесе ал туруксуз болот.

Корутунду. Харитоновдук багытта бул макалада каралган интервалдык динамикалык системалардын бекем (робасттык) туруктуулугун изилдөөнүн *алгебралык усулу* (ыкмасы) системанын интервалдык матрицасынын жалпы формасы менен робасттык туруктуулук маселесин чечүүгө мүмкүндүк берүүчү [16, 17] макалалардын негизги натыйжаларын андан ары өнүктүрүү болуп саналат. Усул сызыктуу үзгүлтүксүз жана сызыктуу дискреттик интервалдык динамикалык системалар үчүн бекем туруктуулук маселелерин чечүүгө багытталган.

Белгилей кетчү нерсе, теорема 1-ге берилген *Эскертүү* [16] - нын натыйжаларын олуттуу түрдө тактайт, тактап айтканда, интервалдык динамикалык системалардын бекем туруктуулугун аныктоо үчүн төрт бурчтуу Харитоновдук көп мүчөлөрдүн толук комплексинин (көп мүчөлөрдүн көптүгүн эске алуу менен) зарылдыгын баса белгилейт. Ошондой эле, теорема 1 боюнча зарылдык жана жетиштүүлүк шарттары системанын мүнөздүү көп мүчөсүнүн 1-ден n -коэффициентине чейин ырааттуу түрдө аныкталган бурчтук өзүнчө коэффициенттерге туура келет, аларды сызыктуу эмес программалоо усулдарынын (методдорун) колдонуу менен табууга болот.

Адабияттар

1. Андронов А.А., Понтрягин Л.С. Грубые системы // Докл. АН СССР, 1937. Т.14. № 5. С. 247-250.
2. Аносов Д.В. Грубые системы // Топология, обыкновенные дифференциальные уравнения, динамические системы: Сб. обзорных статей. 2. К 50-летию института (Труды МИАН СССР. Т.169). - М.: Наука. 1985. - С. 59-93.
3. Dorato P.A. Historical review of robust control // IEEE Contr. Syst. Magazine. 1987. V.7. №2. P.44-47.
4. Гусев Ю.М., Ефанов В.Н., Крымский В.Г. и др. Анализ и синтез линейных интервальных динамических систем (состояние проблемы). I. Анализ с использованием интервальных характеристических полиномов // Изв. АН СССР. Техн. кибернетика. 1991 №1. - С. 3-23.
5. Гусев Ю.М., Ефанов В.Н., Крымский В.Г. и др. Анализ и синтез линейных интервальных динамических систем (состояние проблемы). II. Анализ с использованием интервальных характеристических полиномов // Изв. АН СССР. Техн. кибернетика. 1991. №2. - С. 3-30.
6. Джури Э.И. Робастность дискретных систем // Автоматика и телемеханика. 1990. №5. С.4-28.
7. Поляк Б.Т., Цыпкин Я.З. Робастная устойчивость линейных систем // Итоги науки и техники. Сер. Техническая кибернетика. Т.32.М.: ВИНТИ. 1991.-Т.32. – С. 3-31.
8. Дискуссия по проблеме робастности в системах управления // Автоматика и телемеханика. 1992. №1. – С. 165-176.

9. Неймарк Ю.И. Робастная устойчивость и D-разбиение // Автоматика и телемеханика. 1992. №7 – С. 10-18.
10. Оморов Р.О. Максимальная грубость динамических систем // Автоматика и телемеханика. 1991. №8. – С. 36-45.
11. Оморов Р.О. Количественные меры грубости динамических систем и их приложения к системам управления // Автореферат диссертации доктора технических наук / - Л.: ЛИТМО, 1993. – 38 с.
12. Поляк Б.Т., Щербаков П.С. Сверхустойчивые линейные системы управления. I. Анализ // Автоматика и телемеханика, 2002, № 8. – С. 37-53.
13. Харитонов В.Л. Об асимптотической устойчивости положения равновесия семейства систем линейных дифференциальных уравнений // Дифференц. уравнения. 1978. Т.14. № 11. – С. 2086-2088.
14. Харитонов В.Л. Об одном обобщении критерия устойчивости // Изв. АН КазССР. Сер. физ.-мат. 1978. №1. – С. 53-55.
15. Розенвассер Е.Н., Юсупов Р.М. Чувствительность систем управления. – М.: Наука, 1981. – 464 с.
16. Оморов Р.О. Робастность интервальных динамических систем. I. Робастность непрерывных линейных интервальных динамических систем // Теория и системы управления. 1995. №1. – С. 22-27.
17. Оморов Р.О. Робастность интервальных динамических систем. II. Робастность дискретных линейных интервальных динамических систем // Теория и системы управления. 1995. №3. – С. 3-7.
18. Оморов Р.О. О дискретном аналоге теоремы Харитонова // Наука и новые технологии, 2002, №3. С. 5-10.
19. Оморов Р.О. Робастная устойчивость интервальных динамических систем. – Бишкек: Илим, 2018. – 104 с.
20. Оморов Р.О. Алгебраический метод исследования робастности интервальных динамических систем // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. 2020. Т. 20. № 3. С. 364-370.
21. Оморов Р.О. Чувствительность, робастность и грубость динамических систем. – М.: ЛЕНАНД, 2021. – 304 с.
22. Bialas S. A necessary and sufficient condition for stability of internal matrices // Int. J. Control 1983. V.37. №4. P. 717-722.
23. Цыпкин Я.З. Теория импульсных систем. – М.: Физматгиз, 1958. – 724 с.

ФИЗИКА PHYSICS

УДК 621.39:004.9

Сагымбаев А.А.*доктор технических наук, профессор***Аданбаев А.М.***старший преподаватель Кыргызско-Турецкого университета «Манас»***Сагымбаев Амантур А.***инженер сетевых оборудования облачного провайдера «IaaS RackCorp»***УПРАВЛЕНИЕ РАДИОЧАСТОТНЫМ СПЕКТРОМ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ:
ВЫЗОВЫ, РЕШЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ АВТОМАТИЗАЦИИ****Сагымбаев А.А.***техникалык илимдердин доктору, профессор***Аданбаев А.М.***Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин улук окутуучусу***Сагымбаев Амантур А.***«IaaS RackCorp» булут провайдеринин тармак операциялары боюнча инженери***КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА РАДИОЖЫШТЫК СПЕКТРИН БАШКАРУУ: КӨЙГӨЙ-
ЛӨР, ЧЕЧИМДЕР ЖАНА АВТОМАТТАШТЫРУУ КЕЛЕЧЕГИ****Sagymbaev A.A.***doctor of technical sciences, professor***Adanbaev A.M.***Senior Lecturer at Kyrgyz-Turkish Manas University***Sagymbaev Amantur A.***Network Operations Engineer at the Cloud Provider "IaaS RackCorp"***RADIO FREQUENCY SPECTRUM MANAGEMENT IN THE KYRGYZ REPUBLIC:
CHALLENGES, SOLUTIONS, AND AUTOMATION PROSPECTS**

Аннотация. Радиочастотный спектр (РЧС) является одним из важнейших ресурсов для функционирования телекоммуникационных систем, радиовещания, телевидения и национальной безопасности. В статье рассмотрены основные принципы управления радиочастотным спектром, включая его природные и технические особенности, методы планирования и распределения частот. Особое внимание уделено роли автоматизации процессов управления спектром с использованием современных программных продуктов и геоинформационных систем (ГИС). Также исследованы ключевые вызовы, с которыми сталкивается Кыргызстан при управлении спектром, включая нехватку квалифицированных специалистов, ограниченное финансирование и необходимость международной координации. В статье предложены рекомендации по улучшению законодательства, внедрению новых технологий, усилению международного сотрудничества и развитию инфраструктуры радиочастотного мониторинга в Кыргызстане. Автоматизация управления РЧС, использование искусственного интеллекта (ИИ) и ГИС открывают новые перспективы для повышения эффективности использования ограниченного радиочастотного ресурса.

Ключевые слова: Радиочастотный спектр, управление спектром, автоматизация, геоинформационные системы, радиосвязь, электромагнитная совместимость, лицензирование, радиомониторинг, искусственный интеллект, 5G, интернет вещей (IoT), международное сотрудничество, Кыргызстан.

Abstract. The radio frequency spectrum (RFS) is one of the most important resources for the functioning of telecommunications systems, broadcasting, television, and national security. This article discusses the main principles of radio frequency spectrum management, including its natural and

technical features, methods of frequency planning and allocation. Special attention is given to the role of process automation in spectrum management using modern software products and geographic information systems (GIS). The article also explores key challenges faced by Kyrgyzstan in spectrum management, including the lack of qualified specialists, limited funding, and the need for international coordination. Recommendations are provided for improving legislation, implementing new technologies, strengthening international cooperation, and developing the radio frequency monitoring infrastructure in Kyrgyzstan. The automation of RFS management, the use of artificial intelligence (AI), and GIS open new prospects for enhancing the efficiency of the limited radio frequency resource use.

Keywords: Radio frequency spectrum, spectrum management, automation, geographic information systems, radiocommunication, electromagnetic compatibility, licensing, radiomonitoring, artificial intelligence, 5G, Internet of Things (IoT), international cooperation, Kyrgyzstan.

Аннотация. Радиожыштык спектри (РЖС) телекоммуникациялык системалардын, радио жана телекөрсөтүүнүн, ошондой эле улуттук коопсуздуктун иштеши үчүн эң маанилүү ресурсстардын бири болуп саналат. Бул макалада радиожыштык спектрин башкаруунун негизги принциптери, анын табигый жана техникалык өзгөчөлүктөрү, жыштыктарды пландаштыруу жана бөлүштүрүү ыкмалары каралат. Өзгөчө көңүл заманбап программалык камсыздоо жана геомаалыматтык тутумдарды (ГМТ) колдонуу аркылуу радиожыштык спектрин башкаруу процессин автоматташтырууга бурулат. Ошондой эле, макалада Кыргызстанда радио-жыштык спектрин башкаруу боюнча негизги көйгөйлөр, анын ичинде квалификациялуу адистердин жетишсиздиги, каржылоонун чектелиши жана эл аралык координациянын зарылдыгы талкууланат. Кыргыз Республикасында мыйзамдарды өркүндөтүү, жаңы технологияларды ишке ашыруу, эл аралык кызматташтыкты бекемдөө жана радио-жыштык мониторинг инфраструктурасын өнүктүрүү боюнча сунуштар берилет. Радио-жыштык спектрин башкарууну автоматташтыруу, жасалма интеллектти (ЖИ) жана геомаалыматтык тутумдарды колдонуу радио-жыштык ресурсстарын натыйжалуу пайдаланууну жакшыртуунун жаңы келечектерин ачат.

Негизги сөздөр: Радио-жыштык спектри, спектрди башкаруу, автоматташтыруу, геомаалыматтык тутумдар, радиобайланыш, электромагниттик шайкештик, лицензиялоо, радиомониторинг, жасалма интеллект, 5G, Нерселер интернет (IoT), эл аралык кызматташтык, Кыргызстан.

Введение. Радиочастотный спектр (РЧС) является одним из наиболее важных природных ресурсов, обеспечивающих функционирование ключевых систем коммуникации, таких как телекоммуникации, радиовещание, телевидение, а также системы национальной безопасности. Его использование, как и других природных ресурсов, требует эффективного управления для обеспечения устойчивости и развития телекоммуникационной инфраструктуры [1].

В последние десятилетия наблюдается экспоненциальный рост потребности в радиочастотах, вызванный развитием новых технологий, таких как 5G, интернет вещей (IoT), спутниковая связь, а также значительным расширением использования радиочастотных диапазонов в коммерческих и научных целях [2]. Стремительное развитие этих технологий требует создания эффективных и устойчивых систем управления радиочастотным спектром, которые способны не только обеспечить стабильную работу суще-

ствующих систем, но и гарантировать возможность их развития в будущем.

Особое внимание в управлении РЧС необходимо уделить предотвращению помех между различными пользователями спектра, обеспечению электромагнитной совместимости (ЭМС), а также оптимизации использования ограниченных частотных ресурсов [3]. В этом контексте важным шагом является автоматизация управления РЧС с использованием современных программных комплексов, таких как автоматизированные системы управления радиочастотным спектром (АСУРЧС) и геоинформационные системы. Эти технологии позволяют повысить эффективность управления, минимизировать количество ошибок, а также ускорить процесс принятия решений в случае возникновения конфликтов между пользователями частотных диапазонов.

В Кыргызстане управление радиочастотным спектром регулируется рядом нормативно-правовых актов, направленных на

обеспечение рационального использования этого ресурса, координацию частотных присвоений и соблюдение международных стандартов. Государственные органы, такие как Государственная служба регулирования и надзора в отрасли связи при Министерстве цифрового развития, играют ключевую роль в регулировании использования РЧС, лицензировании и мониторинге спектра.

В этой статье рассмотрены основные принципы управления радиочастотным спектром, включая его природные и технические особенности, а также современные методы автоматизации управления, такие как использование программных продуктов и ГИС. Также будет уделено внимание нормативно-правовой базе, а также роли государственных органов в регулировании РЧС в Кыргызской Республике.

1. Радиочастотный спектр как стратегический природный ресурс. Радиочастотный спектр (РЧС) представляет собой ограниченный и ценный природный ресурс, который является основой для функционирования всех систем радиосвязи, телевидения, радиовещания и большинства современных технологий, включая мобильную связь, спутниковую связь, системы навигации и различные научные исследования [4,5]. Его использование, как и других природных ресурсов, требует эффективного управления для обеспечения устойчивости и развития телекоммуникационной инфраструктуры.

1.1. Природные и технические особенности радиочастотного спектра. Радиочастотный спектр - это диапазон электромагнитных волн, который используется для передачи информации в радиосистемах. Человечество с момента изобретения радио начало использовать радиочастоты для беспроводной связи. Современные технологии позволяют передавать информацию на огромные расстояния с помощью радиоволн, что сделало радиочастотный спектр основой глобальных коммуникационных систем. Однако, несмотря на свое природное происхождение, радиочастотный спектр не является бесконечным. Его использование ограничено как физическими законами, так и его распределением среди различных пользователей [2,4,6].

Каждая радиочастота представляет собой определенную длину волны с уникальными характеристиками, которые могут изменяться в зависимости от используемой технологии. Радиочастотный спектр делится

на диапазоны, каждый из которых используется для определённых целей, например, для мобильной связи, телевидения, спутниковой связи, навигации и других применений. Эти диапазоны имеют уникальные особенности распространения волн и восприимчивости к помехам, что важно учитывать при планировании и управлении спектром [2,7].

1.2. Ограниченность радиочастотного спектра. РЧС, как природный ресурс, имеет ряд ограничений, которые обусловлены его физической природой. Диапазоны частот нельзя изменять произвольно, и каждый из них имеет свои технические характеристики. Радиочастотный спектр является конечным и, несмотря на его значительное расширение с развитием новых технологий, его использование всегда будет ограничено. Например, на одно и то же частотное пространство могут претендовать несколько пользователей, что создает проблемы в случае одновременного использования частот в близких географических областях [8].

Основная сложность заключается в том, что радиочастотный спектр не может быть «сделан» бесконечным, и его распределение всегда будет сталкиваться с конкуренцией между пользователями спектра. Это приводит к необходимости тщательно планировать его использование и эффективно управлять доступом, чтобы избежать взаимных помех.

1.3. Роль радиочастотного спектра в экономике и безопасности. Радиочастотный спектр играет важную роль в современном обществе. Он не только обеспечивает связь и обмен информацией в различных областях, но и является ключевым элементом национальной безопасности. Спектр используется для систем экстренной связи, навигации, а также для военных и разведывательных технологий. Учитывая его стратегическую важность, управление радиочастотным спектром должно быть частью государственной политики [9].

В условиях растущего спроса на радиочастоты важно обеспечить эффективное распределение спектра между различными секторами и пользователями, что требует внедрения современных методов планирования и автоматизации управления. В некоторых странах радиочастотный спектр является государственным ресурсом, и его эффективное использование оказывает прямое влияние на развитие телекоммуникационной инфраструктуры, на безопасность и

на конкурентоспособность экономики [10].

1.4. Проблемы и вызовы управления РЧС. Одним из ключевых вызовов, с которым сталкиваются страны при управлении радиочастотным спектром, является нехватка свободных частотных диапазонов. В связи с увеличением количества пользователей спектра (например, развитие мобильных технологий, IoT, 5G) возникла необходимость в более рациональном и эффективном использовании доступных частот. Это привело к необходимости введения жестких стандартов и процедур для планирования и распределения частот, а также разработки технологий для мониторинга и предотвращения помех [11].

Растущий спрос на радиочастотный спектр в сочетании с ограниченностью ресурса приводит к международным конфликтам по использованию частот, особенно когда радиоволны не признают политические границы и могут перехватываться на большом расстоянии. Для решения этих проблем необходимо наладить международное сотрудничество, выработать унифицированные правила и стандарты для управления спектром, а также обеспечить синхронизацию национальных и международных нормативных актов [2,6,11,12].

1.5. Важность рационального использования радиочастотного спектра в Кыргызстане. Для Кыргызстана, как и для других стран, управление радиочастотным спектром является не только важным экономическим, но и политическим вопросом. В условиях ограниченности спектра, Кыргызстан сталкивается с необходимостью оптимизации использования частот, а также с вызовами, связанными с международной координацией. Внедрение эффективных систем управления РЧС и использование современных технологий для мониторинга и планирования являются ключевыми шагами для обеспечения устойчивого развития телекоммуникационной инфраструктуры и поддержки национальной безопасности [6].

2. Нормативно-правовая база управления радиочастотным спектром. Правильное управление радиочастотным спектром требует четкого нормативно-правового регулирования. В разных странах существуют законодательные акты и международные соглашения, которые регулируют использование радиочастот. Кыргызстан также имеет свою законодательную базу для управления этим важным ресурсом, что обеспечивает ра-

циональное распределение и защиту радиочастотного спектра на национальном и международном уровнях.

2.1. Законодательство Кыргызской Республики в области радиочастотного спектра. Основным документом, регулирующим использование радиочастотного спектра в Кыргызстане, является Закон Кыргызской Республики «О связи» [1]. Этот закон устанавливает правила лицензирования радиочастот, требования к электромагнитной совместимости, а также механизмы мониторинга и контроля за использованием спектра. Закон предусматривает создание нормативно-правовой базы для регулирования всех процессов, связанных с использованием радиочастотных ресурсов.

Согласно закону, радиочастоты являются государственной собственностью, и их использование подлежит строгому лицензированию. Также в законодательно установленном порядке регулируется координация частот на международном уровне, что является важным аспектом в связи с глобальной природой радиоволн и возможными пересечениями частотных диапазонов между соседними странами.

Кроме того, в рамках законодательства Кыргызстана установлены требования к электромагнитной совместимости, что обеспечивает минимизацию помех между радиосистемами. Важно, что законодательные акты Кыргызской Республики включают в себя не только правила эксплуатации радиочастот, но и рекомендации по учёту новых технологий, таких как 5G и IoT, которые становятся всё более востребованными в мире и в Кыргызстане.

2.2. Международное регулирование и сотрудничество. Учитывая, что радиочастотный спектр является глобальным ресурсом, эффективное его использование требует международного регулирования [2,7,8,10,11]. В этом контексте ключевую роль играет Международный союз электросвязи (МСЭ), который разрабатывает международные рекомендации и стандарты по управлению радиочастотным спектром. МСЭ осуществляет глобальную координацию частот и решает вопросы, связанные с пересечением частотных диапазонов между странами.

МСЭ определяет общие правила для использования радиочастотных диапазонов в различных странах, создавая международные договоры и рекомендации, которые учи-

тывают как технические, так и юридические аспекты управления спектром. Для Кыргызстана важным шагом является участие в этих международных инициативах и соблюдение рекомендаций МСЭ, что позволяет минимизировать риски частотных конфликтов с соседними странами и другими регионами.

Кроме того, существуют двусторонние и многосторонние соглашения между странами, которые регулируют использование радиочастотных диапазонов в приграничных зонах, где возможно пересечение радиоволн. Кыргызстан активно участвует в таких соглашениях, обеспечивая гармонизацию национальных и международных стандартов в области радиочастотного спектра.

2.3. Основные направления регулирования радиочастотного спектра в Кыргызстане. В Кыргызстане регулирование радиочастотного спектра осуществляется через несколько ключевых направлений [6,12]:

- Лицензирование: Все радиочастоты, используемые для телекоммуникаций, должны быть лицензированы государственными органами. Лицензирование обеспечивает контроль за использованием радиочастот и их распределение среди операторов и пользователей. Это позволяет избежать нарушений и помех между различными системами;

- Мониторинг использования спектра: Для обеспечения надлежащего использования радиочастот существует система мониторинга, которая отслеживает использование частот в реальном времени. Государственное агентство связи при Министерстве цифрового развития Кыргызской Республики отвечает за этот процесс. Система мониторинга позволяет выявлять незаконное использование частот, а также устранять помехи, возникающие в процессе эксплуатации радиосистем;

- Электромагнитная совместимость: Одной из важных задач управления спектром является обеспечение ЭМС, что подразумевает отсутствие помех между различными радиосистемами. В Кыргызстане для этого разработаны специальные нормы, которые регулируют мощность излучения, расстояния между радиостанциями и другие технические параметры, которые обеспечивают совместную работу различных систем;

- Международная координация: Важным аспектом является координация частот с соседними странами. Кыргызстан активно участвует в международных переговорах по частотному планированию, что позволяет

избежать конфликтов в приграничных зонах и обеспечить бесперебойное функционирование радиосистем.

2.4. Перспективы улучшения нормативно-правового регулирования. С учётом быстрого развития новых технологий, таких как 5G, IoT и спутниковая связь, требуется постоянное обновление нормативно-правовой базы для учёта новых реалий. В Кыргызстане необходимо внедрять новые законодательные инициативы, направленные на развитие телекоммуникационной инфраструктуры, включая создание более гибких и современных механизмов лицензирования, мониторинга и обеспечения электромагнитной совместимости.

Кроме того, важно продолжить активное участие в международных инициативах, направленных на совершенствование стандартов управления радиочастотным спектром. Это позволит Кыргызстану эффективно использовать радиочастотный спектр и интегрироваться в глобальную телекоммуникационную систему, обеспечивая конкурентоспособность на международной арене.

3. Методы управления радиочастотным спектром. Эффективное управление радиочастотным спектром требует применения различных методов и подходов, которые позволяют рационально распределить этот ограниченный ресурс, минимизировать помехи и обеспечить электромагнитную совместимость между различными радиосистемами. Важным аспектом является не только использование традиционных методов, но и внедрение инновационных решений, таких как автоматизация управления спектром с помощью программных продуктов и геоинформационных систем.

3.1. Принципы управления радиочастотным спектром. Управление радиочастотным спектром базируется на нескольких ключевых принципах, направленных на эффективное использование частотных ресурсов:

- Принцип равенства и справедливости: Это требование заключается в том, чтобы все пользователи спектра имели равный доступ к радиочастотам, что способствует конкурентоспособности и поддержанию справедливых условий для всех участников рынка;

- Принцип минимизации помех: Один из важнейших принципов управления РЧС. Для этого необходимо правильно планировать распределение частот, минимизируя возможные помехи между радиосистемами,

работающими в соседних диапазонах частот или на схожих частотах;

- Принцип рационального использования: Этот принцип предполагает, что каждый радиочастотный ресурс должен использоваться максимально эффективно. Это достигается через правильно организованное планирование и эффективное использование спектра на основе технических стандартов и нормативов;

- Принцип динамичности: В связи с ростом потребностей в радиочастотах, управление спектром должно быть гибким и адаптироваться к новым условиям, включая развитие новых технологий, таких как 5G, и расширение использования Интернета вещей.

3.2. Ключевые задачи управления радиочастотным спектром. Основные задачи, стоящие перед органами управления радиочастотным спектром, включают:

- Планирование частотного ресурса: Это процесс распределения частотных диапазонов среди различных пользователей с учётом требований по ЭМС и международных стандартов. Планирование включает в себя прогнозирование потребностей в частотах на основе текущих и будущих технологий и услуг;

- Лицензирование радиочастот: Важно обеспечить, чтобы только те организации или лица, которые имеют право на использование спектра, получали соответствующие лицензии. Лицензирование является неотъемлемой частью контроля за использованием радиочастот и предотвращения незаконного использования спектра;

- Мониторинг использования спектра: Системы мониторинга позволяют отслеживать, как эффективно используются частотные диапазоны, выявлять нарушения или незаконное использование частот, а также устранять помехи между различными пользователями спектра;

- Обеспечение электромагнитной совместимости: Задача ЭМС заключается в том, чтобы различные радиосистемы, работающие на соседних частотах, не мешали друг другу. Это требует точного планирования частотных диапазонов и соблюдения технических стандартов, регулирующих мощность излучения, частоту, диапазоны и другие параметры радиосистем;

- Международная координация: Радиоволны, как и другие природные ресурсы, не знают государственных границ. Поэтому

для предотвращения помех и конфликтов с соседними странами необходимо координировать использование радиочастот на международном уровне. Это включает в себя участие в международных соглашениях и форумах, таких как Международный союз электросвязи.

3.3. Методы управления радиочастотным спектром. Для выполнения указанных задач применяются различные методы управления спектром. Среди них можно выделить как традиционные подходы, так и более современные, с использованием автоматизированных систем и программного обеспечения.

Традиционные методы управления спектром:

- Механизмы распределения: Включают в себя распределение частот по определённым диапазонам в зависимости от назначения (например, для мобильной связи, радиовещания, спутниковых систем и т.д.). Эти методы также включают в себя выделение частотных блоков для различных пользователей, например, операторов мобильной связи или государственных учреждений;

- Методы разрешения конфликтов: В случае конфликтов, связанных с использованием радиочастот, применяются переговоры между сторонами и определение компромиссных решений для обеспечения совместного использования частот;

- Автоматизированные системы управления радиочастотным спектром: Современные АСУРЧС позволяют значительно повысить эффективность управления спектром. Эти системы автоматизируют процессы мониторинга, лицензирования и планирования частотных присвоений. Основными компонентами таких систем являются базы данных частотных присвоений, модули планирования спектра, средства радиомониторинга, модули анализа ЭМС и инструменты для лицензирования;

- Геоинформационные системы: ГИС используются для визуализации данных о размещении радиостанций, расчёта зон покрытия, анализа возможных помех и оптимизации размещения радиопередающих устройств. Внедрение ГИС позволяет значительно повысить точность планирования частотных присвоений, а также улучшить процесс мониторинга и координации использования спектра.

3.4. Преимущества и недостатки различных методов управления спектром.

Преимущества автоматизированных систем [13]:

- Эффективность: Снижается количество ошибок, ускоряется процесс планирования и распределения частот;
- Меньше помех: Благодаря точному расчёту зон покрытия и оптимизации частотных диапазонов, снижается уровень помех;
- Международная совместимость: Поддержка международных стандартов позволяет интегрировать систему с глобальной сетью.

Недостатки:

- Сложность внедрения: Для эффективно-го применения автоматизированных систем требуется высокая квалификация специалистов, а также значительные финансовые затраты на внедрение и обслуживание;
- Зависимость от технологий: При использовании программных продуктов и ГИС необходимо учитывать технические ограничения, такие как качество данных и скорость обработки.

4. Программные продукты для управления радиочастотным спектром. С развитием телекоммуникационных технологий и увеличением потребности в радиочастотах, становится всё более важным использование современных программных продуктов для управления спектром. Эти системы позволяют автоматизировать процессы планирования, лицензирования, мониторинга и обеспечения электромагнитной совместимости, что значительно повышает эффективность работы с ограниченным ресурсом. В данном разделе будут рассмотрены три ключевых программных продукта, широко используемых для управления радиочастотным спектром: SMS4DC, ICS Manager и SPECTRA [2,3,5].

4.1. SMS4DC (Spectrum Management System for Developing Countries). Описание: SMS4DC - это программное обеспечение, разработанное Международным союзом электросвязи, предназначенное для управления спектром в развивающихся странах. Система позволяет осуществлять планирование частот, управление лицензиями и мониторинг спектра [2].

Основные функции:

- Планирование частотных присвоений: Распределение частотных диапазонов для различных пользователей и услуг;
- Лицензирование радиочастот: Обработка заявок на лицензии, выдача лицензий и контроль за их использованием;
- Мониторинг использования спектра:

Отслеживание использования радиочастот и выявление нарушений;

- Моделирование зон покрытия: Расчёт зоны покрытия радиосетей для оптимизации использования спектра.

Преимущества:

- Доступность и простота использования: SMS4DC ориентирован на использование в развивающихся странах и имеет интуитивно понятный интерфейс;
- Поддержка международных стандартов: Система соответствует стандартам МСЭ, что гарантирует совместимость с другими международными системами.

Недостатки:

- Ограниченная масштабируемость: SMS4DC подходит для небольших и средних стран, но может быть неэффективен для крупных или высокотехнологичных телекоммуникационных систем;
- Ограниченные функции для сложных национальных систем: Система не имеет возможности для учёта сложных и специфических потребностей более развитых стран.

4.2. ICS Manager (ATDI). Описание: ICS Manager - это программный продукт компании ATDI, предназначенный для многофункционального управления радиочастотным спектром на национальном уровне. Этот продукт используется для планирования и координации частот, а также для мониторинга спектра и моделирования помех [3].

Основные функции:

- Планирование и координация частот: Оптимизация распределения частот в соответствии с международными нормами и требованиями;
- Управление лицензиями: Система автоматизирует процесс выдачи лицензий на использование частот и управление сроками действия лицензий;
- Моделирование зон покрытия и помех: Моделирование радиопокрытия и анализ помех с учётом различных факторов, включая рельеф местности и плотность застройки;
- Мониторинг использования спектра: Отслеживание текущего состояния спектра и выявление возможных нарушений.

Преимущества:

- Высокая точность инженерных расчетов: ICS Manager предлагает более точные расчеты при планировании частотных присвоений и анализа помех;
- Модульная структура: Программный продукт имеет гибкую архитектуру, позволяя настраивать систему под нужды конкретного пользователя;

Недостатки:

- Высокая стоимость лицензии: В сравнении с другими системами, ICS Manager требует значительных затрат на лицензирование и обучение;

- Сложность внедрения и обучения: Система требует квалифицированных специалистов для установки и эксплуатации, что может затруднить её внедрение в некоторых странах.

4.3. SPECTRA (LS Telcom). Описание: SPECTRA - это программный продукт компании LS Telcom, который предоставляет комплексное решение для управления радиочастотным спектром как на национальном, так и на международном уровнях. Программа охватывает все аспекты управления спектром, от планирования частотных присвоений до анализа помех и лицензирования [5].

Основные функции:

- Планирование частотных присвоений: Распределение частот для различных сервисов и пользователей;

- Анализ помех и мониторинг спектра: Выявление помех и контроль за состоянием спектра в реальном времени;

- Управление лицензиями: Автоматиза-

ция процессов получения и продления лицензий на использование частот;

- Генерация технических отчётов: Подготовка отчетности по использованию спектра и состоянию радиочастотных диапазонов.

Преимущества:

- Высокая масштабируемость: SPECTRA подходит как для малых стран, так и для крупных телекоммуникационных рынков;

- Совместимость с международными стандартами: Программа соответствует стандартам ITU и другим международным организациям;

- Гибкость: Возможность настройки системы под уникальные требования пользователей и стран.

Недостатки:

- Высокая стоимость лицензии и обслуживания: Подобные решения требуют значительных затрат на покупку, внедрение и обслуживание;

- Сложность настройки: Программа требует от пользователей определённого уровня технической подготовки для полноценного использования.

4.4. Сравнительная таблица программных продуктов

Программный продукт	Преимущества	Недостатки
SMS4DC	Простота использования, соответствие международным стандартам	Ограниченная масштабируемость, ограниченные функции
ICS Manager	Высокая точность расчётов, гибкость настройки	Высокая стоимость, сложность внедрения
SPECTRA	Высокая масштабируемость, совместимость с международными стандартами	Высокая стоимость, сложность настройки

4.5. Перспективы развития программных решений. В будущем, с учетом роста по-

требности в радиочастотах и расширения диапазонов, программные решения для управления спектром будут развиваться в направлении повышения автоматизации, улучшения точности расчетов и интеграции с новыми технологиями, такими как 5G, IoT и спутниковая связь. Ожидается, что в ближайшие годы появятся новые системы, которые смогут эффективно учитывать большие объёмы данных и работать с более сложными требованиями, предъявляемыми к радиочастотному спектру.

5. Геоинформационные системы в управлении радиочастотным спектром. Геоинформационные системы играют важную роль в современном управлении радиочастотным спектром, поскольку они

позволяют не только собирать и хранить пространственные данные, но и анализировать их для улучшения планирования, мониторинга и координации использования спектра. ГИС используются для точного расчета зон покрытия радиосетей, анализа помех, оптимизации размещения радиостанций и базовых станций, а также для прогнозирования влияния новых радиосистем на существующие частотные диапазоны [14].

5.1. Основные функции ГИС в управлении радиочастотным спектром. Геоинформационные системы обладают рядом функций, которые делают их неотъемлемой частью эффективного управления радиочастотным спектром [14,15]:

- Расчет зон покрытия: ГИС используются для моделирования зон покрытия радиосетей с учетом топографии местности, плотности застройки и других факторов. Это позволяет определить, в каких районах будет доступна радиосвязь, а также выбрать оптимальные места для установки радиопередающих устройств;

- Анализ помех: ГИС могут анализировать потенциальные источники помех в определенной географической области. Это важно для предотвращения конфликтов между радиосистемами, работающими на близких частотах или в соседних диапазонах. Анализ помех помогает выявить и устранить проблемы с электромагнитной совместимостью;

- Оптимизация размещения оборудования: Одной из ключевых задач является правильное размещение радиостанций и базовых станций. ГИС помогают найти оптимальные места для размещения радиопередающих устройств с учётом всех факторов: рельефа местности, плотности населения, наличия препятствий и других технических параметров;

- Мониторинг спектра: Системы ГИС позволяют визуализировать и анализировать загруженность различных частотных диапазонов в реальном времени. Это помогает своевременно выявлять перегрузки и оптимизировать распределение частот;

Прогнозирование распространения радиоволн: ГИС используются для моделирования распространения радиоволн с учётом различных факторов, таких как рельеф местности, препятствия, а также климатические условия. Это помогает точно прогнозировать эффективность работы радиосетей в разных условиях.

5.2. Основные компоненты ГИС для управления РЧС. Геоинформационные системы, используемые в управлении радиочастотным спектром, состоят из нескольких ключевых компонентов, которые обеспечивают сбор, обработку и визуализацию данных [14,15]:

- Базы данных пространственных данных: Эти базы содержат географическую информацию о территории, включая топографию, здания, инфраструктуру и другие характеристики, которые могут повлиять на распространение радиоволн. Данные интегрируются с другими информационными системами, что позволяет повысить точность расчетов;

- Картографические модули: Картографические модули обеспечивают визуализацию

данных на цифровых картах. Они позволяют пользователю интерактивно работать с картами, анализировать различные параметры и принимать решения на основе представленных данных;

- Модули анализа: Эти модули используются для анализа данных о радиопокрытии и помехах. Например, они могут рассчитывать зоны покрытия на основе параметров передатчиков и моделировать распространение радиоволн с учётом рельефа местности;

- Системы поддержки принятия решений: Эти системы помогают в принятии решений по размещению новых передающих станций, анализируя различные сценарии. Они обеспечивают моделирование работы радиосетей в различных условиях, что помогает выбрать наиболее оптимальное решение.

5.3. Преимущества использования ГИС в управлении РЧС. Использование геоинформационных систем в управлении радиочастотным спектром имеет ряд преимуществ, которые способствуют улучшению качества управления спектром:

- Точность: ГИС позволяют учитывать топографические особенности местности, что делает расчеты зон покрытия более точными. Это особенно важно в районах с сложным рельефом, где другие методы планирования могут быть недостаточно точными;

- Визуализация: На картографических модулях можно наглядно представить данные, что упрощает анализ и принятие решений. Визуализация помогает выявить проблемные области и оценить влияние радиосистем на окружающую среду;

- Интеграция: ГИС могут интегрироваться с другими системами управления спектром, что позволяет создать единое информационное пространство для планирования, мониторинга и анализа использования спектра;

- Гибкость: ГИС можно адаптировать под различные сценарии использования. Например, система может быть настроена для анализа различных типов радиосетей, таких как мобильные сети, спутниковая связь или системы телевидения.

5.4. Примеры применения ГИС в управлении радиочастотным спектром.

Геоинформационные системы активно используются в разных странах для управления радиочастотным спектром [15]. Например:

- В Европейском Союзе системы ГИС применяются для оптимизации размещения базовых станций 5G. Это позволяет эффек-

тивно использовать доступный спектр и минимизировать помехи;

- В США ГИС используются для анализа радиочастотных диапазонов и планирования новых частотных присвоений для спутниковых систем. Также система помогает в мониторинге использования спектра в реальном времени;

- В России ГИС используются для расчета зон покрытия и анализа помех в национальных радиосистемах. Системы позволяют оптимизировать размещение передающих устройств и минимизировать риски частотных конфликтов.

5.5. Перспективы развития ГИС в управлении спектром. С развитием новых технологий, таких как 5G, IoT, спутниковая связь, использование ГИС в управлении радиочастотным спектром будет становиться всё более важным. В будущем ожидается, что системы ГИС будут интегрироваться с другими инновационными решениями, такими как искусственный интеллект и машинное обучение, что позволит повысить точность прогнозирования и оптимизации использования спектра.

Кроме того, ожидается, что с развитием технологий будет увеличиваться количество данных, которые ГИС смогут обрабатывать. Это приведет к улучшению качества моделирования, а также расширению функционала для более точного и оперативного управления радиочастотами.

6. Ключевые вызовы и решения в автоматизации управления РЧС в Кыргызстане. Автоматизация управления радиочастотным спектром - это важный шаг на пути к более эффективному использованию этого ограниченного ресурса. Для Кыргызстана внедрение автоматизированных систем управления спектром имеет ключевое значение, поскольку это позволяет улучшить процесс планирования, мониторинга и лицензирования, а также минимизировать риски помех и нарушений. Однако процесс автоматизации столкнулся с рядом вызовов, которые необходимо преодолеть для успешного внедрения таких технологий в стране.

6.1. Недостаток квалифицированных специалистов. Одним из основных вызовов является нехватка квалифицированных специалистов в области управления радиочастотным спектром и работы с автоматизированными системами. Для эффективного использования современных программных продуктов и геоинформационных систем

требуется высокая степень технической подготовки и понимания процессов распределения спектра, а также способности работать с большими объемами данных и моделями радиопокрытия.

Для решения этой проблемы необходимо инвестировать в обучение и повышение квалификации специалистов в области управления спектром. Организация специализированных курсов и тренингов, а также сотрудничество с международными организациями, такими как Международный союз электросвязи, поможет создать необходимую базу знаний и навыков.

6.2. Ограниченное финансирование технического оснащения. Еще одной проблемой является ограниченность финансирования для приобретения и внедрения современных автоматизированных систем управления спектром. Внедрение таких систем требует значительных инвестиций в программное обеспечение, оборудование, а также в инфраструктуру для сбора и обработки данных.

Для решения данной проблемы Кыргызстану необходимо привлекать международные гранты и финансирование для разработки и внедрения автоматизированных систем. Также возможно сотрудничество с частными компаниями, что может помочь снизить затраты на приобретение и внедрение таких систем.

6.3. Конфликты из-за частотных помех. Несмотря на наличие существующих нормативно-правовых актов, регулирование использования радиочастот сталкивается с проблемами, связанными с помехами между различными радиосистемами. Это особенно актуально в условиях растущего спроса на частоты, например, для 5G и спутниковых технологий, когда системы, работающие на близких частотах, могут создавать помехи.

Для решения этого вопроса необходимо применение более продвинутых методов мониторинга спектра, таких как использование автоматизированных систем для анализа помех в реальном времени, может значительно снизить этот риск. Совместное использование данных с международными базами данных и координация частот на международном уровне также будут способствовать улучшению ситуации.

6.4. Необходимость гармонизации законодательства с международными стандартами. Еще одной важной проблемой является необходимость приведения наци-

ональных нормативно-правовых актов в соответствие с международными стандартами. Без этого могут возникать проблемы с интеграцией Кыргызстана в международную телекоммуникационную систему, а также с координацией частотных диапазонов с соседними странами.

Для устранения этой проблемы важно продолжать участие в международных форумах и соглашениях, таких как ITU, для обеспечения согласованности национальных и международных стандартов. Важно также актуализировать законодательство, принимая во внимание развитие новых технологий, таких как 5G, IoT и спутниковая связь.

6.5. Отсутствие интеграции между различными системами управления спектром. В настоящее время в Кыргызстане отсутствует единая система, которая бы интегрировала все процессы управления радиочастотным спектром - от лицензирования до мониторинга и анализа помех. Разделенность информационных систем приводит к затруднениям в принятии быстрых решений и повышает риск ошибок.

Для эффективного управления спектром необходимо внедрить интегрированные системы управления, которые объединят все процессы в единую сеть. Это позволит упростить процесс принятия решений, повысить прозрачность и улучшить координацию на всех уровнях. Также важно развивать системы для обмена данными между различными государственными и частными структурами.

6.6. Перспективы и стратегические направления автоматизации управления РЧС. Для достижения более эффективного управления радиочастотным спектром Кыргызстану необходимо разработать стратегию по внедрению автоматизации, которая будет учитывать все существующие проблемы и вызовы. Важно создавать системы, которые смогут эффективно работать не только с текущими потребностями, но и с перспективами, связанными с развитием новых технологий.

Для решения этой проблемы следует сосредоточиться на следующих стратегических направлениях:

- Развитие инфраструктуры для автоматизированного мониторинга и управления спектром, включая создание национальных баз данных и платформ для координации частот;

- Внедрение новых технологий, таких как искусственный интеллект и машинное об-

учение, для более точного планирования и прогнозирования потребностей в спектре;

- Разработка гибких и адаптируемых систем, которые смогут учитывать изменения в законодательстве и технологических тенденциях, таких как внедрение 5G и IoT.

7. Перспективы развития управления радиочастотным спектром в Кыргызстане. С учётом глобальных тенденций в развитии телекоммуникационных технологий и увеличения потребности в радиочастотах, Кыргызстан стоит перед важной задачей по модернизации и расширению системы управления радиочастотным спектром. Внедрение новых технологий, таких как 5G, IoT, спутниковая связь, требует от государства не только адаптации существующего законодательства, но и внедрения современных методов и инструментов для управления спектром.

7.1. Развитие нормативно-правовой базы. Одним из ключевых направлений в улучшении управления радиочастотным спектром является развитие и актуализация нормативно-правовой базы. В условиях быстрого развития новых технологий и расширения спектра радиосервисов законодательство должно быть гибким и адаптируемым.

Для решения этой проблемы необходимо решить следующие задачи:

- Обновление законодательства: Важно учесть новые технологии, такие как 5G, IoT, а также улучшить механизмы лицензирования и мониторинга спектра. Законодательные инициативы должны предусматривать ясные правила для внедрения и эксплуатации новых радиосистем, таких как спутниковая связь или системы беспроводных сенсоров;

- Интеграция с международными стандартами: Кыргызстану необходимо продолжить сотрудничество с международными организациями, такими как Международный союз электросвязи, для гармонизации национальных стандартов с мировыми тенденциями и требованиями;

- Адаптация законодательства к новым вызовам: Одним из аспектов, требующих изменений, является регулирование частотных помех между различными типами радиосистем, особенно с учётом новых радиочастотных технологий. Важно, чтобы нормативные акты Кыргызстана могли оперативно реагировать на новые вызовы в связи с развитием спутниковых технологий, беспроводных сетей и т.д.

7.2. Внедрение новых технологий и автоматизация. Для дальнейшего улучшения управления радиочастотным спектром Кыргызстану необходимо активное внедрение новых технологий, таких как ИИ и машинное обучение, а также улучшение существующих автоматизированных систем управления спектром.

Перспективы:

- Искусственный интеллект и машинное обучение: С помощью ИИ можно улучшить процессы планирования спектра, прогнозирования потребностей в частотах, а также анализировать данные о помехах и оптимизировать распределение частот. Применение машинного обучения может позволить системе самостоятельно адаптироваться к изменениям в использовании радиочастот и автоматически корректировать распределение спектра для предотвращения конфликтов;

- Модернизация программных комплексов: Внедрение более современных систем управления спектром, таких как обновлённые версии SMS4DC или ICS Manager, позволит повысить точность расчётов, улучшить процессы мониторинга и лицензирования, а также минимизировать ошибки и потери данных;

- Интеграция с ГИС: Геоинформационные системы играют важную роль в управлении спектром, особенно для расчета зон покрытия и анализа помех. Внедрение более совершенных и интегрированных ГИС, которые могут работать с большим объемом данных, улучшит качество планирования и мониторинга спектра в реальном времени.

7.3. Развитие инфраструктуры для управления спектром. Для успешного управления радиочастотным спектром необходимо модернизировать инфраструктуру страны, включая создание национальных баз данных, установление эффективных платформ для координации частот и улучшение систем мониторинга.

Перспективы:

- Создание единой базы данных радиочастот: Разработка и внедрение единой национальной базы данных радиочастотных присвоений и лицензий поможет упростить процесс управления спектром и повысить его прозрачность. Важно, чтобы база данных была доступна для всех участников рынка и обновлялась в реальном времени;

- Создание центров мониторинга спектра: Для более эффективного мониторинга

использования радиочастот необходимо создать специализированные центры мониторинга, которые смогут в реальном времени отслеживать использование спектра и предотвращать возможные нарушения;

- Оптимизация радиомониторинга: Важно внедрить новые системы для радиомониторинга с использованием более точных и современных технологий, которые могут работать с большими объёмами данных и оперативно выявлять нарушения, такие как незаконное использование частот или помехи.

7.4. Развитие международного сотрудничества. С учетом глобальной природы радиочастотного спектра, Кыргызстану необходимо продолжать активно участвовать в международных форумах и соглашениях, направленных на координацию использования спектра и предотвращение помех между соседними странами.

Перспективы:

- Участие в международных соглашениях: Важно продолжить участие в двусторонних и многосторонних соглашениях, касающихся использования радиочастотных диапазонов, чтобы избежать частотных конфликтов и помех в приграничных зонах;

- Гармонизация стандартов: Приведение национальных стандартов и технологий в соответствие с международными требованиями поможет Кыргызстану интегрировать свои системы управления спектром в глобальную инфраструктуру. Это также повысит конкурентоспособность страны на международной арене.

7.5. Образование и повышение квалификации. Одной из важнейших составляющих успешного управления радиочастотным спектром является повышение квалификации специалистов в области управления спектром и радиотехнологий.

Перспективы:

- Образование и профессиональная подготовка: Создание образовательных программ, курсов и тренингов, ориентированных на подготовку специалистов в области радиочастотных технологий, искусственного интеллекта, а также ГИС, улучшит качество работы в данной сфере;

- Сотрудничество с международными экспертами: Важно продолжать сотрудничество с международными экспертами и организациями для обмена опытом и внедрения передовых технологий в области управления спектром.

Заключение

Управление радиочастотным спектром является основным элементом для функционирования современных телекоммуникационных и радиосистем, включая мобильную связь, телевидение, радиовещание и многие другие области, которые непосредственно влияют на экономику и безопасность страны. В условиях постоянного роста потребностей в радиочастотах, вызванного развитием технологий, таких как 5G, Интернет вещей и спутниковая связь, эффективное управление РЧС становится всё более актуальным.

Основным вызовом для Кыргызстана является необходимость гармонизации и улучшения нормативно-правовой базы, что позволит эффективно управлять этим ценным ресурсом. В статье была рассмотрена роль различных государственных органов в регулировании и мониторинге спектра, а также ключевые аспекты, такие как лицензирование, электромагнитная совместимость и международная координация частотных диапазонов. Для эффективного использования радиочастотного спектра в Кыргызстане важно внедрять современные технологии, такие как автоматизированные системы управления спектром и геоинформационные системы, которые позволяют повысить точность планирования, минимизировать помехи и ускорить принятие решений.

Внедрение автоматизации, использование искусственного интеллекта и машинного обучения откроет новые горизонты для улучшения управления радиочастотами. Эти технологии способны не только оптимизиро-

вать распределение спектра, но и сделать процесс управления гибким и адаптируемым к изменениям в технологической и правовой среде. Важным шагом на пути к эффективному управлению спектром является создание единой системы для мониторинга и анализа использования радиочастот, что обеспечит высокую степень прозрачности и минимизирует риски нарушения норм и стандартов.

Существующие проблемы, такие как нехватка квалифицированных специалистов, ограниченное финансирование и необходимость международной координации, требуют комплексного подхода. Поэтому важно продолжать сотрудничество с международными организациями, такими как Международный союз электросвязи, для обеспечения соответствия национальных стандартов мировым тенденциям. Важно также укреплять инфраструктуру радиочастотного мониторинга и развивать кадровый потенциал, что позволит эффективно управлять радиочастотным спектром в условиях динамично развивающихся технологий.

Таким образом, для обеспечения устойчивого развития телекоммуникационной инфраструктуры Кыргызстану необходимо модернизировать существующие системы управления РЧС, активно внедрять новые технологии, а также развивать международное сотрудничество в сфере частотного регулирования. Только таким образом можно обеспечить эффективное использование радиочастотного спектра, минимизировать риски помех и обеспечить дальнейшее развитие телекоммуникационных технологий в стране.

Литература

1. Закон Кыргызской Республики «О связи». – Доступно по: <https://www.mcd.gov.kg/ru/documents/zakon-o-svyazi> (дата обращения: 05.01.2025).
2. Международный союз электросвязи (МСЭ). Рекомендации и стандарты по управлению радиочастотным спектром. – Доступно по: <https://www.itu.int/en/ITU-R/terrestrial/fmd/Pages/radio-frequency-spectrum.aspx> (дата обращения: 06.01.2025).
3. ATDI. Официальная документация системы ICS Manager. – Доступно по: <https://www.atdi.com/ics-manager> (дата обращения: 12.01.2025).
4. Бузов А.Л., Быховский М.А., Васехо Н.В. и др. Управление радиочастотным спектром и электромагнитная совместимость радиосистем. – М.: Эко-Трендз, 2006.
5. LS Telcom. Описание продуктов линейки SPECTRA. – Доступно по: <https://www.lstelcom.com/en/solutions/spectra> (дата обращения: 12.01.2025).
6. Государственная служба регулирования и надзора в отрасли при Министерстве цифрового развития Кыргызской Республики. Официальные публикации и отчёты. – Доступно по: <https://www.mcd.gov.kg> (дата обращения: 12.01.2025).
7. Устойчивое управление радиочастотным спектром: проблемы и решения // журнал Телекоммуникации. – 2020. – №3. – С. 45–52.

8. Икрамов В., Раджабов С. Современные методы управления радиочастотным спектром в условиях глобализации. – М.: Научный мир, 2019. – 224 с.
9. Роль радиочастотного спектра в национальной безопасности: международный опыт. – М.: Высшая школа экономики, 2021. – 176 с.
10. Международный обзор инноваций в управлении спектром. – Нью-Йорк: ООН, 2022. – 142 с.
11. Международный союз электросвязи. Международные стандарты ITU в управлении радиочастотным спектром. – Женева: МСЭ, 2021. – 88 с.
12. Обзор состояния радиочастотного спектра Кыргызстана // Министерство цифрового развития Кыргызской Республики. – Бишкек, 2023. – 52 с.
13. Роль автоматизации в управлении радиочастотным спектром // журнал Телекоммуникации. – 2020. – №4. – С. 38–47.
14. Международный союз электросвязи. Рекомендации по использованию геоинформационных систем в управлении радиочастотным спектром. – Женева: МСЭ, 2021. – 72 с.
15. Использование ГИС для анализа помех в радиосистемах. – Лондон: Cambridge Press, 2022. – 98 с.

УДК: 662.997.534

Шайдуллаев Р.Б. зав. лаб. «Газификация угля» к.т.н., с.н.с.
Абидов А.О. директор, д.т.н., профессор, член-корр. НАН КР
Токтоназаров С.Т. зав. лаб. «Научно-производственный центр»
Омуров Ж.К., н.с. лаб. «Газификация угля»
Саткулов Т.Т., с.н.с. лаб. «Нетрадиционные источники энергии»

К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ КОНЦЕНТРАТОРОВ СОЛНЕЧНОГО ЛУЧА КАК АЛЬТЕРНАТИВНОГО ИСТОЧНИКА ЭНЕРГИИ

Шайдуллаев Р.Б. «Көмүрдү газдаштыруу» лабораториясынын башчысы, техн. и. к.,
улук илимий кызматкер
Абидов А.О., директор, тех. и. д., профессор, КР УИА корреспондент-мүчөсү
Токтоназаров С.Т. «Изилдөө жана өндүрүш борбору» лабораториясынын башчысы
Өмүров Ж.К., илимий кызматкер, «Көмүрдү газдаштыруу» лабораториясы
Саткулов Т.Т., улук илимий кызматкер, «Салттуу эмес энергия булактары» лаб.

КҮНДҮН НУРУНУН КОНЦЕНТРАТОР КАТАРЫ КОЛДОНУУДА АЛЬТЕРНАТИВДҮҮ ЭНЕРГИЯ БУЛАГЫ

Shaidullaev R.B. head lab. "Coal gasification" Ph.D., senior researcher
Abidov A.O. director, doctor of technical sciences, Professor, Corresponding Member NAS KR
Toktonazarov S.T. head lab. "Research and Production Center"
Omurov Zh.K., researcher lab. "Coal gasification"
Satkulov T.T., senior researcher lab. "Non-traditional energy sources"

TOWARDS THE USE OF SOLAR BEAM CONCENTRATORS AS AN ALTERNATIVE ENERGY SOURCE

*Институт природных ресурсов им. А.С. Джаманбаева Южного отделения НАН КР
А.С. Жаманбаев атындагы Жаратылыш ресурстары институту, КР УИАнын Түштүк бөлүмү
Institute of Natural Resources named after. A.S. Jamanbaev Southern Branch of the NAS KR*

Аннотация. Лупа альтернативдүү электр булагын өрчүндөтүүдө маанилүү, себеби лупанын функционалдык маанисин кеңейтүү бул макаланын негизин түзөт. Лупанын жардамы менен сууну ысытуу электр энергиясын үнөмдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Негизги сөздөр: лупа, жаңырытып туруучу энергия, аристон, сууну ысытуу, лупанын функционалдык маанисин кеңейтүү.

Аннотация. Основная идея статьи заключается в расширении функциональной возможности луп, а лупы выступают в качестве альтернативного источника энергии. Использование лупы для нагревания воды даст большой эффект в сфере экономии электрической энергии.

Ключевые слова: лупа, возобновляемая энергия, аристон, нагревание воды, расширение функции луп.

Annotation. The main idea of the article is to expand the functionality of magnifying glasses, and magnifying glasses act as an alternative source of energy. Using a magnifying glass to heat water will give a lot in the field of saving electrical energy.

Keywords: magnifier, renewable energy, ariston, water heating, magnifying glass function expansion.

Введение. Одними из глобальных проблем в мире в настоящее время является генерация тепла, энергии и загрязнение окружающей среды, в том числе увеличение так называемых «парниковых газов» и наступление «глобального потепления».

Эти две проблемы непосредственно тесно взаимосвязаны, так как генерация тепла, энергии в большинстве случаев сопровождается сжиганием топлива (нефть, природный газ, уголь и т.д.) и нанесением вредного влияния на окружающую среду продуктами сгорания топлива. В структуре мирового энергобаланса на долю нефти приходится 31,2%, уголь занимает 27,2%, доля природного газа – 24,7%, гидроэнергетики – 6,9%, возобновляемых источников энергии – 5,7%, атомной энергетики – 4,3% [1].

В Кыргызстане доля ГЭС в выработке электроэнергии несравнимо высока (в республике действуют 17 электростанций суммарной установленной мощностью 3 680 МВт, в том числе 15 гидроэлектростанций установленной мощностью 2 950 МВт и две теплоэлектроцентрали мощностью 730 МВт, удельный вес ГЭС составляет 81%, тепловых электростанций – 17%, малых ГЭС – 1,3%) [2].

Несмотря на то, что Кыргызстан вырабатывает относительно большое количество электроэнергии, наблюдается ее нехватка в стране. Это прежде всего связано с увеличением удельного показателя потребления электроэнергии населением, так как увеличилось количество устройств, работающих на электрической энергии, обеспечивающих комфортность жизнедеятельности людей. В связи с этим в настоящее время разработка альтернативных источников электрической и тепловой энергии является актуальной задачей.

Необходимо отметить, что в республике более 65% населения проживают в сельской местности и почти 90% населения используют в своем домашнем хозяйстве электрические водонагреватели, для чего используется большое количество электрической энергии, что является одним из проблемных вопросов и особенно в зимний период. Энергодефицит, который сейчас составляет 4,5 миллиарда кВт-час, и который увеличился по сравнению с 2020 годом на 1,9 млрд. кВт-час [3], обостряет проблему. Ситуацию усугубляет активное развитие социальной инфраструктуры страны, так, с 2021 по 2024 годы построено 681 социальный объект, включая 373 школы [3].

Основной идеей работы является использование для нагрева воды систем концентрации солнечного излучения на основе линз.

Научная новизна предлагаемой работы заключается в получении альтернативно-возобновляемого источника энергии в процессе концентрации луча энергии солнца через линзы в одну точку и в ожидании большего прогресса в исследовательской деятельности научных работников в сфере возобновляемых энергий.

Практическая ценность работы заключается в получении экономии электрической энергии при использовании концентраторов солнечного луча как альтернативного источника энергии. Данная идея исследователей принесет большую экономическую выгоду в энергетическом секторе нашей страны, так как в процессе внедрения идеи на практике все пользователи аристов получат ощутимый результат в денежном отношении, а это, естественно, окажет благотворное влияние на бюджет семьи.

С учетом предстоящих внедренческих работ авторов на производстве и в получении большего экономического эффекта или выгоды при использовании лучей линзы и в превращении энергии солнца в тепловую энергию, данная идея авторов подана на подтверждение изобретения в Кыргызпатент.

Исследовательская часть. Преобразование солнечной энергии в тепловую с последующим получением пара и его использованием в паровой турбине нашли широкое применение в странах Западной Европы, Северной Африки и Северной Америки. Широкий вклад в изучение и популяризацию данного метода получения электрической энергии внесли Javier Bonilla, Ebru Usta, Christopher Newton, Manuel Romero-Alvares и другие ученые, использующие в своих работах конструкции типа солнечная башня, концентратор и двигатель Стирлинга [4, 5, 6, 7, 8]. В Российской Федерации схожими научными исследованиями занимались И.М.Калинин и А.С. Жернаков при разработке теплонасосного опреснителя соленой воды, а в работе И.Р. Рахматулина проведен анализ экономической эффективности использования солнечной энергии в процессах выработки электрической и тепловой энергии с использованием паровой турбины на территории РФ [9].

Линзы и линзы давно используются в домашнем обиходе человека, особенно в медицине. В 242-344 гг. до н.э. Архимед применил

линзу в военном деле, для чего он выбрал на вооружение круглый медный плосковатый лист под определенным углом отражения лучей солнца; предварительно он отшлифовал его до блеска и изготовленную линзу из меди направил кораблям Римской империи. При ее помощи он сжег вражеские корабли, которые были изготовлены из древесины, находясь в безопасном месте.

Лупы применяют в различных отраслях народного хозяйства, например, особо они востребованы в медицинских учреждениях для выявления причин различных заболеваний у человека; для улучшения зрительного органа человека; в машиностроении, в задних стеклах автотранспортных средств для лучшего просмотра при осуществлении различных маневров; в подразделениях войсковых частей [10].

Линза – это прозрачный прибор, в основном, из специального стекла, предназначенный для увеличения изображения. Принцип ее действия основан на преломлении световых лучей. Форма линзы подобрана так, что параллельные лучи, пройдя сквозь неё, сходятся в одной точке, называемой фокусом (в

переводе с латыни focus – очаг, огонь: солнечные лучи, собранные линзой, действительно способны не только зажечь пламя, но и расплавить металл) [10, 11].

В известных конструкциях печей используются линзы Френеля. Ученые, занимающиеся энергией солнца, разработали и ввели в эксплуатацию самые крупные солнечные печи, одна из которых расположена во Франции, вторая в Узбекистане в городке Паркет.

В Узбекистане в 1987 году введена в эксплуатацию солнечная печь вблизи г. Ташкент. Это огромная солнечная печь с параболическим зеркалом высотой 54 метра, которая может концентрировать солнечные лучи в одной точке и создавать температуру более 3000°C в считанные секунды (рисунок 1) [12].

Данную конструкцию нецелесообразно применять для получения горячей и нагревания небольшого объема воды, так как она предназначена для выполнения более сложных научных исследований, связанных с созданием большой температуры в процессе эксплуатации, но в обзорной части исследования нами в качестве литературных источников рассмотрены.

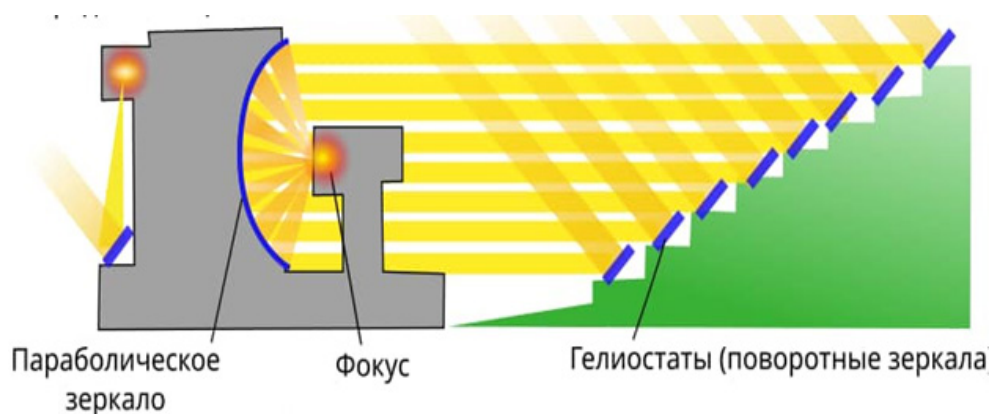

Рис.1. Конструкция солнечной печи.

Вопросами использования возможностей концентраторов солнечного луча для получения альтернативной тепловой энергии в быту и дальнейшего использования его для нагрева воды сотрудниками Института природных ресурсов (ИПР) Южного отделения НАН КР предлагается использование в качестве концентратора солнечного излучения линзу (лупы).

Если лупа сфокусирует солнечный свет в максимально маленькую точку, то возможно достичь очень высокой температуры. Кон-

кретная температура будет зависеть от нескольких факторов, включая интенсивность солнечного излучения, тип и размер лупы, а также материал, на который фокусируется свет. В идеальных условиях, когда вся энергия солнечного света фокусируется в точку без потерь, температура может достигать нескольких тысяч градусов Цельсия, которая может позволить, к примеру, расплавить некоторые металлы или сжечь материалы.

Лупа фокусирует лишь попадающее на ее поверхность излучение, получаемое от солн-

ца. Если нам известно из справочника интегральное значение E для определенных условий, то тогда поток на выходе линзы (без учета потерь) можно определить по известной формуле [13, 14]:

$$\dot{Q} = \dot{A} \cdot S, \quad (1)$$

где S - площадь линзы.

Величина пятна рассеяния формируемого линзой s может быть точно определена расчетом, но для этого должны быть точно известны соответствующие параметры: диаметр лупы и фокусное расстояние формулы [13] (эти параметры для нашего случая будут учтены в период ее изготовления). В случае, когда известна площадь лупы s , то освещенность E_{ϕ} , создаваемая линзой в плоскости фокусировки можно найти по формуле [13, 14]:

$$\dot{A} = \sigma \cdot \dot{Q}^4. \quad (2)$$

Воспользуясь формулой 1 и 2, легко определим требуемые основные параметры лупы. В предлагаемой статье содержится только обзор и анализ лупы и исходя из этого пока обойдемся теоретическими предположениями. Кроме того, в законе Стефана-Больцмана отмечается, что общая энергетическая светимость во всем диапазоне длин волн пропорциональна четвертой степени абсолютной температуры тела [14].

$$\dot{A} = \sigma \cdot \dot{Q}^4. \quad (3)$$

где E - мощность излучения, σ - постоянная Больцмана, $\sigma = 5,67 \cdot 10^{-4}$ Вт/(м² · К⁴), T - абсолютная температура тела.

Типы коллекторов солнечной энергии рассмотрены в работах Слюсарева Г.Г. [13], Ремизова А.Н. [14], Авезова Р.Р., М.А. Барский-Зорин, И.М. Васильева [15] и Харченко Н.В. [16]. В этих работах отмечается, что основным конструктивным элементом солнечной установки является коллектор, в котором происходит улавливание солнечной энергии, ее преобразование в теплоту и нагрев воды, воздуха или какого-либо другого теплоносителя. Солнечный коллектор (гелиоколлектор) - основной элемент любой установки, в котором солнечное излучение преобразуется в тепловую энергию. Большинство солнечных коллекторов состоят из четырех элементов: поглощающей панели с каналами для теплоносителя, прозрачной

изоляции (стекло окрашенное), уплотнителя и корпуса.

В работе Исманжанова А.И., Саткулова Т.Т. [17] исследованы теплотехнические характеристики плоских коллекторов с трубчатыми прозрачными покрытиями, а также солнечная водонагревательная установка. Предложенную конструкцию солнечного водонагревателя можно рассмотреть в качестве примера использования энергии солнца, она имеет существенное отличие от известных аналогов. Но этой конструкции присущи такие недостатки: в разработанной конструкции температура нагревания воды всего достигает 90°C при условии, что окружающая среда находится в благоприятных условиях, а при пасмурной погоде данная конструкция не работает; создание вакуума между двумя стеклянными трубками затруднена; при возникновении небольших внешних нагрузок стеклянные трубы повреждаются и конструкция становится не пригодной к работе.

К вышеотмеченным работам [15] и [16] имеются такие недостатки: нагревание воды в рассмотренных работах всего достигается до 120°C при условии, что окружающая среда находится в благоприятных условиях, а при пасмурной погоде данная конструкция не работает; если повышать температуру поглощающей панели каналами теплоносителя, то увеличиваются габариты конструкции для нагревания теплоносителя; создание вакуума между двумя стеклянными трубками затруднена; при возникновении небольших внешних нагрузок стеклянные трубы повреждаются, и конструкция становится не пригодной к работе; необходимо постоянное отслеживание технического состояния теплового изолятора, он быстро изнашивается.

Таким образом, обзор и анализ известных конструкций солнечных энергетических установок показал, что в принципе использование концентраторов солнечного излучения в виде линзы (лупы) можно использовать в качестве теплоэнергетической установки. Эти известные теплоэнергетические установки предназначены для получения солнечной энергии только в отдельно взятой отрасли промышленности, а получение *солнечной энергии при использовании луп не рассмотрено*. В интернет-сайтах приведено очень много различных работ и конструкций солнечной энергии с использованием луп, но в этих работах не приводятся конкретные области их использования и нет

точной информации, в какой отрасли они используются для блага населения, большинство этих работ представлены для новичков и новаторов. Обзор и анализ показал, что *солнечная энергия с использованием концентраторов энергии в виде линзы (лупы) не используется для горячего водоснабжения.*

Основная идея статьи заключается в использовании плоско-выпуклых луп для концентрации тепловой энергии и в горячем водоснабжении.

Выводы по статье:

1. Выполнен обзор и анализ известных конструкций альтернативных (возобновляемых) источников энергии. Изучены конструктивные особенности известных теплоэнергетических установок, которые используются в различных отраслях энергетики. В основе солнечных энергетических установок использованы концентраторы солнечного излучения на основе линзы (лупа), но не рассмотрена задача их использования применительно к водонагревательным установкам.

2. Отмечено, что альтернативные источники тепловой энергии принесут большую пользу экономике Кыргызстана, что требует проведения научно-исследовательских работ в этой области.

3. Предложен способ получения тепловой энергии с использованием концентраторов солнечного излучения с помощью линз (лупы).

4. Исследованы причины энергодефицита в Кыргызстане и пути решения этих проблем, а также предложен способ экономии электрической энергии.

5. Предложен способ получения тепловой энергии при нагревании воды в аристонках с помощью луп (сбор солнечной энергии через фокус в одну точку, нагревается нужный объем воды), в котором полностью заменяется электрическая энергия на солнечную.

6. С учетом научной и практической ценности идея авторов превращения энергии солнца в виде луча в тепловую энергию подана в качестве изобретения в Кыргызпатент.

Литература:

1. http://energo-cis.ru/news/dolya_vozobnovlyaemyh/?ysclid=m669quiozl240854788.
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/energetika-kyrgyzstana-sostoyanie-otrasli-i-perspektivy-mezhgosudarstvennogo-sotrudnichestva>.
3. <https://centralasia.news/31604-v-kirgizii-prinimajvt-meru-po-preodoleniju-jener-godeficia-v-39-mlrd-kvtch>.
4. Ebru Usta. Aconsiderationofcycleselectionformeso-scaledistributed solar-thermalpower. A Thesis Presented to The Academic Faculty by Suzanne Price, Georgia Institute of Technology August. 2009. P. 209.
5. Horst D. Performance Simulation For Parabolic Trough Concentrating Solar Power Plants and Export Scenario Analysis For North Africa. A Thesis Submitted to the Faculty of Engineering at Cairo University in Partial Fulfillment. 2012. P. 122.
6. Newton C. Low-cost concentrating solar collector for steam generation by John Dascomb. A Thesis submitted to the Department of Mechanical Engineering in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science. 2009. P. 94.
7. Okhorzina A., Numerical modelling of a PV concentrator system based on a dual-diode cell model taking into account cooling by a heat sink. 31st European Photovoltaic Solar Energy Conference and Exhibition. 2013. P. 345–353.
8. Steam turbines for solar thermal power plants. Siemens. 2008. 8 pp. Systems. requirements: Adobe Acrobat Reader. URL: powergeneration.siemens.com.
9. Рахматулин И.Р., Кирпичникова И.М. Анализ экономической эффективности солнечной энергии в процессах выработки электрической и тепловой энергии с использованием паровой турбины на территории Российской Федерации / И.Р. Рахматулин, И.М. Кирпичникова // Вестник Череповецкого государственного университета. 2017. №4. – С. 34-39.
10. <https://forwo.ru//hlorgeksidin-eefektivnoe-antisepticheskoe-sredstvo-shirokogo-spektra-deistviya.html>.
11. <https://m.nkj.ru/archive/articles/16278/>.
12. <https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/tashkent.htm>.
13. Слюсарев Г.Г. О возможном и невозможном в оптике. издание третье, дополненное.

Государственное издательство физика математической литературы. – М.: Физматгиз. – 1960. 193 с.

14. Медицинская и биологическая физика: учебник / А.Н. Ремизов. -4-е изд., испр.и перераб. – М.: ГЭОТАР – Медиа, 2013- 648 с.: ил.

15 Системы солнечного тепло-и хладоснабжения / Р.Р. Авезов, М.А. Барский-Зорин, И.М.Васильева и др.; Под ред. Э.В. Сарнацкого и С.А. Чистовича. – М.: Стойиздат, 1990. – 328 с.: ил.

16. Харченко Н.В. Индивидуальные солнечные установки. – М.: Энергоатомиздат, 1991.- 208 с.

17. Исмажанов А.И., Саткулов Т.Т. Разработка и исследование теплотехнических характеристик плоских коллекторов с трубчатыми прозрачными покрытиями / А.И. Исманжанов, Т.Т. Саткулов // Наука. Образование. Техника. – Ош. 2011. №3,4.(37-38). С. 83-87.

УДК 621.396.96+004.89

Сагымбаев А.А.

доктор технических наук, профессор, главный научный сотрудник Института физики им. академика Ж.Жеенбаева Национальной академии наук Кыргызской Республики;

Сагымбаев Амантур А.

инженер сетевых операций Облачного провайдера «IaaS RackCorp».

**РАЗВИТИЕ РАДИОМОНИТОРИНГА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ:
ИНТЕГРАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И БЕСПИЛОТНЫХ
ЛЕТАТЕЛЬНЫХ АППАРАТОВ**

Сагымбаев А.А

техникалык илимдердин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академик Ж.Жеенбаев атындагы Физика институтунун башкы илимий кызматкери

Сагымбаев Амантур А.

«IaaS RackCorp» булут провайдеринин тармак операциялары боюнча инженери

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН РАДИОМОНИТОРИНГИН ӨНҮКТҮРҮҮ:
ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ
ЖАНА УЧКУЧСУЗ УЧУУЧУ АППАРАТТАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛОО**

Sagymbaev A.A.

Doctor of Technical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Zh. Zheenbaev Institute of Physics of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Sagymbaev Amantur A.

Network Operations Engineer at the Cloud Provider "IaaS RackCorp."

**DEVELOPMENT OF RADIO MONITORING IN THE KYRGYZ REPUBLIC:
INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
AND UNMANNED AERIAL VEHICLES**

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные подходы к радиомониторингу в Кыргызстане с акцентом на применение искусственного интеллекта и беспилотных летательных аппаратов. Представлена структурно-функциональная схема системы радиомониторинга, включающая распределенные наземные, мобильные станции и беспилотные летательные аппараты для мониторинга удаленных территорий. Рассматриваются основные этапы работы системы, а также предложены технические требования и рекомендации для эффективного функционирования. Особое внимание уделено безопасности передачи данных, долгосрочному хранению и анализу информации, а также обучению специалистов. В статье приводятся примеры успешного использования подобных технологий в других странах, таких как Южная Корея и Германия, и обсуждаются перспективы их адаптации для Кыргызстана. Заключение подчеркивает важность использования искусственного интеллекта и беспилотных летательных аппаратов для управления радиочастотным спектром и устойчивого развития телекоммуникационной инфраструктуры страны.

Ключевые слова: радиомониторинг, искусственный интеллект, беспилотные летательные аппараты, радиочастотный спектр, телекоммуникации, распределенная система.

Abstract. The article discusses innovative approaches to radio monitoring in Kyrgyzstan, focusing on the use of artificial intelligence and unmanned aerial vehicles. It presents a structural-functional diagram of the radio monitoring system, which includes distributed ground stations and mobile unmanned aerial vehicles for monitoring remote areas. The article outlines the main operational stages of the system and provides technical requirements and recommendations for effective functioning. Special attention is given to data transmission security, long-term storage, data analysis, and

staff training. Examples of successful implementations of similar technologies in countries like South Korea and Germany are provided, with discussion on their adaptation for Kyrgyzstan. The conclusion emphasizes the importance of artificial intelligence and unmanned aerial vehicles in spectrum management and the sustainable development of the country's telecommunications infrastructure.

Keywords: radio monitoring, artificial intelligence, unmanned aerial vehicles, radio frequency spectrum, telecommunications, distributed system.

Аннотация. Бул макалада Кыргызстанда радиомониторингди өнүктүрүүгө багытталган инновациялык ыкмалар каралат, өзгөчө көңүл жасалма интеллектти жана учкучсуз учуучу аппараттарды колдонууга бурулат. Радиомониторинг системасынын структуралык-функционалдык схемасы сунушталып, анда бөлүштүрүлгөн жер үстүндөгү жана мобилдик станциялар, ошондой эле алыскы аймактарды көзөмөлдөө үчүн учкучсуз учуучу аппараттар камтылган. Системанын негизги иштеп чыгуу этаптары каралып, анын эффективдүү иштеши үчүн техникалык талаптар жана сунуштар берилет. Маалыматтарды коопсуз өткөрүү, узак мөөнөттүү сактоо жана анализдөө, ошондой эле адистерди даярдоо маселелерине өзгөчө көңүл бурулган. Ошондой эле, Түштүк Корея жана Германия сыяктуу өлкөлөрдө мындай технологияларды ийгиликтүү колдонуу мисалдары келтирилип, аларды Кыргызстанга адаптациялоо мүмкүнчүлүктөрү талкууланат. Жыйынтык бөлүгүндө жасалма интеллектти жана учкучсуз учуучу аппараттарды радиожыштык спектрин башкарууда жана өлкөнүн телекоммуникация инфраструктурасынын туруктуу өнүгүүсүн камсыздоодо колдонуу зарылдыгы белгиленет.

Негизги сөздөр: радиомониторинг, жасалма интеллект, учкучсуз учуучу аппараттар, радиожыштык спектр, телекоммуникациялар, бөлүштүрүлгөн система.

Введение. Современная система радиомониторинга является основой для эффективного управления радиочастотным спектром, который является важнейшим, но ограниченным ресурсом телекоммуникаций, обороны, национальной безопасности и устойчивого экономического развития страны. В условиях роста числа пользователей радиочастот и усиления конкуренции за частотные ресурсы, радиомониторинг приобретает все большее значение, особенно для таких стран, как Кыргызстан, где преобладают сложные горные рельефы и ограниченные возможности государственного бюджета требуют гибких и инновационных подходов.

В последние годы внедрение технологий искусственного интеллекта (ИИ) и беспилотных летательных аппаратов (БПЛА) стало основным направлением модернизации радиомониторинга в ряде стран, таких как Южная Корея, Германия и США [1-4]. Эти технологии позволяют повысить точность, оперативность и эффективность радиомониторинга за счет автоматизации процессов и применения передовых алгоритмов для анализа и обработки данных в режиме реального времени. Использование ИИ и БПЛА особенно актуально для Кыргызстана, где горный рельеф и труднодоступные территории создают дополнительные сложности для развертывания традиционной системы радиомониторинга.

Цель данной статьи - проанализировать возможности и перспективы внедрения ИИ и БПЛА в радиомониторинг Кыргызстана, рассмотреть текущие вызовы, стоящие перед системой радиомониторинга, и предложить структурно-функциональную схему распределенной системы с централизованной обработкой информации. Переход на такую систему позволит значительно повысить надежность контроля за радиочастотным спектром, улучшить качество связи и обеспечить устойчивое развитие телекоммуникационной инфраструктуры страны.

1. Структурно-функциональная схема локальной (региональной) системы радиомониторинга. Эффективная система радиомониторинга в Кыргызстане требует гибкой и распределенной структуры, способной охватывать все регионы страны, включая удаленные и труднодоступные районы. Современные технологии, такие как искусственный интеллект и беспилотные летательные аппараты, позволяют расширить возможности мониторинга радиочастотного спектра, обеспечивая постоянный контроль и анализ данных в реальном времени. Однако реализация данного проекта требуют достаточно большого количества финансовых вложений и огромного усилия технических специалистов, это особенно важно для таких стран, как Кыргызстан, где преобладают сложные горные рельефы, ограниченные возможности государственного бюджета и

нехватка квалифицированных технических специалистов способных работать с ИИ и БПЛА. Поэтому предлагается поэтапная реализация проекта модернизации системы радиомониторинга страны, путем создания локальные (региональные) системы радиомониторинга и последующим объединением их в единую распределенную систему радиомониторинга с главным координирующим центром, что требуют гибких и инновационных подходов.

Данный раздел описывает структурно-функциональную схему локальной системы радиомониторинга с применением ИИ и БПЛА, ориентированную на определенный стратегически важный регион Кыргызстана.

1.1. Пункт сбора данных (Data Collection). Этап сбора данных представляет собой ключевую часть системы, включающую наземных и мобильных радиомониторинговых станций и использование БПЛА. Эти компоненты обеспечивают сбор информации о радиочастотном спектре в режиме реального времени. Данный этап направлен на выявление и регистрацию сигналов различного типа и мощности, а также обнаружение потенциальных аномалий в радиочастотном спектре. Система включает в себя следующие

компоненты:

- наземные радиомониторинговые станции (НРМС): эти станции расположены в стратегических точках страны, где выполняется постоянный мониторинг радиочастот. Они фиксируют параметры сигнала, такие как мощность и частотные характеристики и передают данные в Пункт сбора данных (ПСД) [1];

- мобильные радиомониторинговые станции (МРМС): эти мобильные станции передвигаются на автотранспорте и выполняют мониторинг радиочастот в определенной местности. Они фиксируют параметры сигнала, такие как мощность и частотные характеристики, и передают зашифрованные данные через сети мобильных сотовых компаний в ПСД;

- БПЛА с сенсорами: беспилотные летательные аппараты оснащены сенсорами, которые позволяют им собирать данные в труднодоступных районах (например, горных регионах) и передавать их в ПСД. Такие технологии уже используются в Германии и Южной Корее для мониторинга отдаленных территорий [2].

ПСД передает собранные данные в Центр

обработки данных для дальнейшей обработки данных с помощью алгоритмов ИИ.

1.2. Центр обработка данных (Data Processing). На этапе обработки данных происходит централизованный анализ всей информации, поступающей от наземных, мобильных станций и БПЛА с помощью алгоритмов ИИ. Основная цель - использование алгоритмов ИИ, это выявление аномалий, несанкционированных сигналов и других отклонений. Основное его предназначение это обеспечение эффективной обработки и анализ данных с помощью алгоритмов машинного обучения и ИИ для автоматического выявления угроз. В состав Центра обработки данных входят следующие компоненты:

- центр обработки данных с ИИ: вся информация поступает в центр обработки данных, где проходит обработка с помощью ИИ. Алгоритмы машинного обучения позволяют анализировать данные в реальном времени, выявлять отклонения, такие как несанкционированные передатчики или помехи. Использование подобных технологий реализовано в США, где ИИ анализирует миллионы сигналов, что существенно снижает нагрузку на сотрудников центра [3];

- хранение данных: обработанные данные сохраняются в хранилище, что позволяет проводить дальнейший анализ и использовать их для создания отчетов и прогнозов. Долгосрочное хранение данных также помогает выявлять повторяющиеся проблемы и разрабатывать стратегии по их решению [5].

Центром обработки данных с ИИ обрабатывает поступившие данные от ПСД и выявляет отклонения в радиокarte, такие как несанкционированные источники информации и помехи, и передает информации об этой ситуации в Центр принятия решений и управления.

1.3. Центр принятие решений и управление (Decision-Making & Control). На этапе принятия решений обрабатываются данные и иницируются действия для устранения выявленных нарушений и оптимального управления радиочастотным спектром. Центр принятия решений обеспечивает оперативного реагирования на угрозы и нарушения, а также поддержку стабильной работы телекоммуникационных систем республики и состоит из следующих компонентов:

- центр управления: на основании данных, обработанных системой ИИ, ответственные работники центра принимают решения для управления спектром. Это может

включать перераспределение частот, устранение помех или принятие мер по отключению источников несанкционированных сигналов [6];

- корректирующие действия: система генерирует команды для БПЛА, МРМС или НРМС, позволяя оперативно реагировать на изменения в радиочастотной среде. Например, в случае выявления аномалии, БПЛА или МРМС могут быть направлены для дополнительного мониторинга зоны [7];

- отчетность и рекомендации: на основе собранных и обработанных данных система формирует отчеты о состоянии радиочастотного спектра и вырабатывает рекомендации по его управлению. Это позволяет оценивать эффективность системы и определять области для дальнейшего улучшения [8].

Таким образом, локальная система радиомониторинга, использующая ИИ и БПЛА, обеспечивает постоянный мониторинг радиочастотного спектра определенной территории Кыргызстана, с особым фокусом на труднодоступные места. Такая система повышает точность и скорость обнаружения нарушений, позволяет эффективно управлять частотным ресурсом и минимизировать воздействие человеческого фактора.

2. Структурно-функциональная схема распределенной системы радиомониторинга Кыргызстана с централизованной обработкой информации на основе ИИ и БПЛА. Эффективное управление радиочастотным спектром требует распределенной системы радиомониторинга, где данные собираются из НРМС, МРМС БПЛА и обрабатываются с использованием искусственного интеллекта. Система должна охватывать как центральные регионы, так и удаленные труднодоступные районы, обеспечивая полный контроль над радиоспектром на всей территории республики. В этом разделе описаны основные элементы распределенной системы радиомониторинга и их функции:

- Главный координирующий центр: который является основным органом обработки данных, анализа и принятия решений в реальном масштабе времени по всей территории страны, где ИИ проводит анализ данных, выявляя закономерности, отклонения и потенциальные угрозы. На основе анализа данных система может автоматически предлагать решения по управлению частотами, устранению помех и предотвращению несанкционированного использования спектра. Главный координирующий центр осна-

щен системой долговременного хранения данных, что позволяет отслеживать закономерности, формировать отчеты и улучшать прогнозирование;

- распределенные наземные стационарные станции радиомониторинга: региональные стационарные станции радиомониторинга, расположенные в стратегических точках страны, которые реализуют непрерывный мониторинг радиочастот, где происходит локальная фиксация сигналов и предварительный анализ данных перед их отправкой в Главный координирующий центр. Каждая наземная стационарная станция оснащена локальными ИИ-модулями для предварительной фильтрации данных, что снижает объем информации, передаваемой в центр, что определенным образом ускоряет анализ данных;

- мобильные радиомониторинговые станции: передвижные станции радиомониторинга жестко привязанные к определенным наземным радиомониторинговым станциям, которые производят непрерывный мониторинг радиочастот на заранее предписанной местности и данные о радиосигналах передаются в ПСД, либо в главный координирующий центр для дальнейшего анализа и принятия решений;

- беспилотные летательные аппараты: предназначены для сбора данных в труднодоступных зонах, особенно в горных районах и других удаленных областях. С помощью БПЛА производится оперативный мониторинг, быстрая передача данных на ПСД для дальнейшей обработки и анализа. БПЛА обеспечивают гибкость системы, позволяя собирать данные в горных и труднодоступных зонах;

- каналы связи: каналы связи предназначены для обеспечения обмена данными между наземными, мобильными станциями, БПЛА и Главным координирующим центром системы радиомониторинга, путем организации защищенного, стабильного и имеющего резервы канала, для передачи данных в режиме реального времени. Для обеспечения безопасности, передаваемые через каналы связи данные шифруются для предотвращения несанкционированного доступа.

Таким образом, создание распределенной системы радиомониторинга позволяет охватить радиочастотный спектр всей территории Кыргызстана, с акцентом на контроль удаленных и труднодоступных регионов. Использование ИИ и БПЛА обеспечивает опе-

ративное обнаружение угроз и нарушение спектра, поддерживая высокую надежность и стабильность телекоммуникаций.

3. Основные этапы работы системы радиомониторинга. Эффективная работа системы радиомониторинга предполагает последовательное выполнение ряда этапов, начиная со сбора данных, их обработкой и заканчивая принятием решений и отчетностью. Каждый этап играет ключевую роль в обеспечении полноты и точности мониторинга радиочастотного спектра, особенно с учетом географических особенностей Кыргызстана. Рассмотрим основные этапы работы системы с учетом применения ИИ и БПЛА.

3.1. Пункты сбора данных. На первом этапе распределенные наземные станции и БПЛА фиксируют параметры радиочастотного спектра, включая частоту и мощность сигналов, а также выявляют возможные отклонения или аномалии:

- наземные станции: наземные станции расположены в стратегически важных точках, обеспечивая мониторинг в радиусе своей зоны охвата. Они ведут непрерывный сбор данных и передают их для дальнейшего анализа в ЦОД Главного координирующего центра [9];

- БПЛА: в труднодоступных зонах, таких как горные районы, используются БПЛА, которые проводят сканирование спектра и передают данные на наземные станции для последующей отправки в центр обработки [10].

3.2. Предварительный анализ данных. На этом этапе предварительный анализ данных осуществляется непосредственно на уровне наземных станций и БПЛА с помощью встроенных модулей ИИ, что позволяет снижать объем информации, передаваемой в Главный координирующий центр, с помощью следующих функций:

- фильтрация данных: ИИ-модули на наземных и мобильных станциях и БПЛА фильтруют данные, оставляя только те, которые требуют более детального анализа;

- выявление приоритетных сигналов: алгоритмы машинного обучения помогают определить сигналы, которые требуют особого внимания (например, несанкционированные передатчики), и передают их в центральный центр для дальнейшего анализа [11].

3.3. Передача данных в главный координирующий центр. После предварительного анализа отфильтрованные данные передаются в Главный координирующий центр

по защищенным каналам связи, что позволяет системе своевременно реагировать на выявленные угрозы. Для обеспечения надежности и безопасности все каналы связи защищены шифрованием для предотвращения утечек информации. В случае сбоя системы связи используются резервные каналы для непрерывной передачи данных [12].

3.4. Обработка и анализ данных в Главном координирующем центре. В Главном координирующем центре данные проходят глубокий анализ с использованием более сложных алгоритмов ИИ. Это позволяет выявлять закономерности, определять тенденции и прогнозировать потенциальные угрозы. При этом производится следующие операции:

- анализ аномалий: алгоритмы ИИ анализируют данные, выявляя отклонения от нормального уровня сигнала, что помогает своевременно обнаруживать несанкционированные передачи или перегрузки спектра [13];

- оптимизация распределения частот: на основе анализа данных система может рекомендовать перераспределение частот для предотвращения перегрузок в отдельных зонах.

3.5. Центр принятия решений. На основании обработанных данных Главный координирующий центр принимает решения по реагированию на угрозы или нарушению спектра. Это включает как автоматические действия, так и ручное вмешательство ответственного работника для выполнения следующих функций:

- решения по устранению помех: система может автоматически или с участием работника инициировать корректирующие меры для устранения выявленных помех [14];

- отправка команд на МРМС или БПЛА: При необходимости система направляет МРМС или БПЛА для дополнительного мониторинга в определенной зоне, где были выявлены аномальные сигналы.

3.6. Отчетность и хранение данных. Окончательный этап работы включает архивирование обработанных данных и формирование отчетов для анализа эффективности системы и улучшения алгоритмов ИИ. Все данные архивируются и сохраняются в хранилище для долгосрочного использования и анализа, что позволяет выявлять повторяющиеся тенденции и улучшать прогнозирование аномалий [15]. На основе собранных данных формируются отчеты о ра-

боте системы, которые позволяют оценить ее эффективность и предложить рекомендации по дальнейшему развитию.

Такой последовательность этапов обеспечивает полный цикл мониторинга радиочастотного спектра с использованием ИИ и БПЛА, охватывая как наземные зоны, так и труднодоступные районы республики. Это обеспечивает высокий уровень стабильности и безопасности радиочастотного спектра, а также минимизирует влияние человеческого фактора.

4. Основные технические требования и рекомендации. Для эффективного функционирования распределенных систем радиомониторинга на базе ИИ, МРМС и БПЛА в Кыргызстане необходимо соблюдать ряд технических требований и внедрить рекомендации, которые позволят обеспечить стабильность, безопасность и долгосрочную надежность системы. Эти требования касаются как инфраструктуры, так и организационных аспектов, включая обеспечение безопасности данных, поддержание актуальности моделей ИИ и подготовку квалифицированных кадров.

4.1. Безопасность связи. В условиях распределенной структуры радиомониторинга, где данные передаются от наземных и мобильных станций и БПЛА к главному координационному центру, безопасность каналов связи имеет первостепенное значение. Для обеспечения безопасности передачи данных необходимо:

- шифрование каналов передачи данных: все данные, передаваемые от наземных, мобильных станций и БПЛА, должны шифроваться с использованием современных криптографических методов для защиты от несанкционированного доступа и предотвращения утечек информации [16];

- использование резервных каналов: для обеспечения непрерывности передачи данных рекомендуется предусмотреть резервные каналы связи, которые могут быть автоматически задействованы в случае основного сбоя. Такая мера минимизирует риски потери данных и улучшает устойчивость системы [17].

4.2. Инфраструктура для хранения данных. Для долгосрочного анализа и выявления закономерностей в использовании радиочастотного спектра необходимо обеспечить надежное хранение данных с возможностью доступа к архивной информации.

Для долгосрочного архивирования данных Главный координационный центр должен быть оснащен системой для долговременного хранения данных, позволяющей хранить архивные данные и использовать их для анализа закономерностей и прогнозирования [18]. Также чтобы избежать потерь данных в случае аварийных ситуаций, необходима система резервного хранения данных, которая будет автоматически сохранять все данные и отчеты в отдельное хранилище.

4.3. Периодическое обновление ИИ-моделей. Модели искусственного интеллекта требуют регулярного обновления и переобучения для обеспечения их актуальности и эффективности в условиях изменяющихся данных и паттернов. Для этого необходимо:

- регулярное обновление и обучение ИИ: алгоритмы ИИ должны проходить периодическое обучение на новых данных, что позволит улучшить их способность к выявлению аномалий и улучшить точность прогнозов [19];

- использование обратной связи: обратная связь от операторов может использоваться для улучшения работы ИИ, обучая модели на примерах ранее выявленных аномалий или помех.

4.4. Обучение и повышение квалификации операторов. Эффективное использование системы радиомониторинга с ИИ и БПЛА требует квалифицированного персонала, способного управлять оборудованием, интерпретировать данные и принимать решения на основе рекомендаций ИИ. Для решения этого вопроса необходимы:

- программы профессиональной подготовки специалистов: рекомендуется разработать программы подготовки и переподготовки специалистов для работы с современными системами мониторинга, включающие курсы по работе с ИИ, обработке больших данных и управлению БПЛА [20];

- международное сотрудничество: организация учебных программ с участием специалистов из стран с успешными программами радиомониторинга (например, Южная Корея или Германия) позволит ускорить процесс адаптации системы и повысить квалификацию местных специалистов [21].

5. Преимущества предлагаемой системы. Реализация системы радиомониторинга с учетом данных рекомендаций обеспечит следующие преимущества для страны:

- повышенная эффективность: автоматизация обработки данных и применение ИИ

ускоряют выявление нарушений и позволяют оперативно реагировать на угрозы;

- широкий охват и гибкость: благодаря распределенным стационарным и передвижным станциям и мобильности БПЛА обеспечивается полный контроль над радиочастотным спектром, включая удаленные и труднодоступные территории;

- устойчивость и надежность: обеспечение защищенных каналов связи и систем резервного копирования позволяет минимизировать потери данных и повысить общую стабильность системы;

- снижение нагрузки на главный координирующий центр: предварительная обработка данных на местах уменьшает объемы информации, передаваемой в главный координирующий центр, что улучшает эффективность анализа и снижает нагрузку на инфраструктуру.

Эти технические рекомендации направлены на создание устойчивой и надежной системы радиомониторинга в Кыргызстане, способной адаптироваться к будущим вызовам и требованиям.

Заключение

Внедрение современных технологий радиомониторинга, таких как искусственный интеллект и беспилотные летательные аппараты, является необходимым шагом для обеспечения устойчивого и эффективного управления радиочастотным спектром в Кыргызстане. С учетом географических особенностей и увеличивающегося спроса на радиочастоты для мобильной связи, телевидения и критически важных служб, такая система позволяет обеспечивать стабильность, безопасность и оптимальное использование частотных ресурсов.

Анализ показывает, что создание распределенной системы радиомониторинга, включающей наземные станции и мобильные БПЛА, с централизованной обработкой данных на основе ИИ, позволяет оперативно реагировать на изменения в радиочастотной среде. Примеры успешного внедрения подобных технологий в странах, таких как Южная Корея и Германия, подчеркивают значимость этой системы для предотвращения помех и обеспечения стабильной связи.

Рекомендации для дальнейшего развития

Для создания полноценной и устойчивой системы радиомониторинга в Кыргызстане необходимы следующие действия:

- модернизация инфраструктуры: пере-

ход к использованию ИИ и БПЛА требует модернизации существующих наземных и мобильных станций, а также внедрение инновационных технологий радиомониторинга и приобретение специализированного оборудования. Это позволит повысить точность и оперативность мониторинга;

- подготовка квалифицированных кадров: внедрение инновационных технологий требует квалифицированных специалистов, которые могут управлять системой, анализировать данные и принимать решения на основе рекомендаций ИИ. Создание специализированных образовательных программ и курсов для подготовки кадров в этой области является важным шагом для обеспечения стабильности и эффективности системы;

- международное сотрудничество и обмен опытом: опыт стран, успешно внедривших ИИ и БПЛА для радиомониторинга, будет полезен для Кыргызстана. Сотрудничество с международными организациями и участие в международных проектах позволит ускорить процесс адаптации и развития системы;

- регулярное обновление и улучшение моделей ИИ: система ИИ должна проходить периодическое обновление и обучение на новых данных для повышения точности и актуальности анализа. Это позволит своевременно выявлять новые угрозы и обеспечивать оптимальное использование частотного спектра;

- обновление законодательной базы: создание правовой основы для использования ИИ и БПЛА в радиомониторинге необходимо для легитимности системы и защиты данных. Обновление законодательства также облегчит процесс внедрения и эксплуатации новых технологий.

Перспективы для Кыргызстана

Создание комплексной системы радиомониторинга с использованием ИИ и БПЛА станет значительным шагом на пути к устойчивому развитию телекоммуникационной инфраструктуры Кыргызстана. Такая система позволит не только обеспечить стабильную и безопасную работу радиочастотного спектра, но и поддержать стратегические инициативы в области цифровизации и устойчивого развития страны.

Интеграция передовых технологий в радиомониторинг будет способствовать улучшению качества связи, особенно в удаленных районах, что положительно отразится на социально-экономическом развитии

Кыргызстана. Внедрение такой системы также создаст основу для дальнейшего развития цифровой экономики и подготовки высококвалифицированных специалистов, необходимых для управления этой инфраструктурой.

Эти рекомендации и заключение подчеркивают важность инноваций в системе радиомониторинга Кыргызстана, что обеспечивает эффективное управление радиочастотным спектром в долгосрочной перспективе.

Литературы:

1. McKinsey & Company. "AI Applications in Telecommunications," 2022. Доступно по ссылке: <https://www.mckinsey.com/ai-in-telecom>
2. ITU (International Telecommunication Union). "Global 5G Deployment Report," 2022. Доступно по ссылке: <https://www.itu.int/5g-report>
3. OECD (Organization for Economic Co-operation and Development). "Impact of Telecommunications Technology on Economy," 2021. Доступно по ссылке: <https://www.oecd.org/telecom>.
4. О перспективах развития 6G технологий: вызовы и перспективы. Вестник КРСУ, 2024 год, том 24, №12; DOI 10.36979/1694-500X-2024-24-12-94-100. Доступно по ссылке: <http://vestnik.krsu.edu.kg>.
5. IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers). "Drone Technology for Radio Monitoring," 2021. Доступно по ссылке: <https://www.ieee.org/drone-monitoring>
6. ETSI (European Telecommunications Standards Institute). "Expanding Radio Monitoring Networks," 2021. Доступно по ссылке: <https://www.etsi.org/monitoring-networks>
7. CEPT (European Conference of Postal and Telecommunications Administrations). "Global Radio Monitoring Systems," 2022. Доступно по ссылке: <https://www.cept.org/global-monitoring>
8. ITU. "AI in Radio Monitoring," 2022. Доступно по ссылке: <https://www.itu.int/ai-monitoring>
9. IEEE. "6G Technology Development Trends," 2023. Доступно по ссылке: <https://www.ieee.org/6g-trends>
10. European Commission. "5G Deployment and Future Roadmap," 2021. Доступно по ссылке: <https://ec.europa.eu/5g-roadmap>
11. South Korea Ministry of Science and ICT. "AI Integration in Spectrum Monitoring," 2022. Доступно по ссылке: <https://english.msit.go.kr/ai-spectrum>
12. 2022. Доступно по ссылке: <https://english.msit.go.kr/ai-spectrum>
13. FCC (Federal Communications Commission). "Report on Spectrum Monitoring with Drones," 2021. Доступно по ссылке: <https://www.fcc.gov/drone-spectrum>
14. Germany Federal Network Agency. "AI for Spectrum Management," 2022. Доступно по ссылке: <https://www.bundesnetzagentur.de/ai-management>
15. Japan Ministry of Internal Affairs and Communications. "Radio Spectrum Optimization with AI," 2022. Available at: <https://www.soumu.go.jp/spectrum-ai>
16. ITU. "Drone Technology for Remote Spectrum Monitoring," 2022. Доступно по ссылке: <https://www.itu.int/drone-tech>
17. IEEE. "Future of 6G and Spectrum Utilization," 2023. Доступно по ссылке: <https://www.ieee.org/6g-spectrum>
18. National Institute of Standards and Technology (NIST). "Modernization of Spectrum Monitoring Infrastructure," 2021. Доступно по ссылке: <https://www.nist.gov/spectrum-modernization>
19. Kyrgyz Republic National ICT Development Program. "Training and Capacity Building in Spectrum Monitoring," 2022. Доступно по ссылке: <https://ict.kg/spectrum-training>
20. Ministry of Digital Development of the Kyrgyz Republic. "Legislative Framework for AI and Drones in Telecommunications," 2023. Доступно по ссылке: <https://digital.gov.kg/ai-regulation>
21. World Bank. "Financing Spectrum Monitoring Programs," 2021. Доступно по ссылке: <https://worldbank.org/spectrum-financing>
22. Asian Development Bank. "Strategic Planning for Telecommunications in Central Asia", 2022. Доступно по ссылке: <https://adb.org/telecom-strategy>

БИОТЕХНОЛОГИЯ BIOTECHNOLOGY

УДК 578:616-079

Каукарбаева Мадина Жумагалиевна,аспирант, младший научный сотрудник лаборатории
диагностики инфекционных заболеваний**Адалбекова Алия Курмангазыевна,**

бакалавр, старший лаборант лаборатории диагностики инфекционных заболеваний

Жунушов Асанкадыр Темирбекович,

доктор ветеринарных наук, профессор, академик НАН КР

**ПОЛУЧЕНИЕ СПЕЦИФИЧЕСКИХ И ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ КОМПОНЕНТОВ
ТЕСТ-СИСТЕМЫ ИФА ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ ЭПИЗООТИЧЕСКОГО
ЛИМФАНГОИТА ЛОШАДЕЙ****Каукарбаева Мадина Жумагалиевна,**Аспирант, жугуштуу ооруларды диагностикалоо лабораториясынын
кенже илимий кызматкери**Адалбекова Алия Курмангазыевна,**

Бакалавр, жугуштуу ооруларды диагностикалоо лабораториясынын улук лаборанты

Жунушов Асанкадыр Темирбекович ,

Ветеринария илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын академиги

**ЖЫЛКЫЛАРДЫН ЭПИЗООТИЯЛЫК ЛИМФАНГИТИНИН
ДИАГНОСТИКАСЫ ҮЧҮН ИФА ТЕСТ СИСТЕМАСЫНЫН СПЕЦИФИКАЛЫК
ЖАНА КӨМӨКЧҮ КОМПОНЕНТТЕРИН АЛУУ****Kaukarbayeva Madina Zhumagaliyeva,**

Postgraduate student, Junior Researcher, Laboratory of Infectious Disease Diagnostics

Adalbekova Aliya Kurmangazyevna,Bachelor's degree, Senior Laboratory Technician of the Infectious
Diseases Diagnostic Laboratory**Zhunushov Asankadyr Temirbekovich,**

Doctor of veterinary sciences, professor, academician NAS KR

**OBTAINING SPECIFIC AND AUXILIARY COMPONENTS
OF THE ELISA TEST SYSTEM FOR THE DIAGNOSIS
OF EPIZOOTIC EQUINE LYMPHANGOIDITIS**

Аннотация. Эпизоотический лимфангит лошадей (ЭЛЛ) – африканский сап, хроническая инфекционная болезнь непарнокопытных, характеризующаяся гнойным воспалением кожи, подкожной клетчатки с поражением лимфатических сосудов и лимфатических узлов. ЭЛЛ распространён в Индии, Афганистане, Китае, Монголии и др. странах. Летальность 10-50 %. Возбудитель ЭЛЛ — дрожжевидный гриб *Histoplasma farciminosum* (*Cryptococcus farciminosus*), который в гное язв и фокусов при микроскопии имеет вид яйцевидных клеток (криптококков) с чётко выраженной двухконтурной оболочкой и часто заострённым концом. В их протоплазме содержится одно или несколько непрерывно колеблющихся зёрнышек. В гное криптококки лежат одиночно или кучками, часть из них включена в протоплазму макрофагов. Для выделения иммуноглобулинов из специфической сыворотки к возбудителю ЭЛЛ нами были использованы наиболее активные антисыворотки. На основе выделенного иммуноглобулина были получены две серии специфических конъюгатов по методу Уилсона и Накане, пригодных для постановки иммуноферментного анализа (ИФА). Используя вышеуказанные диагностические препараты, были отработаны оптимальные условия постановки прямого метода ИФА для обнаружения антигена данного возбудителя в различных испытуемых материалах.

Ключевые слова: лошадь, лимфангит, *Histoplasma farciminosum*, иммуноферментный анализ, сыворотка, иммуноглобулин, конъюгат.

ВВЕДЕНИЕ

Эпизоотический лимфангит лошадей (лат. – *Lymphangoitis epizootika*; англ. – *Epizootic equine lymphangitis*; африканский сап, бластомикоз, эпизоотическое воспаление лимфатических сосудов) – хронический микоз однокопытных животных, характеризующийся воспалением лимфатических сосудов кожи и подкожной клетчатки с образованием гнойных фокусов и язв. Существуют три формы эпизоотического заболевания лимфангита у лошадей: кожный, глазной и респираторный. Кожная форма является наиболее распространенной, вызывая хронический, гнойный, изъязвляющий пиогранулематозный дерматит и лимфангит [1, 2].

Это заболевание, которое распространяется во всем мире, с эндемическими очагами в Северной Африке и Азии. Болезнь эндемична в странах, граничащих со Средиземноморьем, особенно в Италии и Северной Африке, а также в Центральной и Южной Африке, в регионах Азии, Индии, Афганистане, Монголии и России [3].

В Казахстане это заболевание было официально зарегистрировано в 1921 году. На протяжении многих лет, включая и настоящее время, ЭЛЛ наблюдается в Алматинской, Акмолинской, Павлодарской, Кызыл-Ординской, Жамбылской, Южно-Казахстанской, Павлодарской и Карагандинской областях, что приводит к гибели животных и значительным экономическим потерям в животноводстве [4].

Заболевание в основном касается лошадей, но также может затрагивать мулов и ослов. Согласно отчетам, 90 % случаев заболевания наблюдаются у лошадей, возникших в результате предыдущих мулов, в то время как ослы переносят эту болезнь реже. Темп распространения инфекции меняется в зависимости от географического региона. В результате этого заболевания у них появляются вторичные инфекции, и они часто оказываются брошенными, что можно наблюдать на обочинах дорог, где они остаются без еды и воды [5, 6].

Впервые болезнь наблюдали в XIV веке во французских и итальянских колониях Африки. Из-за схожести клинической картины, особенно на начальной стадии, её путали с сапом. Лишь в 1873 году итальянский ученый С. Ривольта обнаружил в гное из язв у лошадей возбудителя, а в 1883 году совместно с Мицелон выделил чистую культуру возбудителя. Однако в некоторых источниках

есть информация о том, что он не был успешно культивирован до 1896 года, когда первые чистые культуры были получены Токишигой в Японии [7, 8]. Bardelli и Ademollo в 1927 году сообщили о вирулентности организма после высушивания в лабораторных условиях в течение 25 месяцев. В то время как Geering et al. (1995) утверждают, что организм сохраняется до 15 дней в окружающей среде, Габал и Хеннагер в 1983 году сообщают о гораздо более длительном выживании, и температура, и влажность почвы влияют на жизнеспособность [9].

В России в 1897 году подробно описал болезнь и методы ее дифференциации от сапа М. Г. Тартаковский [10].

Эпизоотический лимфангит возникает инфекцией, вызванной диморфным грибом *Histoplasma capsulatum*. Этот грибок существует в форме дрожжей в тканях животных и в виде сапрофитного мицелия (плесени) в окружающей среде. Он относится к семейству *Ajellomycetaceae* и порядку *Onygenales*. Телеоморфная стадия этого организма называется *Ajellomyces capsulatus*. Обычно *H. capsulatum* делят на три подвида: *H. capsulatum* var. *capsulatum*, вызывающий большинство случаев гистоплазмоза, особенно в Северной и Южной Америке; *H. capsulatum* var. *duboisii*, который встречается в диалекте и обычно регистрируется у людей; и *H. capsulatum* var. *Farciminosum*, вызывающий эпизоотический, или псевдогlanders. Другой синоним – гистоплазмоз лошадей, который может быть более точным названием, поскольку не во всех клинических случаях наблюдается явный лимфангит. Форма, которую принимает болезнь, по-видимому, зависит в первую очередь от пути проникновения [12].

Кожную форму заболевания можно спутать с фарси (кожной формой glandов), вызываемой *Burkholderia mallei*, язвенным лимфангитом, вызываемым *Corynebacterium pseudotuberculosis*, индолентными язвами, вызванными *Rhodococcus equi*, споротрихозом, вызванный *Sporothrix schenckii*, и гистоплазмозом, вызванный *H. capsulatum* var. *capsulatum*, криптококкозом, странгулезом, саркоидой и кожные лимфосаркомы, поэтому важно проводить подтверждение возбудителя болезни [13].

Современная медицина акцентирует внимание на диагностике, которая является необходимым условием для постановки диагноза и определения причин заболевания. В настоящее время применяются новые ме-

тоды диагностики. Установление диагноза основывается на совокупности эпизоотологических и клинических данных, патолого-анатомических изменений, серологических исследований образцов сыворотки крови, микроскопического анализа экссудата из гнойных язв и содержимого утолщенных лимфатических сосудов, а также молекулярно-генетических исследований. Лабораторная диагностика эпизоотического лимфангита обычно осуществляется на основе окрашенных мазков кожного экссудата, где выявляются характерные дрожжеподобные клетки с двойным контуром в гное, собранном в асептических условиях из очага поражения, и подтверждается культивированием возбудителя [14].

Были разработаны два серологических метода и кожный тест на гиперчувствительность, которые оценивались на предмет их потенциального применения для диагностики гистоплазмоза у лошадей. Хотя инфекция в основном затрагивает кожные лимфатические пути, было установлено, что в процессе инфекции формируется значительный уровень гуморальных и клеточно-опосредованных антител. Титры 512-1,024 и 1,024-4,096 были получены с помощью пробирочного теста и теста пассивной гемагглютинации соответственно. Положительная кожная реакция наблюдалась через 48-71 час после инокуляции, разведенного 1 к 100 гистоплазмина, полученного из мицелиальной фазы выделенных штаммов. Тест на кожную гиперчувствительность оказался положительным как в случаях естественного заражения, так и у экспериментально сенсibilизированных здоровых лошадей. Полученные результаты считаются многообещающими, и эти тесты могут быть использованы в качестве дополнительных методов диагностики [15].

Кроме того, разработаны тесты на флуоресцентные антитела, AGID и ELISA. В последнее время полимеразная цепная реакция (ПЦР) получила широкое применение в диагностике и генотипировании патогенных микроорганизмов. Кроме того, иммуноферментный анализ активно используется для диагностики различных инфекционных заболеваний. Многие исследователи предложили возможность идентификации возбудителей эпизоотического лимфангита с помощью РДСК [16]. Метод иммуноферментного анализа (ИФА) постоянно совершенствуется.

С одной стороны, увеличивается количество объектов исследования, с другой – углубляются и улучшаются методы самого анализа. Это приводит к упрощению схемы анализа, сокращению времени его проведения и уменьшению расхода реагентов [16].

Цель и задачи исследования. Получение специфических и вспомогательных компонентов тест-системы ИФА для диагностики ЭЛЛ.

Материалы и методы.

Иммунизацию кроликов проводили пятикратным введением антигена ЭЛЛ в определенной дозе внутрикожно, вдоль позвоночного столба, в пять точек с каждой стороны с интервалом между инъекциями 7-10 дней.

В качестве специфического использован иммуноглобулин, выделенный спиртовым методом Кона с активностью 1:32. Выделение гамма-глобулинов по методу Кона включает 3 этапа:

- первый – осаждение гамма и бета-глобулинов;
- второй – отделение бета-глобулина;
- третий – осаждение гамма-глобулина [17, 18].

Для выделения иммуноглобулинов из специфической сыворотки к возбудителю ЭЛЛ нами были использованы наиболее активные антисыворотки. На основе выделенного иммуноглобулина были получены две серии специфических конъюгатов по методу Уилсона и Накане [19].

Результаты и обсуждения

ИФА имеет ряд преимуществ перед другими методами: стабильность реагентов, меченных ферментами, отсутствие контакта с радиоактивными веществами, простота учета результатов реакции. Для постановки ИФА требуется наличие полноценных компонентов, обладающих чистотой и специфичностью.

Цель данной работы – получение специфических и вспомогательных компонентов тест-системы ИФА для диагностики ЭЛЛ. Работа проводилась в рамках программы BR218004/0223 «Совершенствование мер обеспечения биологической безопасности в Казахстане: противодействие опасным и особо опасным инфекциям».

Для разработки лабораторных тест-систем важную роль играет качество (специфичность и активность) диагностических препаратов, используемых в эксперименте. Для изготовления активных и специфич-

ных иммунопероксидазных конъюгатов необходимы активные и специфичные сыворотки против антигенов гриба *Histoplasma farciminosum*.

Для получения специфической сыворотки важным этапом является отбор животных. До начала иммунизации у будущих доноров отбирали образцы крови для постановки ИФА, РДП, РСК на обнаружение антител к возбудителям ЭЛЛ, чумы мелких жвачных животных, оспы овец, сибирской язвы с целью недопущения перекрестных реакций. При этом в сыворотках крови животных отсутствовали антитела к возбудителям вышеуказанных болезней. После получения результатов был проведен отбор животных (овец, коз и кроликов) для получения специфической сыворотки. Для гипериммунизации использовали очищенные культу-

ральные антигены штаммов «Т», «13/1» и «Караганда» гриба с активностью в РДП 1:32-1:64, в РСК не менее 1:40.

До начала цикла гипериммунизации овцам и козам подкожно в область предлопаточных лимфатических узлов ввели антигены гриба *Histoplasma farciminosum* в объеме по 1 мл, кроликам внутримышечно ввели антигены гриба *Histoplasma farciminosum* в объеме по 0,5 мл. Схема иммунизации отличалась объемами вводимого материала, концентрацией, интервалами между введениями и активностями вводимого материала.

Выделение иммуноглобулинов из специфической сыворотки против возбудителя ЭЛЛ проводили спиртовым методом Кона. Полученные иммуноглобулины проверяли на активность и специфичность в РДП, результаты исследований представлены в рисунке 1, 2.

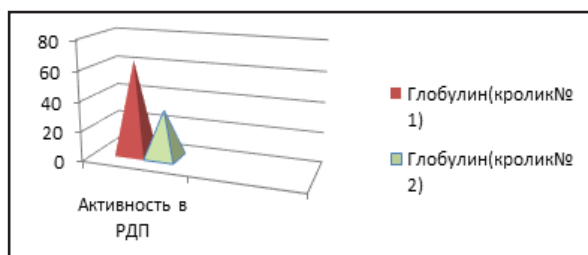

Рисунок 1 – Активность иммуноглобулинов в РДП

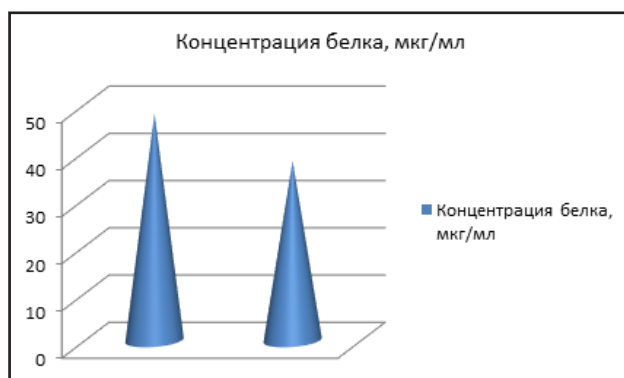

Рисунок 2 – Концентрация белков-глобулинов кроликов.

Данные рисунков 1 и 2 свидетельствуют о том, что активность иммуноглобулинов в РДП составила в пределах 1:32-1:64, а концентрация белка-глобулина (кролик №1) – 48 мкг/мл, глобулин (кролик №2) – 38 мкг/мл. На основе выделенного иммуноглобулина были получены две серии специфических конъюгатов по методу Уилсона и Накане.

Для приготовления специфических конъюгатов использованы γ -иммуноглобулины с активностью в РДП 1:32-1:64, выделенные по методу Кона.

Показатели оптической плотности специфических конъюгатов при длине волны 280, 403 показаны в таблице 1, а профиль элюции на рисунках 3 и 4.

Таблица 1. – Показатели оптической плотности и профиль элюции иммунопероксидазных конъюгатов

№ серий	Иммунопероксидазные конъюгаты	Длина волны	Показатели оптической плотности						
			Номера фракций конъюгатов						
			1	2	3	4	5	6	7
1	Конъюгат №1 (иммуноглобулин кроличья №1)	280	0,012	0,721	1,587	1,272	0,907	0,416	0,150
		403	0,018	0,271	0,515	0,398	0,260	0,179	0,183
2	Конъюгат №2 (иммуноглобулин кроличья №2)	280	0,144	0,473	0,966	1,372	0,921	0,435	0,361
		403	0,052	0,178	0,426	0,490	0,390	0,501	0,400

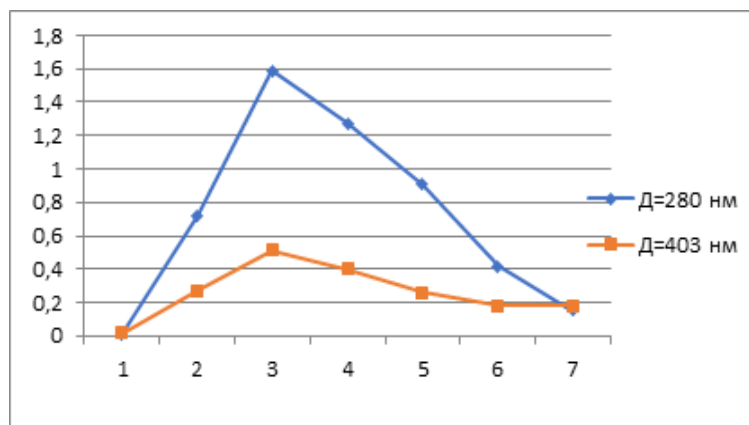

Рисунок 3 – Профиль элюции иммунопероксидазного конъюгата №1

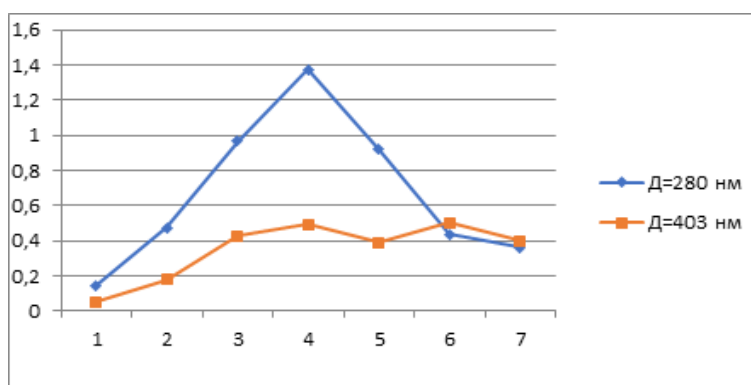

Рисунок 4 – Профиль элюции иммунопероксидазного конъюгата №2

Активность и специфичность, приготовленных иммуноферментных конъюгатов по методу Уилсон и Накане проверяли в ИФА, предельная активность которых составила 1:800-1:1600.

Для каждой фракции конъюгата вычисляют показатель «RZ» по формуле $RZ = D_{403}/D_{280}$

Фракции с $RZ = 0,3-0,6$ собирают в единый конъюгат, остальное отбрасывают.

Заключение

В результате проведенных исследований из кроличьей антисыворотки, полученной к антигену ЭЛЛ, выделены высокоактивные специфические иммуноглобулины, на их основе приготовлены специфические иммунопероксидазные конъюгаты.

Выделены по 2 серии иммуноглобулины к возбудителю ЭЛЛ, активность иммуноглобулинов к возбудителю ЭЛЛ в РДП составила 1:32-1:64.

На основе выделенных иммуноглобулинов приготовлены по 2 серии конъюгата к возбудителям ЭЛЛ по методу Уилсона и

Накане, активность конъюгатов в ИФА составила 1:800-1:1600. Полученные вышеуказанные диагностические препараты были использованы для отработки оптимальных условий постановки ИФА для обнаружения антигена данного возбудителя в различных испытуемых материалах.

Финансирование. Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № BR218004/0223).

Конфликт интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Литература:

1. Epizootic Lymphangitis Pseudoglanders, Pseudofarcy, Equine Histoplasmosis, Histoplasmosis Farciminosi, African Farcy, Equine Blastomycosis, Equine Cryptococcosis Last Updated: December 2019 <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/18632378> Лекции. Ветеринария «Инфекционные болезни лошадей» Эпизоотический лимфангит <https://studizba.com/lectures/veterinariya/infekcionnye-bolezni->
2. Hadush, B., Biratu, D., Taddele, H., Tesfaye, D., Ameni, G. (2014). Bacterial contaminants isolated from lesions of equine histoplasmosis in cart horses of Mekelle town, northern Ethiopia // Revue Méd. Vet., 2014., Vol. 165., P. 25–30. <https://www.researchgate.net/publication/261985757>
3. Сансызбай А.Р., Зайцев В.Л., Сандыбаев Н.Т. и др. В кн.: «Эпизоотический лимфангит лошадей: Биологические, физико-химические свойства и диагностика». – Алматы, 2012. – С. 243.
4. Spesivtsevia, N.A., Noskov, A.I. (1959). Epizootic lymphangitis in camels // Trudy Vses Institute Vet. Sanit. Ectopar., 1959., Vol. 14., 86 p. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-69507-1>
5. Guslavskii, I.I. (1990). Epizootic lymphangitis and control measures. Kainar, 1990-15 с.
6. Журнал ARC по животным и ветеринарным наукам. Том 5, выпуск 1, 2019, страницы № 15–23 <https://www.arcjournals.org/journal-of-animal-and-veterinary-sciences/volume-5-issue-1/3>
7. Rivolta S. & Micellone I. (1883.-Del farcinocriptococchio. Giorn. Anat. Patol. Anim.dom., 15, 143-162.
8. Tokishiga M. (1896). - Überpathogene Blaslomkosen. Zentralbl. Bakteriол., 19, 10
9. Bardelli P. & Ademollo A. (1927). - Sulla resistenzadelle Conture di Cryptococcus farciminosus. Rivoltaagliagentifisici e chimici. Annual Igiene, 37, 81-85
10. Сидорчук А.А., Масимов А.А., Крупальник В.Л. Инфекционные болезни животных- 2е издание, ИНФРА.М. 2017. – 954с.
11. Epizootic lymphangitis. WOAH Terrestrial Manual 2018 [https://www.woah.org/fileadmin/](https://www.woah.org/fileadmin/Home/fr/Health_standards/tahm/3.06.04_epiz_lymphangitis.pdf)
12. Пол Ф. Юнгерман и Роберт М. Шварцман|1 января 1972 г. «Ветеринарная медицинская микология» <https://www.amazon.com/Veterinary-medical-mycology-Paul-Jungerman/dp/081210322X>
13. Кашкин П.В., Лисин В.В. (1983). Практическое руководство по медицинской микологии. Ленинград «Медицина», 1983., С.166-168.
14. Study on the Immune Response and Serological Diagnosis of Equine Histoplasmosis (Epizootic Lymphangitis) Dr. M. A. Gabal, K. Khalifa <https://doi.org/10.1111/j.1439-0450.1983.tb01850.x>
15. Сапа, В.А., Ергазина, А.М. (2022). Редкие и трансграничные инфекционные болезни: учебное пособие., Костанай, 2022., С. 100-103.
16. Абеуов Х.Б., Кошеметов Ж.К., Оразымбетова Н.К., Сейсенбаева М.С. Маткеримова К., Выделение иммуноглобулинов из антихламидийных сывороток https://elibrary.ru/download/elibrary_41546325_87819955.pdf

17. Иммунизация антител на нейлоне для использования в иммуноферментном анализе. Р. Майкл Хендри 2 ;Джон Э. Херрманн . [https://doi.org/10.1016/0022-1759\(80\)90255-0](https://doi.org/10.1016/0022-1759(80)90255-0)
18. Wilson M.B., Nakane P.K. Recent development in the periodate method of conjugating horse-radish peroxidase (HRPO) to antibodies. - In.: Immunofluorescence and related staining techniques, eds. Knapp
19. W., Holubak K., Wick G., Elsevier/North-Holland //Biomedical Press. - 1978. - P. 215-244.

БИОЛОГИЯ BIOLOGY

УДК:574.9(575.2)(04)

Дженбаев Бекмамат Мурзакматович

доктор биологических наук,

профессор Институт биологии НАН, академик Сербской академии наук

Немолякина (Алыбаева) Майрамбубу Думуковна

младший научный сотрудник Института биологии НАН КР

**МИКРОЭЛЕМЕНТЫ В РАСТИТЕЛЬНОМ ПОКРОВЕ
В БАССЕЙНЕ Р. ТЮП****Дженбаев Бекмамат Мурзакматович**

биология илимдеринин доктору,

Улуттук илимдер академиясынын Биология институтунун профессору,

Сербиянын Илимдер академиясынын академиги

Немолякина (Алыбаева) Майрамбубу Думуковна

Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясынын

Биология институтунун кенже илимий кызматкери

ТҮП СУУСУНУН АЛАБЫНДАГЫ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН МИКРОЭЛЕМЕНТТЕРИ**Dzhenbaev Bekmamat Murzakmatovich**

Doctor of Biological Sciences, Professor,

Academician of the Serbian Academy of Sciences

Nemolyakina (Alybaeva) Mairambubu Dumukovna

Junior Researcher at the Institute of Biology

of the Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

MICROELEMENTS IN VEGETATION COVER IN THE TYUP RIVER BASIN

Аннотация: Научная статья посвящается исследованию микроэлементного состава растительности бассейна реки Тюп Иссык-Кульской области. Анализированы 60 видов растений, охватывающих почти весь видовой состав основных ассоциаций, представлены растения разных типов, жизненных форм и экологических групп. В публикации приведены тщательные и детальные анализы на содержание микроэлементов: Cu, Co, Mo, Mn, Pb, Sr, Sn и Ni. Все анализы сделаны институте геохимии и аналитической химии им. В.И.Вернадского (г. Москва), лаб. Биогеохимии и радиоэкологии и «Центральной лаборатории» при Министерстве природных ресурсов, экологии и технического надзора КР по методу атомно-эмиссионной спектроскопии.

Установлено на основании результата анализа, что характерной чертой местной флоры в бассейне р. Тюп является низкое накопление Mn, Pb, Ni, Co, Cu и Mo,

Ключевые слова: микроэлементы, биогеохимия, эндемические заболевания, пороговые концентрации, мезофит, ксерофит, гигрофит, деградация.

Аннотация: Илимий макала Ысык-Көл облусунун Түп дарыясынын алабындагы өсүмдүктөрдүн микроэлементтик курамын изилдөөгө арналган. Ар кандай типтеги өсүмдүктөрдүн, жашоо формаларынын жана экологиялык топторунун дээрлик бардык түрдүк курамын камтыган 60 өсүмдүк түрүнө анализ жасалды. Макалада микроэлементтердин: Cu, Co, Mo, Mn, Pb, Sr, Sn жана Ni: мазмунуна кылдат жана деталдуу талдоо берилген. Бардык анализдер В.И. Вернадский атындагы геохимия жана аналитикалык химия институтунда (Москва ш.), Биогеохимия жана радиоэкология институтунда жана Кыргыз Республикасынын жаратылыш ресурстары, экология жана техникалык көзөмөл министрлигине караштуу «Борбордук лабораториясында» атомдук эмиссия спектроскопия ыкмасын колдонуу менен жүргүзүлгөн.

Негизги сөздөр: микроэлементтер, биогеохимия, эндемикалык оорулар, босого концентрациялар, мезофит, ксерофит, гигрофит, биоценоздун жөнөкөйлөштүрүлүшү, жакырланышы.

Abstract. The scientific article is devoted to the study of the microelement composition of vegetation in the Tyup river basin of the Issyk-Kul region. 60 plant species were analyzed, covering almost the entire species composition of the main associations; plants of different types, life forms and ecological groups were presented. The publication provides thorough and detailed analyzes for the content of trace elements: Cu, Co, Mo, Mn, Pb, Sr, Sn and Ni. All analyzes were done at the Institute of Geochemistry and Analytical Chemistry named after V.I. Vernadsky (Moscow), lab. Biogeochemistry and radioecology and the "Central Laboratory" under the Ministry of Natural Resources, Ecology and Technical Supervision of the Kyrgyz Republic using the method of atomic emission spectrometry.

Keywords: microelements, biogeochemistry, endemic diseases, threshold concentrations, mesophyte, xerophyte, hygrophyte, degrowth options.

Известно, что микроэлементы в биосфере являются необходимой составной частью многих биологически активных соединений - белков, ферментов, гормонов, витаминов, пигментов. При их недостатке или избытке нарушается обмен веществ в организме, снижается урожайность растений, продуктивность животных, нередко появляются различные эндемические заболевания.

В связи с этим перед биологической наукой возникает задача углубленной разработки научных основ питания растений в условиях различных зон страны и особенно горных условиях, способов поддержания оптимального соотношения минеральных веществ, включая микроэлементы, в почве, растениях, ускорение в народное хозяйство достижений науки.

Разработка биолого-экологические основы правильного использования растительности горных склонов на современном этапе невозможна без знания микроэлементного состава растительного покрова, их роли в биологическом круговороте жизненно важных микроэлементов, что способствует разумной эксплуатации природных экосистем. По А. Кабата-Пендиасу (1991) микроэлементы, жизненно важные для растений — это такие, которые не могут быть заменены другими элементами в их специфической биохимической роли и которые имеют прямое влияние на организм, т. е. без них он не может ни расти, ни завершить некоторые метаболические циклы. Поэтому изучения

биогеохимии растений один из основных объектов в горных территориях, поскольку горные территории каждого горного хребта имеют свои биогеохимические особенности и в тоже время являются основными сельскохозяйственными пастбищами в республике. Нами поставлено цель изучения особенности накопления микроэлементов растительного покрова в бассейне р. Тюп Иссык-Кульской области.

Материалы и методы исследования. Сбор полевого материала проводили в 1981-1985 гг., 2010, 2023-2024 гг. после детального предварительного изучения средне- и крупномасштабных топографических, геологических и почвенно-геоботанических карт.

Расчленённый горный рельеф территории, разнообразные почвообразующие и почвенно-растительный покров позволили нам отнести исследуемый район к 1-й категории сложности, что определило частоту взятия образцов. С учетом почвенно-растительной и ландшафтно-геохимической гетерогенности района было заложено 5 профилей (два меридиальных и три пересекающих долину р. Тюп). Профили включили в себя 37 точек опробования, каждая из которых характеризовала 25-50 га.

Средняя проба каждого вида трав состояла из 10-20 растений. В некоторых растительных популяциях в пробу отбирали отдельные особи. В материалах диссертации представлены растения разных типов, жизненных форм и экологических групп (табл. 1).

Таблица-1 Численная характеристика исследованных образцов растений

Зона	Число образ- цов, п	% от общего числа исследо- ванных образцов		Экологическая группа
		Семейства		
Высокогор-ная	64	Злаковые	15	Мезофиты 73
		Сложноцветные	11	
		Губоцветные	9	
Среднегор-ная	76	Лютиковые	7	Ксерофиты 12
		Бобовые	5	
		Лилейные	3	
Предгорная	64	Мареновые	2	Гигрофиты 15
		Колокольчиковые	2	
		Гераниевые Розоцвет- ные	2	
			2	
		Гречишные	1	
		Прочие:	41	

Было отобрано более 60 видов растений, охватывающих почти весь видовой состав основных ассоциаций. Большая часть образцов относится основным семействам флоры Кыргызстана, что позволяет считать рассматриваемую выборку растений бассейна реки Тюп достаточно богатым и отражают особенности растительного покрова горной республики. Образцы растений помещали в марлевые мешки и высушивали. Общий вес образца в воздушно-сухом состоянии в среднем составляли 250-300 г.

В целях выявления особенностей растительного покрова специфичности видового состава, морфологической изменчивости отдельные особи растений закладывали в гербарий.

Лабораторный анализ собранных материалов на содержание Cu, Co, Mo, Mn, Pb, Sr, Sn и Ni в Институте геохимии и аналитической химии им. В.И.Вернадского (г. Москва) и лаб. Биогеохимии и радиоэкологии и «Центральной лаборатории» при Министерстве

природных ресурсов, экологии и технического надзора КР по методу атомно-эмиссионной спектрометрии (АЭС) и дифракционном спектрографе (ДФС-8-2). Также для сравнения образцы были приготовлены на основе искусственных смесей, отображающих состав анализируемых образцов [111].

Результаты исследования и обсуждения.

По своему административно-территориальному делению бассейн реки Тюп входит в состав Тюпского и Ак-Суйского районов Иссык-Кульской области Республики Кыргызстан. Исследуемый район расположен в Восточной части Иссык-Кульской котловины, окруженной с севера хребтом Кунгей Ала-Тоо (2900-3660м)¹ над уровнем моря) и с юга – горами Тасма (1800-2400 м). В рельефе изучаемой части Иссык-Кульской котловины выделяют следующие комплексы: 1) горный; 2) предгорно-адырный; 3) равнинный [107].

Первым исследователем районе был в на-

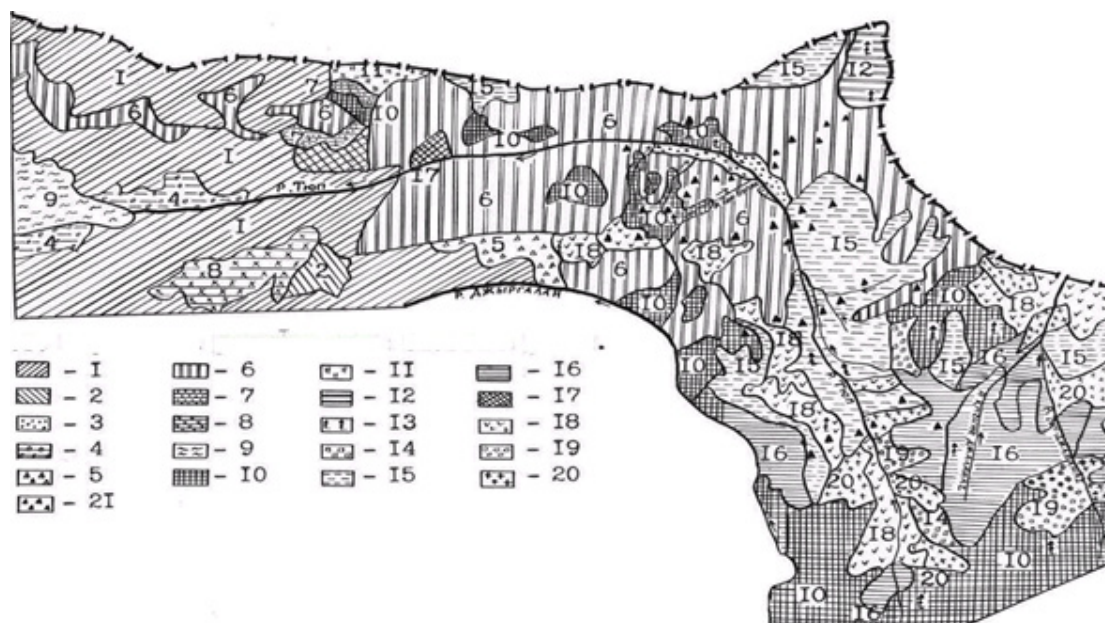
чале 1856 году выдающийся ученый-исследователь XIX в. П.П. Семенов-Тянь-Шанский. Он проводил комплексное изучение природы Тянь-Шаня в целом и Прииссыкуля в частности. По его практическим исследованиям, глубоко аргументированным сообщениям и научным трудам ученый мир впервые узнал о подлинной природе горных хребтов и межгорных долин Тянь-Шаня. Он первым дал миру фактическую общую характеристику геологического строения рельефа, физической географии, почвенного и растительного покрова, животного мира, этнографии по реальным собственным наблюдениям (?).

Ширина долины р. Тюп на изучаемой территории от водораздельной линии ее с бассейном р.Каркыра на севере-востоке до водораздельной линии с бассейном р.Джергалан

около 10 км. Западнее долина расширяется до 15 км близ меридиана перевала Сан-Таш. На этой территории поросшей луговым и степным разнотравьем, в летнее время выпасается крупный рогатый скот нескольких молочно-товарных ферм и отары овец хозяйств Тюпского и Ак-Суйского районов.

Растительность. Растительность Восточного Прииссыкуля богата и разнообразна. Анализ флоры показывает наличие здесь более 1000 видов высших растений (более 4000 видов, произрастающих в Кыргызской Республике) [214-2].

Горный характер рельефа и связанные с ним различия климатических условий на разных высотных ступенях сказываются на большом разнообразии растительности описываемого района (рис. 1).

Типы растительности:

I. Предгорная зона. Степи: злаково-разнотравные - 1, разнотравно-типчаковые - 2. Лугостепи: разнотравно-мятликовые - 3. Низинные луга: разнотравно-ежово-мятликовые - 4

II. Среднегорная зона. Степи: полынно-эфемеровые - 5, типчаковые - 6. Лугостепи: разнотравно-злаково-душицевые - 7, разнотравно-типчаково-зизифоровые - 8. Луга: мятликовые - 9, ежовые - 10, разнотравно-злаково-ежово-мятликовые - 11. Леса и кустарники - 12.

III. Высокогорная зона. Субальпийские лугостепи: типчаковые - 13, раз-

нотравно-душицево-злаковые - 14. Субальпийские луга: разнотравно-злаковые - 15. Разнотравно-злаковые - 16, гераниевые - 17. Альпийские лугостепи: кобрезиевые - 18. Альпийские луга: манжетково-разнотравно-злаковые - 19. Осоковые - 20. Точки отбора проб - 20.

Низинные луга в районе исследования представлены злаково-разнотравными влажными лугами, занимающими незначительные площади в поймах р. Тюп. Травостой их хорошо сомкнут, общее покрытие составляет 80-100%. Основную массу травостоя образуют злаки, из которых преоблада-

ют полевица белая (*Agrostis alba* L.), мятлик луговой (*Poa pratensis* L.), пырей ползучий (*Agropyrum repens* (L.) P.B.), ячмень короткоостистый (*Hordeum brevisubulatum* (Trin.) Link.), овсяница восточная (*Festuca rubra* L.) и др.

Растительный покров луговых степей отличается сочетанием ксерофитных степных злаков (тимopheевка степная - *Phleum phleoides* (L.) Karst.; типчак - *Festuca sulcata* Nash; мятлик луговой - *Poa pratensis* L.) с разнотравно-ежово-мятlikовой мезофильной луговой растительностью. В разнотравье преобладают: душица обыкновенная (*Origanum vulgare* L.), зизифора Бунге (*Ziziphora Bungeana* Juz.), полынь эстрагон, зопник луговой (*Phlomis pratensis* Kar. Et Kir.); из бобовых: люцерна серповидная (*Medicago falcata* L.) и др. Полнота покрова достигает 80%, высота травостоя 70 см.

Выше луговых степей расположен лесолугово-степной пояс, характеризующийся широким развитием лесов из ели тяньшанской (*Picea Schrenkiana* F. Et. M.) богатым кустарниковым подлеском и разнотравно-злаковым травостоем.

В субальпийском поясе отчетливо различаются высокогорные разнотравно-типчаковые лугостепи, разнотравно-злаковые и злаково-разнотравные луга с большим господством разнотравья. Проективное покрытие почвы растительностью составляет 90-100%. Фоновыми растениями в травостое являются: шемюр горный (*P. Oreophila* Kar. Et Kar.), герань холмовая (*Geranium collinum* steph.), манжетка отклоненноволосолистная (*Alchimilla refropilosa* Juz.), луки (*Allium* sp.) и др.

Завершает структуру вертикальной поясности альпийский пояс, характеризу-

ющийся полным отсутствием древесной растительности, незначительными площадями луговых степей с широким развитием кобрезиевников, появлением низкотравных альпийских манжетково-разнотравно-злаковых и манжетково-гераниевых, осоковые и осоково-злаковые с разнотравьем и кобрезией лугов. Кроме манжетки здесь встречаются злаки: трищетинник зеленоватый (*Trisetum virescens* (Rgl.) B. Fedtsch.), овсяница красная (*Festuca rubra* L.), мятлик альпийский и луговой (*Poa alpinum* L.), кобрезия ложноволосолистная (*Kobresia capilliformis* dv.) и др.

Последние годы проведены многочисленные исследования по геохимической экологии и биогеохимии растений, изучению химического состава растений в зависимости от их систематического положения и экологических условий. На связь химического элементного состава организмов с их систематическим положением обращает внимания ряд исследователей (Вернадский, 1978; Виноградов, 1949; Малюга, 1968; Ильин, 1973; Ковалевский, 1969; Ковальский и др., 1971; Ковальский, 1974; Скарлыгина-Уфимцева и др., 1966, 1976; Ягодин, 1970; Berry, Chamberlain, 1967; Bowen, 1979; Brooks, 1972, 1986; Thornton, 1986; Vandermieren et al., 1986 и др.).

Своеобразие растительного покрова изучаемого района заключается в широком распространении луговых и лугостепных сообществ, чаще всего представленных депрессионными вариантами. Богато-разнотравно-злаково-мятlikовые и богато-разнотравно-злаково-ежовые луга и разнотравно-злаково-душицевые лугостепи послужили основными объектами наших исследований. В табл. 1. даны о зольности изученных растений и их составных частей представлены в бассейне р.Тюп.

Таблица - 2. Зольность растений бассейна реки Тюп

Растительный материал	Зольность, %				
	n	Lim	$\bar{x}$	S $\bar{x}$	V, %
<i>Деревья:</i>	36				
хвоя	19	2,80 - 6,80	4,40	0,23	23,0
ветки	17	2,90 - 8,10	4,76	0,43	43,0
<i>Кустарники:</i>	11				
ветки+листья	11	5,40 - 9,67	6,91	0,36	36,0
<i>Злаковые:</i>	78				
надземная часть	60	3,99 - 12,00	7,07	0,25	25,0
корни	18	3,77 - 12,77	6,35	0,46	46,0
<i>Бобовые:</i>	30				
надземная часть	30	6,50 - 26,83	9,07	0,80	80,0

<i>Полыни :</i>	9				
надземная часть	9	5,85 - 10,41	7,19	0,57	57,0
<i>Разнотравье :</i>	165				
надземная часть	146	1,40 - 16,00	8,40	0,19	19,0
корни	19	3,05 - 12,90	7,71	0,46	46,0
<i>Осоки:</i>	5				
надземная часть	5	4,00 - 6,70	5,40	0,41	41,0

Из таблица видно, что высокой зольностью среди трав обладают бобовые (9,07%) и разнотравье (8,40%), включающее представителей семейств хвощевых, крапивных, бурачниковых, подорожниковых, зонтичных, маковых, норичниковых, розоцветных, лилейных и др. Затем в порядке уменьшения идут злаковые, кустарниковые древесные растения. Зольность корней, как правило, ниже зольности надземных частей. Нужно

отметить, что наши полученные данные в целом соответствует с литературными данными с некоторыми отклонением (Ковалевский, 1984).

Нами проводились анализ содержание основных следующих биологических микроэлементов (Cu, Mo, Co, Ni, Mn, Sr, Sn и Pb) в растительном покрове в средней пробе (укосе), мг/кг воздушно-сухой массы в бассейне р. Тюп по зонам высокогорная, среднегорная и предгорная (Табл. 3).

Таблица – 3. Содержание микроэлементов в растительности бассейна р. Тюп, мг/кг воздушно-сухой массы

Местоположение	Элемент	Биометрические показатели			
		n	Lim	–	S –
Высокогорная зона	Cu	54	1,40 - 56,0	10,0	1,05
	Mo	45	0,04 - 16,0	1,0	0,23
	Co	71	0,03 - 1,1	0,1	0,02
	Ni	64	0,04 - 7,6	1,2	0,01
	Sn	62	0,06 - 1,3	0,3	0,27
	Sr	62	2,00 - 290,0	36,8	0,76
	Pb	18	0,05 - 0,9	0,4	0,06
	Mn	43	13,00 - 970,0	74,7	13,3
Среднегорная зона	Cu	24	0,80 - 46,0	6,9	0,54
	Mo	44	0,04 - 6,0	0,7	0,08
	Co	56	0,01 - 0,5	0,1	0,01
	Ni	43	0,07 - 9,1	1,3	0,01
	Sn	53	0,05 - 1,9	0,4	0,03
	Sr	42	2,10 - 90,0	24,1	1,87
	Pb	35	3,30 - 1,6	0,7	0,07
	Mn	45	9,50 - 250,0	52,4	2,95
Предгорная зона	Cu	65	0,50 - 14,0	6,1	0,39
	Mo	65	0,05 - 3,3	0,7	0,09
	Co	41	0,06 - 1,0	0,2	0,03
	Ni	34	0,08 - 3,2	1,1	0,10
	Sn	54	0,05 - 1,4	0,5	0,04
	Sr	65	2,80 - 95,0	31,4	3,41
	Pb	12	0,06 - 1,6	1,0	0,19
	Mn	46	10,00 - 1200,0	93,3	2,62

По результатам анализа видно, что содержание микроэлементов в растениях бассейне р. Тюп и по зонам варьирует в

широких пределах (Табл. 4). Наши полученные данные мы сравнили общепринятые кларки растений суши (Табл. 4).

Таблица - 4. Кларки концентраций микроэлементов в растениях бассейна р. Тюп

Объект сравнения	Cu	Mo	Co	Ni	Sn	Sr	Pb	Mn
Растения суши [23]	0,6	0,9	0,4	0,4	1,7	1,1	0,3	0,12
Бассейн реки Тюп	8,0	0,8	0,12	1,2	0,5	29,4	0,7	73,5

Установлено на основании результата анализа, что характерной чертой местной флоры в бассейне р. Тюп является низкое накопление Mn, Pb, Ni, Co, Mo, которое, как будет показано далее, в работе, у отдельных представителей лишь приближается к нормальному уровню благодаря интенсивному поглощению. Нужно отметить, что по отношению Кларку (среднее растение суши) среднее концентрации растений местной флоры в бассейне р. Тюп повышено более 10 раз Cu, Sr и Mn по видимому в горных участках данные микроэлементы повышено по сравнению с другими территориями. Однако, нужно отметить по отношению ПДК - Cu до 2,5 раза выше на высокогорных и среднегорных зонах; Sr до 5 раз выше высокогорной зоне, а среднегорной и низкогорных зонах до 2 выше; уровень концентрации Mn ниже

принятые нормы для растения (ПДК).

Заключение. Таким образом впервые комплексно изучено биологические особенности микроэлементов (Cu, Mo, Co, Ni, Mn, Sr, Sn и Pb) в растительном покрове в бассейне р. Тюп Иссык-Кульской области по зонам.

Установлено основные растительные сообщества изучаемого района исследования и она составляет широкое распространение луговых, лугостепных сообществ и представлены регрессионными вариантами. Сообщества составляют богато-разнотравно-злаково-мятликовые, богато-разнотравно-злаково-ежовые луга и разнотравно-злаково-душицевые лугостепи. Представлены зольность наземных и подземных частей растительности бассейна р.Тюп, а также особенности накопления микро элементов - Cu, Mo, Co, Ni, Mn, Sr, Sn и Pb.

Литература:

1. Виноградов А.П. Биогеохимические провинции: их роль в органической эволюции // Геохимия. – 1963. - № 3. – 199-213.
2. Кабата-Пендиас А., Пендиас Х. Микроэлементы в почвах и растениях. - М.: Мир, 1989. – 436 с.
3. Ковальский В.В. Геохимическая экология.– М.: Наука, 1974 а. – 300 с.

ГЕОЛОГИЯ GEOLOGY

УДК: 53.023:113 (575.2) (04)

Бакиров Апас Бакирович,*главный научный сотрудник Института геологии НАН КР,
академик НАН КР, профессор, доктор геолого-минералогических наук***ЗАКОН НЕРАЗРЫВНОЙ СВЯЗИ ДВОЙСТВЕННОСТИ СИСТЕМ****Бакиров Апас Бакирович,***Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Геология институтунун башкы илимий кызматкери,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги,
профессор, геология-минералогия илимдеринин доктору***СИСТЕМАЛАРДЫН ТУТУМУНУН БУЗУЛБАС БАЙЛАНЫШ МЫЙЗАМЫ****Apas Bakirovich Bakirov,***Chief Researcher at the Institute of Geology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Professor, Doctor of Geological and Mineralogical Sciences***THE LAW OF THE INSEPARABLE CONNECTION OF THE DUALITY OF SYSTEMS**

Аннотация. В статье рассматривается природа и суть понятия «системы». Устанавливается новый закон неразрывной связи между материальной и нематериальной двойственностью систем. Подчеркивается, что этот закон действует во всех сферах: физических, биологических и социальных системах. Он относится к разряду всеобщих законов природы.

Ключевые слова: системы, структура, элементы, форма существования, триада, закон.

Аннотация. Макалада “система” түшүнүгүнүн табияты жана маңызы каралат. Системалардын материалдык жана нематериалдык эмес коштугунун ортосундагы ажырагыс байланыштын жаңы мыйзамы түзүлдү. Бул мыйзам бардык чөйрөлөрдө: физикалык, биологиялык жана социалдык системаларда иштейт деп баса белгиленет. Ал жаратылыштын универсалдуу мыйзамдарынын категориясына кирет.

Негизги сөздөр: системалар, түзүлүш, элементтер, болмуш формасы, триада, мыйзам.

Annotation. The article examines the nature and essence of the concept of “system”. A new law of inextricable connection between the material and immaterial duality of systems is established. It is emphasized that this law operates in all spheres: physical, biological and social systems. It belongs to the category of universal laws of nature.

Key words: systems, structure, elements, form of existence, triad, law.

Вся окружающая нас среда, все микро-, макро- и мегамиры, начиная с элементарных частиц включая Вселенную в целом, представлены в виде систем. В чём физическая суть этого феномена? Поиски на этот вопрос привели автора к выводу о необходимости формализации оснований системы и выражении их физическими величинами, произведя некоторое уточнение самого определения понятия “система”. В результате получена физическая формула состава и строения систем. Основными выводами из этой формулы являются материально-нематериальная двойственность систем и закон их неразрывной связи.

Начиная с начала 70-х годов прошлого столетия, я занимался исследованием системного подхода к геологическим объектам. Пришёл к убеждению в том, что именно в геологических объектах отчетливо проявлена сама системность, и, наоборот, “геологический подход” к определению понятия “система” поможет уточнить и выявить природу, глубинную суть, этого понятия.

В сводках по системам [1, 2, 3 и многих других] приводится порядка 50 определений понятия «система», в которых используются много различных признаков и характеристик. Наиболее общепринятым является

определение. «Система – это множество элементов, находящихся в связях друг с другом и динамических взаимодействиях, которое образует определённую целостность, единство» [4]. Оно приводится во всех справочниках, словарях, энциклопедиях и Википедии.

Требование формальной логики к определению науки быть объективным, т. е. точно соответствовать ее предмету, заставило обратиться к строению реально существующих объектов, в частности, геологических, с четкими проявлениями признаков системности. Такой подход позволил внести небольшие уточнения в определение понятия система. Геологические системы образуют отчётливо выраженные иерархии: **минералы – горные породы – геологические формации... – Земля в целом.**

Каждая из иерархий складывается из трёх неразрывно связанных частей: **элементов, структуры и формы существования.**

В геологических системах **элементы** представлены в минералах – **атомами**, в горных породах – **минералами** (в кристаллических) или **детритами** (в обломочных), в геологических формациях – **горными породами**, ...в планете Земля – **геосферами**.

Структура во всех геологических системах – **структура. Это совокупность устойчивых связей между элементами системы. Структура синоним понятия “организованность”.**

Формы существования в геологических системах представлены: **в минералах – кристаллами**, в породах – **пластами** (в осадочных), **батолитами, штоками** и др. (в интрузивных), ...в планете Земля – **шар.**

Элементы, структуры и формы существования приняты в качестве оснований систем. Только вместе, в неразрывной связи, они образуют единое целое. Отсутствие одного из них влечёт за собой распад всей системы.

Триада **элементы – структура – форма существования** является универсальной, вездесущей, основой всех классов систем. Определение систем, основанное на эту триаду, звучит: **система – это совокупность элементов, обладающая своеобразной структурой и типичной для себя формой существования.**

На срезе одного уровня иерархии система C соответствует совокупности элементов (подсистем) $\eta_1 + \eta_2 + \eta_3 + \dots + \eta_n = H$, её структуре Σ и форме существования Φ . Формализованный вид универсальной триадной основы систем выглядит:

$$C \subseteq H \times \Sigma \times \Phi \quad (1)$$

Выражение оснований систем физическими величинами. Такая форма представления систем позволяет выразить их основания физическими величинами.

Элементы H – материальное ядро систем, может быть представлено в виде массы m вещества. Открытые сильно неравновесные системы, характеризуются постоянным потоком свободной энергии E [5].

$$H \subseteq m \pm E \quad (2)$$

Структура Σ может быть выражена только совокупностью информации и энтропии: «Как количество информации в системе – есть мера организованности, точно также энтропия есть мера дезорганизованности; одно равно другому, взятому с обратным знаком» [Винер, 1958, с. 23].

$$\Sigma \subseteq I + S \quad (3)$$

Установлена неразрывность и комплементарность этих величин: $I + S = 1$ [7], увеличение одной из них влечёт за собой уменьшение другой.

Форма существования систем Φ . Системность есть форма существования материи [8], которая, в свою очередь, представлена пространством и временем [9]. За физическую величину, выражающую пространство, обычно принимается объём. Например, Альберт Эйнштейн четырёхмерный пространственно-временной континуум выражал как $(xyzt)$ [10], т.е. как произведение объёма и времени:

$$\Phi \subseteq V \times t \quad (4)$$

Поставив физические величины (2, 3, 4) на свои места в уравнение (1) получена формула отношений физических параметров систем:

$$C \subseteq H \times \Sigma \times \Phi = (m \pm E) \times (I + S) \times (V \times t) \quad (5)$$

В. И. Вернадский утверждал, что пространство тесно связано с веществом и энергией [11, с. 166]. Показано, что объём (пространство) динамических систем обладает фундаментальным свойством оставаться постоянным в фазовом пространстве [12], т.е. как вещество и энергия подчиняется закону сохранения, что указывает на **наличие между ними общей основы $(m \pm E) \times V$.**

Информация же рассматривается как **источник направленности движения** тел и процессов [13]. Следовательно, энтропийно-информационная составляющая систем определяет характер течения времени $(I + S) \times t$. Учитывая это, запишем:

$$C \subseteq [(m \pm E) \times V] \times [(I + S) \times t] \quad (6)$$

Картина приобретает новый смысл. Система оказывается двой-ственной, складывается из двух субстанций.

Вещество и энергия в оболочке пространства $(m + E) \times V$ обладают физическими и химическими свойствами, определёнными размерами, геометрическими формами, подчиняются законам сохранения и образуют материальную основу M систем. Следовательно,

$$(m \pm E) \times V = M \quad (7).$$

Информация и энтропия в оболочке времени $(I + S) \times t$

1) не обладают ни физическими, ни химическими свойствами, но способны к организации и дезорганизации системы [6, 14, 15];

2) бестелесны, нематериальны, поэтому без материального носителя не могут существовать [13, 15, 16];

3) формы выражения этой субстанции – структура и морфология носителей их, направленность процессов и движений [13];

4) основные функции информации и энтропии противоположны друг к другу [6, 7, 17]: энтропия – мера дезорганизованности, стремится создавать беспорядок и хаос; информация – наоборот, мера организованности, упорядоченности, стремится создавать когерентность (согласованность элементов систем), интегрированность, гармонию, коллективное действие, направленность движения и процессов. Взаимодействие энтропии и информации – борьба двух противоположных начал, отражающих постоянное стремление к увеличению хаоса и противодействующую ему тенденцию к образованию упорядоченных структур;

5) энтропия и информация подчиняются законам роста: энтропия – в закрытых изолированных равновесных системах ($\Delta S > 0$), информация – в открытых сильнонеравновесных системах ($\Delta I > 0$). Время также не обладает физико-химическими свойствами, является бесплотным, не телесным и, как энтропия и информация, представляет собой нематериальную физическую величину. Оно подчинено стреле времени и направлено только в будущее, т. е. также подчиняется **закону роста** ($\Delta t > 0$).

Таким образом, информация, энтропия можно наблюдать, как невидимку, только по результатам действия. Это – нематериальная N , но активная управляющая составляющая систем:

$$(I + S) \times t = N \quad (8)$$

Следовательно, формула (6) приобретает форму:

$$C \subseteq [(m \pm E) V] \times [(I + S) t] = M \times N \quad (9)$$

Двойственность систем выражена в наличии в их составе, **материальной M** , и **нематериальной N** составляющих, или **субстанций**. Все физические величины, входящие в состав первой субстанции, подчиняются законам сохранения. Все физические величины, входящие в состав второй субстанции, подчиняются законам роста.

Изменения, происходящие в материальной части формулы (9), приводят к закрытости или открытости систем. В закрытых **равновесных системах** максимальное значение имеет **энтропия**, важнейшими свойствами которой являются дезорганизованность, неупорядоченность, несогласованность, дезинтеграция, хаос, взаимное отторжение, разрежение, рассеивание, распад системы. В открытых **сильно неравновесных системах** доминирующее значение имеет **информация**, важнейшими свойствами которой являются организованность, упорядоченность, когерентность (согласованность), интеграция, гармонии (в социальных системах – красота и прекрасное, взаимная тяга (в социальных системах – любовь), сгущение, уплотнение. Эти признаки служат индикаторами существующего характера систем.

Закон неразрывной связи двойственности систем, ЗНСДС

Материальная и нематериальная субстанции систем находятся между собой в отношении конъюнкции, произведения, $M \times N$. Друг без друга они не могут существовать. Отсутствие одной из них, превращение в ноль, тут же влечет за собой исчезновение второй, т.е. приводит к распаду системы в целом. Следовательно, связь между материальной и нематериальной субстанциями систем является необходимой, существенной, постоянной, неразрывной. Такая связь двух субстанций системы соответствует характеристике закона природы [18].

Таким образом, устанавливается новый **закон неразрывной связи между материальной и нематериальной двойственности систем**. Более кратко назовём его **Законом неразрывной связи двойственности систем (ЗНСДС)**.

Характеристика закона неразрывности двойственности систем

Как производный от универсальной неразрывной триадной основы систем, этот

закон действует на все физические, биологические и социальные их классы. А. Поис выделяет три основные группы законов: **частные, общие и всеобщие**. Всеобщие законы действуют во всех сферах, общие законы – в природе или в обществе, и частные законы – в пределах отдельных групп наук (экономические, логические и др.). А. Поис пишет: «всеобщие законы люди называют по-разному: **высшими, универсальными, фундаментальными законами, законами Вселенной, Мироздания** и т.д. Верующие, называют их **божескими законами**. Их можно объединить под одним общим названием: **всеобщие законы природы**» [18].

Установленный Закон неразрывной связи двойственности систем (ЗНСДС), как закон, действующий во всех сферах: физических, биологических и социальных системах, относится к разряду **всеобщих законов природы**.

Этот закон имеет **мировоззренческое значение**.

Он указывает на то, что **там, где проявляются материальные явления, неминуемо должно присутствовать их нематериальные составляющие**. Это положение обычно упускается из виду. Однако оно имеет важное значение для оценки характеристики про-исходящих событий.

Здесь следует особо отметить, что материальная субстанция систем обычно представлена веществом различного состава, происхождения, уровня организованности. Это мир элементарных частиц, химические элементы всей таблицы Д.И. Менделеева, большое количество их соединений, все иерархии геологических систем, начиная от минералов, горных пород, геологических формаций, включая геосферы и планету Земля в целом. Сюда входят соматическая часть организмов биологических систем и всё многообразие социумов социальных систем. Все они вложены в оболочку пространства и обладают объёмом различной величины и представляют собой более инертную часть систем.

Нематериальная же субстанция систем образована физическими величинами: энтропией и информацией. Господство энтропии в системах приводит к раздробленности, несогласованности, к их распаду. Информация, как организующий фактор, организует, преобразовывает, изменяет, и подвергает к эволюции систем. **Реально существующие природные системы обычно образованы**

при господствующей роли информации и ничтожной роли энтропии.

В физических сильно неравновесных системах макромира в **структурно-вещественной двойственности** информация формирует диссипативную структуру. Выяснено, что такие структуры в геологических системах обладают устойчивыми волновыми свойствами [19]. В биологических системах она, являясь основой жизни, образует **психосоматическую двойственность**, а в социальных системах, представляя собой основу духовной деятельности, образует двойственность **социум-дух**.

Научное и практическое значение закона неразрывной связи двойственности систем (ЗНСДС)

Из выражения (9), вытекает новое видение многих фундаментальных основ естественнонаучной картины Мира. ЗНСДС решает основные спорные мировоззренческие вопросы. Он имеет определённое эвристическое свойство и помогает раскрыть и понять суть многих природных явлений, которые в обычных случаях ускользают от внимания человека. Решает вопросы о первоначалах Мира.

Как известно, с древнейших времен господствуют три философских учения о первоначалах Мира: монизм, дуализм и плюрализм. Возникает вопрос: какое из этих учений является истинным?

О монизме. Последователи этого философского учения считают, что мир имеет только одно первоначало: материальное или идеальное. Отсюда существуют два противоположные мировоззрения: **материализм и идеализм**. Они расколоты на два непримиримых лагеря: Борьба между ними не утихает и продолжается по сей день.

Однако материя, реальный Мир представлен только в виде систем, где, как утверждает ЗНСДС, **в принципе отрицается реальный монизм**. Материя и не материя связаны конъюнктивно, существуют неразрывно. Нет в природе чистой материи без отдельной информации, и нет информации без материи. Информация же, как мы знаем, является источником самоорганизации, жизни, социума и духовной деятельности.

О плюрализме. В настоящее время в основу первоначало Мира ставятся вещество, энергия и информация [13]. Как известно, вещество и энергия могут переходить друг в друга, и связаны между собой принципом заменимости [23, 24]. Они объединены в

единую вещественно-энергетическую субстанцию системы. Информация же, как мы видели выше, относится ко второй (энтропийно-информационной) субстанции, и в таком виде этот тип плюрализма переходит в категорию дуализма.

Таким образом, ЗНСДС **в принципе отрицает и монизм, и плюрализм.**

О дуализме. В истории науки известно, что философское учение дуализма основано на признании самостоятельных, равных по значению, двух независимых первоначал: души и тела, сознания и материи. Считалось, что эти части объединяются только на определённое время, и по достижении некоторого срока пребывания они разделяются и продолжают самостоятельное существование [20].

Платон, П. Тейяр де Шарден, А.А. Ляпунов, Р. Пенроуз, П. В. Алексеев и А. В. Панин показали дуальность мира (материя и сознание, тело и душа, внутренняя и внешняя стороны, “железо и софт”). Реально существующий дуализм Мира ощущался в различных умозрительных, поэтично-метафорических представлениях. Все они были смелыми догадками великих умов, которые исходили из характера внешних поведений объектов исследований. Однако они не раскрывали физическую суть этих сторон, не были выявлены реальные формы их выражения, не определены конкретные физические величины, которые выражали бы дуальные стороны, не установлены физические законы, которые обуславливают их поведение. В свете ЗНСДС картина коренным образом изменилась: двойственность мира представлена в структурно-вещественном единстве, в единстве материальной вещественно-энергетической и нематериальной энтропийно-информационной субстанций природных систем. Наличие самостоятельных, но неразрывно совместно существующих двух субстанций, утверждает **реальную двойственность Мира.**

По-новому решается основной философский вопрос: что первично, материя или сознание?

Физическое тело – диссипативные структуры, психосоматическая пара или пара организм-душа, социум-дух. Информация, которая потенциально несёт в себе диссипативные структуры, психику (душу) и идею (сознание, дух, разум), по мере развития системы, по достижении её высшей формы, выдаёт их. Поэтому более правильным яв-

ляется утверждение: указанные пары всегда одновременны, неразрывны и в отдельности друг от друга не могут существовать. Таким образом, вопрос о первичности материи или сознания снимается. **В соответствии с ЗНСДС материя и не материя (потенциально включающая сознание) одновременны и неразрывны.**

ЗНСДС даёт объяснение явлению, которое научно установлено, но считалось парадоксальным. Выяснилось, что диссипативные структуры физических систем обладают волновыми свойствами [19]. Ранее считалось, что двойственность в виде **корпускулярно-волнового дуализма** характерна только для мира света и элементарных частиц. Элементарные частицы и свет рассматривались парадоксальным и как частицы, и как волны [21]. В свете ЗНСДС корпускулярно-волновое единство находит естественное объяснение как структурно (волна) – вещественная (корпускула, частица) двойственность.

Новые проблемы научного и практического понимания природы

а) Закон неразрывной связи двойственности систем вносит существенное изменение в представление о научной картине мира. В свете этого закона Мир не только материален, но материально-информационен (в сильно неравновесных системах) или материально-энтропиенен (в равновесных системах). Преобладающее большинство систем мира представлено сильно неравновесными, и, начиная от элементарных частиц до Вселенной в целом, все бес-конечные иерархии материального мира пронизаны и насыщены информацией, которая интегрирует, организует элементы его в то материально-информационное образование, которое мы наблюдаем и исследуем.

б) Встречаются случаи, когда происходит смешение понятий различных категорий. Например, часто употребляется выражение «психическая энергия». Понятие «психическое» относится к не-материальной энтропийно-информационной субстанции, тогда как энергия – к материальной (вещественно-энергетической). Для обозначения активности психических явлений, по-видимому, необходимо употребить другое слово, но не энергия. Л. Н. Гумилёв считал, что духовная активность людей обуславливается особой энергией, которая называется пассионарной [22]. Теперь это понятие является одним из часто употребляемых в литературе. Фено-

мен духа, как явление нематериальной категории, очевидно, не относится к энергии. Явление пассионарности, скорее всего, связано с каким-то особым потоком информации.

в) Встречаются проблемы, которые с помощью закона неразрывной связи двойственности систем (ЗНСДС) решались бы просто и естественно. Например, профессор А. Макаров в своей лекции на тему «Эволюция разума и сопротивление науке», демонстрировал только эволюцию мозга, не произнося ни одного слова о разуме [25].

По-видимому, он также, как и академик РАН К. Анохин, считает, что мозг и разум одно и то же. Академик К. Анохин говорит, что гений древности Платон был неправ, разделив один объект на два [26]. Если бы эти учёные были знакомы с ЗНСДС, то они без труда были бы убеждены в том, что мозг и разум представляют собой соответственно материальную и нематериальную субстанции одной центральной нервной системы.

Заключение

Анализ определений понятия системы позволил обосновать триадную основу: **элементы, структуры и формы бытия** систем. Формализация и выражение их физическими величинами установило наличие в них двух субстанций: материальной вещественно-энергетической в оболочке пространства и нематериальной энтропийно-информаци-

онной в оболочке времени. Таким образом, установлено новое ранее не известное в науке **явление материально-нематериальной двойственности систем**. Они находятся между собой в отношении конъюнкции, т.е. друг без друга не могут существовать, между ними имеется необходимая постоянная неразрывная связь, характерная для закона природы. Открыт ранее не известный **закон неразрывной связи материально-нематериальной двойственности систем**. Более коротко **закон неразрывной связи двойственности систем (ЗНСДС)**. Он действует на все физические, биологические и социальные классы систем, поэтому относится к разряду **всеобщих – универсальных, фундаментальных законов Мироздания**.

Научное и практическое значения **Закона неразрывной связи двойственности систем** заключается в том, что он определяет новое видение мира, отвергает монизм и провозглашает дуализм. Закон может стать основой для примирения извечно противостоящих материалистов и идеалистов – сторонников учения монизма. Он вносит много существенных уточнений в решении основных вопросов философии, физической основы возникновения закона единства и борьбы противоположностей, феноменов пространства и времени и многих других общих глобальных проблем.

Список литературы:

1. Блюмин А.М. Теория систем и системный анализ. Модуль 1. Основы теории систем. – М.: 2006.
2. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ. – М.: «Наука», 1974. 279 с.
3. Чернышов В.Н., Чернышов А.В. Теория систем и системный анализ: учебн. пособие. Тамбов: Тамбов. гос. тех. ун-та. 2008. – 96 с. <http://window-edu.ru/-resource/188/64188/files/chernyshov.pdf>.
4. Прохоров А.М. (ред.) 1983. Физический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. URL: <http://www.physicalsystems.org/index03.1.02.html>.
5. Гленсдорф П., Пригожин И. Термодинамическая теория структуры, устойчивости и флуктуаций. – М., 1973.
6. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. – М., – Советское радио, 1958. – С. 215.
7. Бриллюэн Л. Наука и теория информации. – М.: Мир, 1960. – С. 392.
8. Алексеев П., Панин А. Философия. Учебник для студентов вузов. – М.: ТК Велби, Проспект, 2003. – С. 608
9. Пространство и время как формы существования материи. URL: https://studopedia.ru/19_411467_prostranstvo-i-vremya-kak-formi-sushchestvovaniya-materii.html
10. Эйнштейн А. Сущность теории относительности. – М.: Изд. ин. лит. 1955. – С. 157.
11. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы и её окружения. – М.: Наука, 1965.
12. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. – М.: Едиториал УРСС, 2003 – С. 239.
13. Бекман И.Н. Информатика. Курс лекций. Московский государственный университет

им. Ломоносова. Химический факультет. Кафедра радиохимии. – Москва – Рим. – 2009. URL: <http://profbeckman.narod.ru/InformLekc.htm>

14. *Хакен Г.* Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам. – М.: КомКнига, 2005. – С. 248.

15. *Коллендер Б.* 2011. «Базовая концепция информации». URL: http://nounivers.narod.ru/pub/kb_bci.htm.

16. *Эбелинг В., Файстель Р.* Хаос и космос: синергетика эволюции. – Москва-Ижевск: Институт компьютерных исследований; НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2005. – С. 336. URL: <http://shop.red.ru>.

17. *Эйген М.* Самоорганизация материи и эволюция биологических макромолекул. – М.: Мир, 1973. – С. 216.

18. *Поис А.* Законы природы. URL: <http://www.pois.ru/zak.htm#d>

19. *Петров О.В.* Диссипативные структуры Земли как проявление фундаментальных волновых свойств материи. СПб: ВСЕГЕИ, 2007. 304 с.

20. *Гриненко Г.В.* История философии: Учебник. – М.: Юрайт-Издат, 2004. – С. 688. URL: <http://ru.convdocs.org/docs/index-68136.html>.

21. *Хокинз С.* Краткая история времени от большого взрыва до черных дыр. 1988.

22. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – С.-Петербург: «Кристалл» - 2001. 640 с.

23. *Ляпунов А.А.* Об управляющих системах живой природы и общем понимании жизненных процессов // Проблемы кибернетики, № 10. – М., 1962. – С. 179-193.

24. *Ляпунов А.А.* О соотношении понятий материя, энергия и информация // Проблемы теоретической и прикладной кибернетики.

25. *Анохин К.* Эволюция мозга и разума. URL: <https://plclip.com/>

МЕДИЦИНА MEDICINE

УДК 316.647.5(575.2)(04)

Шаназаров Алмаз Согомбаевич,
доктор медицинских наук, профессор,
главный научный сотрудник ИГФим НАН КР
Мельникова Наталья Георгиевна,
доцент, кандидат психологических наук,
старший научный сотрудник ИГФим НАН КР

**ТОЛЕРАНТНОСТЬ К НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ В ХАРАКТЕРИСТИКЕ
СРЕДОВО-ЛИЧНОСТНЫХ РЕСУРСОВ АДАПТАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ
ГОРНЫХ РЕГИОНОВ**

Шаназаров Алмаз Согомбаевич,
медицина илимдеринин доктору, профессор,
башкы илимий кызматкер
Мельникова Наталья Георгиевна,
психология илимдеринин кандидаты,
улуу илимий кызматкер

**ТООЛУУ АЙМАКТАРДЫН КАЛКЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК
ЖАНА ЖЕКЕ АДАПТАЦИЯ РЕСУРСТАРЫНЫН МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮНДӨГҮ
ЧЕЧКИНСИЗДИККЕ САБЫРДУУЛУГУ**

Shanazarov Almaz Sogombaevich
Doctor of Medicine, Professor, Chief Scientist,
Institute of Altitude Physiology and medicine
Melnikova Natalya Georgievna
Ph.D., Senior Researcher,
Institute of Altitude Physiology and medicine

**TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN THE CHARACTERISTICS
OF ENVIRONMENTAL AND PERSONAL ADAPTATION RESOURCES
OF THE POPULATION OF MOUNTAIN REGIONS**

Институт Горной Физиологии и Медицины НАН КР
КР УИАнын Тоо Физиологиясы жана Медицина Институту
National Academy of Science of the Kyrgyz Republic

Аннотация. На адаптацию жителей горных районов, оказывает влияние как разнообразие климатических, социально-экономических условий данных территорий, так и личностные особенности (толерантность к неопределенности – ТН, интолерантность к неопределенности ИТН) населения. Это определяет актуальность изучения средово-личностных ресурсов населения горных районов в процессе адаптации. Целью работы явилась конкретизация взаимосвязей поуровневых свойств, а именно, личностных - (ТН) и (ИТН), оцениваемых по опроснику С. Баднера (модификация Т.Н. Корниловой, М.А. Чумаковой) и средовых характеристик (методика по самооценке удовлетворения потребностей экзистенциальных, социальных, развития – В.Н. Едроновой, Н.В. Соловьевой, 2011) в населенных пунктах Тюп, Ат-Баши. Обследовано 302 респондента, проживающих в высокогорной Нарынской области (Ат-Баши), а 154 – в среднегорной Иссык-Кульской области (Тюп). Рассматривался корреляционный анализ указанных параметров с вычислением коэффициента корреляции Спирмена по программе SPSS 16. Анализировались общие и особенные моменты оцениваемых взаимосвязей. Общие черты взаимосвязей в региональных центрах представлены наличием в них тесных корреляций между средовыми ресурсами, как выражение их востребованности населением. Также

общей особенностью была немногочисленность взаимосвязей поуровневых ресурсов: в Тюме с ТН, ИТН были связаны отдельные из средовых ресурсов (развития, социальных); в Ат-Баше – в указанные взаимосвязи были включены отдельные из экзистенциальных и социальных средовых ресурсов. *Различия* коснулись наличия отрицательных поуровневых взаимосвязей в Тюме, по сравнению с положительными корреляциями средово-личностных ресурсов в Ат-Баше, что интерпретируем разнообразием подходов и смысловой оценки реальности в организации своей активности населением.

Ключевые слова: толерантность к неопределенности, интолерантность к неопределенности, население горных регионов, адаптация, потребности жизнедеятельности, сравнительный анализ.

Аннотация. Тоолуу аймактардын жашоочуларынын адаптациясына, ошол аймактардын климаттык социалдык-экономикалык шарттарынын ар түрдүүлүгү, калктын жеке мүнөздөмөлөрү да (сабырдуулук (толеранттуулук) чечкинсиздикке жана сабырсыз (толеранттуулуксуз-чечкинсиздикке) таасир этет. Бул адаптация процессинде тоолуу аймактардын калкынын экологиялык жана жеке ресурстарын изилдөөнүн актуалдуулугун аныктайт. Иштин максаты Түп жана Ат-Башы калктуу конуштарындагы С.Баднерайдын анкетасынын жардамы (Т.Н. Корнилова, М.А. Чумакова тарабынан өзгөртүлгөн) менен бааланган жеке экологиялык мүнөздөмөлөрдү (муктаждыктарын канааттандыруу методологиясы экзистенциалдык, социалдык, өнүгүү - В.Н.Едренова, Н.В.Соловьева, 2011), тактап айтканда, деңгээлдик касиеттердин өз ара байланышын тактоо болгон. Бул параметрлердин корреляциялык анализи SPSS 16 программасын колдонуу менен Спирмен байланыш (корреляция) коэффициентин эсептөө менен каралып, бааланган мамилелердин жалпы жана өзгөчө аспектиери талдоого алынган. Бийик тоолуу Нарын облусунда (Ат-Башы) 302 жооп берүүчү, орто тоолуу Ысык-Көл облусунда (Түп) 154 жооп берүүчү сурамжылоого алынган. Аймактык борборлордогу өз ара мамилелердин жалпы өзгөчөлүктөрү калктын суроо-талаптарынын билдирүүсү катары экологиялык ресурстардын ортосундагы тыгыз байланыштын болушу менен көрсөтүлөт. Деңгээлдеги ресурстардын ортосундагы өз ара байланыштын аздыгы да жалпы өзгөчөлүк болду: Түптө жеке экологиялык ресурстар (өнүктүрүү, социалдык) толеранттуулук менен байланышкан; Ат-Башыда – бул мамилелерге жеке экзистенциалдык жана социалдык экологиялык ресурстар кирген. Айырмачылыктар Ат-Башыдагы экологиялык-инсандык ресурстардын оң байланыштары (корреляциялары) менен салыштырганда, Түп районунда терс мамилелердин бар экендигине байланыштуу болгон, биз аларды мамиленин ар түрдүүлүгү жана алардын ишмердүүлүгүн уюштурууда реалдуулукту калкты семантикалык баалоо менен чечмелейбиз.

Негизги сөздөр: толеранттуулук үчүн чечкинсиздикке, толеранттуулуксуз үчүн чечкинсиздик, тоолуу аймактардын калкы, адаптация, жашоонун керектөөлөрү, салыштырма талдоо.

Annotation. The adaptation of residents of mountainous areas is influenced by both the diversity of climatic, socio-economic conditions of these territories, and the personal characteristics (tolerance of uncertainty - TN, intolerance to uncertainty ITN) of the population. This determines the relevance of studying the environmental and personal resources of the population of mountainous areas in the process of adaptation. The purpose of the work was to specify the relationships between level-by-level properties, to wit, personal - (TN) and (ITN), assessed using the S. Badner questionnaire (modified by T.N. Kornilova, M.A. Chumakova) and environmental characteristics (method for self-assessment of needs satisfaction existential, social, development - V.N. Edronova, N.V. Solovyova, 2011) in the settlements of Tyup, At-Bashi. A correlation analysis of these parameters was considered with the calculation of the Spearman correlation coefficient using the SPSS 16 program. 302 respondents living in the high-mountain Naryn region (At-Bashi), and 154 in the mid-mountain Issyk-Kul region (Tyup) were examined. General and specific aspects of the assessed relationships were analyzed. The general features of relationships in regional centers are represented by the presence in them of powerful correlations between environmental resources, as an expression of their demand by the population. Also, a common feature was a few of connections between level-by-level resources: in Tyup, individual environmental resources (development, social) were connected with TN, ITN; in At-Bashi – individual existential and social environmental resources were included in these relationships. The differences concerned the presence of negative level-by-level relationships in Tyup, compared with

positive correlations of environmental-personal resources in At-Bashi, which we interpret by the variety of approaches and semantic assessment of reality in the organization of their activity by the population.

Keywords: tolerance of uncertainty, intolerance to uncertainty, population of mountain regions, adaptation, life needs, comparative analysis.

Введение. Горные территории, на которых люди проживают и работают, отличаются разнообразием физических, биоклиматических условий. В частности, климат в Тюпском районе ближе к умеренно-холодному, при средней годовой температуре - 5,7 градуса и значительном количестве осадков - около 418 мм. В то же самое время климат Ат-Башинского района — это климат степей, холодный, со среднегодовой температурой - 3,6 градуса, с годовым объемом осадков до 270 мм и значительными изменениями температуры воздуха. Наибольшие скорости повышения температуры в данном районе отмечены для зимнего сезона. Данные по биоклиматическому индексу суровости метеорежима (БИСМ) свидетельствуют о том, что Тюпский район входит в зону относительного дискомфорта, а Ат-Башинский район (БИСМ - 5,6) в зону компенсируемого дискомфорта [24].

Указанные условия ограничивают комфортность жизнедеятельности человеку, что подтверждается в различной освоенности районов, с учетом их социально-экономических возможностей, технической оснащенности для деятельности человека. Проживание и работа в данных районах требует от человека способности справляться с трудностями природного характера (высота, зональность, секторность), как и с трудностями со-циогуманитарного характера, включая риск здоровью, преодоление ограничений, связанных с выбором импонирующего человеку вида деятельности, как возможности самореализации в жизни, способности перестраивать уклад жизни в связи с изменившимися обстоятельствами [26]. Разнообразие, изменчивость, комплексность воздействия естественных условий (*vusa*-факторы) на человека [22; 27] в горных районах, как и активизация антропогенных влияний на среду жизнедеятельности, в силу мобильности населения, экономико-технологических, социальных преобразований в жизни людей, делают актуальным изучение указанных взаимовлияний в характеристике качества жизни горцев [16]. В данных объективных условиях человеком решаются бытийные проблемы, сообразно собственным задачам

и замыслам, в соответствии с тем смыслом и отношениями [18], которые складываются у человека в процессе адаптации к обстоятельствам жизнедеятельности.

Разрешение подобных задач и адаптация в жизнедеятельности обеспечивается объединением ресурсов средовых (физических, социальных, технических), так и внутренних (личностных качеств, самооценки, знаний) [25]. Важный вклад в адаптивное перестроение действий человека вносит образ средовых условий [1], который формируется в результате оценки и восприятия наличных условий жизни.

Направление исследования. Исследователи подчеркивают, что замыслы, которые воплощает личность в процессе жизнедеятельности в различных бытийных пространствах (познании, деятельности, отношениях), целостно объединяют физические, психофизиологические состояния человека, его ориентиры, при взаимодействии с объективной реальностью [18, С. 55-57]. Это определяет и внимание ученых к особенностям средово-личностных характеристик населения в процессе анализа адаптации, в том числе и к условиям жизнедеятельности в горных регионах, подтверждая актуальность исследований по данному вопросу. Важность указанного направления исследований связана с тем, что в настоящее время человеку приходится сталкиваться с разнообразием проблем неопределенности в практике жизнедеятельности [6]. При этом подчеркивается, что неопределенность может быть связана как с внешней ситуацией, так и может проявляться субъективно, как дефицит знаний о явлении [13]. Характерные черты неопределенности, представленные новизной, комплексным характером действия факторов, последствия которых непросто спрогнозировать [17], объективно присутствуют и в горных регионах. Нами подчеркивалась изменчивость условий жизни в горных районах с точки зрения биоклиматических факторов гор, развития экономических и технологических возможностей регионов, наряду с социокультурной стороной жизни общин, а именно, информационно-коммуникационными технологиями, как

реального фактора современного общества, развития демографии, сферы образования, социальной мобильности населения. Приведенные характеристики связаны с динамикой преобразований указанных сфер, как и со сложностью, амбивалентностью в развитии жизнедеятельности населения горных регионов, представляя вуса-составляющие сегодняшнего времени [26, С. 21-22].

Цель исследования. Определение особенностей взаимосвязей средово-личностных характеристик в горных регионах Түп, Ат-Баши, различающихся по биоклиматическому статусу.

Задача изучения. Анализ общих и особых черт в структурах корреляционных взаимосвязей средовых характеристик (удовлетворения потребностей экзистенциальных, социальных, развития) и толерантности к неопределенности (ТН), и интолерантности к неопределенности (ИТН).

Методы. Информация о средовом компоненте получена с помощью статистического метода анализа по субъективным оценкам населения удовлетворения основных жизненных потребностей - экзистенциальных (в пище, жилье, здравоохранении, безопасности), социальных (социальной инфраструктуры, доступности информации), потребностей развития (состояние сферы образования, развития культурно-массовых мероприятий – «КММ»). Значения по оценкам изменялись в диапазоне от «1» (минимальное удовлетворение) до «10» (максимальное удовлетворение [7].

Для изучения личностного ресурса применялась экспресс-оценка толерантности (ТН) и интолерантности (ИТН) к неопределенности по опроснику С. Баднера (модификация Т.Н. Корниловой, М.А. Чумаковой) [10]. Проводилась адаптация инструментария на кыргызский язык. Для адаптации был осуществлен перевод текста опросника с русского языка на кыргызский язык и обратно. Переводчиками выступили независимые эксперты. Выполнялся корреляционный анализ указанных параметров с вычислением коэффициента корреляции Спирмена по программе SPSS 16.

Объект исследования. Обследовано 456 респондентов, из которых 302 проживают в высокогорной Нарынской области (Ат-Баши), а 154 человека – в среднегорной Иссык-Кульской области (Түп).

Результаты исследования. В горном населенном пункте Түп (Рисунок 1) все по-

лученные корреляции значимые. Необходимо отметить, что количество поуровневых, средово-личностных взаимосвязей небольшое, а именно, 6. При этом уровень взаимосвязи ТН и ИТН с характеристиками уровня удовлетворения потребностей представлен, как правило, значимостью $p < 0,05$. В то же самое время взаимосвязи показателей удовлетворения потребностей представлены более высоким уровнем значимости: $p < 0,01$.

В населенном пункте Ат-Баши (Рисунок 2) полученные взаимосвязи значимые. Аналогично, более высокий уровень значимости взаимосвязей зафиксирован для показателей удовлетворения потребностей ($p < 0,01$). Количество поуровневых взаимосвязей невелико (5 показателей), на уровне значимости $p < 0,05$, $p < 0,01$.

Во взаимосвязях между показателями ТН и ИТН в Түпе (Рисунок 1) зафиксированы корреляции со средней по силе связью (0,46), при $p < 0,01$. В Ат-Баши указанная связь (между ТН и ИТН) отсутствует (Рисунок 2). Анализируя наличие (как это представлено в Түпе) и отсутствие (Ат-Баши) взаимосвязей между ТН и ИТН, следует иметь в виду не простоту диагностики и объяснения интегральных феноменов ТН, ИТН [5], и отмечаемую невозможность однозначно фиксировать преобладание у человека того или другого параметра [4].

В данной связи отмеченную взаимосвязь (ТН с ИТН - населенный пункт Түп) можно рассматривать в ключе готовности человека действовать в условиях неопределенности. Резонность такого подхода тем более оправдана, поскольку характеристика «неопределенность» широко распространена в настоящее время, по сравнению с характеристикой «определенность» [11]. С точки зрения исследователей, важен тот смысл, который придается человеком происходящему, что выступает инструментом его устойчивости к стрессу [13]. Проявляя толерантность к неопределенности (ТН), - человек производит и когнитивное оценивание происходящего, он эмоционально реагирует на него, наряду с поведенческим ответом [14]. С другой стороны, получив данные по отсутствию взаимосвязи ТН и ИТН (в Ат-Баши), имеет смысл то, что выраженные значения как ТН, так и ИТН, позволяют человеку использовать разные способы поведения в разных ситуациях [3]. Подчеркивается, что изучение толерантности в контексте жизнедеятельности человека обращено к 3 моментам. С одной

стороны, это изучение терпимости к другим людям и идеям; с другой, - изучение бытия, «внутреннего мира» толерантной личности; третий аспект – изучение принципов и механизмов выстраивания личностью толерантных отношений с миром [20]. Исключить интолерантное поведение (ИТН) на отдельные неоднозначные ситуации беспокойства и волнений при том же уровне неопределенности нельзя [23]. В том случае, когда человек воспринимает ситуации неопределенности в контексте угрозы, в его ответе проявляется интолерантность (ИТН) к данным обстоятельствам. При этом ИТН может касаться разных сфер активности субъекта [9], затрагивая при этом и разнообразие интерпретаций, наряду с самими ситуациями, которые сложно квалифицировать, или проявляться интолерантностью к противоречивым или конфликтным ситуациям [8].

В Тюпе (Рисунок 1) показатели ТН и ИТН имеют слабые связи с удовлетворением потребностей в инфраструктуре: соответственно, ТН: 0,16, при $p < 0,05$ и ИТН: 0,21 при $p < 0,01$. Кроме того, параметр ТН имеют отрицательную слабую связь (-0,17) с показателем удовлетворения потребности в образовании, с которым связан также и ИТН (-0,19) при $p < 0,05$. В описании толерантности, как расширения своего опыта понимания явлений, указанные взаимосвязи могут быть интерпретированы как направление критического анализа имеющихся сведений, - с одной стороны. С другой, - ИТН, с позиции прагматического обоснования явлений, может подразумевать разные исходы в аргументации происходящего, когда событие не принимается [21].

В Тюпе (Рисунок 1) взаимосвязь удовлетворения потребности в «Инфраструктуре» и «Здоровья» (0,50), а также связи удовлетворенности потребности в «Здоровье» с потребностью в «Пище» (0,54), «Безопасностью» (0,65) связываются с показателями ТН и ИТН опосредованно. С одной стороны, «Безопасность» и «Пища» через удовлетворение потребности в здоровье, связано с удовлетворением потребности в массовых мероприятиях (КММ=0,37), выражая связь экзистенциальных нужд и потребностей развития. При этом отмечается высокий уровень значимости рассматриваемых связей ($p < 0,01$). КММ, в свою очередь, связано с ТН (0,18). С другой стороны, те же характеристики удовлетворения потребности в «Безопасности» и «Пище», связанные со «Здоровьем», которое

через взаимосвязь с удовлетворением потребности в «Образовании» (0,39; $p < 0,01$), имеет, как указывалось, отрицательные корреляции с ТН и ИТН. Отмеченный блок поуровневых взаимосвязей удовлетворения потребностей с ТН, ИТН, который представлен средними и выше среднего по силе связями, можно рассматривать как объединение ресурсов жителей региона. Из литературы известно, что ТН, задавая ориентир на преодоление препятствий, влияет на поведение, но сама поведенческой характеристикой не является [12]. ТН связана с ориентацией на успех, умением принимать конфликты и напряжение и противостоять несвязности в происходящем. Напротив, человек с характеристикой ИТН стремится избегать неудачи, менее терпим к отсутствию порядка и связности [19]. В таком ключе отмеченная связь ТН и ИТН с указанными показателями потребностей (экзистенциальных, развития, социальных) может быть ассоциирована с разным уровнем их удовлетворения.

В населенном пункте Ат-Баши (Рисунок 2) анализируемая структура взаимосвязей показателей удовлетворения потребностей представлена высокосвязными связями ($p < 0,01$), которые охватили все оцениваемые респондентами потребности. Средний по силе уровень взаимосвязей имеется у показателей удовлетворения потребности в «Пище» (при $p < 0,01$) с удовлетворением потребности в «Жилье» (0,49), «Здравоохранении» (0,40). Удовлетворение потребности в «Здравоохранении», в свою очередь, имеет такие же по силе связи с «Образованием» (0,50) и «Безопасностью» (0,39). Во взаимосвязях, которые объединили, как параметры удовлетворения потребностей населения, так и ТН и ИТН фигурируют более слабые связи (от 0,13 до 0,18). ИТН, как и ТН объединяются слабыми связями с удовлетворением потребности в «Пище» (соответственно, 0,135 и 0,132, при $p < 0,05$) и с удовлетворением потребности в «Инфраструктуре» (соответственно, 0,137 и 0,139 при $p < 0,05$). Кроме того, ИТН при значимости $p < 0,01$ имеет слабую связь с удовлетворением потребности в «Информации» (0,18). Таким образом, структурой «вертикальных» взаимосвязей в Ат-Баши как результате сопряжения личностного ресурса ИТН с ресурсами среды, а именно, с удовлетворением потребностей социальных («Инфраструктура», «Информация») и экзистенциальных («Пища»), раскрыта важность «взвешенных» действий. В этом же блоке

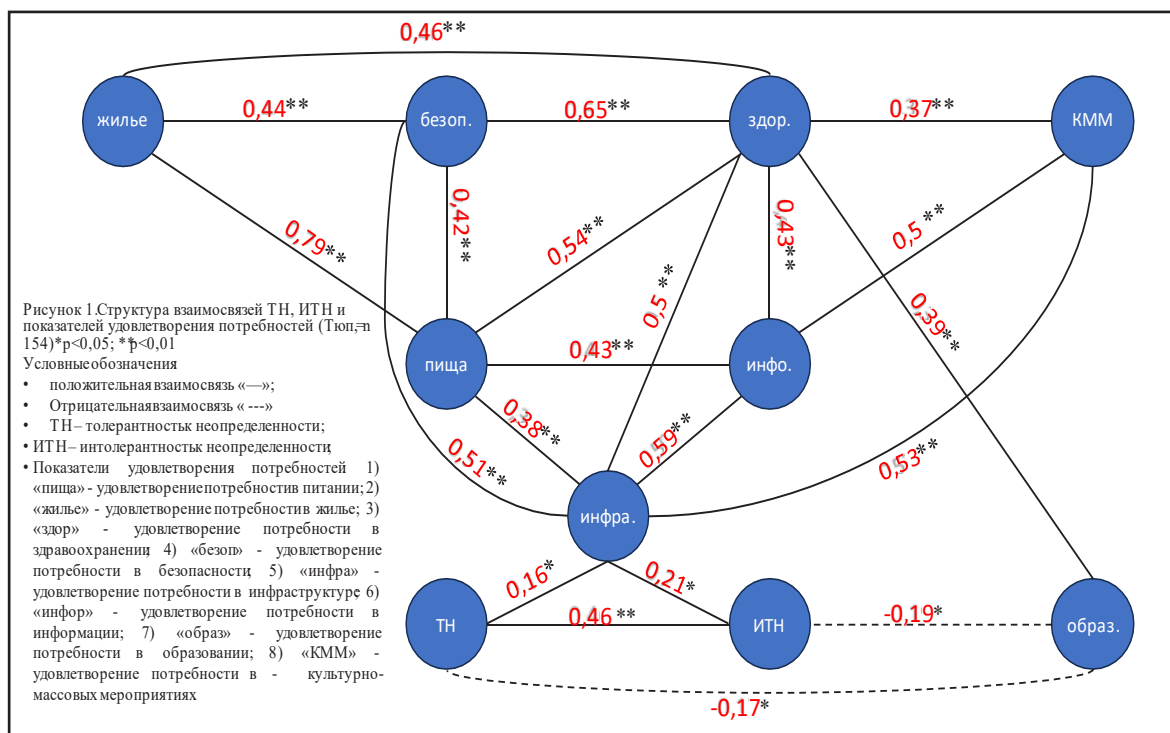
поуровневых взаимосвязей личностного ресурса ТН со средовыми ресурсами (удовлетворением социальных потребностей - «Инфраструктура» и экзистенциальных - «Пища»), как адаптационном ответе населения Ат-Баши, реализуется принятия сложности ситуаций по данным вопросам жизнедеятельности.

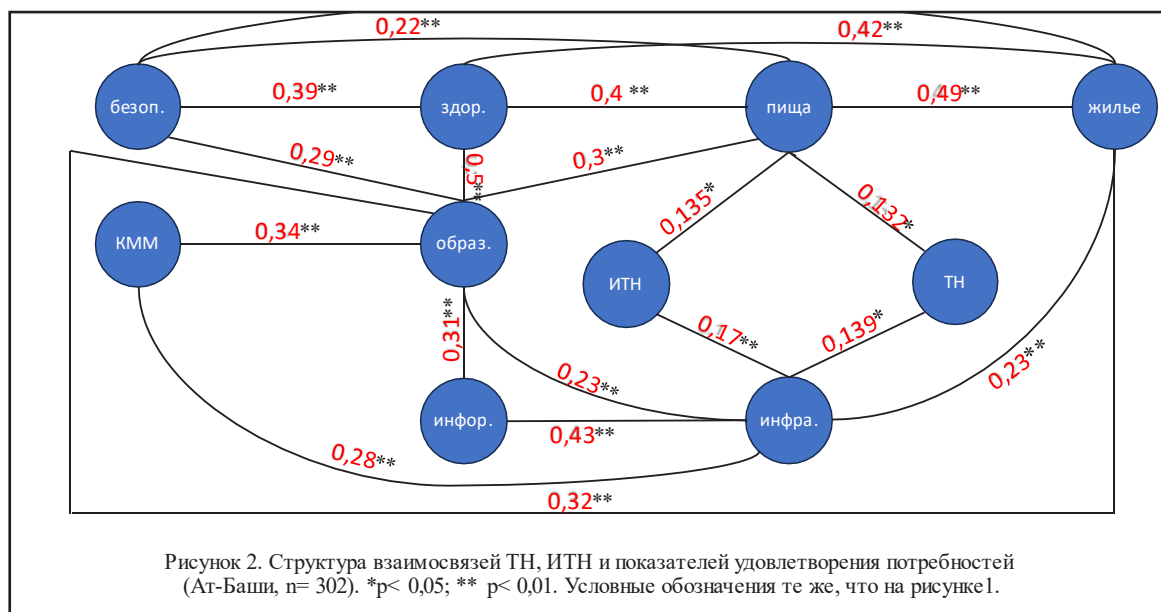
Заключение. В горных районах Тюме и Ат-Баши, отличающихся по биоклиматическим параметрам комфорта жизнедеятельности населения, проанализированы особенности поуровневых («вертикальных») взаимосвязей ресурсов населения. В качестве последних выступили ресурсы среды (представленные субъективными оценками населения по удовлетворению различных потребностей) и личностные ресурсы (толерантности к неопределенности и интолерантности к неопределенности). Рассматриваемые взаимосвязи со стороны их сходства и различий характеризовали адаптацию населения данных регионов.

Подчеркнем ряд *общих* моментов в характеристике указанных взаимосвязей разных видов ресурсов: тесные высокосignимые корреляции между средовыми ресур-

сами, как выражение их востребованности населением. Общей чертой явились немногочисленные слабые связи между личностными ресурсами (ТН, ИТН) и средовыми. При этом, в Тюме – это взаимосвязи между отдельными средовыми ресурсами (развития, социальными) с ТН, ИТН, в Ат-Баши – это взаимосвязи между отдельными из средовых ресурсов (экзистенциальных и социальных) с ТН, ИТН. Полагаем, что отмеченный характер взаимосвязей ресурсов разного уровня подтверждает опосредованность влияния параметров ТН, ИТН на поведенческий ответ респондентов в процессе адаптации к условиям жизнедеятельности.

Различия, зафиксированные в полученных результатах, связаны с наличием отрицательных поуровневых взаимосвязей в Тюме, по сравнению с положительными корреляциями между средовыми и личностными ресурсами в Ат-Баши. Трактует данный результат как выражение смысловой означенности событий, посредством коррекции оценок и интерпретации происходящего при разнообразии подходов, в которых проявляется устойчивость в организации собственной активности действий, наряду с гибкостью.

Список литературы:

1. Андреева Г. М. Социальная психология: векторы новой парадигмы [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2009. №1 (3) URL: <http://psystudy.ru>
2. Белова Е. В. Толерантность к неопределенности в структуре личностных особенностей предпринимателей // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2016. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tolerantnost-k-neopredelennosti-v-strukture-lichnostnyh-osobennostey-predprimateley> (дата обращения: 07.06.2019).
3. Бергис Т. А. Готовность личности к переменам и толерантность к неопределенности на этапе ранней взрослости // Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. – 2015. - №4 (23).- С. 38-42.
4. Гончарова Н. А., Фомина Т. Ф. Психологическое исследование особенностей толерантного поведения // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2013. №2 (58). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskoe-issledovanie-osobennostey-tolerantnogo-rovedeniya> (дата обращения: 30.04.2019).
5. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности как составляющая личностного потенциала // Личностный потенциал. Структура и диагностика. / Под ред. Д.А. Леонтьева М.: Смысл. 2011. 675с.
6. Де Шауэр О.Л. Толерантность к неопределенности, креативность, творчество как свойства эффективной организации в VUCA-мире // Лидерство и менеджмент. 2022. Т. 9. №4. Октябрь-декабрь. С. 985-1002.
7. Едренова В. Н, Соловьева Н. В. Статистическая оценка качества жизни на основе использования экспертного метода // УЭКС. 2011. №26. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/statisticheskaya-otsenka-kachestva-zhizni-na-osnove-ispolzovaniya-ekspertnogo-metoda> (дата обращения: 17.10.2016) Научная библиотека КиберЛенинка:<http://cyberleninka.ru/article/n/statisticheskaya-otsenka-kachestva-zhizni-na-osnove-ispolzovaniya-ekspertnogo-metoda#ixzz4NKUSRh7L>
8. Зотова Е. Ю. Современные исследования толерантности к неопределенности в зарубежной психологии // Вестник НГУ. Серия: Психология. 2009. Т.3. Вып.1. С. 147-155.
9. Кондрашихина О. А. Диагностика толерантности к неопределенности: корреляции результатов психодиагностических измерений // Перспективы Науки и Образования. - 2015. - №5 (17). – С. 83-87.
10. Корнилова Т. В., Чумакова М. А. Шкалы толерантности и интолерантности к неопределенности в модификации опросника С. Баднера // Экспериментальная психология. 2014. № 1. С. 92–110.

11. Корсакова С. Н., Фролова М. И. Предисловие // В кн: Мир человека: неопределенность как вызов. / Отв. ред. Г.Л.Белкина. М.: ЛЕНАНД. 2019. (Синергетика: от прошлого к будущему). С. 8-18.
12. Леонов И. Н. Влияние толерантности к неопределенности на стратегии совладающего поведения у менеджеров // Известия. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития. 2015. Т. 4, вып. 3 (15). С. 259-261.
13. Леонтьев Д. А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности // Психологические исследования. 2015. Т. 8, No 40. С. 2.. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1110-leontiev40.html> (дата обращения: 29.05.2016)
14. Луковицкая Е. Г. «Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности» - Дис. ... канд. психол. наук. - СПб., 1998. - 173 с.
15. Мельникова Н. Г. Шаназаров А. С. Качество среды в характеристике устойчивого развития горных общин: региональный аспект // Вестник КРСУ-2017.-Т.17.-№10. –С. 193-199.
16. Мельникова Н. Г., Шаназаров А.С. Субъективное оценивание в комплексном анализе в различных условиях жизнедеятельности // Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции «Актуальные вопросы благополучия личности: психологический, социальный и профессиональный контексты. (г. Ханты-Мансийск, 17 ноября, 2023 год). С. 140-146. / отв. ред. О.С. Овсянникова. Министерство науки и образования РФ, ФГБОУ ВО «Югорский госуниверситет», Высшая психологическая школа. – Ханты-Мансийск. 2023.
17. Мухина С. Е., Князева Ю. С. Толерантность к ситуации неопределенности как условие социально-психологической адаптации взрослых // Развитие человека в современном мире. 2021. №1. С. 55-68.
18. Рябикина З. И. Личность как субъект формирования бытийных пространств // Субъект, личность и психология человеческого бытия / Под ред. В.В. Знакова и З.И. Рябикиной. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН». 2005. С. 45-57.
19. Сараева Е. В., Николаев С. Г. Связь толерантности к неопределенности и мотивации достижения // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета 2014. №7. С. 129-134.
20. Третьяк В. Г. Психология толерантной активности субъекта // Субъект, личность и психология человеческого бытия / Под ред. В.В. Знакова и З.И. Рябикиной. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН». 2005. С. 227-234.
21. Трофимова Е. Л. Исследование видов и уровней толерантности у студентов // Психология в экономике и управлении 2012. №2. С. 64-72.
22. Харден К. Исследовательские парадигмы взаимодействия человека и окружающей среды: взгляд сквозь столетие // Культурная и гуманитарная география. - 2013.- Т. 2.- №2.- С.111-125.
23. Шалаев Н. В. Толерантность к неопределенности в психологических теориях // Человек в ситуации неопределенности / Гл. ред. А.К. Болотова. М.: ТЕИС. 2007. С. 9-33.
24. Шаназаров А. С., Айсоева Ш. Ю., Глушкова М. Ю. Природно-географические и биоклиматические особенности горных территорий Кыргызстана // Ульяновский медико-биологический журнал. – 2011. - № 4. - С. 55-62.
25. Шаназаров А. С., Мельникова Н. Г. Комфортность среды жизнедеятельности в горных регионах с позиций субъективного восприятия населением // Известия НАН КР.-2018.- №3. – С. 125-132
26. Шаназаров А. С., Ибраимова Г. И., Мельникова Н. Г. Человеческое развитие и проблемы устойчивой среды жизнедеятельности в горных регионах Кыргызстана / Бишкек. – 2022. – 304 с.
27. Schick, A., P. R. Hobson, and P. L. Ibisch. 2017. Conservation and sustainable development in a Volatility, Uncertainty, Complexity, and Ambiguity world: the need for a systemic and ecosystem-based approach. Ecosystem Health and Sustainability 3(4):e01267. 10.1002/ehs.2.1267

ЭКОЛОГИЯ ECOLOGY**Weili Duan,***Chinese Academy of Sciences, Deputy Director for Science, Xinjiang Institute of Ecology and Geography, Professor***GLOBAL ENERGY USE AND CARBON EMISSIONS
FROM IRRIGATED AGRICULTURE****Вейли Дуань,***Китайская академия наук, заместитель директора по науке
Синьцзянского института экологии и географии, профессор***ГЛОБАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭНЕРГИИ
И ВЫБРОСЫ УГЛЕРОДА
ОТ ОРОШИВАЕМОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ****Вейли Дуан,***Кытай илимдер академиясы, Синьцзян экология жана
География институтунун илим боюнча директорунун орун басары, профессор***ГЛОБАЛДЫК ЭНЕРГИЯНЫ КОЛДОНУУ
ЖАНА СУГАТ ДЫЙКАНЧЫЛЫКТАН ЧЫККАН КӨМҮРТЕК**

Irrigation is a land management practice with major environmental impacts. However, global energy consumption and carbon emissions resulting from irrigation remain unknown. We assess the worldwide energy consumption and carbon emissions associated with irrigation, while also measuring the potential energy and carbon reductions achievable through the adoption of efficient and low-carbon irrigation practices. Currently, irrigation contributes 216 million metric tons of CO₂ emissions and consumes 1896 petajoules of energy annually, representing

15% of greenhouse gas emissions and energy utilized in agricultural operations. Despite only 40% of irrigated agriculture relies on groundwater sources, groundwater pumping accounts for 89% of the total energy consumption in irrigation. Projections indicate that future expansion of irrigation could lead to a 28% increase in energy usage. Embracing highly efficient, low-carbon irrigation methods has the potential to cut energy consumption in half and reduce CO₂ emissions by 90%. However, considering country-specific feasibility of mitigation options, global CO₂ emissions may only see a 55% reduction. Our research offers comprehensive insights into the energy consumption and carbon emissions associated with irrigation, contributing valuable information that can guide

assessments of the viability of irrigation in enhancing adaptive capacity within the agricultural sector.

Seventy percent of worldwide water withdrawals and 80-90% of water consumption are attributed to irrigated agriculture¹. Irrigation plays a pivotal role in ensuring global food security, contributing to 40% of global food production while utilizing only 22% of the planet's cultivated areas^{2,3}. As the challenges of global warming and population growth intensify, exacerbating concerns about water and food security, irrigation emerges as a crucial adaptive measure to address future food crises and the impacts of climate change⁴. Presently, irrigation relies on fossil fuel-based energy for pumping, resulting in the emission of greenhouse gases (GHGs)⁵⁻⁷. Numerous studies have quantified GHG emissions within agriculture and food systems⁸, covering aspects like land use⁹, the production and utilization of synthetic nitrogen fertilizers^{10,11}, enteric fermentation from livestock production¹², and the entire spectrum of food production, transportation, and consumption^{13,14}. Previous studies have provided global and regional datasets detailing GHG emissions related to agriculture^{15,16}. Additionally, prior research has assessed indirect GHG emissions linked to irrigation¹⁷, such as methane emissions from reservoirs, ditches, and channels used for irrigation¹⁸,

methane and nitrous oxide emissions from rice fields¹⁹, and nitrous oxide emissions under different fertilizer nitrogen use efficiencies²⁰.

Furthermore, earlier studies have estimated irrigation energy consumption and GHG emissions specifically from irrigation in China²¹, India²², the Mediterranean region²³, Pakistan²⁴, and the United States²⁵. However, there is a notable gap in studies providing global coverage of energy-related GHG emissions stemming from irrigation. Consequently, the extent to which GHG emissions from irrigation contribute to overall agricultural GHG emissions, and its role in global climate mitigation efforts, remains largely unknown. A comprehensive, globally distributed analysis of energy consumption and GHG emissions inherent to irrigation and pumping systems is imperative for devising effective mitigation strategies toward achieving agriculture with netzero emissions⁸.

While endeavors to diminish GHG emissions have primarily centered around energy and industrial systems^{26,27}, studies addressing GHG reductions in agriculture, which accounts for 12% of total GHG emissions (7.1 Gt CO₂ equivalent per year)⁸, have garnered comparatively little attention. Moreover, the emphasis has predominantly been on enhancing the efficiency of irrigation water²⁸ rather than actively reducing energy consumption and CO₂ emissions. Consequently, there is a pressing need for the sustainable development of irrigated agriculture, aiming to enhance food production with reduced reliance on water, energy, and GHG emissions²⁹.

Here, we quantify global energy consumption and CO₂ emissions from irrigation spanning the years 2000-2010, addressing the current gap in understanding farm energy and CO₂ emissions. We undertake a spatially explicit analysis of energy and CO₂ emissions from both surface and groundwater pumping on a global scale, utilizing a resolution of 10 × 10 km. Our assessment involves quantifying energy use across different irrigation systems-surface, sprinkler, and drip irrigation-as well as pumping systems, encompassing electricity and diesel pumping. The results are then aggregated spatially to quantify country specific and global energy and CO₂ emissions associated with irrigation. Secondly, we explore the phenomenon where groundwater, when pumped, may become supersaturated in carbonate relative to atmospheric pressure, leading to degassing and direct CO₂ emissions in irrigated fields³⁰. Consequently, we quantify CO₂ emissions originating from groundwater degassing and compare these emissions with those re-

lated to energy from pumping³⁰. Third, our study delves into estimating future energy and CO₂ emissions resulting from sustainable irrigation expansion in a 2050 water-efficient and low-carbon scenario. This expansion is contingent on local water availability meeting irrigation water demand under global warming scenarios⁴. Fourth, we evaluate the efficacy of various mitigation interventions and assess their feasibility in achieving a reduction in CO₂ emissions within irrigation systems. Finally, we assess the energy and CO₂ intensity of irrigation, comparing it with other farm operations such as fertilizers and machinery. Results Energy and CO₂ emissions intensity of irrigation. The energy intensity and CO₂ emissions intensity associated with irrigation exhibit significant variations across countries and continents (Fig. 1a, c). Median values for energy intensity and CO₂ emissions intensity per unit of irrigation area stand at 2655 MJ/ha and 259 kg CO₂/ha, respectively (Fig. 1a, c). Asia registers the highest energy intensity (8.0 GJ/ha) and CO₂ emissions intensity per hectare (1063 kg CO₂/ha), trailed by Africa (6.7 GJ/ha, 678 kg CO₂/ha), South America (6.2 GJ/ha, 506 kg CO₂/ha), North America (4.6 GJ/ha, 485 kg CO₂/ha), Oceania (4.3 GJ/ha, 375 kg CO₂/ha), and Europe (1.9 GJ/ha, 218 kg CO₂/ha) (Fig. 1a, c).

Our analysis reveals that the average energy use and CO₂ emissions intensity of sprinkler irrigation is the highest (1.8 MJ/m³, 188.4 g CO₂/m³), followed by drip irrigation (1.0 MJ/m³, 109.0 g CO₂/m³), and surface irrigation (0.5 MJ/m³, 58.5 g CO₂/m³) (Fig. 1b, d). Additionally, the energy use and CO₂ emissions intensity of diesel pumping (1.2 MJ/m³, 106.4 g CO₂/m³) exceeds that of electric pumping (0.5 MJ/m³, 69.0 g CO₂/m³) (Fig. 1b, d).

Energy consumption and CO₂ emissions from irrigation in 2000-2010

Our examination of energy consumption and CO₂ emissions from irrigation between 2000 and 2010 reveals significant disparities among countries and continents (Fig. 2 and Supplementary Fig. 4). The global energy consumption attributed to irrigation is 1896 PJ, with Asia and North America accounting for 72% and 14%, respectively (Fig. 2a and Supplementary Fig. 4a). In Asia, India stands out the largest energy consumer with 535 PJ, followed by China (299 PJ), Pakistan (135 PJ), and Iran (121 PJ), constituting 39%, 22%, 10%, and 9% of Asia's total energy consumption from irrigation, respectively (Fig. 2a). In North America, the United States emerges as the foremost energy consumer with 205 PJ, trailed by Mexico with 50 PJ, accounting for

77% and 19% of North America's energy consumption from irrigation, respectively (Fig. 2a). Notably, five countries — India, China, the United States, Pakistan, and Iran — collectively contribute to 68% of the global energy consumption from irrigation (Fig. 2a).

The overall CO₂ emissions associated with irrigation stem from both embodied energy consumption and groundwater degassing – the removal of dissolved CO₂ from water through degasification (Fig. 2b and Supplementary Figs. 4b and 5a). Our estimation indicates that the global total CO₂ emissions from irrigation amount to 222 Mt CO₂ per year, with 216 Mt CO₂ originating from energy consumption (Fig. 2b) and 6 Mt CO₂ from groundwater degassing (Supplementary Fig. 5a). Asia and North America emerge as the primary contributors to CO₂ emissions, emitting 164 Mt CO₂ and 32 Mt CO₂, respectively, collectively constituting 88% of global total CO₂ emis-

sions. In contrast, Europe, Africa, Oceania, and South America contribute a combined total of 26 Mt CO₂ in irrigation-related CO₂ emissions (Fig. 2b). Additionally, the top five countries with the highest CO₂ emissions from irrigation due to energy consumption are India, China, the United States, Iran, and Pakistan, emitting 70, 35, 24, 13, and 12 Mt CO₂ per year, respectively, accounting for 72% of global CO₂ emissions from energy consumption.

When considering CO₂ emissions from groundwater degassing, India and the United States stand out the major contributors, emitting 2.9 and 1.4 Mt CO₂, respectively (Supplementary Fig. 5a). Notably, in major irrigation-intensive regions of the United States, India, Pakistan, Iran, and Saudi Arabia, CO₂ emissions from groundwater degassing account for more than 20% of total CO₂ emissions from irrigation (Supplementary Fig. 5b).

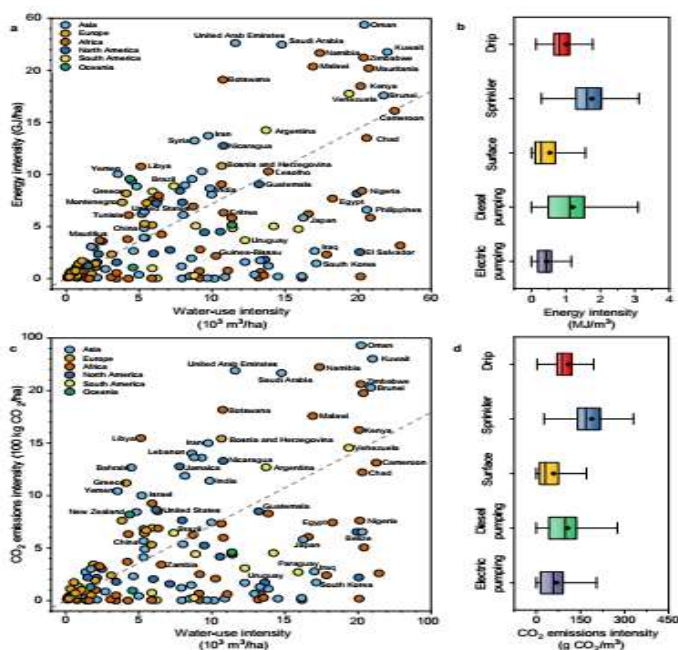

Fig. 1 | Energy and CO₂ emissions intensity as a function of water-use intensity for 159 countries. The figure shows the comparison of energy and CO₂ emissions intensity of different irrigation and pumping systems. a Energy intensity is expressed as the ratio of the energy consumed by irrigation to the irrigated area in a country (GJ/ha). b The energy intensity of each irrigation system (drip, sprinkler, and surface) or pumping system (diesel pumping and electric pumping) (MJ/m³) represents the energy consumption of five different irrigation and pumping system to pump and deliver one cubic meter of water. c CO₂ emissions intensity is

expressed as the ratio of the carbon dioxide emitted by irrigation to the irrigated area³⁸ in a country (100 kg CO₂/ha). d The CO₂ emissions intensity of each irrigation system or pumping system is expressed in the same way as the energy intensity (g CO₂/m³). Energy and CO₂ emissions intensity reflect the average level during the 2000–2010 period. Mean values in the boxplot are shown with diamonds and median values are shown with midlines. Dashed lines in the figure are used to distinguish countries that are above or below the median energy and CO₂ emissions intensity per unit of water use.

Future energy consumption and CO₂ emissions

Sustainable irrigation is irrigation practices that do not deplete groundwater stocks and impair freshwater ecosystems^{31,32}. As global warming and food demand increases, sustainable irrigation expansion is an important adaptation solution to future food crises and climate change³. The expansion of irrigation inevitably leads to energy consumption and energy-related CO₂ emissions. Therefore, we have also conducted an estimation of the energy and CO₂ emissions associated with future irrigation expansion. Our assumption is that irrigation will expand in regions where water is expected to be locally available to meet the demand for irrigation water in a climate that is 3°C warmer — a projected warming level under business-as-usual scenarios⁴. We presuppose that the existing country-specific efficiency of irrigation water usage, encompassing drip, sprinkler, and surface irrigation systems, remains constant in the envisioned scenario of sustainable irrigation expansion in the future. Our estimate indicates that the global additional energy consumption for future irrigation due to sustainable expansion would be 536 PJ, representing 28% of the total irrigation energy consumption in 2000–2010 (Fig. 2a and Supplementary Fig. 6a).

In North America, Africa, and South America, the energy consumption arising from sustainable irrigation expansion is projected to require an additional 139 PJ, 63 PJ, and 60 PJ, respectively, each exceeding 50% of their current energy consumption (Fig. 2a). Notably, Europe anticipates an additional energy consumption from sustainable irrigation expansion of 148 PJ, which is twice its current energy consumption (Fig. 2a). The United States, India, Russia, Brazil, and Mexico are identified as the top countries with the highest energy consumption from sustainable irrigation expansion, contributing 97 PJ, 49 PJ, 39 PJ, 39 PJ, and 18 PJ, respectively, collectively accounting for 45% of the total energy consumption from sustainable irrigation expansion (Fig. 2a).

Assuming the full adoption of electric pumps and the projected regional carbon intensity of electricity in 2050³³, the additional energy related CO₂ emissions resulting from sustainable irrigation expansion are estimated to be 15 Mt CO₂ per year, constituting 7% of the 2000–2010 total energy-related CO₂ emissions (Fig. 2b and Supplementary Fig. 6b). India and Russia emerge as the most significant contributors to CO₂ emissions from sustainable irrigation expansion, emitting³ and 2 Mt CO₂ per year, respectively.

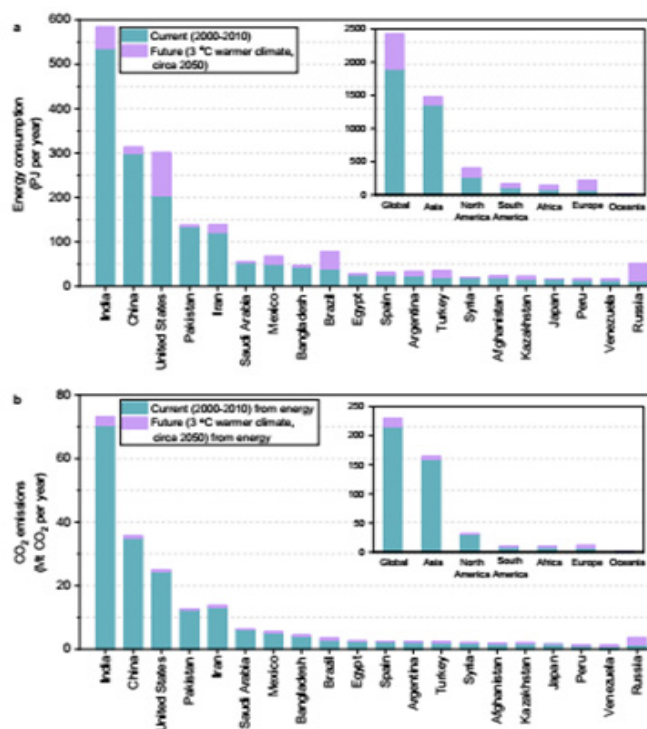

Fig. 2 | Global energy consumption and CO₂ emissions from irrigation. Country-level energy consumption and CO₂ emissions are based on pixel sum statistics. **a** Energy consumption (PJ per year) under 2000–2010 and sustainable irrigation expansion in 3°C warmer climate. **b** CO₂ emissions (Mt CO₂ per year) from energy consumption under 2000–2010 and sustainable irrigation expansion of 3°C

warmer climate. We selected the top 20 countries with the highest energy consumption and CO₂ emissions. The upper right subgraphs represent a summary of energy consumption and CO₂ emissions by regions as well as globally. Geospatial distribution maps are provided in Supplementary Figs. 4 and 6.

Distribution of energy and CO₂ emissions

Figure 3 illustrates the global distribution flow of energy consumption and energy-related CO₂ emissions embedded in irrigation and pumping systems, along with irrigation water sources. Despite only 40% of irrigated agriculture being supplied by groundwater³⁴, energy consumption from groundwater pumping constitutes 89% (1670 PJ per year) of total energy consumption (Fig. 3a). Within this, 74% (1234 PJ per year) of the energy consumption is attributed to diesel pumping, while electric pumping contributes to 26% (436 PJ per year) of the energy usage (Fig. 3a). Energy consumption from surface irrigation systems constitutes 75% (1400 PJ per year) of the overall energy consumption, with energy consumption from sprinkler and drip irrigation accounting for only 21% (388 PJ per year) and 4% (78 PJ per year), respectively. Notably, a significant portion of energy consumption

arises from groundwater extraction using diesel pumps combined with surface irrigation system, contributing to 57% (1065 PJ per year) of the total energy consumption.

In terms of CO₂ emissions, 90% (193 Mt CO₂ per year) are attributed to groundwater pumping, with diesel pumping contributing 57% (110 Mt CO₂ per year) and electric pumping contributing 43% (83 Mt CO₂ per year) (Fig. 3b). CO₂ emissions from surface irrigation systems account for 76% (162 Mt CO₂ per year) of the total energy-related CO₂ emissions, with 59% (95 Mt CO₂ per year) contributed by diesel pumps and 41% (67 Mt CO₂ per year) by electric pumps. Conversely, CO₂ emissions from sprinkler and drip irrigation constitute only 20% (43 Mt CO₂ per year) and 4% (8 Mt CO₂ per year), respectively. Additionally, CO₂ emissions from groundwater extraction using diesel pumps combined with surface irrigation systems contribute to 45% of the total energy-related CO₂ emissions.

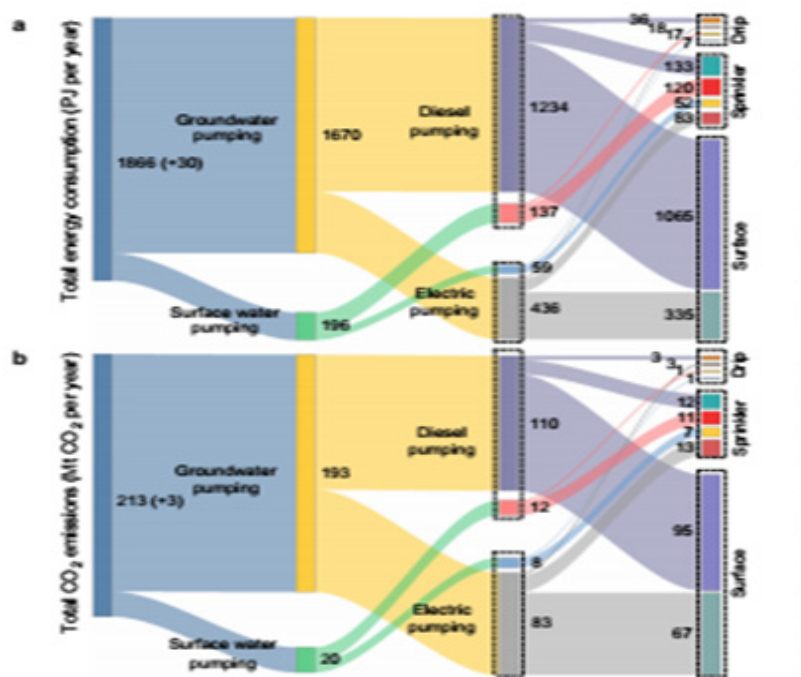

Fig. 3 | Sankey diagram of the distribution of energy consumption and energy-related CO₂ emissions from irrigation. a Energy consumption (PJ per year) during 2000–2010. **b** CO₂ emissions from embodied energy consumption (Mt CO₂ per year). In the figure, the total energy consumption and CO₂ emissions do not include those (values in parentheses) from natural gas pumping. Geospatial distribution maps are provided in Supplementary Figs. 7–13.

As the implementation of irrigation and pumping systems directly contributes to energy consumption and, consequently, energy-related CO₂ emissions, mitigation measures must address both the efficiency of irrigation equipment and the carbon intensity of energy. To explore viable options for reducing energy and

CO₂ emissions, we examine two main scenarios, namely enhancing irrigation systems to reduce water-use intensity and transitioning pumping systems to electric pumping while utilizing low-carbon electricity (see Methods).

Figure 4 shows global energy and CO₂ emissions under these distinct scenarios. In com-

parison to the 2000–2010 period, both energy consumption and energy-related CO₂ emissions from irrigation are cut in half under the drip irrigation scenario (Fig. 4). However, the sprinkler scenario results in an increase of 39% (743 PJ per year) in energy consumption and CO₂ emissions (Fig. 4a). Shifting all diesel pumping to electric pumping leads to a 51% (966 PJ per year) reduction in energy consumption (Fig. 4a). Furthermore, under the electric pumping scenario, where the electricity sources include 2000–2010 electricity mix, solar, wind, nuclear, hydropower, and projected electricity mix in 2050, the energy-related CO₂ emissions from irrigation are reduced to 175, 11, 3, 3, 6, and 6 Mt CO₂ per year, respectively (Fig. 4b). Notably, the potential for CO₂ emissions mitigation exceeds 90% under low-carbon electricity scenarios and is limited to 19% under the 2000–2010 electricity mix scenario (Fig. 4b).

Feasibility of solutions to reduce energy use and CO₂ emissions

Through our examination of solutions aimed at reducing energy and CO₂ emissions, we demonstrate that both energy consumption and CO₂ emissions can be significantly diminished under drip and electric pumping scenarios. Notably, in the electric pumping scenario, a substantial reduction in CO₂ emissions is achievable only when electricity is low-carbon (Fig. 4). As a result, the proportion of low-carbon electricity in 2050 will play a pivotal role in determining the extent to which CO₂ emissions from irrigation can be reduced. The feasibility of adopting drip irrigation becomes a crucial factor in selecting strategies for energy and CO₂ emissions reduction. For instance, given that drip irrigation is not applicable to rice cultivation, and not all countries will adopt low-carbon electricity by 2050³⁵, significant reductions in CO₂ emissions may not be attainable. Consequently, this section focuses on analyzing the feasibility of solutions aiming at reducing CO₂ emissions.

Figure 5 shows the feasibility of drip irrigation and low-carbon electricity, as well as the potential contribution to reducing energy-related CO₂ emissions for each country. The feasibility of low-carbon electricity is greater than drip irrigation. The Middle East and North Africa and Western Europe have higher feasibility of drip irrigation, with 40% and 29%, respectively (Fig. 5a). The Middle East and North Africa, Southeast Asia and Oceania, Western Europe, Sub-Saharan Africa, East Asia, and Latin America and the Caribbean have higher feasibility of low-carbon electricity, both exceeding 30% (Fig. 5a).

The feasibility of low-carbon electricity, that is, how much the share of low-carbon electricity can increase by 2050 compared with 2000–2010, determines how much CO₂ emissions can be reduced by 2050. Figure 5b shows that 55% of global energy-related CO₂ emissions are reduced through a combination of low-carbon electricity and drip, with 82% of the reduction being contributed by low-carbon electricity and 18% by drip irrigation. Middle East and North Africa, Northern America, and Western Europe can achieve over 60% reduction in energy-related CO₂ emissions, with drip irrigation contributing 30% of the reduction in the Middle East and North Africa (Fig. 5b). In South Asian and East Asia with intensive irrigation, over 50% of energy related CO₂ emissions are reduced through a combination of low carbon electricity and drip (Fig. 5b). However, in Eastern Europe and Central Asia, only 15% of energy-related CO₂ emissions are reduced through a combination of low-carbon electricity and drip (Fig. 5b).

Irrigation contribution to on farm energy use

Based on the analysis of energy intensity and CO₂ emissions intensity of irrigation at the national scale (Fig. 1 a,c), we further analyze irrigation contribution to farm energy use. Figure 6 shows the comparison of energy input and carbon emissions intensity of irrigation with total energy input and carbon emissions intensity on farm in sub-regions worldwide. Globally, energy input intensity of irrigation accounts for 32% of global energy input intensity, and over 50% in the sub-Saharan Africa, Middle East and North Africa, South Asia, and Latin America and the Caribbean (Fig. 6a). Accordingly, CO₂ emissions intensity of irrigation accounts for 33% of global CO₂ emissions intensity, and over 50% in sub-Saharan Africa, Middle East and North Africa, and South Asia (Fig. 6b). In addition, the largest energy input intensity and CO₂ emission intensity of North America also come from irrigation.

Based on the cropland area from FAOSTAT¹⁵, we estimate global energy consumption (PJ) and the corresponding carbon emissions (Mt CO₂e) from fertilizers, machinery, and fuel (Supplementary Table 8). We find that energy consumption and carbon emissions from irrigation account for approximately 15% of the total energy consumption and carbon emissions in agriculture (Supplementary Table 8).

Discussion

Since the Green Revolution of the 1960s, global crop production has increased by 3.7 times¹⁵ due to the intensification, mechanization,

and modernization of agricultural systems³⁶. However, gains in yield have come at a considerable cost in terms of increased energy input and considerable environmental footprint^{37,38}. Irrigation development, as the concentrated embodiment of agricultural intensification, involved high energy consumption, led to reliance on fossil fuel, and CO₂ emissions (Fig. 2). In ad-

dition, energy input and carbon emissions from irrigation contribute significantly to total energy consumption and carbon emissions in agriculture (Fig. 6 and Supplementary Table 8).

High energy input and carbon footprint of irrigation in turn would potentially threaten the growth and stability of food production worldwide, especially in regions heavily dependent on fossil fuels³⁷.

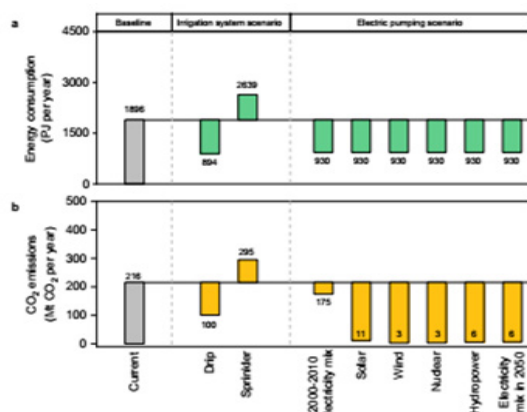

Fig. 4 | Mitigation potentials of energy use and CO₂ emissions under different scenarios. a The sprinkler scenario and drip scenario have different water-use intensities. For the electric pumping scenario, the energy consumption of irrigation does not change with the CO₂ intensity of electricity. b In sprinkler and drip scenarios, CO₂ intensity of energy (electricity during 2000–2010) remains unchanged. In electric pumping scenarios, electricity comes from 2000–2010 electricity mix, solar, wind, nuclear, hydropower, or a mix of the four low-carbon electricity

according to IEA net-zero by 2050 projections⁴⁰. The baseline scenario reflects energy consumption and energy-related CO₂ emissions during 2000–2010. The 2000–2010 electricity mix represents the electricity production structure in 2000–2010, where the electricity comes from fossil fuels, nuclear, hydro, geothermal, solar, wind, tide, wave, ocean and biofuels⁴⁰. Geospatial distribution maps are provided in Supplementary Figs. 14–16.

Furthermore, the high energy input of irrigation also increases the pressure on the energy supply system and competition for energy from other sectors. In Pakistan and Bangladesh, the energy consumption of irrigation alone accounts for 4% of the total energy supply in 2000–2010 (Supplementary Fig. 19a). With future sustainable irrigation expansion (Fig. 2), the additional energy consumption of irrigation will add pressure on the energy supply in African and European countries (Supplementary Fig. 19b).

We provide solutions for achieving low energy consumption and carbon emissions as well as highly efficient water use in irrigated agriculture (Figs. 4 and 5). Drip and sprinkler represent two water efficient irrigation systems. Still, our results show that sprinkler irrigation system has higher energy and CO₂ emissions intensity than surface irrigation and does not reduce energy use and CO₂ emissions of irrigation globally (Figs. 1b, d and 4). Therefore, priority should be given to drip irrigation system in the deployment of farm infrastructure. The exception is when switching from gravity irrigation to drip irrigation increases energy consumption and CO₂ emissions of irrigation, where there is a trade-off between water savings and reductions of energy and CO₂ emissions³⁹, as exemplified by Sudan

and Ethiopia (Supplementary Figs. 4 and 14). In this case, a benefit-cost analysis should be incorporated into the trade-off. If carbon emissions are also considered as an investment cost, then the cost increase induced by the adoption of drip irrigation systems includes the initial capital investment of equipment with benefits throughout the life cycle, usually 15–25 years, the converted cost of energy input, and carbon taxes³⁸. The economic returns from investments in drip irrigation technology include improvement in production, a shift in cropping rotation, and water and fertilizer savings^{38,40}. If the benefits are greater than the costs, the investment in drip irrigation systems can be treated as economically viable in countries like Sudan and Ethiopia. The benefit-cost analysis also applies to other countries around the world.

Remarkably, drip irrigation is not applicable to all crops (Supplementary Table 6), and its contribution to reducing global CO₂ emissions of irrigation is limited (Figs. 4b and 5b). Another solution in our study is to switch from energy-intensive diesel to efficient electric pumping (Fig. 1b) and use low-carbon electricity. Low-carbon electric pumps have a significant effect on reducing CO₂ emissions of irrigation (Figs. 4b and 5b), and have the same efficacy as drip irrigation in

reducing energy consumption of irrigation (Fig. 4a). Low-carbon electricity brings substantial long-term benefits to the country, such as reducing reliance on fossil fuels⁴¹. However, from farmer's perspective, the reduction of CO₂ emissions is not a priority. An introduced carbon price may facilitate the adoption of low-carbon electricity, but it may also erode the relative profitability of irrigated crop production^{40,42}. Therefore, efforts should be put into the development of low-carbon electricity and cost reduction for countries

worldwide in the future. On the other hand, global energy consumption and CO₂ emissions from irrigation are dominated by groundwater pumping (Fig. 3). In this case, it is recommended to give priority to the use of surface water and shallow groundwater for irrigation. Meanwhile, the management of groundwater resources should be strengthened to prevent the decline in groundwater levels from offsetting the energy efficiency gains from the adoption of drip irrigation systems^{43,44}.

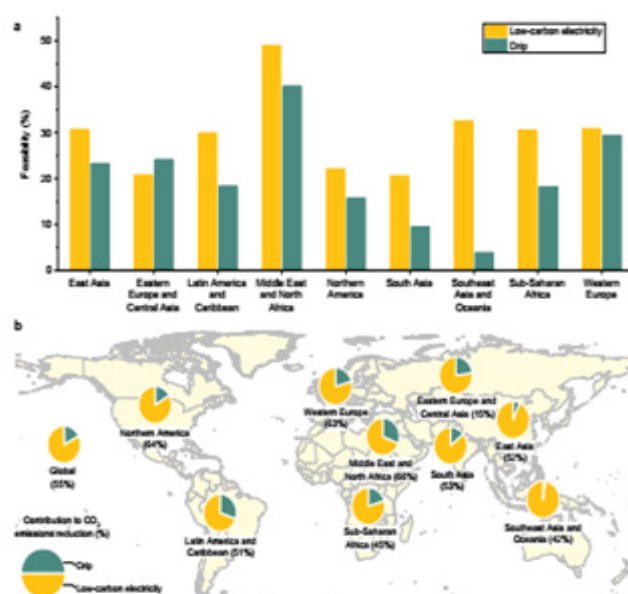

Fig. 5 | Feasibility of solutions to reduce CO₂ emissions of irrigation on a country-level scale. a Feasibility (%) of drip and low-carbon electricity. b Potential contribution (%) of drip and low-carbon electricity to energy-related CO₂ emissions reduction based on the feasibility analysis. The pie chart shows the contribution ratio of low-carbon electricity and drip to energy-related CO₂ emissions reduction.

The values at the bottom of the pie chart represent the total contribution due to a combination of the two solutions. For a more detailed comparison of regional differences, we further divided the six continents into nine sub-regions (See Source Data for the rationale of the classification). Country-level feasibility of drip and low-carbon electricity is provided in Supplementary Fig. 18, GS (2016) 1966.

Currently, spatially explicit estimates of global irrigation water withdrawals for irrigation are still before 2010⁴⁵, which prevents our study from providing the most time-sensitive analysis of global energy consumption and CO₂ emissions of irrigation. However, previous studies have shown that irrigation water withdrawal is driven by irrigated area⁴⁶. Thus, we still can provide an updated understanding of global energy consumption and CO₂ emissions of irrigation after 2010, assuming all other conditions except irrigated areas remain as in 2000–2010. Based on energy and CO₂ emissions intensity per unit of irrigated area (Fig. 1 a, c) and country-specific irrigated area derived from FAO AQUASTAT⁴⁷ in 2020, global energy consumption and CO₂ emissions of irrigation increased by about 14% in 2020 compared to 2000–2010, with significant increases in some African countries (Supplementary Fig. 23).

Our study sheds light on the previously un-

charted territory of global energy consumption and carbon emissions associated with irrigation. This research not only provides a comprehensive understanding of global direct energy use and associated CO₂ emissions from irrigation but also charts a path forward aiming for less water, energy, and CO₂ emissions in irrigated agriculture. Furthermore, previous work showed biophysical limits to irrigation showing where water is locally available to meet crop water demand³. However, irrigation is not only influenced by water availability but also socioeconomic factors, a phenomenon known as agricultural economic water scarcity⁴⁸. Mapping at high resolution the energy and carbon emissions from irrigation allows us to understand where energy will be a barrier to irrigation. Our study provides detailed information on energy usage from irrigation and can inform on the feasibility of irrigation to increase adaptive capacity in the agricultural sector.

Methods

Energy consumption and energy-related CO₂ emissions estimates

Irrigation energy use is a function of the volume of irrigation water and of the total pressure head⁷ crucially affected by irrigation systems (drip, sprinkler, and surface irrigation), pumping systems (diesel pumping and electric pumping), and irrigation water source (surface or groundwater) (Supplementary Table 1). Global groundwater table depth datasets are derived from Fan et al.⁴⁹. The percentage of surface water and groundwater for irrigation is taken from Siebert et al.⁵⁰. Country-level datasets on the proportion of drip, sprinkler, and surface irrigation are obtained from Jägermeyr et al.²⁸. Irrigation water withdrawal datasets reconstructed based on the global hydrological model LPJmL during 2000–2010 are derived from Huang et al.⁵¹, which are calibrated and validated by using reported data from FAO AQUASTAT⁴⁷ and USGS⁵². The groundwater table depth and irrigation water withdrawal datasets were resampled from 30 arc-second and 30 arc-minutes to a 5 arc-minutes resolution using the nearest neighbor method to spatially match the datasets on the proportion of irrigation water source.

We assume that typical operating pressures for surface, drip, and sprinkler irrigation are 0.41 bar⁵³ (this is set to 0 for surface water sources), 1 bar and 3 bar²³, respectively. The op-

erating friction losses of the piped distribution system are equal to 0.69 bar for all systems derived from Brown et al.⁵⁴. Specifically, the energy requirement can be calculated using Eqs. (1) and (2):

$$EQ = \frac{V \times TH}{\eta \times 367 \times H}$$

$$TH = \text{Lift} + D + H + f_{\text{losses}}$$

where EQ (kW h) is energy requirement; V (m³) is irrigation water volume; TH (m) is the total water pressure head calculated as the sum of the lift from the water table to the ground surface, drawdown depth (D, both from cone of depression and additional drawdown from well efficiency), operating pressure (H) and friction losses of pipe (flosses); η represent the efficiency of the pump and prime mover (%).

The prime mover efficiency depends on energy source (mainly diesel and electricity). The lift parameter is represented by groundwater table depth. Due to the lack of global country-level information on the proportion of irrigation pumps (diesel and electric), we estimated the ratio of electric to diesel pumps by indirectly estimating grid coverage in irrigated areas at the pixel scale. According to the best statistical data, county-scale irrigation pump information (diesel, electricity, and natural gas pumps) was used separately for the United States (Supple-

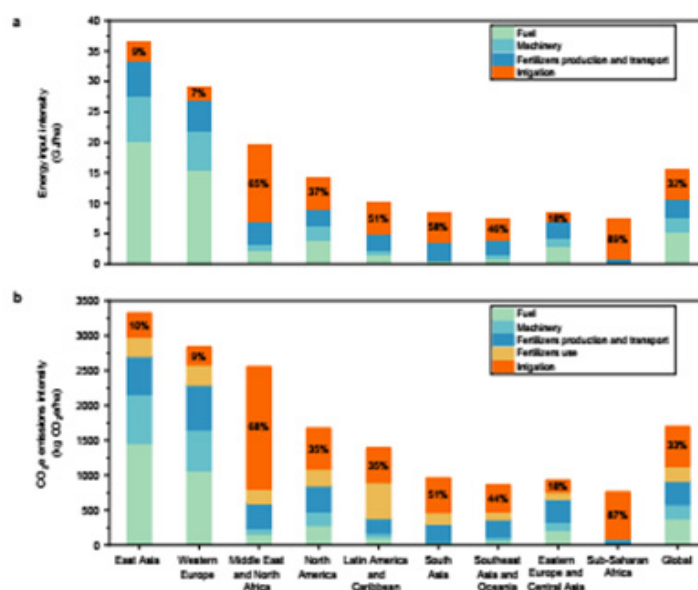

Fig. 6 | Contribution of irrigation energy input intensity to total energy input intensity and comparison of CO₂ emissions intensity generated by energy inputs intensity during 2000–2010. a Energy inputs intensity comes from irrigation, fertilizers (N, P₂O₅, and K₂O) production and transport, machinery (includes tractors, harvesters, and threshers) manufacturing, and fuel consumption of machines. b Besides GHG emissions generated by the four energy inputs, soil

emissions from N fertilizers use are considered. The useful life of machinery is assumed to be a 20-year average. The fuel used in the machinery mainly considers liquefied petroleum gas, motor gasoline, and gas-diesel oils. Other greenhouse gas emissions (e.g. CH₄ and N₂O) generated by energy inputs are converted to carbon dioxide equivalents (CO₂e), using global warming potential (GWP) values of the IPCC AR5 with no climate feedback (GWP-CH₄ = 28; GWP-N₂O = 265)⁴⁸.

mentary Methods Section 1.4). Estimations of drawdown depth, the efficiency of the pump and prime mover, and proportionality for irrigation pumps are described in detail in Supplementary Methods Section 1.1, 1.2, and 1.3.

The energy-related CO₂ emission of irrigation can be calculated as the energy requirement of irrigation multiplied by the carbon emission factor. The energy-related CO₂ emission from irrigation can be calculated using Eq.(3):

$$C_e = E_c \times C_{ef} \quad (3)$$

where C_e (g CO₂) is CO₂ emissions; E_c (kWh) is energy consumption; C_{ef} (g CO₂/kWh) is CO₂ emission factor of energy consumption. The national-scale carbon intensity of electricity datasets during 2000–2010 are derived from IEA⁵⁵ and Our World in Data⁵⁶, which depends on the source of electricity. Because the carbon emission intensity of electricity is influenced by the electricity trade, we considered the influence of the electricity trade (Supplementary Method Section 1.5). CO₂ emissions from diesel to produce 1 kWh of energy are equivalent to 320.21g CO₂⁵⁷. Supplementary Discussion Section 2.1 provides an analysis of the precision of our results.

CO₂ emissions from groundwater degassing

Groundwater water is generally supersaturated in CO₂ compared to the overlying atmosphere, and this water-air gradient leads to CO₂ degassing when groundwater is pumped to the surface. Groundwater degassing is a source of CO₂ emissions from irrigation³⁰. However, CO₂ emissions from groundwater degassing caused by irrigation were unquantified. The CO₂ emissions from groundwater degassing caused by irrigation

$$C_{GD} = V_{GD} \times R_{IWW} \times C_{GW} \quad (4)$$

where C_{GD} is CO₂ emissions from groundwater degassing caused by irrigation; V_{GD} is groundwater volume due to irrigation (m³); R_{IWW} is the ratio of groundwater withdrawal for irrigated to total groundwater withdrawal; C_{GW} is CO₂ concentration in groundwater. We used global average annual groundwater pumping datasets during 2000–2009 with a resolution of 0.5° derived from Döll et al.⁵⁸. The datasets are based on the WaterGAP 2.2 model combined with local well observation or GRACE satellite observation, which can largely reduce uncertainty inherent in flux-based method⁵⁹. Groundwater is mainly

used for irrigation, domestic and manufacturing, and the proportion of groundwater use in the domestic and manufacturing sectors suggested by Döll et al.⁵⁸ is 36% and 26%, respectively. Reconstructed sectoral water withdrawals datasets were obtained from Huang et al.⁵¹. A survey of water quality for groundwater aquifer of the United States shows that the 25% and 75% quantiles of bicarbonate concentration are 95 mg/L and 293 mg/L, respectively⁶⁰. We assume that the global bicarbonate concentration of groundwater is likely like that measured in the United States. This is subsequently converted to CO₂ concentration according to Eq. (5):

$$CO_2 \text{ Concentration} = \frac{1}{2} HCO_3^- \times \frac{44}{61} \quad (5)$$

Finally, the CO₂ concentration of groundwater ranges from 34.26 mg/L to 105.67 mg/L.

Energy and CO₂ emissions intensity

Based on the estimation of energy and CO₂ emissions, we compared the differences in energy use intensity (GJ/ha) and CO₂ emissions intensity (kg CO₂/ha) between countries. Using geospatial information from irrigation systems and pumping systems, we compared spatially explicit differences in energy and CO₂ emissions per unit of water use between different irrigation and pumping systems. The energy consumption for irrigation comes directly from the pumping and delivery of water, with diesel and electricity consumption and indirect emissions of carbon dioxide. However, the energy and CO₂ emissions intensity of the same irrigation and pumping system is different due to the difference in irrigation water source (surface water and groundwater) and groundwater table depth. Furthermore, differences in operating pressure and pumping efficiency (Supplementary Methods Section 1.2) make the average energy and CO₂ emissions intensity different between irrigation systems and pumping systems.

Setting scenarios for mitigation options

To test the impact of mitigation options, the 2000–2010 condition is defined as a baseline. Furthermore, we selected two main options for reducing energy and CO₂ emissions and established multiple scenarios under each option.

The first scenario is to upgrade the agricultural irrigation systems. Different irrigation systems reflect different irrigation efficiency, implying different water-saving efficiency. Globally, drip irrigation will save 43% and 68% of irrigation water withdrawal compared with sprinkler and surface irrigation, respectively, whereas sprinklers will save 44% of irrigation water

withdrawal compared to surface irrigation as proposed by Jägermeyr et al.²⁸ (Supplementary Table 4). Therefore, based on the current irrigation system, two more efficient irrigation scenarios are represented by upgrading surface irrigation to sprinklers and to drip irrigation. We defined the first scenario as a sprinkler scenario and the second scenario as a drip scenario (Supplementary Table 5). Furthermore, we tested the effects of drip and sprinkler irrigation efficiency on energy consumption and CO₂ emissions by changing water-saving efficiency by 5% (Supplementary Method Section 1.10 and Supplementary Table 7).

The other option is to reduce CO₂ emissions by low-carbon electricity, which comes from solar, wind, nuclear, hydropower, and a mix of the four low-carbon electricity sources by 2050. However, the abstraction and application of irrigation water do not depend solely on electric pumping; diesel pumping also accounts for a considerable proportion in irrigated agriculture (Supplementary Table 3). Therefore, we converted all diesel pumping to electric pumping (electric pumping scenario). The carbon footprint of solar, wind, nuclear, and hydropower based on lifecycle assessment is 44, 11, 12, and 23 g CO₂/kWh, respectively^{61,62}. The carbon footprint (25 g CO₂/kWh) of electricity mix is estimated based on the carbon footprint as well as electricity generation by 2050 of these four powers (Supplementary Method Section 1.6). Likewise, we evaluated the uncertainty of carbon footprint for solar, wind, nuclear, and hydropower on mitigation potential (Supplementary Method Section 1.10 and Supplementary Table 7).

Feasibility of mitigation options

Based on the scenario setting for reducing energy and CO₂ emissions, we further analyzed the feasibility of mitigation options. First, we evaluated the feasibility of drip irrigation and low-carbon electricity, as well as the potential contribution of drip and low-carbon electricity. The feasibility and potential contribution of drip irrigation and low-carbon electricity can be calculated using Eqs. (6) – (9):

$$F_{\text{Drip}} = \frac{IWC_{\text{Drip}}}{IWC_{\text{Total}}} - \text{Drip}_{\text{Cur}} \quad (6)$$

$$F_{\text{Low}} = \text{Low}_{2050} - \text{Drip}_{\text{Cur}} \quad (7)$$

$$C_{\text{Drip}} = \frac{F_{\text{Drip}}}{1 - \text{Drip}_{\text{Cur}}} \times C_{\text{DripS}} \quad (8)$$

$$C_{\text{Low}} = \frac{F_{\text{Low}}}{1 - \text{Low}_{\text{Cur}}} \times C_{\text{LowS}} \quad (9)$$

where F_{Drip} is the feasibility of drip irrigation; IWC_{Drip} is the irrigation water consumption of crops that can adopt drip irrigation (Supplementary Table 6); IWC_{Total} is the total irrigation water consumption for 26 crops; Drip_{Cur} is the current ratio of drip. In this study, the irrigation water consumption of 26 crops from 2000–2010 is calculated based on the WATNEEDS model⁶³ (Supplementary Method Section 1.7). The F_{Low} is the feasibility of low-carbon electricity; Low_{2050} is the share of low-carbon electricity by 2050³³; Low_{Cur} is the share of low-carbon electricity during 2000–2010. C_{Drip} represents the potential contribution of drip; C_{DripS} represents the contribution of CO₂ emissions reduction under the drip scenario. C_{Low} represents the potential contribution of low-carbon electricity; C_{LowS} represents the average contribution under the electric pumping scenario where electricity comes from wind, solar, nuclear, and hydropower. We used regional (Europe, Asia, Africa, Middle-East, North America, Latin America, Commonwealth of Independent States (CIS), and Pacific) low-carbon electricity targets for 2050, under which current NDC's (Nationally Determined Contributions) emission targets for 2030 can successfully achieve, as well as a continuation of consistent efforts post-2030.

For a combination of low-carbon electricity and drip irrigation, the contribution value of CO₂ emissions reduction can be calculated using Eq. (10):

$$1 - (1 - C_{\text{Drip}}) \times (1 - C_{\text{Low}}) \quad (10)$$

The feasibility of low-carbon electricity is set to 0, when the 2000–2010 national share of low-carbon electricity exceeds the projected regional targets by 2050 (Supplementary Discussion Section 2.3).

Other energy inputs and CO₂ emissions

From the FAOSTAT database¹⁵, we obtained fertilizers (N, P₂O₅, and K₂O) use (kg/ha) and cropland area data for each country during 2000–2010. Cropland areas were used to calculate inputs per hectare. We also obtained machinery (number of tractors, harvesters and threshers) data from the FAOSTAT database during 2000–2005¹⁵. Furthermore, we converted the physical quantities to energy units (GJ/ha) by using time-varying energy conversion factors, which can be found in Pellegrini et al.³⁶. For machinery, we assumed an average lifespan of 20 years with an energy conversion factor of 8.35 GJ/t based on Pellegrini et al.³⁶.

We further converted energy input intensity (GJ/ha) to CO₂ emissions intensity (kg CO₂e/

ha) by using carbon emissions factors from the literature. For the production and transport of N , P_2O_5 , and K_2O fertilizers, we used the regional (Western Europe, Eastern Europe, Central and South America, Asia, Australia, New Zealand, and global average for the rest of the countries) emission factors ($kg\ CO_2e/kg$)⁶⁴. Furthermore, we used the regional (Africa, East Asia, Europe, Latin America, North America, Oceania, South Asia, CIS, and global average for the rest of the countries) emission factors for N fertilizers use (direct soil emissions)⁶⁵. For machinery, we used an average emission factor of $95\ kg\ CO_2/GJ$ for the three machineries^{66,67} (Supplementary Method Section 1.9). Due to the lack of information on the types and corresponding proportions of fuel consumed by machinery, we assumed that the fuel consumed by these three kinds of machinery is mainly derived from liquefied petroleum gas, motor gasoline, and gas diesel oils, which emit CO_2 , CH_4 , and N_2O , and used average emission factor for the three fuels from the IPCC⁶⁸. Then, we used the total cropland area from FAOSTAT15 to estimate total energy inputs and GHG emissions from fertilizers, machinery and fuel during 2000–2010. Due to the lack of reliable data for pesticides⁶⁹, our analysis did not consider the energy input of pesticides.

Caveats

The proportion of surface water and groundwater plays a crucial role in accurately estimating global energy consumption and CO_2 emission for irrigation. In this study, the global average annual irrigation water withdrawals were $2588\ km^3$ during 2000–2010, which agrees with the results ($2673\ km^3$ in 2012) reported by FAO's AQUASTAT⁴⁷. However, because the irrigation water sources proportion data provided by Siebert et al⁵⁰. and irrigation water withdrawal data provided by Huang et al⁵¹. do not completely match spatially; only $2451\ km^3$ of water are involved in the estimation of energy and CO_2 emissions. Therefore, the results in our study are a lower-bound estimate of CO_2 emissions from irrigation.

Due to the lack of country-level information on irrigation pumps, we used the proportion of the total irrigated area covered by the global grid network as the proportion of the electric pump, and the rest of the irrigated areas that are not connected to the grid used diesel pumps. Although our estimation results are relatively consistent with the results of previous literature surveys in eight countries (Supplementary Fig. 21 and Supplementary Table 3), there are still uncertainties.

When we calculated the mitigation potential of low-carbon electricity to CO_2 emissions, typical values of carbon footprints of solar, wind, nuclear, and hydropower were assumed. However, differences in technology levels between countries and wide ranges of carbon footprints for low-carbon electricity throughout the life cycle led to uncertainties in the mitigation potential of low-carbon electricity on CO_2 emissions of irrigation (Supplementary Table 7). Considering the availability of data, we use regional or fixed conversion factors when estimating energy inputs and corresponding carbon emissions of other farm operations, such as emission factors for the use of liquefied petroleum gas, motor gasoline, and gas-diesel oils, which indirectly affects the proportion of irrigation energy input in the total energy input on farms.

In light of the ambitious renewable energy policies reported at COP28 (28th Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change) aimed at achieving net-zero emissions targets by 2050⁷⁰, our findings may underestimate the potential for carbon emissions reduction from irrigation by 2050. Notably, major consumer of irrigation energy—India, China, Pakistan, and Iran—have not committed to tripling nuclear energy nor increasing renewable power generation capacity threefold by 2030. Consequently, while global carbon emissions from the energy sector are projected to significantly decrease by 2050, reducing carbon emissions from irrigation will necessitate these countries to make greater commitments towards renewable energy adoption. Furthermore, the renewable energy policies outlined at COP28 do not delineate the proportion of low-carbon electricity expected by 2050 for individual countries or continents, hindering precise estimations of the potential reduction in irrigation carbon emissions. Our study offers a framework for evaluating the potential reduction in irrigation-related carbon emissions, enabling updates to our findings as new data becomes available.

Reporting summary

Further information on research design is available in the Nature Portfolio Reporting Summary linked to this article.

Data availability

This work used data collected from a variety of literatures and publicly available sources, which are listed in the main text and Supplementary material. All analyses are based on these collected datasets. Results from all analyses are available in Source data as Excel spread-

sheets alongside the paper. Data for the main results of this study are publicly available from <https://doi.org/10.5281/zenodo.10118986>. Source data are provided with this paper.

Code availability

The data were analyzed with the statistical software MATLAB and Origin. The script is publicly available from <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.25392874.v1>

References:

1. Gleick, P. H., Cooley, H., Morikawa, M., Morrison, J. & Cohen, M. J. The world's water 2008-2009: The biennial report on freshwater resources. Available online at: <https://islandpress.org/books/worlds-water-2008-2009#contents>. Accessed 4th March 2023.
2. Portmann, F. T., Siebert, S. & Döll, P. MIRCA2000-Global monthly irrigated and rainfed crop areas around the year 2000: A new high-resolution data set for agricultural and hydrological modeling. *Glob. Biogeochem. Cycle*. 24, GB1011 (2010).
3. Rosa, L. Adapting agriculture to climate change via sustainable irrigation: Biophysical potentials and feedbacks. *Environ. Res. Lett.* 17, 063008 (2022).
4. Rosa, L. et al. Potential for sustainable irrigation expansion in a 3 C warmer climate. *Proc. Natl. Acad. Sci* 117, 29526-29534 (2020).
5. Liu, Y. et al. Global and regional evaluation of energy for water. *Environ. Sci. Technol.* 50, 9736-9745 (2016).
6. Rosa, L. et al. Energy implications of the 21st century agrarian transition. *Nat. Commun.* 12, 1-9 (2021).
7. Rothausen, S. G. & Conway, D. Greenhouse-gas emissions from energy use in the water sector. *Nat. Clim. Chang.* 1, 210-219 (2011).
8. Rosa, L. & Gabrielli, P. Achieving net-zero emissions in agriculture: a review. *Environ. Res. Lett.* 18, 63002 (2023).
9. Hong, C. et al. Global and regional drivers of land-use emissions in 1961-2017. *Nature*. 589, 554-561 (2021).
10. Tonelli, D., Rosa, L., Gabrielli, P., Parente, A. & Contino, F. Costcompetitive decentralized ammonia fertilizers production can increase food security. *Nat. Food*. In Press. <https://www.Researchsquare.com/article/rs-3392837/v1> (2023).
11. Rosa, L. & Gabrielli, P. Energy and food security implications of transitioning synthetic nitrogen fertilizers to net-zero emissions. *Environ. Res. Lett.* 18, 14008 (2022).
12. Chang, J. et al. Revisiting enteric methane emissions from domestic ruminants and their $\delta^{13}\text{CCH}_4$ source signature. *Nat. Commun.* 10, 1-14 (2019).
13. Crippa, M. et al. Food systems are responsible for a third of global anthropogenic GHG emissions. *Nat. Food*. 2, 198-209 (2021).
14. Li, M. et al. Global food-miles account for nearly 20% of total foodsystems emissions. *Nat. Food*. 3, 445-453 (2022).
15. Food and Agriculture Organization of the United Nations. FAOSTAT database. <http://www.fao.org/faostat/en/> Accessed 4th March 2023. Article <https://doi.org/10.1038/s41467-024-47383-5> *Nature Communications* | (2024) 15:3084 10
16. United Nations Climate Change. National Greenhouse Gas Inventory Sub-missions. Available online at: <https://unfccc.int/ghginventories-annex-i-parties/2023> Accessed 4th March 2023.
17. Yang, Y. et al. Sustainable irrigation and climate feedbacks. *Nat. Food*. 4, 654-663 (2023).
18. Aguilera, E. et al. Methane emissions from artificial waterbodies dominate the carbon footprint of irrigation: a study of transitions in the food-energy-water-climate nexus (Spain, 1900-2014). *Environ. Sci. Technol.* 53, 5091-5101 (2019).
19. Adhya, T. K. et al. Wetting and drying: reducing greenhouse gas emissions and saving water from rice production. Working Paper, Installment 8 of Creating a Sustainable Food Future. (Washington, DC: World Resources Institute, 2015). Available online at <https://files.wri.org/d8/s3fs-public/wetting-drying-reducing-greenhousegas-emissions-saving-water-rice-production.pdf> Accessed 4th March 2023.
20. Kuang, W., Gao, X., Tenuta, M. & Zeng, F. A global meta-analysis of nitrous oxide emission from drip-irrigated cropping system. *Glob. Change Biol.* 27, 3244-3256 (2021).

21. Zou, X. *et al.* Greenhouse gas emissions from agricultural irrigation in China. *Mitig. Adapt. Strateg. Glob. Chang.* 20, 295-315 (2015).
22. Rajan, A., Ghosh, K. & Shah, A. Carbon footprint of India's groundwater irrigation. *Carbon Manag* 11, 265-280 (2020).
23. Daccache, A., Ciurana, J. S., Rodriguez Diaz, J. A. & Knox, J. W. Water and energy footprint of irrigated agriculture in the Mediterranean region. *Environ. Res. Lett.* 9, 124014 (2014).
24. Siyal, A. W. & Gerbens-Leenes, P. W. The water-energy nexus in irrigated agriculture in South Asia: Critical hotspots of irrigation water use, related energy application, and greenhouse gas emissions for wheat, rice, sugarcane, and cotton in Pakistan. *Front. Water.* 4, 941722 (2022).
25. Driscoll, A. W., Conant, R. T., Marston, L. T., Choi, E. & Mueller, N. D. Greenhouse gas emissions from US irrigation pumping and implications for climate-smart irrigation policy. *Nat. Commun.* 15, 675 (2024).
26. Gabrielli, P. *et al.* Net-zero emissions chemical industry in a world of limited resources. *One Earth* 6, 682-704 (2023).
27. Davis, S. J. *et al.* Net-zero emissions energy systems. *Science* 360, eaas 9793 (2018).
28. Jägermeyr, J. *et al.* Water savings potentials of irrigation systems: global simulation of processes and linkages. *Hydrol. Earth Syst. Sci.* 19, 3073-3091 (2015).
29. D'Odorico, P. *et al.* The Global Food-Energy-Water Nexus. *Rev. Geophys.* 56, 456-531 (2018).
30. Wood, W. W. & Hyndman, D. W. Groundwater Depletion: A Significant Unreported Source of Atmospheric Carbon Dioxide. *Earth's Future* 5, 1133-1135 (2017).
31. Rosa, L. *et al.* Closing the yield gap while ensuring water sustainability. *Environ. Res. Lett.* 13, 104002 (2018).
32. Rosa, L., Chiarelli, D. D., Tu, C., Rulli, M. C. & D'Odorico, P. Global unsustainable virtual water flows in agricultural trade. *Environ. Res. Lett.* 14, 114001 (2019).
33. Enerdata. Global energy & climate outlook 2050. <https://enerout-look.enerdata.net/forecast-world-co2-intensity-of-electricity-generation.html> Accessed 4th March 2023.
34. Siebert, S., Henrich, V., Frenken, K. & Burke, J. Update of the digital global map of irrigation areas to version 5. (Rheinische FriedrichWilhelms-Universität, Bonn, Germany and Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Italy, 2013).
35. International Energy Agency (IEA). Net zero by 2050: A roadmap for the global energy sector (2021). Available online at: <https://www.iea.org/events/net-zero-by-2050-a-roadmap-for-the-global-energy-system> Accessed 6th August, 2022.
36. Pellegrini, P. & Fernández, R. J. Crop intensification, land use, and on-farm energy-use efficiency during the worldwide spread of the green revolution. *Proc. Natl. Acad. Sci* 115, 2335-2340 (2018).
37. Mushtaq, S., Maraseni, T. N., Maroulis, J. & Hafeez, M. Energy and water tradeoffs in enhancing food security: A selective international assessment. *Energy Policy* 37, 3635-3644 (2009).
38. Maraseni, T. N., Mushtaq, S. & Reardon-Smith, K. Climate change, water security and the need for integrated policy development: the case of on-farm infrastructure investment in the Australian irrigation sector. *Environ. Res. Lett.* 7, 34006-34012 (2012).
39. Mushtaq, S., Maraseni, T. N. & Reardon-Smith, K. Climate change and water security: Estimating the greenhouse gas costs of achieving water security through investments in modern irrigation technology. *Agric. Syst.* 117, 78-89 (2013).
40. Maraseni, B. T. & Cockfield, G. Including the costs of water and greenhouse gas emissions in a reassessment of the profitability of irrigation. *Agric. Water Manage.* 103, 25-32 (2012).
41. Bundschuh, J. *et al.* Geothermal, wind and solar energy applications in agriculture and aquaculture. (CRC Press, 2017).
42. Maraseni, T., An-Vo, D. A., Mushtaq, S. & Reardon-Smith, K. Carbon smart agriculture: An integrated regional approach offers significant potential to increase profit and resource use efficiency, and reduce emissions. *J. Clean Prod.* 282, 124555 (2020).
43. McCarthy, B. *et al.* Trends in Water Use, Energy Consumption, and Carbon Emissions from Irrigation: Role of Shifting Technologies and Energy Sources. *Environ. Sci. Technol.* 54, 15329-15337 (2020).
44. Smidt, S. J. *et al.* Complex water management in modern agriculture: Trends in the water-energy-food nexus over the High Plains Aquifer. *Sci. Total Environ.* 566, 988-1001 (2016).
45. McDermid, S., Nocco, M. & Lawston-Parker, P. Irrigation in the Earth system. *Nat. Rev. Earth Environ.* 4, 435-453 (2023).

46. Puy, A., Borgonovo, E., Piano, S. L. & Levin, S. Irrigated areas drive irrigation water withdrawals. *Nat. Commun.* 12, 4525 (2021).
47. Food and Agriculture Organization of the United Nations. AQUASTAT database <https://data.apps.fao.org/aquastat> Accessed 12th March 2023.
48. Rosa, L., Chiarelli, D. D., Rulli, M. C., Dell'Angelo, J. & D'Odorico, P. Global agricultural economic water scarcity. *Sci. Adv.* 6, eaaz6031 (2020).
49. Fan, Y., Li, H. & Miguez-Macho, G. Global patterns of groundwater table depth. *Science*. 339, 940–943 (2013).
50. Siebert, S. *et al.* Groundwater use for irrigation—a global inventory. *Hydrol. Earth Syst. Sci.* 14, 1863–1880 (2010).
51. Huang, Z. *et al.* Reconstruction of global gridded monthly sectoral water withdrawals for 1971–2010 and analysis of their spatiotemporal patterns. *Hydrol. Earth Syst. Sci.* 22, 2117–2133 (2018).
52. Dieter, C. A. *et al.* Estimated use of water in the United States in 2015: U.S. Geological Survey Circular 1441. <https://pubs.usgs.gov/circ/1441/circ1441.pdf> (2018). Accessed 10th June 2023.
53. Hanson, B. & Putnam, D. Flood irrigation of alfalfa: how does it behave. In: *Proceedings 34th California Alfalfa & 2004 13–15* (National Alfalfa Symposium, San Diego, CA, 2023) Accessed 8th April 2023.
54. Brown, G. O. The history of the Darcy-Weisbach equation for pipe flow resistance. In *Environmental and Water Resources History*, 34–43 Available online at: [https://doi.org/10.1061/40650\(2003\)4](https://doi.org/10.1061/40650(2003)4) Accessed 4th June 2023.
55. IEA. CO₂ emissions from fuel combustion highlights. (International Energy Agency, 2012).
56. Ritchie, H. & Rosado, P. Electricity mix. *Our World In Data*. Available online at: <https://our-worldindata.org/electricity-mix> Accessed 25th May 2023.
57. Wang, J. *et al.* China's water – energy nexus: greenhouse-gas emissions from groundwater use for agriculture. *Environ. Res. Lett.* 7, 14035 (2012).
58. Döll, P., Müller Schmied, H., Schuh, C., Portmann, F. T. & Eicker, A. Global-scale assessment of groundwater depletion and related groundwater abstractions: Combining hydrological modeling with Article <https://doi.org/10.1038/s41467-024-47383-5> *Nature Communications* | (2024) 15:3084 11 information from well observations and GRACE satellites. *Water Resour. Res.* 50, 5698–5720 (2014).
59. Wada, Y. Modeling Groundwater Depletion at Regional and Global Scales: Present State and Future Prospects. *Surv. Geophys.* 37, 419–451 (2016).
60. Desimone, L. A. Quality of water from domestic wells in principal aquifers of the United States, 1991–2004. (U.S. Geological Survey, 2009).
61. UNECE. Carbon neutrality in the UNECE region: integrated life-cycle assessment of electricity source. (Geneva: United Nations, 2022).
62. Ubierna, M., Santos, C. D. & Mercier-Blais, S. Water Security and Climate Change: Hydropower Reservoir Greenhouse Gas Emissions. (Water Security Under Climate Change, 2022).
63. Chiarelli, D. D. *et al.* The green and blue crop water requirement WATNEEDS model and its global gridded outputs. *Sci. Data*. 7, 273 (2020).
64. FAO. Global Database of GHG Emissions Related to Feed Crops: Methodology. Version 1. *Livestock Environmental Assessment and Performance Partnership*. (FAO, Rome, Italy, 2017).
65. Menegat, S., Ledo, A. & Tirado, R. Greenhouse gas emissions from global production and use of nitrogen synthetic fertilisers in agriculture. *Sci Rep* 12, 14490 (2022).
66. Saunders, C. M., Barber, A. & Taylor, G. J. Food miles-comparative energy/emissions performance of New Zealand's agriculture industry. (Lincoln Univ, Canterbury, New Zealand, 2006).
67. Stout, B. A. *Handbook of energy use for world agriculture*. (Pergamon Press, 1990).
68. Eggleston, H., Buendia, L., Miwa, K., Ngara, T. & Tanabe, K. 2006 IPCC guidelines for national greenhouse gas inventories. (Institute for Global Environmental Strategies Hayama, Japan, 2006).
69. Audsley, E., Stacey, K., Parsons, D. J. & Williams, A. G. Estimation of the greenhouse gas emissions from agricultural pesticide manufacture and use. (Cranfield University Press, 2009).
70. UNFCCC. Summary of global climate action at COP28. (UNFCCC: Dubai, the United Arab Emirates, 2023).

СЕЙСМОЛОГИЯ

Э.М. Муратбеков
Э.У. Казатов
А.П. Скрябин

ОПЫТ ПРОЕКТИРОВАНИЯ АНГАРА ДЛЯ ЛАБОРАТОРИИ ИСПЫТАНИЙ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ, ИЗ ЛЕГКИХ СТАЛЬНЫХ ТОНКОСТЕННЫХ КОНСТРУКЦИЙ

Аннотация: В статье представлен опыт проектирования и реализации прямостенного ангара из легких стальных холодногнутых профилей, предназначенного для лаборатории по исследованию строительных материалов. Освещены ключевые этапы сотрудничества компании *USTA International* и Государственного института сейсмостойкого строительства и проектирования (ГИССИП). Подчеркивается значимость использования современных технологий параметрического моделирования и нормативного регулирования для обеспечения надежности и долговечности конструкций. Приведен анализ ключевых проблем проектирования и эксплуатации быстровозводимых конструкций, а также предложены пути их решения.

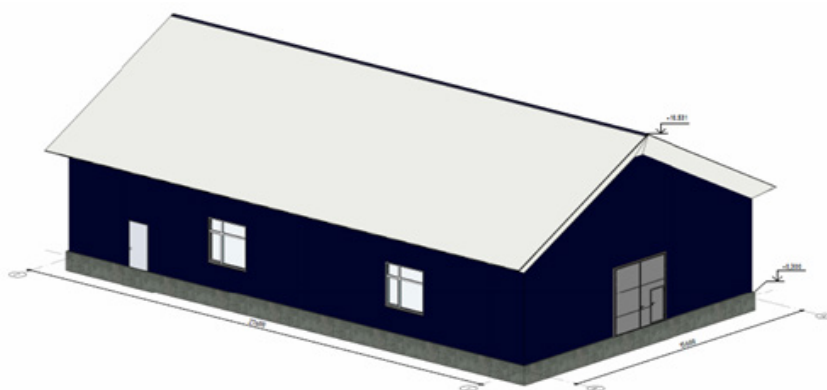
Введение

С учетом стремительного роста населения и интенсивного развития городов Кыргызстана, потребность в ускоренном и экономичном строительстве промышленных объектов становится особенно важной [1]. Традиционные методы возведения производственных и складских зданий часто не соответствуют современным требованиям бизнеса, который нуждается в просторных и эффективных помещениях, готовых к эксплуатации в кратчайшие сроки [2]. В этом контексте особый интерес представляют

легкие быстровозводимые конструкции, способные существенно сократить сроки и затраты на строительство [3].

Такой подход особенно актуален для отдаленных регионов с ограниченной инфраструктурой, где быстрое возведение промышленных объектов способствует поддержке экономического развития и созданию новых рабочих мест. Современные технологии, используемые в создании быстровозводимых конструкций, позволяют не только сократить время строительства, но и существенно повысить качество объектов.

Характеристика объекта

(рис 1) Общий вид на ангар

Конструкция прямостенного ангара предназначена для лаборатории по исследованию строительных материалов. Основу здания составляет металлический каркас, выполненный из холодногнутых профилей

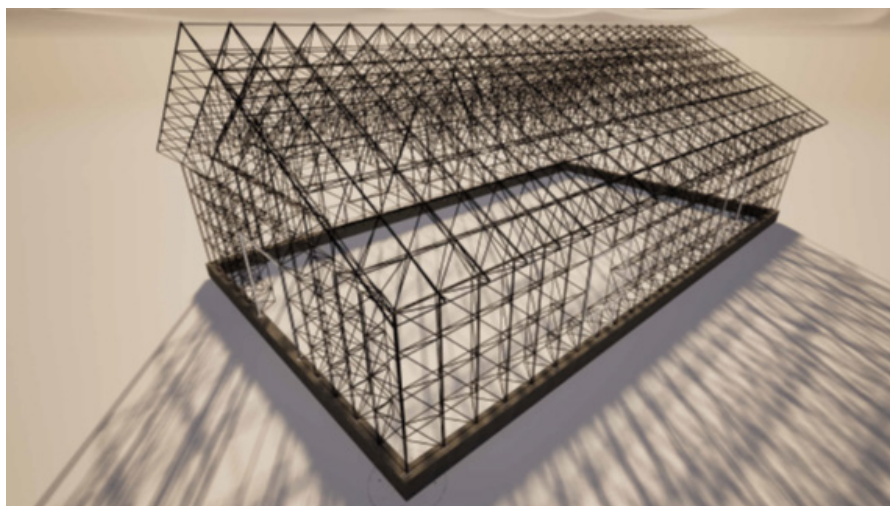
С-образного сечения с толщиной стенок 1,2 мм.

Ангар представляет собой одноэтажное здание площадью 448 м² с высотой до конька крыши 9,5 м. Каркас ангара состоит

из главных несущих рам, расположенных с шагом 3,5 м, которые соединяются горизонтальными и вертикальными связями для обеспечения устойчивости. Для ограждающих конструкций использованы легкие сэндвич-панели, что улучшает теплоизоляцию и снижает нагрузку на несущие элементы.

Фундамент здания монолитный ленточного типа, выполненный из железобетона марки В25 с расчетной толщиной 0,8 м. Основание ангара опирается на плотные грунты с модулем деформации 30,0–35,0 МПа. При проектировании фундамента были учтены все нагрузки, включая статические от собственного веса конструкции и динамические от ветровых и сейсмических воздействий.

Совместная работа USTA International и ГИССИП

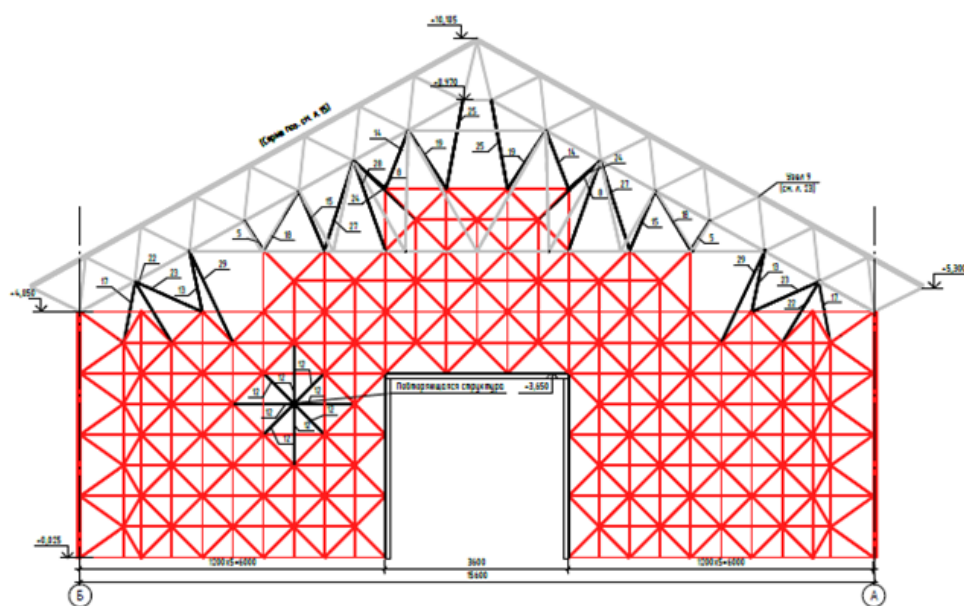
(рис 2) Конструкция ангара

Проектирование и строительство прямостенного ангара для лаборатории по исследованию строительных материалов стали результатом эффективного сотрудничества компании *USTA International* и Государственного института сейсмостойкого строительства и проектирования (ГИССИП). Обе организации тесно взаимодействовали на всех этапах реализации, что позволило добиться высокого качества проектных решений и обеспечить контроль за всеми этапами работы.

Компания *USTA International* взяла на себя разработку проектной документации,

включая рабочие чертежи и необходимые инженерные расчеты для проектирования прямостенной конструкции с использованием холодногнутых С-образных профилей толщиной 1,2 мм.

ГИССИП, в свою очередь, провел испытания узловых соединений конструкции, используя специально разработанные испытательные установки, адаптированные под особенности проекта. Эти установки позволили проверять узлы конструкции под воздействием различных типов нагрузок, включая собственный вес конструкции, а также специальные нагрузки, связанные с сейсмическим воздействием.

(рис 3) Чертеж

Проект ангара предусматривал эксплуатацию в регионе с повышенной сейсмической активностью, что сделало необходимым особое внимание к поведению узловых соединений при сейсмических нагрузках. Для этого были использованы данные, рассчитанные в программном комплексе *ЛИРА САПР 2021*, которые учитывали все возможные воздействия на конструкцию. Результаты испытаний подтвердили соответствие конструкции требованиям сейсмостойкости, установленным в СН КР 20-02:2018 [4].

Одним из ключевых этапов взаимодействия между *USTA International* и ГИССИП стало приведение проектных решений в полное соответствие с действующими национальными нормативами. На основе проведенных испытаний и результатов расчетов были внесены изменения в конструктивные узлы ангара, включая усиление наиболее нагруженных элементов и оптимизацию распределения нагрузок.

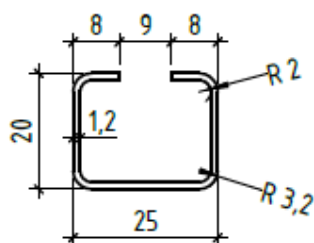
Методы и технологии проектирования

Проектирование прямостенного ангара для лаборатории по исследованию строительных материалов было выполнено с использованием современных методов и технологий, обеспечивающих точность, гибкость и оптимизацию на всех этапах работы.

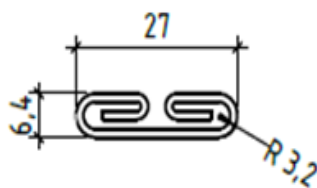
Основной программный комплекс, использованный для создания проектных решений, — Autodesk Inventor. Этот инструмент позволил создать параметрическую модель ангара, которая служила основой для расчетов и проектирования [5]. Моделирование в Autodesk Inventor было основано на параметрическом подходе, что означало, что изменения в одном параметре, например, в размере профиля или узла, автоматически корректировали другие элементы конструкции, которые зависели от этого параметра. Это обеспечивало гибкость в проектировании и позволяло быстро адаптировать модель под изменения в проекте, без необходимости перепроектировать всю систему.

Процесс проектирования включал следующие этапы:

1. Моделирование профилей. В программе был создан 3D-макет конструктивных элементов, таких как холодногнутые профили С-образного сечения. Моделирование профилей включало точное соблюдение геометрии, с учётом всех допусков и стандартов, применяемых в строительной отрасли. Параметрическое моделирование этих профилей позволило легко вносить изменения в их геометрию, если требовалась адаптация к новым условиям или нормативам.

(рис 4) Сеч. профиля

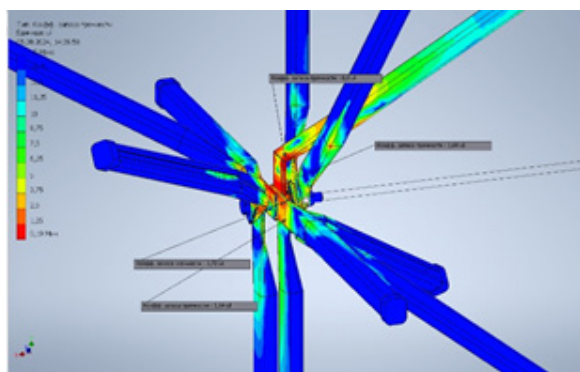
(рис 5) Сеч. профиля 2

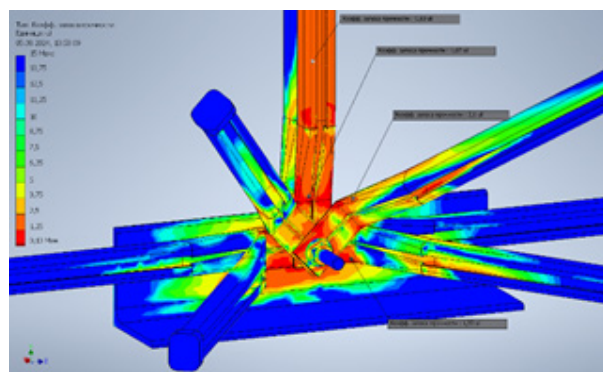
(рис 6) Гнутый профиль

2. Моделирование узловых соединений. Одним из ключевых элементов в проектировании стали узловые соединения между профилями. Для каждого узла был создан параметрический шаблон, который позволил учитывать все изменения в геометрии соединений. Например, изменение угла наклона стен или изменение нагрузки автоматически приводило к корректировке соответствующих соединений, что значительно упростило и ускорило процесс проектирования.

3. Распределение нагрузок. В Autodesk Inventor была проведена первичная оценка распределения нагрузок по узловым соединениям. Это включало расчет сил, действующих на элементы ангара, такие как собственный вес. Каждому элементу конструкции была назначена соответствующая нагрузка, что позволяло точно рассчитать напряжения и деформации. Визуализация этих нагрузок в 3D позволила убедиться в правильности проектных решений и выявить потенциально слабые места конструкции.

(рис 7) Нагружение узла

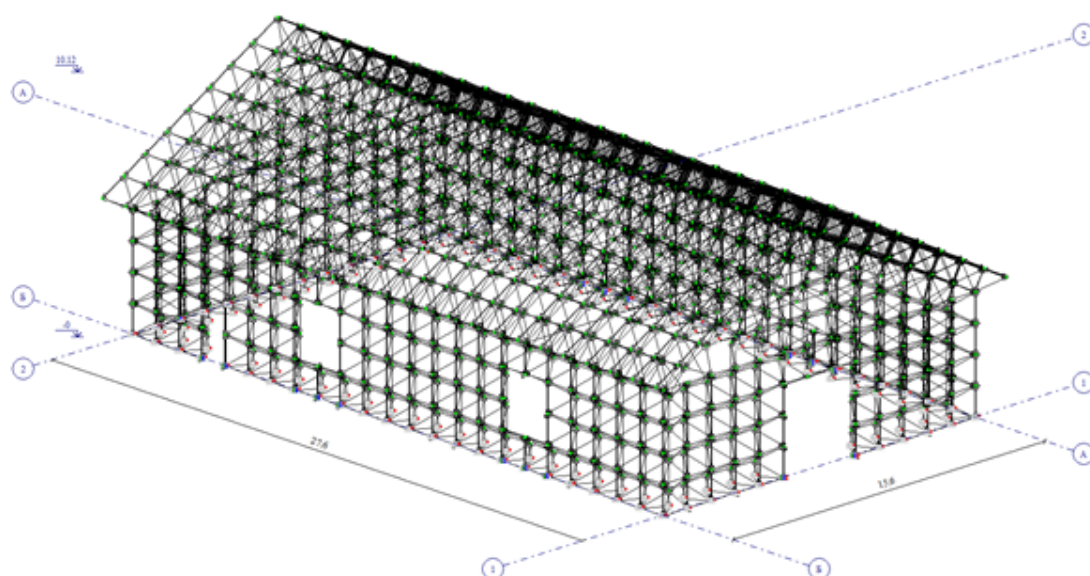

(рис 8) Нагружение опорного узла

Для выполнения более глубоких инженерных расчетов был использован программный комплекс ЛИРА САПР 2021, который позволил смоделировать поведение всей конструкции под воздействием различных нагрузок.

1. Сейсмическое моделирование. С учетом того, что проект ангара предусматривал эксплуатацию в сейсмоактивных районах,

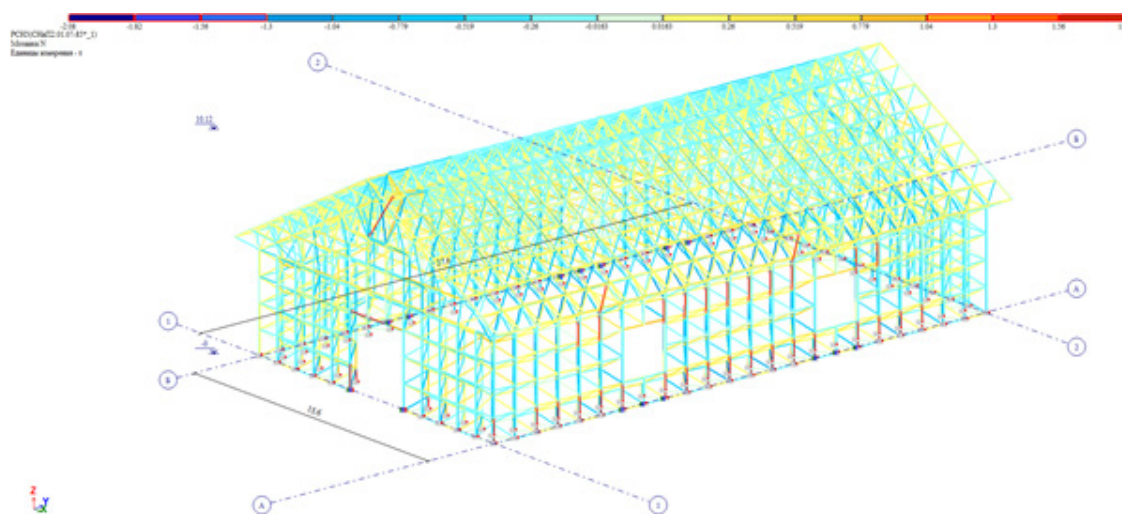
программа ЛИРА САПР использовалась для проведения сейсмического анализа конструкции. В модель были внесены данные о сейсмическом воздействии, полученные с использованием расчетных стандартов для сейсмостойкости, в том числе для регионов с повышенной сейсмичностью. В результате были получены подробные данные о напряжениях, возникающих в узловых соединениях при сейсмических колебаниях.

(рис 9) Расчетная модель

2. Оптимизация нагрузки. ЛИРА САПР позволила провести расчет распределения нагрузок по всей конструкции ангара. В частности, анализировались реакции на ветровые и снеговые нагрузки, а также воз-

действие тяжести самой конструкции. Это позволило оптимизировать проект, перераспределив нагрузки между конструктивными элементами и снизив излишние расчётные значения на узлы.

(рис 10) Максимальные усилия N в стержнях

3. Интеграция результатов с параметрической моделью. Результаты расчетов, полученные в ЛИРА САПР 2021, были интегрированы с параметрической моделью в Autodesk Inventor. Это позволило уточнить и доработать проект, внося коррективы в геометрию узловых соединений и усиление отдельных конструктивных элементов, что обеспечило более высокую прочность и долговечность всего здания.

Испытания узловых соединений

Важнейший этап проекта прямостенного ангара для лаборатории по исследованию строительных материалов — это испытания узловых соединений. Для проверки прочности узловых соединений ГИССИПом были разработаны специализированные испытательные установки, учитывающие особенности геометрии и нагрузок конструкции. Эти установки позволили воспроизводить реаль-

ные условия эксплуатации, включая сейсмические, а также воздействие собственного веса. Каждое узловое соединение прошло серию тестов на прочность, устойчивость и долговечность.

Испытания узлов на сейсмическую активность были приоритетными, так как проект ангара предусматривал его эксплуатацию в сейсмоактивных регионах. Для этого использовались данные, рассчитанные с учетом стандартов СН КР 20-02:2018 [4]. На каждой испытательной установке узлы подвергались постепенному увеличению нагрузки, что позволило выявить предел прочности и деформации в условиях экстремальных нагрузок.

Испытания показали, что узлы, предназначенные для соединения элементов ангара, выдерживают все испытания, включая динамические нагрузки, что подтверждает их соответствие сейсмостойким и нагрузочным требованиям. Эти данные использовались для оптимизации конструкции, улучшения ее сейсмоустойчивости и перераспределения нагрузок между ключевыми элементами.

Заключение: Применение легких стальных тонкостенных конструкций (ЛСТК) в строительстве открывает значительные перспективы для модернизации строительной отрасли Кыргызстана. Проектирование и реализация прямостенного ангара для лаборатории по исследованию строительных материалов продемонстрировали возможно-

сти современных методов проектирования, таких как параметрическое моделирование и цифровые расчеты. Совместная работа *USTA International* и Государственного института сейсмостойкого строительства и проектирования (ГИССИП) показала, что интеграция технологий и строгий контроль качества на всех этапах разработки и строительства позволяет добиться надежности и долговечности конструкций.

Однако успешное внедрение ЛСТК требует значительного совершенствования нормативной базы. Необходима разработка специализированных стандартов, включающих расчетные методики, типовые проектные решения и рекомендации по эксплуатации ЛСТК в сейсмоактивных регионах.

Реализация данного проекта стала примером того, как современные подходы могут быть адаптированы к локальным условиям, обеспечивая высокие эксплуатационные характеристики и соответствие международным стандартам. Этот опыт подчеркивает необходимость дальнейшего развития технологий ЛСТК в Кыргызстане, что будет способствовать росту конкурентоспособности национальной строительной отрасли, созданию энергоэффективных зданий и сокращению сроков реализации крупных проектов.

Строительство на основе ЛСТК закладывает прочный фундамент для устойчивого развития инфраструктуры, поддерживая современные тенденции цифровизации и инновационного подхода к проектированию и строительству.

Литература:

1. Анализ демографической ситуации в Кыргызстане: обновление 2020 г. — Бишкек: ООН в Кыргызстане, 2020. — 75 с.
2. **Аннагелдийев Н., Ялкапова М., Акмаммедов Ч.** Эволюция строительных стандартов: от традиционных норм к современным требованиям устойчивости // Вестник науки. 2024. №9 (78). С. 440–443. ISSN 2712-8849.
3. **Аннагелдийев Н., Ялкапова М., Акмаммедов Ч.** Техничко-экономические аспекты применения технологии ЛСТК при реконструкции зданий гражданского и сельскохозяйственного назначения // Фундаментальные исследования. — 2015. — №12. — С. 82–85.
4. СН КР 20-02:2018. Сейсмическое строительство. — Бишкек: Министерство архитектуры и строительства Кыргызской Республики, 2018. — 56 с.
5. **Григорьев А.П., Мельников С.К.** Параметрическое моделирование конструкций // Промышленное строительство. — 2020. — №1. — С. 28–33. — ISSN 1234-5678.

ТАРЫХ ИСТОРИЯ HISTORY

УДК: 93/94 (575.2) (04)

Ботобаев Каныбек Калбаевич,
«Кыргызмамжердолбоорлоо» мамлекеттик ишканасы, директордун орун басары
Нишанова Разия Абдунабиевна
КР УИАнын Б.Джамгерчинов атындагы Тарых археология жана этнология институнун илимий кызматкери, изденүүчү

**1926-ЖЫЛДЫН 29-ЯНВАРЫНДА ТҮЗҮЛГӨН
 ПАРИТЕТТИК КОМИССИЯНЫН АТКАРГАН ИШТЕРИ ЖӨНҮНДӨ**

Ботобаев Каныбек Калбаевич,
Государственное предприятие «Кыргызгипрозем», заместитель директора
Нишанова Разия Абдунабиевна
*Научный сотрудник Института истории, археологии и этнологии
 им.Б.Джамгерчинова НАН КР*

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРИТЕТНОЙ КОМИССИИ, СОЗДАННОЙ 29 ЯНВАРЯ 1926 ГОДА

Botobaev Kanybek Kalbaevich,
State enterprise "Kyrgyz state and design institute for land management", deputy director
Nishanova Razia Abdunabievna
*Researcher at the Institute of History, Archeology and Etnology
 named after B.Dzhamgerchinov
 of the National Academy of the Kyrgyz Republic. Aspirate*

ON THE ACTIVITIES OF THE PARITY COMMISSION, CREATED ON JANUARY 29, 1926

Аннотация. Макалада СССР борбордук аткаруу комитетинин 1926-жылдын 29-январындагы токтому менен түзүлгөн паритеттик комиссиянын аткарган иштери тиешелүү архивтик материалдардын негизинде талдоого алынган. Автор, РСФСР, ТССР жана УзССРдин ортосундагы чек араны Бүткүл Россиялык борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун 1925-жылдын 5-майындагы №62 токтому менен бекиткенден кийин эле бул чек ара жазуусунун көптөгөн пункттары боюнча Союздук республикалар менен автономдук республикалардын жана областардын өкмөттөрүнүн арасында талаш-тартыштар күч алып кеткенин белгилейт. СССР борбордук аткаруу комитетинин 1926-жылдын 29-январындагы токтому менен бул талаш-тартыштарды жөнгө салуу үчүн Паритеттик комиссия түзүлүп, төрагасы болуп Д.И. Петровский дайындалат. Паритеттик комиссия тарабынан жалпысынан 45тен ашык маселе каралган. Комиссиянын алдында түзүлгөн Техникалык комиссиянын курамында 1924-1925-жылдары Кыргыз Автономиялуу Областынын көптөгөн жерлерин Өзбек ССРине өткөзүп беришке түздөн-түз катышы бар адамдар болгонун белгилейт. Паритеттик комиссиянын конструктивтүү иштебегенин конкреттүү мисалдарда көрсөтүп кетет. Жалпысынан кыргыз тарап 24 участок боюнча өзүнүн дооматтарын койгон болсо, анын ичинен болгону 6 участок гана кыргыздардын пайдасына чечилген. Калган 18 участок боюнча комиссия Кыргызстандын кызыкчылыгына каршы чечим кабыл алган. Ошол эле убакта Өзбек ССРи тарабынан 7 участок боюнча доомат койулган болсо, анын ичинен 5 участок Өзбек ССРинин пайдасына чечилген. Паритеттик комиссия тарабынан акыйкатсыз чечимдер кабыл алынгандыгына байланыштуу, комиссиянын ишинин жыйынтыгы 1926-жылдын күз айларында араң каралган. Паритеттик комиссиянын ишине Кыргыз Автономиялуу Областынын борбордук аткаруу комитети 1926-жылдын 25-апрелинде эле биринчилерден болуп каршы пикирлерин билдирген.

Негизги сөздөр: чек ара, область, автономия, Паритеттик комиссия, техникалык комиссия, участок, Совет бийлиги, аткаруу комитети.

Аннотация. В статье проанализирована работа паритетной комиссии, созданной постановлением ЦИК СССР от 29 января 1926 года, на основе соответствующих архивных материалов. Автор отмечает, что уже после утверждения границы между РСФСР, ТССР и УзССР

постановлением Президиума Всероссийского Центрального Исполнительного комитета от 5 мая 1925 года № 62 по многим пунктам данной границы разгорелись споры между союзными республиками и правительствами автономных республик и областей. Постановлением ЦИК СССР от 29 января 1926 года для урегулирования этих споров была создана паритетная комиссия, председателем которой стал Д.И. Петровский. Всего паритетной комиссией было рассмотрено более 45 вопросов. В состав созданной при паритетной комиссии технической комиссии вошли лица, непосредственно причастные к передаче в 1924-1925 годах многих земель Киргизской автономной области в состав Узбекской ССР. На конкретных примерах приводится, что паритетная комиссия конструктивно не работала. В общей сложности кыргызская сторона предъявила свои претензии по 24 участкам, из которых только 6 были решены в пользу кыргызов. По оставшимся 18 участкам комиссия приняла решение против интересов Кыргызстана. В то же время Узбекская ССР предъявила претензии по 7 участкам, из которых 5 были решены в пользу Узбекской ССР. Из-за несправедливых решений, принятых паритетной комиссией, результаты работы комиссии были рассмотрены только осенью 1926 года. Уже 25 апреля 1926 года Центральный Исполнительный комитет Киргизской автономной области одним из первых высказал возражения против принятых решений Паритетной комиссии.

Ключевые слова: граница, область, автономия, паритетная комиссия, техническая комиссия, участок, советская власть, исполнительный комитет.

Astract. The article analyzes the work of the parity commission, established by the resolution of the Central Executive Committee of the USSR dated January 29, 1926, on the basis of relevant archival materials. The author notes that after the approval of the border between the RSFSR, the TSR and the UZSSR by Resolution No. 62 of the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee dated May 5, 1925, disputes broke out between the Union republics and the governments of autonomous republics and regions on many points of this border. By a resolution of the Central Executive Committee of the USSR dated January 29, 1926, a parity commission was established to settle these disputes, which was chaired by D.I. Petrovsky. In total, the parity commission considered more than 45 issues. The technical commission established under the parity commission included persons directly involved in the transfer of many lands of the Kyrgyz Autonomous Region to the Uzbek SSR in 1924-1925. Specific examples show that the parity commission did not work constructively. In total, the Kyrgyz side presented its claims on 24 sites, of which only 6 were resolved in favor of the Kyrgyz. For the remaining 18 sites, the commission made a decision against the interests of Kyrgyzstan. At the same time, the Uzbek SSR filed claims on 7 sites, of which 5 were resolved in favor of the Uzbek SSR. Due to unfair decisions made by the parity commission, the results of the commission's work were considered only in the autumn of 1926. Already on April 25, 1926, the Central Executive Committee of the Kyrgyz Autonomous Region was one of the first to object to the decisions of the Parity Commission.

Key words: border, region, autonomy, parity commission, technical commission, site, Soviet government, executive committee.

РСФСР, ТССР жана УзССРдин ортосундагы чек араны Бүткүл Россиялык борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун 1925-жылдын 5-майындагы №62 токтому менен бекиткенден кийин, бул чек ара жазуусунун көптөгөн пункттары боюнча Союздук республикалар менен автономдук республикалардын жана областардын өкмөттөрүнүн арасында талаш-тартыштар күч алып кеткен [1].

Кыска убакыттын ичинде эле, белгисиз себептер менен волостордун же аймактардын кошуна мамлекеттин курамына кирип калганы тууралуу жаңы түзүлгөн республикалардан жана автономиялык областтардан 50 ашык арыздар Бүткүл Россиялык

борбордук аткаруу комитетине жана СССР борбордук аткаруу комитетине келип түшкөн.

Ошолордун катарында Кыргыз Автономиялуу Областынын аткаруу комитети (төрагасы А. Орозбеков) Кыргыз Автономиялуу Области менен Өзбек ССРинин ортосундагы республикалар аралык чек аранын 16 участогу боюнча өзүнүн көз карашын билдирген. Анын ичинен 8 участокту улуттук курамына карата, ал эми 8 участокту экономикалык көз караш боюнча Кыргыз Автономиялуу Областынын курамына кошуу зарыл экендигин белгилеп кеткен. Катта Бүткүл Россиялык борбордук аткаруу комитетинин Президиуму тарабынан 1925-

жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргызстан менен Өзбекистандын ортосундагы чек ара сызыгы Кыргыз элинин кызыкчылыгына толук жооп бербестигин баса белгилеп, ушуга байланыштуу СССР Конституциясынын 2-беренесине ылайык, бул чек ара сызыгына тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү талап кылган [2].

Орто-Азия Жоюу Комитети тарабынан даярдалган республикалар аралык чек арага баардык жаңы түзүлгөн республикалар нааразы экендигин эске алып, бирок ошол эле мезгилде пахта өндүргөн Өзбек ССРине тиешелүү участокторду кошуп берүү менен республикалар аралык чек араны бекемдөө максатында, СССР борбордук аткаруу комитети 1926-жылдын 29-январында паритеттик комиссия түзүү боюнча чечим кабыл алган.

РСФСР менен Өзбек ССРинин ортосундагы чек ара маселелерин жөнгө салуу үчүн түзүлгөн Паритеттик комиссиянын төрагасы болуп Д.И. Петровский дайындалат. Паритеттик Комиссиянын курамы 3 адамдан турган: төрагасы - Д.И.Петровский, мүчөлөрү: РСФСР (КАО)дин атынан Мурза-Галиев М. жана Өзбек ССРинин атынан Сеид-Али-Ходжаев. Бул паритеттик комиссия 1926-жылдын февраль-март айларында Кыргыз Автономиялуу Областы менен Өзбек ССРинин ортосундагы чек ара маселелерин айрым участокторун жеринде барып көрүп, калгандарын жергиликтүү адистерден түзүлгөн техникалык комиссия тарабынан даярдаган материалдардын негизинде тактап чыгышкан [3].

Паритеттик комиссиянын ишине Кыргыз-Автономиялуу Областынын атынан Зулфибаев Д., КАОну райондоштуруу комиссиясынын төрагасы Дублицкий жана Орто-Азиядагы Кыргызстандын өкүлү-Рафиковтор катышышкан.

Мындан бөлөк Борбордук Статистика Башкармалыгынан-Васильев, Орто-Азияны райондоштуруу боюнча комиссиянын төрагасынын орун басары - Магидович, Орто-Азиядагы Казакстандын өкүлү - Романов, Орто-Азиядагы Казакстандын ыйгарым укуктуу өкүлү-Хурганев, Упол СТОдон-профессор Шлегельдер катышышкан.

Паритеттик Комиссия тарабынан жалпысынан 45тен ашык маселе каралган.

Кыска убакыттын ичинде Комиссия баардык талаш болгон айылдарга, волосторго барып, жеринде маселени чечүүгө мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Негизинен улуттар аралык чыр-чатак болгон, талаш

участоко коюлган дооматтарды негиздеген материалдары жетишсиз болгон участокторго гана барышып, жеринде тактоо иштерин жүргүзө алышкан.

Мындай участоктордун катарына, батышта кыргыз-казактар менен түркмөндөрдүн ортосундагы Кара-Бугаздагы жер тилкеси, кара-кыргыздар менен өзбектердин ортосундагы талаш болгон Ходжент уездинин түштүк тарабындагы жерлер жана Фергана өрөөнүнүн чыгыш тарабында жайгашкан бир катар волосттор кирген.

Комиссиянын ишинин жүрүшүндө арыз берген жактар өздөрүнүн койгон маселелеринин кээ бирлерин кайтарып алган учурлар да болгон.

Жерлердин пайдалануу чектерин тактоо, жайыт, суу маселелерин жөнгө салуу жана картографиялык материалдар менен иштөө үчүн, Паритеттик комиссия өзүнүн алдында техникалык комиссия түзгөн. Техникалык комиссиянын курамында Магидович (техкомиссиянын төрагасы), Васильев, Шлегель, Дублицкий жана башка жергиликтүү адистер болушкан.

1924-1925-жылдары булар Орто-Азияны Жоюу комитетинин алдындагы чек араларды тактоо боюнча комиссиянын да активдүү мүчөлөрү болушуп, убагында Кыргыз Автономиялуу Областынын көптөгөн жерлерин Өзбек ССРине өткөзүп беришке түздөн-түз катышы бар адамдар эле.

Албетте, бул адистер паритеттик комиссиянын ишинде өздөрүнүн баштагы жасаган иштерин коргоп, оңу келсе андан ары улантышкан деп айтсак жаңылышпайбыз. Паритеттик комиссиянын чечимдеринин көпчүлүгү ушул техникалык топтун даярдаган аргументтеринин негизинде кабыл алынган.

Жалпысынан Петровский жетектеген паритеттик комиссия 15 протокол түзгөн анын ичинен Кыргыз Автономиялуу Областына тиешелүүсү 9 протокол. Тогуз протоколдун беш протоколу паритеттик комиссия тарабынан талаа-изилдөө иштерин жүргүзүп жаткан мезгилде түзүлгөн. Бул протоколдордо комиссиянын аткарган иштери кыскача белгиленип, кабыл алган чечимдери негизинен айтылган ой-пикирлерди эске алуу менен чектелген.

1926-жылдын 12-мартында Самарканд шаарында паритеттик комиссиянын кезектеги жетинчи отуруму болуп, күн тартибиндеги маселе боюнча биринчилерден болуп Кыргыз Автономиялуу Областынын

Өзбек ССРине койгон дооматтарын угушкан. Кыргыз Автономиялуу Областынын өкүлү Рафиков өзүнүн сөзүндө, областын аткаруу комитети тарабынан даярдалган Өзбек ССРине болгон 20 дан ашык дооматтарга кеңири токтолуп өткөн. Комиссия мүчөлөрү тарабынан айтылган дооматтар эске алынган. Күн тартибинин андан кийинки маселесинде, комиссия мүчөлөрү Фергана өрөөнүнө барып, талаш участоктор менен жеринде таанышып чыгууну туура деп табышкан. Жыйынтыгында паритеттик комиссиянын отурумунун №7 протоколу түзүлгөн [4].

Паритеттик комиссиянын мүчөлөрү жергиликтүү бийликтин өкүлдөрүнүн коштоосу менен 1926-жылдын 14-мартында Кыргыз Автономиялуу Областынын Жалал-Абад округунун борбору болгон Жалал-Абад шаарына келишкен. Комиссиянын кезектеги отуруму Жалал-Абад шаарында, 1926-жылдын 15- мартында эртең мененки саат 9да башталып, Жалал-Абад округдук аткаруу комитетинин төрагасы Ашуров, Жалал-Абад, Ханабад, Айым волостору жана Сузак айылдык коомчулугу боюнча чек ара маселелери жана эки тараптын бири-бирине койгон дооматтары боюнча кеңири маалымат берген. Комиссия мүчөлөрү тарабынан айтылган дооматтар эске алынып, маселе менен жерине барып таанышуу үчүн комиссия Сузак айылына барышкан [5].

Паритеттик комиссиянын төрагасы Д.И.Петровскийдин сунушу менен Сузак айылында элдик жыйын өткөзүлүп, Комиссия тарабынан баардык айтылган ойпикирлер эске алынып, андан ары Ханабад волостунун Бегават айылында жолугушуу болгон [6].

Д.И.Петровскийдин сунушу менен комиссиянын Бегават айылындагы жергиликтүү бийликтин өкүлдөрү менен жолугушуусу 1926-жылдын 15-мартында кечинде болуп, аягында Петровский, Мурза-Галиев жана Сеид-Али-Ходжаевдер жергиликтүү бийлик өкүлдөрүн катыштырбастан айылдын бир канча үйүнө кирип, кайсы тарапта калышын билүү үчүн сурамжылоо иштерин жүргүзүшкөн [7].

Айымкыштагы комиссия 1926-жылдын 16-мартында түшкө чен келишкен. Жергиликтүү бийлик өкүлдөрү, “Кошчу” бирикмесинин жана айыл чарба кооперативинин өкүлдөрү чакырылып, суроо-жооп жүргүзүлгөн. Ошондой эле Петровский, Айым волостун Өзбекистанга кошуу боюнча арыз менен Москва шаарына

барган өкүлчүлүктү да чогулушка чакырып, алардын ойлорун уккан.

Жыйынтыгында чакырылгандардын ойпикирин жана Мурза-Галиев менен Васильевтин докладдын эске алып, комиссия Бакса-Исфана волостуна жөнөп кеткен [8].

Паритеттик Комиссия Бакса-Исфана волостунун Сүлүктү айылына 1926-жылдын 17-мартында түштөн кийин келген. Д.И.Петровскийдин сунушу боюнча комиссиянын отурумуна жергиликтүү бийлик өкүлдөрү чакырылып, суроо-жооп жүргүзүлгөн. Аягында жергиликтүү бийлик өкүлдөрүн катыштырбастан, жергиликтүү жашоочулардын кайсыл тарапта калышын билүү үчүн айылда сурамжылоо иштерин жүргүзүшкөн [9].

1926-жылдын 19-мартында Паритеттик комиссиянын мүчөлөрү жана республикалардын, областардын өкүлдөрү Самарканд шаарына кайтып келишип, 20-мартта Самарканд шаарында Паритеттик комиссиянын кезектеги отуруму болуп, 18 маселе каралган.

Отурумда Өзбек Республикасынын Кыргыз Автономиялуу Областынын Жалал-Абад округуна караштуу Ак-Коргон жана Баястан айылдык коомчулуктары боюнча койгон дооматтары каралып, бул айылдык коомчулуктарынын баардык айылдары жана тиешелүү жерлери менен Өзбекистанга өткөзүп берүү жөнүндө чечим кабыл алган.

Паритеттик комиссиянын конструктивдүү иштебегенин ушул жерден көрсөк болот. Анткени, кыргыз тарап Варзык, Заркент айылдарын Кыргыз Автономиялуу Областына жанаша жайгашканын жана экономикалык борбор болуп берээрин негиздеп суранганда комиссия ал жердин улуттук курамына карап эле кыргыздардын өтүнүчүнө каршы чечим кабыл алып койгон.

Ал эми бул жерде Өзбекистанга жанаша жайгашканын жана экономикалык жагына басым жасап, кыргыздар жашаган Баястан, Ак-Коргон айылдык коомчулуктарын Өзбек ССРине кошуу жөнүндө акыйкатсыз чечим кабыл алынган.

Ушул эле отурумда Кыргыз Автономиялуу Областынын Өзбек Республикасынын Наманган уездине караштуу Варзык волостунун Варзык айылы боюнча койгон дооматы каралган. Кыргыз тарап, Варзык айылы Кыргыз Автономиялуу Областы менен чектеш жайгашкан жана экономикалык жактан кыргыздардын Чаткал жана Кутлук-Сейит волостору менен тыгыз байланышкан, эки волостун эл-

дери соода-сатыкты Варзык айылындагы базарда жүргүзүшөт, ошондуктан келечекте Варзык айылы Чаткал жана Кутлук-Сейит волосторунун өнүгүшү үчүн экономикалык борбор болуп берет деген ой менен Кыргызстандын аймагына калтырууну сунушташкан.

Бирок, Комиссия республикалар аралык чек ара элдердин экономикалык, соода-сатык мамилелерине терс таасир этпесин жана улуту боюнча Өзбек Республикасына таандык экендигин баса белгилеп, кыргыз тараптын дооматын четке каккан. Ушуга окшогон эле акыйкатсыз чечимди Комиссия, Кыргыз Автономиялуу Областынын Өзбек Республикасынын Наманган уездине караштуу Нанай волостунун Заркент айылы боюнча койгон дооматы боюнча да кабыл алган. Кыргыз тарап, Заркент айылы Кыргыз Автономиялуу Областы менен чектеш жайгашып, экономикалык жактан кыргыздардын волостору менен тыгыз байланышканын, элдери соода-сатыкты Заркен айылындагы базарда жүргүзүшөрүн эске алып, келечекте Заркент айылы экономикалык борбор болуп берет деген ой менен жана Заркент айылынын түндүк тарабында жайгашкан Өзбек ССРинин Нанай, Мамай жана Чаласарт айылдары Кыргыз Автономиялуу Областынын аймагына шынаа болуп кирип, республикалар ортосунда түзүлгөн туташ эместиктерди (череполюсица) жоюу максатында Заркент айылын кыргызстандын аймагында калтырууну сунушташкан.

Техникалык комиссиянын берген туура эмес корутундусунун негизинде Паритеттик комиссия кыргыз тараптын дооматын четке каккан. Отурумдун жүрүшүндө Өзбекстандын Кыргыз Автономиялуу Областынын Ош волостуна жана Ош шаарына болгон дооматтары каралган.

Бул маселени чечүүдө Комиссия, улутуна карата бөлүштүрүү принцибин эске албастан, негизинен саясий жана экономикалык кызыкчылыктар боюнча чечим кабыл алып, кыргыз тараптын пикирине колдоо көрсөткөн. Анткени, Паритеттик комиссиянын төрагасы докладында, Ош шаары - КАОына өткөн Фергана өрөөнүнүн тоолуу аймактары үчүн соода-сатык жана административтик борбор боло ала турган жалгыз шаар. Шаар Ак-Буура дарыясынын төмөнкү агымында жайгашып, бул дарыянын бассейнинде жайгашкан кыргыздардын волостору менен ирригациялык жактан

тыгыз байланышта. Ош шаары тогуз жолдун тоомунда жайгашып, бул жерден Ош уездинин баардык волосторуна жана Алай өрөөнүнө барчуу жолдор башталат деп акыйкат белгилеп кеткен [13].

Бул шаарды Өзбекистанга берсе кыргыздар эбегейсиз аймакта чакан айылдары менен кошту-колоттордо чачыранды болуп кетмек.

Ош волостун картографиялык материалдардын жана статистикалык маалыматтардын негизинде тактап көргөндө, волость Ош шаары менен тыгыз, аралашып жайгашканы жана волостун жерлерин Ош шаарынын эле элдери пайдаланаары такталган. Жашаган элдердин курамын карап көргөндө ошол эле Ош шаарынын элдери жайында волостко, ал эми кыш мезгилинде шаарга келип жашаары аныкталган.

Ошондуктан Паритеттик комиссия Ош волостун Ош шаарынан бөлүп кароого болбойт деген чечим кабыл алып, Ош шаарын жана Ош волостун Кыргыз Автономиялуу Областынын курамында калтыруу жөнүндө акыйкат чечим кабыл алган.

Ушул эле отурумда Кыргыз Автономиялуу Областынын Өзбек

ССРинин Фергана уездине караштуу Аувадь волостунун Үч-Коргон айылы, Чимион волостунун Вуадиль жана Чимион айылдары боюнча койгон дооматтары каралган.

Кыргыз Автономиялуу Областы өзүнүн койгон дооматтарын төмөндөгүлөр менен негиздеген: а) Кошуна жашаган кыргыздардын турмуш-тиричилиги ушул айылдар менен тыгыз байланышта. Келечекте айланасындагы кыргыз волосторуна жакшы экономикалык борбор болуп бере алат. б) Бул айылдарда өзбектер эмес тажик улутундагы элдер жашашат. Ал эми Чимион айылында кыргыздар да көпчүлүктү түзүшөт. в) Чек ара сызыгы бир топ түздөлүп калмак.

Паритеттик Комиссия техникалык комиссиянын берген туура эмес маалыматтарынын негизинде Үч-Коргон, Вуадиль жана Чимион айылдарын Кыргыз Автономиялуу Областынын курамына кошконго болбойт деген акыйкатсыз чечим кабыл алган.

Паритеттик комиссиянын бул жолку отурумунда кыргыз тарап койгон дооматтардын бири дагы кыргызстандын пайдасына чечилген эмес. Ал эми Өзбекстандын курамына Кыргыз Автономиялуу Областынын Ак-Коргон жана Баястан айылдык коомчулуктары өткөзүлүп берилген [10].

Паритеттик комиссиянын кезектеги отуруму Самарканд шаарында 1926-жылдын 21-мартында болуп, Кыргыз Автономиялуу Областы менен Өзбек ССРинин ортосундагы чек ара маселелерине тиешелүү 7 маселе каралган.

Техникалык комиссияга берилген тапшырмалар боюнча отчеттор угулуп, жыйынтыгында участоктор боюнча паритеттик комиссиянын чечимдери кабыл алынган.

Кыргыз Автономиялуу Областынын Өзбек Республикасынын Ташкент уездине караштуу Бетегели-Койташ участогун койгон дооматы каралган.

Кыргыз тарап, Чаткал аймагында кардын көп жааганына байланыштуу, Чаткал волостунун элдеринин малы кыш мезгилинде Ангрен дарыясынын төрүн кышкы жайыт катары пайдаланып келет, ошондуктан Бетегели-Койташ участогу Кыргызстандын аймагына кириши керек деген доомат койгон. Бул отурумда Паритеттик комиссия, Бетегели-Койташ участогунда чек араны жерлерди пайдалануу чектери менен өткөзсө болот деген чечим кабыл алган. Бирок, кийинки отурумда Техникалык комиссия, Ангрен дарыясынын бассейнин кыргыз тарапка берсе, бул аймакта суу чарбасын башкарууга терс таасирин тийгизип калышы мүмкүн деген тастыкталбаган аргументтерди бергендиктен, Паритеттик Комиссия Кыргыз Автономиялуу Областынын дооматын четке каккан.

Кассансай дарыясынын жээгинде жайгашкан Уртукай аймагын Чаткал жана Багыш волосторунун элдери биргелешип пайдаланып келишкен, ошондуктан Уртукай аймагын Кыргызстандын курамына кошуу керек деген кыргыз тараптын дооматындагы, Техникалык комиссиянын берген так эмес маалыматынын негизинде эле, четке каккан [14].

Кыргыз тарап, Наманган уездинин Үч-Коргон темир жол станциясы кошуна жайгашкан кыргыз волосторуна келечекте экономикалык борбор болоорун, бул волостордун элдери Үч-Коргон темир жол станциясы менен күнүмдүк тиричилиги менен да тыгыз байланышта экенин эске алып, станцияны Кыргыз Автономиялуу Областынын аймагына кошуп берүүнү сунуштаган. Бирок, комиссия Үч-Коргон темир жол станциясын Өзбек ССРинин аймагында калтыруу жөнүндө чечим кабыл алган. Ал эми Ак-Сай, Каланташ, Джалал-Тюбе, Улак-Уйнар жана Кочкор-Ата аймактары

боюнча кыргыз тараптын койгон дооматын Паритеттик комиссия, 1913-жылы Көчүрүү башкармалыгы тарабынан даярдалган, Андижан уездиндеги көчмөн кыргыздардын пайдаланган жерлери көрсөтүлгөн картографиялык материалдардын негизинде тактаганда бул аймактар Наукент, Майлисай, Кара-Куль-Серисуу жана Базар-Коргон волосторунун көчмөн кыргыз элдерине бөлүнгөн жер экени аныкталган. Орто-Азия Жоюу Комитети (Средазликвидком) тарабынан даярдалган чек ара жазуусу боюнча, чынында эле Кыргыз Автономиялуу Областынын бир топ жери Өзбек ССРинин аймагына негизсиз кошулуп кеткени аныкталган [14], [15].

Ушулардын негизинде Комиссия, жогоруда белгиленген аймактарды кыргыз тарапка калтырып, чек араны кайрадан жазуу боюнча токтом кабыл алган. Бирок, белгилей кетчүү нерсе бул жерлер Кыргызстанга 10 жылдан кийин гана 1936-1938-жылдары атайын түзүлгөн макулдашуу комиссиясы тарабынан өткөзүлүп берилген.

Отурумда Кыргыз Автономиялуу Областынын Өзбек ССРинин Кокон уездине караштуу Исфара жана Сох волостору боюнча койгон дооматтары волостордун улуттук курамы, географиялык жайгашуусу жана экономикасы боюнча негизделген.

Географиялык жайгашканына карата кыргыз тараптын пикири боюнча бул волосторду Өзбекистанга каратып койгон учурда, узуну 80 верстко, туурасы $\frac{1}{2}$ верстон 6 верстко чейин болгон, Туркестан тоо кыркасына чейин жеткен, кууш коридорлор пайда болуп, бул коридор Кыргызстандын Лейлек, Нойгут-Кыпчак жана Яаукесек-Бостон волосторун негизги аймактан ажыратып, мамлекеттер аралык туташ эместикти (чересполосицаны) жана ичке тилке болуп кирип калган жер участогун (вклинивание) пайда кылат деп белгилешкен. Бирок, паритеттик Комиссия масштабы 40 верстук (1: 1 680 000) картографиялык материалда кыргыздардын үч волосту жетишээрлик кең коридор аркылуу Кыргыз Автономиялуу Областынын негизги аймагы менен байланышып турат, ошондуктан кыргыз тараптын жогорудагы дооматтары негизсиз деген туура эмес чечим кабыл алган. (Бул жерде көрүнүп тургандай комиссия мүчөлөрү картография боюнча түшүнүгү болгон эмес, же болбосо атайын билмексен болушкан. Анткени жогоруда айтылган “кең коридор” бийиктиги деңиз деңгээлинен 3000-5000 метирден

ашык болгон аска зоолор аркылуу өтөөрү баарыбызга белгилүү).

Паритеттик комиссия кыргыздардын дооматтарын негизсиз деп таап, четке каккан.

Бул жерде Паритеттик комиссиянын пикири толугу менен техникалык комиссия тарабынан даярдалган аргументтерге негизделгени көрүнүп турат. Анткени Өзбекитсандын пахта талааларына Сох жана Исфара дарыяларынын суулары керек болгон. Алдын ала берилген көрсөтмөлөргө ылайык техникалык комиссия тарабынан Өзбекистандын кызыкчылыгын көздөп иш алынып барылган. Техникалык комиссия бул аймактын чек арасын тактоодо эмнегедир 1915-жылы көчүрүү башкармалыгы тарабынан даярдалган, “Фергана областынын түштүк тарабындагы (Кокон, Фергана жана Ош уездери) көчмөн кыргыздар пайдаланган жерлер жөнүндө материалдардын жыйнагын” өзүнүн ишинде пайдаланган эмес [16].

Паритеттик комиссиянын акыркы отуруму 1926-жылдын 25-мартында Таш-кент шаарында болуп, жалпысынан 11 маселе каралган. Техникалык комиссия Кыргызстан менен Өзбекистандын чек арасындагы талаш маселелер боюнча жалпы отчет берген. Паритеттик комиссия отчетто көрсөтүлгөндөрдү эске алып, андан ары талаш участоктор боюнча талкуу жүргүзүүнү уланткан.

Отурумда Кыргыз Автономиялуу Областынын Өзбек ССРинин Андижан уездине караштуу Ханабад волосту боюнча койгон дооматы каралган.

Кыргыз тарап өзүнүн дооматын төмөндөгү жүйөөлөр менен негиздеген.

1) Ханабад волосту Кампир-Рават суу системасынын башкы курулушуна чейин кууш коридор болуп КАОнун аймагына кирип турат.

2) Ханабад волостунда жалпысынан кыргыздардын саны артыкчылык кылаарын, чоң айылдарда гана өзбек жана уйгурлардын саны көпчүлүктү түзүшү мүмкүн экенин.

3) Элдердин жайгашышы, жашоо шарты боюнча Ханабад волосту кошуна Жалал-Абад волостуна дээрлик окшош. Ошондой эле бул волость менен бирдиктүү чарбалык-экономикалык районду түзөөрүн.

4) Ханабад волостунда жашаган кыргыздар ар дайым Кыргыз Автономиялуу Областына кошулуу жөнүндө арыз менен областык аткаруу комитетине кайрылып турушкан.

Техникалык комиссия тарабынан, Хан-абад айылдык коомчулугунун аймагында жайгашкан Кампир-Рават негизги суу бөлгүчүнөн Андижан-Сай жана Шарихан-Сай негизги магистралдык суу каналдары суу алышаары жана Фергана өрөөнүндөгү негизги пахта эгүүчү райондорду суу менен камсыз кылуу ушул магистралдык каналдар аркылуу жүргүзүлөөрү баса белгиленген.

Жогорудагы техникалык комиссия тарабынан даярдалган маалыматтардын негизинде Паритеттик комиссия, Ханабад волостунун Беговат айылдык коомчулугун Кыргыз Автономиялуу Областынын курамына кошуу боюнча чечим кабыл алган. Ал эми калган Фазилман-Ата жана Ханабад айылдык коомчулуктары боюнча КАОнын дооматы четке кагылган. Ушул эле отурумда Паритеттик комиссия тарабынан, Кыргыз Автономиялуу Областы менен Өзбек ССРинин Фергана өрөөнүнүн чыгыш бурчунда жайгашкан Айым, Кара-Суу, Чимион, Курган-Тепе жана Жалал-Кудук волостору боюнча койгон дооматтары каралган.

Өзбек Республикасы Кара-Дарыя дарыясынын сол жээгинде жайгашкан Айым волостунун бир бөлүгүн кошуп алууга доомат койсо, Кыргыз Автономиялуу Областы Кара-Суу, Чимион, Курган-Тепе жана Жалал-Кудук волосторунун айрым бөлүктөрүн өзүнө кошуп алуу боюнча дооматтарды койгон.

Эки тараптын тең дооматтары ошол волостордо өзбек, кыргыз элдеринин саны көптүгүнө негизделген. Кыргыз тарап, айтылган волостордо кыргыздар менен кыпчактардын көптүгүн дооматында баса белгилеп кеткен.

Техникалык комиссия дооматтарда көрсөтүлгөндөр менен таанышып чыкканда Айым волостунун сол тарабы жана кыргыздар тарабынан көрсөтүлгөн волостор Кара-Дарыя дарыясы менен Шарихан-Сай магистралдык каналынын ортосунда жайгашып, Андижан магистралдык каналы бул аймакты чыгыштан-батышка карай кесип өтөөрү жана эки канал тең Фергана өрөөнүндөгү Өзбекистандын пахта эккен чарбаларынын жерлерин сугат суу менен камсыз кылаары такталган.

Ошондуктан техникалык комиссия бул аймакта кайсы бир улуттук айылдык коомчулукту бөлүп чыгарууну мүмкүн эмес деп тапкан жана бул аймакты бөлүнбөгөн бир район катары кароо керектигин сунуштаган.

Паритеттик комиссиянын оюу боюнча, экономикалык жагынан караганда деле

Союздук мааниси бар пахта эгилүүчү районду бөлүп жаруу максатка туура келбейт деп эсептеген. Ошондой эле Андижан-Сай, Шарихан-Сайга окшогон маанилүү магистралдык каналдардын жогорку агымын бөлүштүрүү рационалдуу болбой калат деген пикирде болушкан.

Аягында, Паритеттик комиссия бул волосторду жана Айым волостунун сол бөлүгүн өз-ара экономикалык жактан бириктирип, негизги экономикалык борбор болгон Андижан шаарына байлаш керек деген сунушун берген. Ушундай негизделген, негизделбеген себептерди эске алып, Паритеттик комиссия бул районду Өзбекистанга тиешелүү деп тапкан. Айым волостунун Кара-Дарыя дарыя-сынын оң тарабындагы эки айылдык коомчулугу Кыргыз Автономиялуу Об-ластынын курамында калтырылган. Кыргыздардын Өзбек ССРинин Андижан уездине караштуу Маняк, Булак-Башы волосторуна койгон дооматтары улуттук курамга негизделген, анткени бул волостордо кыргыздар көпчүлүктү түзгөн.

Техникалык комиссиянын туура эмес берген маалыматынын негизинде, Паритеттик комиссия Маняк волостунун Ардай айылдык коомчулугун Кыргыз Автономиялуу Областинын аймагына кошуу, ал эми калган волосторду Өзбек ССРинин курамында калтыруу жөнүндө чечим кабыл алган. Отурумда Өзбек Республикасынын Кыргыз Автономиялуу Областинын Ош округуна караштуу Араван волостуна жана Кыргыз Автономиялуу Областинын Өзбек Республикасынын Фергана уездинин Мархамат волостуна койгон дооматтары каралган.

Өзбекистан Араван волостунда өзбек жана тажик улутундагы элдер басымдуу көпчүлүгүн түзөөрүн белгилеп, волосту Өзбек ССРинин курамына кошуу сунушун киргизген.

Техникалык комиссия тарабынан даярдалган сунушту эске алып, Паритеттик комиссия 5 айылдык коомчулуктарды Өзбекстандын аймагына кошкон. Ал эми Мангыт, Тулейкен жана Төө-Моюн айылдык коомчулуктарында кыргыздардын саны көп болгондуктан жана чектеш жайгашкандыктан Кыргыз Автономиялуу Областинын курамында калтырылган.

Кыргызтараптын койгон дооматтарынын негизгилеринин бири болуп,

Ходжент уездинин Чапкулдук жана Бакса-

Исфана волосторун Кыргыз Автономиялуу Областинын курамына кошуу болгон.

Отурумда кыргыз тарап өзүнүн дооматын төмөндөгүлөр менен негиздеген:

1. Бул волостордо жашаган элдердин 75%ын кыргыздар түзөт.

2. Өзбек тарап кыргыздардын кызыкчылыгын эске албастан кысымга алгандыктан, алар ар кандай инстанцияларга Кыргызстанга кошулуу боюнча арыздар менен кайрылышкан.

Паритеттик комиссия тарабынан Бакса-Исфана жана Чапкулдук волосторунда кыргыздар көпчүлүктү түзөөрүн эске алып жана жерине (Исфана, Сүлүктү жана Танги-Башы айылдарына) барып таанышып чыгышканда Өзбек ССРиндеги жүргүзүлүп жаткан райондоштуруунун жыйынтыгы менен Бакса-Исфана волосту жалаң өзбектер менен тажиктер жашаган Нау районуна, Чапкулдук волосту Костакөз районуна кошулганын, бул райондо уюштурулган 28 мектептин 26сы өзбек волосторуна, 2 мектеп гана Бакса-Исфана волостуна карап калганына. Анын үстүнө баардык мектептерде сабактар өзбек тилинде өткөзүлөөрүнө. Ошондой эле салыкты эсептөөдө жергиликтүү мал чарбачылыгынын өзгөчө шарттары эске алынбаганынын себебинен, кыргыздарга негизижок эле өтө оорайыл чарба салыктары салынаарына жана чындыгында өзбек бийлиги кыргыздар үчүн экономикалык жана агартуу мүнөздө эч кандай уюштуруу иштерин жүргүзбөгөндүгүнө күбө болушкан.

Ушуларга байланыштуу Паритеттик комиссия Чапкулдук жана Бакса-Исфана волосторун Кыргызстанга кошуу жөнүндө чечим кабыл алган.

Сүлүктү копиясы чыгашалуу ишкана катары, ар жылы Өзбек өкмөтүнүн дотациясында турган. Сүлүктүнү кыргыз тарапка берген учурда Кыргыз өкмөтү пайдасыз ишкананы жаап салышы мүмкүн деген туура эмес пикирди өзбек тарап, комиссиянын отурумунда жарыя кылып, бул участокту Өзбек ССРинин курамында калтырууну сунуштаган.

Ушундай негизижок жүйөөлөрдүн негизинде Паритеттик комиссия, Сүлүктү копиясын Кыргызстанга өткөзүп берүүнү максатсыз деп эсептеп, Өзбекстандын курамында калтыруу боюнча туура эмес чечим кабыл алган.

Жогоруда келтирилген Паритеттик комиссиянын протоколдорунун жана талааизилдөө иштеринин жыйынтыктары менен

комиссиянын төрагасы Д.И.Петровский СССР борбордук аткаруу комитетинин Президиумуна кеңири доклад даярдаган. Докладта кыргыз тараптын койгон ар-бир дооматына токтолуп, кабыл алынган чечимдердин объективтүү кабыл алынганын аргументтер менен тастыктаганга аракет жасаган [13].

Докладдын акырында Паритеттик комиссиянын 6 барактан турган корутундусу чыгарылып, анда кыргыздардын койгон дооматтарынын көпчүлүгү туура эмес экен деп белгиленген.

Жалпысынан кыргыз тарап Паритеттик комиссиянын кароосуна 24 участок боюнча өзүнүн дооматтарын койгон болсо, анын ичинен болгону 6 участок гана Кыргыз Автономиялуу Областынын пайдасына чечилген. Комиссиянын ишинин жыйынтыгы менен 1 волост (Чапкулдук) толугу менен, 1 волостун (Бакса-Исфана) бир бөлүгү, 1 аймак (Улак-Ойноор, Кочкор-Ата ж.б.) жана 3 айылдык коомчулук (Төө-Моюун, Ардай, Бек-Абад) Кыргыз Автономиялуу Областынын курамына кошулган. Калган 18 участок боюнча комиссия кыргызстандын кызыкчылыгына каршы чечим кабыл алган. Ошол эле убакта Өзбек ССРи тарабынан Паритеттик комиссиянын кароосуна 7 участок боюнча доомат коюлган болсо, анын ичинен 5 участок Өзбек ССРинин пайдасына чечилген. 2 волостун жарымы (Айым, Араван), 2 айылдык коомчулук (Ак-Коргон, Баястан) жана 1 участок (Сүлүктү копиясы).

Адабияттар:

1. Протокол №62 заседания Президиума Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов от 4 мая 1925 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 41. Д. 4. Л. 329, 332об., 333, 333об.
2. Соображения области по уточнению границ между Киргизской Автономной Области и Узбекской ССР 1925 год. ЦГА КР Ф. 20. Оп. 1. Д. 347. Л. 37-41.
3. Протокол №35 заседания Президиума ЦИК Союза ССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 18. Д. 238. Л. 48.
4. Протокол № 7 от 12.03. 1926 г. Паритетной комиссии ЦИК СССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 120. Д. 31. Л. 384.
5. Протокол №8 от 15.03. 1926 г. Паритетной комиссии ЦИК СССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 120. Д. 31. Л. 383.
6. Протокол № 9 от 15.03. 1926 г. Паритетной комиссии ЦИК СССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 120. Д. 31. Л. 382.
7. Протокол № 10 от 15.03. 1926 г. Паритетной комиссии ЦИК СССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 120. Д. 31. Л. 381.
8. Протокол № 11 от 16.03.1926 г. Паритетной комиссии ЦИК СССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 120. Д. 31. Л. 380.
9. Протокол № 12 от 17.03.1926 г. Паритетной комиссии ЦИК СССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 120. Д. 31. Л. 379.
10. Протокол №13 от 20.03.1926 г. Паритетной комиссии ЦИК СССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 120. Д. 31. Л. 378, 378об, 379, 379об.
11. Протокол № 14 от 21.03.1926 г. Паритетной комиссии ЦИК СССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 120. Д. 31. Л. 376, 376об.

Жогоруда белгиленгендей Паритеттик комиссия тарабынан акыйкатсыз чечимдер кабыл алынгандыгынан байланыштуу, Паритеттик комиссиянын ишинин жыйынтыгын кароо СССР борбордук аткаруу комитети тарабынан бир нече жолу кийинкиге калтырылып, алгач Бүткүл Россиялык борбордук аткаруу комитетинин (ВЦИК) Президиумунун 1926-жылдын 30-августундагы отурумунда угулуп, андан кийин СССРдин борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун 1926-жылдын 10-сентябрындагы отурумунда араң каралган (№60-Протокол).

Белгилей кетчүү нерсе, Петровский жетектеген Паритеттик комиссиянын ишине Кыргыз Автономиялуу Областынын борбордук аткаруу комитети биринчилерден болуп каршы пикирлерин билдирген. Буга мисал катары, 1926-жылдын 25-апрелиндеги Кыргыз Автономиялуу ССРинин аткаруу комитетинин СССР борбордук аткаруу комитетинин, Кыргыз Автономиялуу Областын райондоштуруу комиссиясынын төрагасы Дублицкийдин Паритеттик комиссиянын төрагасы Д.И. Петровскийге жана 1926-жылдын 21-декабрындагы Кыргыз Автономиялуу Областынын аткаруу комитетинин төрагасы Орозбековдун СССР борбордук аткаруу комитетине жазган каттарын белгилеп кетсек болот.

Ушундай нааразычылыктардан кийин СССР борбордук аткаруу комитети тарабынан башка паритеттик комиссиялар түзүлүп, кыргыз-өзбек чек арасын тактоо иштери улана берген.

12. Протокол № 15 от 25.03.1926 г. Паритетной комиссии ЦИК СССР от 29 января 1926 года. ГАРФ. Ф. 1235. Оп. 120. Д. 31. Л. 373, 373об, 374, 374об, 375, 375об.
13. Доклад Комиссии ЦИК Союза ССР по разрешению пограничных споров между республиками Средней Азии. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 12. Д. 119. Л. 140-179.
14. Материалы по кыргызскому землепользованию Наманганского уезда Ферганской области. Ташкент. 1913 г.
15. Материалы по кыргызскому землепользованию Андижанского уезда Ферганской области. Ташкент. 1913 г.
16. Материалы по землепользованию кочевого киргизского населения южной части Ферганской долины (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды). [Часть 1.] Ташкент, 1915 год.

ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

УДК 894, 341

Акылбекова Алтынай Акылбековна*И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын кыргыз тили кафедрасынын окутуучусу,**И.Арабаев атындагы КМУнун аспиранты***ПОРТРЕТТИК СҮРӨТТӨӨЛӨРДӨГҮ МЕЗГИЛ КОНЦЕПТИ
(Совет мезгили)****Акылбекова Алтынай Акылбековна***Преподаватель кафедры кыргызского языка,**Кыргызская Государственная**Медицинская Академия им. И.К. Ахунбаева**аспирант Государственного университета имени И. Арабаева***КОНЦЕПЦИЯ ВРЕМЕНИ В ПОРТРЕТНЫХ ОПИСАНИИХ
(Советское время)****Akylbekova Altynay Akylbekovna***Teacher of the Kyrgyz language department,**Kyrgyz State**Medical Academy named after. I.K. Akhunbaeva**postgraduate student of the State University named after I. Arabaev***THE CONCEPT OF TIME IN PORTRAIT DESCRIPTIONS
(Soviet era)**

Аннотация. Адамзат турмушун курчап турган дүйнө менен мезгил-мейкиндик жактан тыгыз байланышта. Анткени, күндүн чыгышы менен батышы, жыл мезгилдеринин (жай, жаз, күз, кыш) алмашып турушу адамдын эркине баш ийбеген кубулуш. Адамдын аң-сезими мезгил-мейкиндик алкагына баш ийип, андагы процесстерге көз каранды экенин баамдасак болот. Ошондуктан, адам аң-сезими жараткан көркөм сөз дөөлөттөрүнө да мезгил жана мейкиндик алкагы чагылып туруусу объективдүү көрүнүш. Ал эми, адабияттагы мезгилдин орду өтө терең жана объективдүү мүнөзгө ээ. Айрыкча, акындар поэзиясындагы портреттик сүрөттөөлөр мезгил духунун чагылдырып, акындардын стилдик бөтөнчөлүктөрүн аныктап турган. Макалада совет мезгилинде жашап, жаңы келген доорду чагылдырган төкмө акындардын портреттик сүрөттөөлөрүнө талдоо жүргүзүлүп, анализ берилген.

Негизги сөздөр: акындар, айтыш, доор, камкордук, үгүт, эмгек.

Аннотация. Жизнь человека тесно связана с окружающим миром и временем. Ведь восход и заход солнца, смена времен года (лето, весна, осень, зима) — явления, неподвластные человеческой воле. Если мы осознаем, что сознание человека подчиняется пространственно-временным рамкам, оно связано с происходящими в нем процессами. Поэтому объективным явлением является то, что временные и пространственные рамки отражаются в художественных выражениях, созданных человеческим сознанием. С другой стороны, место времени в литературе имеет очень глубокий и объективный характер. В частности, портретные образы в поэзии поэтов отражали дух времени и определяли стилистические особенности поэтов. В статье анализируются портретные описание в айтышах поэтов, живших в советский период и отражавших новую эпоху.

Ключевые слова: поэты, айтыш, эпоха, забота, пропаганда, труд.

Abstract. Human life is closely connected with the surrounding world and time. After all, the sunrise and sunset, the change of seasons (summer, spring, autumn, winter) are phenomena beyond the control of human will. If we realize that human consciousness is subject to a space-time frame-

work, it is connected with the processes occurring in it. Therefore, it is an objective phenomenon that time and space frameworks are reflected in artistic expressions created by human consciousness. On the other hand, the place of time in literature has a very deep and objective character. In particular, portrait images in the poetry of poets reflected the spirit of the times and determined the stylistic characteristics of the poets. The article analyzes portrait descriptions in Aitysh of poets who lived during the Soviet period and reflected the new era.

Key words: poets, aitysh, era, care, propaganda, work.

Көркөм сөз дүйнөсүндө мезгил-мейкиндик категориясы ар бир доордо болуп жаткан тарыхый процесстер, социалдык-экономикалык жана илим менен техниканын өнүгүү кыймылы менен катар каралып келди. «Адабиятта мезгилдин орду өтө эле көп түрдүү жана терең: чыгармада колдонулган тил каражаттарынан тартып жазуучунун философиялык көз караштарына чейин өтмө катар мезгил менен байланыштуу, – деп белгилейт И. Жумабаев. – Ушундан эле көркөм чыгармалардын жанры, сюжети, образдары, композициясы, кала берсе стили да мезгил менен өтө тыгыз байланыштуу деп чыгарууга болот» [1]. Адабиятчы И. Жумабаев белгилегендей мезгил концепти көркөм сөз чеберлери тарабынан стилдик өзгөчөлүгүнө жараша ар кайсы доордо ар түрдүү чагылдырып келгенин белгилеп олтурат. Кала берсе, көркөм чыгармалардагы көтөрүлгөн проблемалар, философиялык көз караштар мезгил алкагында каралып, стилдик өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп турат.

Окумуштуу Ю.М. Лотман мындай көз карашты карманат: «Одновременно во всем пространстве семиозиса – от социальных, возрастных и прочих жаргонов до моды – также происходит постоянное обновление кодов. Таким образом, любой отдельный язык оказывается погруженным в некое-торое семиотическое пространство, и только в силу взаимодействия с этим пространством он способен функционировать. Неразложимым работающим механизмом – единицей семиозиса – следует считать не отдельный язык, а все присущее данной культуре семиотическое пространство» [2].

Тактап айтканда, Ю.М. Лотмандын пикиринде доордун мезгил-мейкиндик алкагын сөз өзүнө сиңирип, аны көтөрүп жүргөн элдин аң-сезимине кескин түрдө таасир берет. Чыгармачыл инсандын негизги куралы сөз болгондуктан, коомдо болуп жаткан ар бир кыймыл сүрөткердин аң-сезиминен өтүп, ырла-рында, көркөм сөз дөөлөттөрүндө чагылып жүрүп олтурат деген кеп.

Деги эле улуттук адабияттын пайда болуу өсүп-өнүгүү процессинде тышкы жана

ички факторлордун натыйжасында элдик ооз эки адабияттан V-VIII кылымдардагы жазма поэтикалык эсте-ликтер, андан кийин орто кылымдагы адабий мурастар, андан бери акындык поэзиянын классикалык доору, жазгыч акындардан тарта профессионал жазма адабият менен маданиятка чейинки узак тарыхты камтып турганын Али Турдугулов белгилейт [3].

Ошондуктан, акындар поэзиясындагы портреттик сүрөттөөлөр мезгил-мейкиндик алкагында каралып, баа берилиши шарт. Кандай гана доор болбосун мезгилдин духу чыгармачыл адамдардын жараткан дөөлөттөрүндө баяндалып, күзгү сыяктуу чагылып турганы шексиз. Элдин басып өткөн тарыхый жолу жандуу кыймылын акындардын, манасчылардын, сынчылардын, ойчулдардын ойлорунун түпкүрүндө чагылып, жалпы журттун жан дүйнөсүн көрсөтүп турат.

Айтыш өнөрүнүн жаралышына фольклордук чыгармалар негиз болуп, «сармерден», «акыйнек» айтыштар бул өнөрдүн өзүнчө түрү катары калыптанган. Андан акындардын тобу пайда болуп, жанрдык өзгөчөлүгү, поэтикалык бөтөнчөлүктөрү жана өзүнө гана тийиштүү стилдик айырмачылыктары менен кыргыз маданиятында бир чоң топко жайгашканын белгилеген. Ошондон тарта акындар чыгармачылыгын адабият таануу илиминде өзүнчө бир салаа катары изилденип келе жатканын кошумчалаган. Демек фольклордук кыртышты эске албаганда акындар чыгармачылыгын мезгил-мейкиндик алкагын төмөнкүдөй жиктеп алуу негиздүү: 1. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы мезгилди кучагына алган “классикалык доордогу” портреттик сүрөттөлөр 2. Совет мезгилиндеги айтыштардагы портреттик сүрөттөлөр; 3. Постсоветтик мезгилдеги айтыштардагы портреттик сүрөттөлөр жана салттуулук.

20-кылымдын биринчи чейрегинде кыргыз элинин тарыхында чоң өзгөрүүлөр болуп, дүйнөлүк геополитикалык сая-

саттын алкагына кирет. Советтер союзунун курамына кирип, саясий системасы, социалдык-экономикалык кырдаалы, илим-билим жана маданият тармагында кескин өзгөрүүгө дуушар болуп, байыртадан пайдаланып келген баалуулук системасы өзгөрүүгө дуушар болот.

Мындай процесс айтыш өнөрүнө да таасирин тийгизгенин окумуштуу К. М. Көлбаева мындай белгилейт: «Совет мезгилинин алгачкы мезгилиндеги кыргыз театры менен филармониясынын түптөлүшү, кыргыз басмасынын жолго коюлушу өңдүү окуялар та-ланттуу ырчы, акындардын башын бириктирип, чыгармачылык чөйрөнүн калыптанышын шарттайт. Мындан сырткары кайсы акын кай жерге барып, эл кыдырып, аш той болобу, ар түрдүү элдик жыйындар болобу ырдап жүрө берүүчү чачкын мүнөзүндөгү талант тартуулоосу системага түшүп, элдик клубдарда, жыйындар өтүүчү залдарда, театрларда өтө турган болду. Мурда кайсы өрөөндө, кайсы тойдо же ашта айтылган айтыштар ошол жыйынга чогулган элдин назарына гана тартуулана турган болсо, телевидение, радио, газет-журналдардын коомго кызматтары уюштуралгандан тарта айтыштар таралуу аймагы боюнча өтө кеңейди» [4], – деп белгилейт. Чындыгында, Союз мезгилинде төкмө акындардын башын бириктирип, мамлекеттин камкордугуна алып, чыгармачылык жактан колдоо көрсөтүлө баштаган. Төкмө акындарга болгон мамлекеттик саясат көөнө максаты коммунисттик идеологияны таратуу алдыңкы планга коюлуп келген. Ошондуктан, чыгармачыл инсандарга болгон талап, карапайым калың журтка жаңы заманды даңазалап, эмгекти даңктоо милдети жүктөлүп олтурат.

Айтыш өнөрүнүн Советтик мезгилдеги көрүнүктүү өкүлү Алымкул Үсөнбаевдин «Сулуулук» деп аталган ырында портреттик сүрөттөлөр мындай берилет:

«Сынга түшсө денеси,

Сырдуу эмес элеси.

Эл ичинде көгөрттөр,

Эмгек болуп энеси.

Ак маңдайын тердеткен,

Ал сулуунун дал өзү» [5], – деген ыр саптарында көрүнүп тургандай эле Советтик коомдо аялзатынын сулуулугу маңдайынан тер кетип, эмгекке баш

оту менен кирген аялзатын сулуу деп эсептеп калышкан. Кара каштуу, кара көздүү, илбериңки басып, назик сүйлөгөн кыз-келиндердин сулуу келбети эмгекти сүйгөн кадамдары, талыкпаган эмгекчилдиги менен алмаштырылып, сүрөттөлө баштаган. А. Үсөнбаевдин «Урматтуу биздин малчылар» деп аталган ырында аялзаты тууралуу минтип ырдайт:

«Сүйлөсө сөзү эң назик,

Сүлөөсүндөй керилген.

Сыпайы сылык мүнөзү,

Сырп этип жүрөк берилген.

Сыргадай малдын устаты –

Сулуулар чыкты элимден» [5;1]. Жо-

горку текстерде көрүнүп тургандай эле «сүйлөсө сөзү эң назик, сүлөөсүндөй керилген» сулуу бийкечтердин көркөмдүк деңгээли мал баккан устаттыгы менен бааланып олтурат. Ал эми, Токтонаалы Шабданбаев «Кетирдиң, тынчын жанымдын» деп аталган ырында аялзатынын портретин мындай тартат:

«Көркүндү сүйөт жүрөгүм,

Көңүлүмдө настадым.

Келберсийсиң буралып,

Келгин куштай аппагым.

Устаты болдуң бу күндө

Урматтап багып пахтанын

Эмгегин менен жүзүңдү,

Эмгекке кылган күчүңдү» [5;2], – деген ыр саптары менен берген.

Т. Шабданбаевдин ыр саптарында деле «келберсийсиң буралып, келгин куштай аппагым» деген сүрөттөлөрү «устаты болдуң бу күндө, урматтап багып пахтаны» деген маанилерге баш ийип, ал кызын жүзүнүн сулуулугу эмгеги менен барабар каралып жатат. Болбосо, чырайы келишкен сулуу аялзаты эмгекчил болбосо, келбеттүү деген баадан кемип калгандай сүрөттөшкөн. Бирок, турмуш чындыгында сулуу, бирок жалкоо кыздар, же болбосо, өңү серт бирок, эмгекчил кыздарды кездештирип эле жүрөбүз.

Залкар акын Ы. Борончиевдин «Береке жердин бетинде» деп аталган ырында дыйкандар тууралуу көтөрүлгөн тондо ырдап жатканын баамдасак болот. Ал мындай берилет:

«Баба дыйкан үстүнө

Баалуу кийим кийдирип,

Үстүнө чапан жапканда

Үйүлгөн эл, көпчүлүк

Кол чабышып жатканда.

Сугатчы биздин баатыр деп
Эркелетет башкарма» [5;3],– деген ыр саптарында кең далылуу, жоон билек баатырдын образы баба дыйкандын образы менен алмашып жатат. Төкмө акындардын ырларындагы портреттик сүрөттөлөр советтик системанын идеологиялык багыттоосуна баш ийип, эмгекчи эл массасына үстүнө чапан жаап, баалуу кийим тартуулаган кырдаалды сүрөттөп олтурат.

Ы. Борончиевдин «Кыргызстан» деп аталганырында ар кайсы областтан келген жаштарды портреттик сүрөттөлөрүн мисалга келтирет:

«Көгүчкөндөй кыз-келин
Көшүлүп басып катарда,
Айнектей жүзү жаркылдап
Ак жибек кийген сулуулар,
Алты область кыргыздын,

Ар жерден келген уулу бар» [5;4] ,– деп Советтик өлкөдөгү жай турмуш, өсүп-өнүгүп жаткан тынчтык замандын элесин көз алдыга тартат.

Советтик доордо төкмө акындарга болгон мамлекеттик камкордук идеологияны жар салып ырдаган ырчыларга айланып алганын көрсөк болот. Академик О. Ибраимов бул процессти мындай белгилейт: «В течение столетий выработались своеобразные и весьма эффективные формы приобщения к поэзии, му-зыке; культ образного слова в быту, неизменно уважительное отношение к акынам и сказителям в

народной среде сказались в том, что всегда держалась на высочайшем уровне изустная литература, которая, помимо собственноэстетических, художественных функций, успешно выполняла функции педагогики, распространяла те или иные общественно значимые идеи, определенные знания об окружающем мире, служила мощным фактором этногенеза народа, даже средством по-литической борьбы» [6]. Аялзатынын сулуулугун, эр жигиттин баатырлыгы, келечекке чоң үмүт арткан жаштардын портреттик сүрөттөлөрүн идеологиянын алкагынан каралып, мамлекеттик пропагандалоо саясат-тын таасири көрүнүп турат.

Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Токтогул Сатылганов, Өтө Көкө уулу, Барпы Алымкулов сыяктуу төкмө өнөрүнүн классикалык өкүлдөрү портреттик сүрөттөлөрдү 19-кылымдагы кыргыз элинин тарыхый, социалдык-экономикалык оор жагдайын, трагедиялуу тагдыр-ларын баяндап келсе, ал эми К. Акиев, А. Үсөнбаев, Т. Шабданбаев, Ы. Борончиев, О. Бөлөбалаев сыяктуу ж.б. төкмө акындар Советтик доордодогу элдин жашоо-шартын эмес, партиянын идеологиялык саясатына басым жасалганын көрсөтүп турат. Советтик мезгилдеги портреттик сүрөттөлөрдүн көркөм кызматы элди эмгекке үндөп, планды аткарган эр-азаматтарды «баатыр», талыкпай эмгектенген кызылчачы, пахтачы кыздарды келишимдүү портретин түзүп берген.

Адабияттар:

1. Жумабаев И. Алгачкы кыргыз прозасындагы көркөм мезгил жана мейкиндик. – Бишкек., 2020. 14-бет
2. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров // Семиосфера. СПб., 2004. 14-б.,
3. Турдугулов Али Акындар поэзиясынын көркөмдүк табияты [Текст] кандидаттык диссер. автореферат. – Б. 2010. 35
4. Көлбаева М. К. Айтыш өнөрүнүн табияты (эволюция, жанр, поэтика) – Бишкек., 2015. 139
5. Залкар акындар сериясы. 14-Том. – Бишкек., 2016. 115-б.
6. Осмонакун Ибраимов История Кыргызской литературы Х Х века. – Б. 2014. 104. Жалпы – 544

УДК: 82.09 (575.2)(04)

Мырзабаева Н. Д.
*Ч.Айтматов атындагы
 тил жана адабият институтунун
 азыркы кыргыз тили бөлүмүнүн
 ага илимий кызматкери*

С. ЭРАЛИЕВДИН ПОЭЗИЯСЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ӨҢҮТТӨ ИЛИКТЕП-ҮЙРӨНҮҮ ЗАРЫЛДЫГЫ ЖӨНҮНДӨ

Мырзабаева Н. Д.
*научный сотрудник
 кафедры современного кыргызского языка,
 Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова*

О НЕОБХОДИМОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ ПОЭЗИИ С. ЭРАЛИЕВА С ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Myrzabaeva N. D.
*researcher
 Department of Modern Kyrgyz Language,
 Institute of Language and Literature named after Ch. Aitmatov*

ON THE NEED TO RESEARCH AND STUDY THE POETRY OF S. ERALIEV FROM A LINGUISTIC POINT OF VIEW

*Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
 Национальная академия наук Кыргызской Республики
 National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*

Аннотация. С. Эралиевдин поэзиясын лингвистикалык таризде анализдөө анын сөз байлыгы, синтаксиси, метафоралары жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө аркылуу кыргыз тилинин поэтикалык мүмкүнчүлүктөрүн терең аңдап билүүгө жол ачат.

Негизги сөздөр: семантикалык жана стилистикалык катмар, поэзия жанры, көркөм сөз каражаттары, изилдөө, көркөм тил, акындык чеберчилик, стилистикалык катмарлар, синтаксистик түзүлүш.

Аннотация. Лингвистический анализ поэзии С. Эралиева открывает путь к глубокому пониманию поэтических возможностей кыргызского языка через изучение его лексики, синтаксиса, метафор и стилистических особенностей.

Ключевые слова: семантико-стилистический слой, жанр поэзии, художественные средства речи, исследование, художественный язык, поэтическое мастерство, стилистические пласты, синтаксическая структура.

Annotation. Linguistic analysis of S. Eraliev's poetry opens the way to a deep understanding of the poetic capabilities of the Kyrgyz language through the study of its vocabulary, syntax, metaphors and stylistic features.

Keywords: semantic-stylistic layer, genre of poetry, artistic means of speech, research, artistic language, poetic skill, stylistic layers, syntactic structure.

Кыргыз тили илиминин актуалдуу маселелеринин бири айрым акын-жазуучулардын чыгармаларынын тилин ар тараптуу изилдөө болуп саналат. Адабий чыгармалардын – анын ичинде поэзия жанрынын тилин тал-

доодо акындын тилин анын чыгармачылыгы менен байланыштырып изилдөө аркылуу тилдин өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачып берүү сыяктуу кызыктуу маселелер жаралат, кыргыз тилинин лексикасынын

семантикалык жана стилистикалык катмарларынын колдонулушу канчалык деңгээлде негиздүү экендигин байкоого алууга мүмкүндүк берет. Тилчи-окумуштуулар поэтикалык тилди иликтөөдө көбүрөөк метрика, рифма жана строфага байланыштуу маселелерди кеңири талдоого алышкан материалдар арбын. Ошого карабастан, дале болсо ар бир акындын чыгармачылыгын түрдүү негизде анализге алып, ырларынын тилин теориялык жактан изилдөө учурда актуалдуу, маанилүү милдет.

Акындын чыгармаларынын тилдик өзгөчөлүктөрүн иликтөөдө тилдик составдын өнүгүү жана баюу жолдорун аныктоо мүмкүнчүлүгү пайда болот. Акыркы мезгилде көркөм чыгармалардын тилин, стилин изилдөөдө айрыкча жанданууну байкоого болот. Конкреттүү акындардын чыгармачылыгына арналган илимий эмгектерде жана монографияларда авторлордун жекече өзгөчөлүктөрүн, стилин аныктоого аракеттер жасалууда.

С. Эралиев - кыргыз поэзиясынын белгилүү өкүлдөрүнүн бири болуп саналат. Анын чыгармачылыгы кыргыз адабиятынын маанилүү бөлүгүнө айланган жана анын поэзиясы акындын терең философиялык ойлорду өз ичине камтып, инсан жана жаратылыш, коом жана жеке адам, махабат жана арман сыяктуу кеңири темаларды кучагына алат. Лингвистикалык анализдин жардамы менен С. Эралиевдин поэзиясынын тилин жана анын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн терең түшүнүү, тилдин өзгөчө бөлүгүн түзүүчү элементтерди ачуу мүмкүнчүлүгү бар.

С. Эралиевдин поэзиясындагы эстетикалык өзгөчөлүктөр, анын тилинде өзүнчө бир бийик ченемдин пайда болушуна шарт түзөт. Акын элдик фольклордун элементтерин, ошондой эле кыргыз тилдүү адабий чыгармачылыктын бардык мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу менен жогорку эстетикалык эффектилерди жара алгандыгын байкоого болот.

Лингвистикалык анализ бул тилдик өзгөчөлүктөрдү жана аларды жаратуучу көркөм каражаттарды терең талдоого алып келет. С.Эралиевдин поэзиясын лингвистикалык планда изилдөө, талдоо толук жүргүзүлүп бүткөн дегенден алыспыз. Акындын ырларын көркөм чыгарманын тили түшүнүгү катарында салттуу нукта караган, метафора, салыштыруу, жана көркөм сөз каражаттарынын айланасында анализ кылынган эмгектер азыноолак бар экенди-

гин байкадык. С. Жумалиевдин эмгектеринде С. Эралиевдин поэзиясынын стилистикалык өзгөчөлүктөрү, анын көркөм образдары жана тилдин колдонулушу тууралуу кеңири талдоо жүргүзүлгөн. Анын **«Кыргыз поэзиясынын теориясы»** жана **«Кыргыз адабиятынын тарыхы»** сыяктуу эмгектеринде С. Эралиевдин чыгармаларына жана поэзиясынын тилине байланыштуу изилдөөлөр берилген. А. Кеңешова кыргыз адабиятынын тили жана стилистикасы боюнча жазган бир нече изилдөөлөрү белгилүү. С.Эралиевдин поэзиясына байланыштуу **«Кыргыз адабиятынын стилистикасы»** эмгегинде кыргыз поэзиясындагы тилдик каражаттарды колдонууда Эралиевдин чыгармаларына кайрылып өткөн, акындын сөз колдонуу ыкмаларын, анын поэзиясындагы лексикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеген. Т. Өмүралиев С. Эралиевдин поэзиясынын стилистикасын жана лексикасын изилдөөгө салым кошкон. Ал ошондой эле С. Эралиевдин чыгармаларынын тилдик жана эстетикалык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөткөн эмгектерди жазган. **«Кыргыз поэзиясынын стилистикасы»** жана башка адабий изилдөөлөрүндө С.Эралиевдин чыгармаларынын тили жөнүндө да баалуу ой-пикирлерин билдирген. Бул окумуштуулардын эмгектеринде С.Эралиевдин поэзиясынын тили, анын лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү боюнча терең талдоолор жүргүзүлгөн.

С. Эралиевдин поэзиясынын тилинин экспрессивдүүлүгү жана эмоционалдуулугу анын тилдик каражаттарды түрдүү аспектиде: образды мүнөздөөдө да, чыгарманын сюжеттик курулушунда да орундуу колдонгондугунда. Эралиевдин чыгармаларынын эң башкы касиети тилдик бирдиктерди ыктуу пайдалануу аркылуу, ар бир тыбыш, сөз, сүйлөмдүн мааниси чыгарманын бүтүндөй тулкусунда өзгөчө семантикалык, функционалдык, эстетикалык таасирге ээ болушуна байланыштуу. Тилекке каршы, С. Эралиевдин поэзиясынын тили лингвистикалык аспектиде тиешелүү деңгээлде иликтенип, талдоого алына элек. С. Эралиевдин поэзиясынын лингвистикалык анализи анын чыгармаларынын терең философиялык жана эмоционалдык катмары менен бирге, акындын тилдеги инновацияларын да ачууга мүмкүндүк берет. Лингвистикалык изилдөө акындын чыгармачылыгындагы тилиндеги жана стилдик өзгөрүүлөрдү системалаштырууга, алардын анык түшүнүк жана образдар аркылуу сүйлөшүүгө жана дүйнөгө караган

көз караштарын анализдөөгө жардам берет. Ошондой эле, С. Эралиевдин поэзиясындагы кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн терең изилдөө, тилдин маданияттагы жана адабияттагы ролун түшүнүүгө жардам берет. Кыргыз тилинин ар түрдүү стилистикалык куралдары аркылуу акын өзүнүн көркөм дүйнөсүн түзүүдө улуттук маанидеги элементтерди колдонгон.

Лингвистикалык өңүттөн С. Эралиевдин поэзиясын изилдөөдө бир нече негизги аспектилерге көңүл буруу керек. Алардын ичинен төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. **Тилдин лексикалык түзүлүшү:** С. Эралиевдин чыгармаларында бай, оригиналдуу лексика колдонулат. Ал кыргыз тилинин көркөм жана стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдалана билген. Мында жеке сөздөрдүн мааниси, алардын контекстке ылайык колдонулушу, метафоралар, синонимдер жана антонимдердин орду чоң роль ойнойт.

2. **Фразеология жана идиомалык конструкциялар:** Акындын поэзиясында кыргыз тилинде белгилүү болгон фразеологизмдер, идиомалык билдирүүлөр кеңири колдонулат.

3. **Синтаксистик түзүлүш:** С. Эралиевдин поэзиясында синтаксистик түзүлүштөрдө терең стилистикалык жана структуралык өзгөрүүлөр бар. Мындай өзгөчөлүктөр, поэзиядагы ырдын уйкаштыгын, үндөштүгүн бекемдеп турат. Көп учурда чыгарманын тилдик түзүлүшү ырдын маанисине жана мүнөзүнө жараша өзгөрөт.

4. **Стилистикалык чаралар:** Метафоралар, аллегориялар, гипербодалар, эпитеттер жана башка стилистикалык элементтер акындын чыгармачылыгында кеңири колдонулат. Бул каражаттар, сөздүн көркөмдүгүн, маанилүүлүгүн арттырат, окурмандын сезимдерине таасир этет [3. 55]

Поэзияда колдонулган лексикалык жана фразеологиялык каражаттар, өзгөчө көркөм чыгарманын образдык системасын, лирикалык каармандын сөзүнүн оригиналдуулугун ачып берүүдө мааниси чоң. Ойду так жеткирүү үчүн ар бир акын сөз байлыгын этияттык менен колдонот. Автор өз чыгармачылыгында тилдин эң бай каражаттарын максималдуу пайдаланууга умтулат [2.79]

Тилдик каражаттардын ичинен синонимдер көркөм чыгармадагы кубулушту чагылдыруунун өтө зарыл компоненти. Көркөм чыгармаларда кадимки синонимдерден

тышкары стилистикалык синонимдер да кездешет, алар чыгарманын жалпы идеясын жана автордун ой-ниетин чагылдырууга жардам берген башка сөз каражаттары менен бир катарда турат. С. Эралиев фразеологиялык синонимдерди ырларында окуянын өнүгүшүн, ички-сезимдерди, пейзаждык сүрөттөөлөрдү, психологиялык түрдүү кырдаалдарды чагылдырууда арбын колдонгонун байкай алабыз.

Мисалы:

Билесиң, жок башка кылар жардамым,
Биздин сүйүү менин ишим аркылуу,
кирдебесе, деген **намыс-ардамын**,
А көрөбүз тагдыр жазган ар жагын...
Биздин күздүн жели муздак болчу эле,
Кой, үшүйсүң, кой, үйүңө бар, жаным?!

Тандалмалар: Ырлар жана поэмалардын эки томдугу. Ф.: Адабият, 1991.

Көөнө сөздөргө жаңыча түс берүүдө Эралиевдин акындык чеберчилиги өзгөчө мактоого арзыйт. Көркөм чыгармаларда, анын ичинде поэзияда эскирген сөздөрдүн орундуу колдонулушу акындын көркөм чеберчилигинин бир көрүнүшү болуп саналат. Мисалы:

Казаттан ошо алыскы

Далайы кайтпай калышты,

Алар менен жанымын

Көмдүм мен да жарымын.

Тандалмалар: Ырлар жана поэмалардын эки томдугу. Ф.: Адабият, 1991. [3.89]

С.Эралиевдин чыгармаларында диалектилик лексикасы, фонетикалык жана грамматикалык диалектизмдер өтө сейрек кездешет. Ошого карабастан Эралиев диалектизмдерди ушунчалык ыктуу колдонгондуктан, алар анын чыгармаларынын экспрессивдүүлүгүн жана сыйымдуулугун арттыргандыгын белгилей кетүүгө болот. Мисалы:

Не бир кызуу чабуулдарда, кармашта

Биз душманды, душман бизди **сездеген**,

Элесиңди эсте тутуп ар башка,

Минут сайын мен канча ирет эстегем.

Тандалмалар: Ырлар жана поэмалардын эки томдугу. Ф.: Адабият, 1991.

Кыргыз лексикасы жаңы сөздөр менен байыган сайын акындын чыгармаларында да неологизмдерге орчундуу орун берилгенин анын ырлары далил боло алат.

Мисалы:

Тилимди угат күн менин,

Окшоп, куду **карусель**,

Жер айланат.

Мен да кошо айланам.

Тандалмалар: Ырлар жана поэмалардын эки томдугу. Ф.: Адабият, 1991.

Же жатканда **блиндажда** тактада,
Ар кимибиз өз эрдигин сөз менен
жетине албай айтып жаткан чакта да,
Мен өзүңдү ыйлай жаздап эстегем.

Тандалмалар: Ырлар жана поэмалардын эки томдугу. Ф.: Адабият, 1991.

Акын кээде өзү жаңы сөздүк маанилерди аффикстердин жардамы менен ойлоп табуу менен, чыгармаларга өзгөчө көрк берген учурлары да кездешет.

Фразеологиялык айкалыштар акындын поэзиясында жыш колдонулуп, турмуштук кубулуштарды эптүү, кыска чагылдырууда ишенимдүү каражат катары кызмат кылат. Акын фразеологиялык айкалыштарды укмуштуудай чеберчилик менен тандап алып, аларды өз чыгармаларына ушунчалык дыкаттык менен кынаптап кое алганын байкайбыз. Эралиевдин ырлары тексттик лингвистиканын айрым гана маселелери материал катары алынган азыноолак материалдарды жолуктурууга болот. Мисалы:

Карасаң айланасын **моокуң канбас**.

Бак бүрдөп, талаа гүлдөп, куштар үндөп,
Каркылдап көлдө сүзүп көп өрдөк-каз.

Өрүшүн Ала-Тоонун сан мал каптап,
Түзүндө баркыт өңдүү кулпунуп саз.
Турганда, **көңүл сергип** болоруң чың,
Гүлдөрдүн жел аңкыткан жытына мас.

Багына, байлыгына башка жактан,
Башынан **баш бакканды** кылып алас.

Жорудум да, **жерге сыйбай** сүйүндүм,
Келишиндей эң алгачкы сүйүүмдүн.
Сыймык кушум, көктөн **түшкөн кут** болуп,

Кел, конуп ал, түндүгүнө үйүмдүн!

Ак жол басып келиптирсиң атайын,
Акжолтоюм, кел, **койнума катыйн?**

Сен апкелген ушул ырыс-насипти,
Эли-журтум менен бирге татайын.

Кыргыздын **изин караймын**

Күркүрөгөн кең дүйнөнүн ичинде,
кыпын өңдүү бирөөмүн.

I том. Ырлар, поэмалар. Б.: “Турар”, 2011
[3.112.]

Акындын тилинин жыштык сөздүгү, көркөм сүрөттөө каражаттарын пайдалануудагы эралиевдик чеберчиликке, поэзиясынын лингвопоэтикасы менен лингвостилистикасына, фоностилистикасына, текст каражаттарынын уюшулушунун башка дагы толуп жаткан маселелерине ошондой эле, чыгармаларынын тилдик түзүлүшүнүн лексикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүнүн лингвостатикасына жана башка ушуга байланыштуу маселелерди системалаштырып иликтөө аракеттери али алдыда экендиги байкалды [4.201.]

С. Эралиевдин поэзиясын лингвистикалык өңүттө изилдөө анын чыгармачылыгынын тилин терең түшүнүүгө, поэзиянын түзүлүшүн жана структурасын баалоого, ошондой эле кыргыз тилинин адабий жана маданий контекстиндеги ордун аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Акындын тилиндеги ар бир деталь, ырдын эмоционалдык күчүн жана идеясынын тереңдигин чагылдыруу үчүн маанилүү болгондуктан, анын поэзиясы лингвистикалык анализге чоң муктаждыгын далилдеп турат. С. Эралиевдин поэзиясындагы эстетикалык өзгөчөлүктөр, анын тилинде өзүнчө бир бийик ченемдин пайда болушуна шарт түзөт. Акын элдик фольклордун элементтерин, ошондой эле кыргыз адабий тилинин бардык мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу менен жогорку эстетикалык эффекттерди жарата алган.

Адабияттар:

1. Ишкеев Н. Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги. – Бишкек, 2011-ж.
2. Рысалиев К. Киргизское стихосложение. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Фрунзе – 1965.
3. Эралиев С. I том. Ырлар, поэмалар. Б.: “Турар”, 2011.
4. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тилинин кээ бир маселелери. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу куралы. Каракол-2007.
5. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. Бишкек-1994.

УДК: 82 34:159.9 (575.2) (04)

Мукасов Мураталы
филология илимдеринин кандидаты
Ч.Айтматов атындагы Адабият институту

ЖЕҢИЖОКТУН ЛИРИКАЛЫК ЫРЛАРЫ

Мукасов Муратали
кандидат филологических наук, Институт литературы им. Ч. Айтматова

ЛИРИЧЕСКИЕ ПЕСНИ ЖЕҢИЖОКА

Mukasov Murataly
candidate of philological sciences,
Named after Ch. Aitmatov Institute of Literature

ZHENIZHOK'S LYRICAL SONGS

Аннотация. Бул макалада ак таңдай акын Жеңижоктун айтыш ырларынан сырткары анын философиялык, лирикалык багыттагы “Дүнүйө”, “Накыл”, “Айт, айт десе”, “Аккан суу”, “Жалгыз тал”, “Балам жок”, “Көксулуу” сыяктуу ырлары талдоого алынып, акындын турмушка, өмүргө, жаратылышка болгон көз караштарынын орчундуулугу, масштабдуулугу аныкталат. Ошондой эле Жеңижоктун ыр куруу техникасын мыкты өздөштүргөн, көркөм сөздүн чебери экендиги да ишенимдүү белгиленет.

Негизги сөздөр: фольклор, поэма, легенда, рифма, ретив, аллитерация, акын, жаратылыш, лирика.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу составительных, философско-лирических песен акына Жеңижока, как “Дүнүйө”, “Накыл”, “Айт, айт десе”, “Аккан суу”, “Жалгыз тал”, “Балам жок”, “Көксулуу”. В ней дается высокая оценка весомым, масштабным взглядам поэта на жизнь, обыденность природу. Также в статье даны убедительный выводы о высокой технике стихосложный поэта, как мастера художественного слова.

Ключевые слова: фольклор, поэма, легенда, рифма, ретиф, аллитерация, акын, природа, лирика.

Annotation. In this article, in addition to works related to the “Aitysh” genre, philosophical and lyrical aspects of such works as “Dunuyo”, “Nakyl”, “Ait, ait dese”, “Akkan suu”, “Zhalgyz tal”, “Balam jok”, and “Koksuluu” are analyzed, and akyn’s views on life are also considered fate and nature, proving the weight and scale of his views. In his work, akyn Zhenizhok mastered the technique of writing poetic lines at a high level, convincingly emphasizing his skill in artistic word writing.

Keywords: folklore, poem, legend, rhyme, rediff, alliteration, akyn, nature, lirics.

Акындардын чыгармачылык дараметерине баа берүүдө алардын жекече, өзүлөрүнө гана мүнөздүү болгон касиеттерин эстен чыгарбаганыбыз оң. Айталы, Ысмайыл куйкум сөздү куюлуштуруп ырдоо жагынан устат болсо, Осмонкул «ак жаандай» себелеп, кандай көрүнүш, окуя болсо ыр түрмөгүнө салып төгүп ырдап кете берген. Комузга тил киргизе чертип, айтышкан акындарына алдырбаган Арстанбекте куудулдук өнөр болгон эмес. «Ныязаалыга комуз чертүү жагынан, Жеңижокко ырдоо жагынан жетишкыйын» – деп, Токтогул адилеттүүлүк менен мойнуна алуучу экен. Адам баласынын акыл-эси, дүйнө таануусу, кыял-жоругу ар

башка болгондой эле, акындар да талант дараметине, шык өзгөчөлүгүнө жараша миң кырдуу, миң сырдуу келишет. Аудиторияга, көңүл маанайына, айтышып же өзү жеке ырдап жаткан учурдагы жагдай-шартка байланыштуу чыгармалары чыйрак же солгун чыгып калган учурлар да болот. Андыктан көп сапар акындын чыгармаларын уккан, аны баамдап баалаган элдин сынынан өткөн калыс сын-баа жок. Акындардын көзү өткөндөн кийин деле артында айтылып калган аңыз-уламыштардын, уу-дуу кептердин аларга баа берүүдөгү мааниси жок эмес. «Жел жетпеген Жеңижок, айтышаарга теңи жок», «Кара жаак Калмырза», «Тоо

булбулу Токтогул» деген сыпаттоолор – жөн эле ички аллитерациялык уйкаштыкка карата айтыла калган кооз ыр саптары эмес, калайык тарабынан калыстык менен берилген таасын баалар.

«Совет доору акындарды рамкага салып, эркин ырдатпай салды, чектеп койду» деген пикир – бир беткей, калпыс айтылган пикир. Осмонкул, Калык, Алымкул, Ысмайыл сыяктуу акындар туурасында мындай ой айтууга болбойт. Мисалы Калык ырчыны алалы. Калыкты Калык кылган Совет доору (сөз саясаттан тышкары, акындар чыгармасы туурасында баратат). Анын чыгармачылыгынын өсүшү үчүн ыңгайлуу шартты Совет доору түзүп берди. Өз доорунун шарына, саясатына карата ошол мезгилдин ырын ырдоо акындарга тагылган күнөө болсо, андай күнөө акыйкатсыз. Мына ушундай туура эмес баага туш болгон, Совет доорунун саясатына үндөшпөгөн айрым бир ырлары үчүн жалпы чыгармасы, көркөм дүйнөсү, рух дөөлөттөрү басмырланган Арстанбек, Калыгул, Жеңижок, Калмырза, Казыбек, Молдо Багыш сыяктуулар боюнча кеп башка. Алардын чыгармаларына илимий позициядан туруп, фольклордук чыгармалардын табиятына ылайык мамиле кылынбай, оригиналдуулугунан көп алыстай электе «ысуулай» кагаз бетине түшүрүлбөй калды. Азыноолак чогултулган материалдар «Атайын фондунун» темир сандыгына сакталып, эшигине чоң кулпу салынды... Алардын чыгармаларын жыйноого кош көңүл мамиле жасалып, изилдөө иштери да колго алынбай келди. Совет доорунун идеологиялык кысымы туурасындагы сынды дал ушул «күнөөсүз күнөөлүлөрдүн» чыгармаларынын тагдырына байланыштыра айтсак орундуу болчудай. Жогоруда айтылгандай татаал тагдырлуу чыгармаларды жараткан, эл эсинде күнү бүгүн да унутулбай ырлары айтылып жүргөн залкарлардын бири – Жеңижок.

Акындын чыгармачылыгы туурасында фольклордук, тилдик, философиялык багыттары боюнча изилдөө иштерин жүргүзүү жаңыдан колго алына баштады. Келечекте анын чыгармалары терең изилденип, өз баасын алаарына шек жок. Адабий сынчы Аман Токтогулов белгилегендей: «Жеңижок тарбиялык мааниси терең, уккан элдин акылына уюй турган кептерди санаттап айткан чоң нускоочу акын, калк алдына чыга келгенде эч кимден жеңилбеген айтыштын устаты, «Манас», «Семетей», «Эр Төштүк», «Кожожаш» өңдүү элдик эпосторду күндөп-түндөп

айткан жомокчу, чү деген жерден оозунан ыр куюлган төкмө, өз заманынын окуй билген, жаза билген билимдүү, түшүнүктүү адамы болгон». Жеңижоктун чыгармачылык ой чабытында адам негизги орунду ээлейт. Балким, ушул себептен акындын кыйла ырлары жаратылыш, адамдын андагы орду, адам жана анын тагдыры сыяктуу түшүнүктөрдү өзүнө камтыйт. Жеңижок «дүйнө», «адам», «тагдыр» жөнүндө ырдаганда дүйнөдө жүрүп жаткан кубулуштар менен айкалыштыра ырдап, адам тагдыры коомдогу анын ордуна жараша боло турганы жөнүндөгү ойлорду айтат. Акындын ою боюнча тагдыр – реалдуу шарттар менен себептерден келип чыккан адамдын жөнөкөй турмуш жолун камтыйт:

Өмүрү бүтпөйт тирилик,
Өлгөндөр келбейт тирилип.
Жаралган адам эмгектен
Жарыша иштеп түрүнүп.

Акындын бир катар ырларында адам баласынын жашоо курагы, ажырым алганда балалык, өспүрүм, улан, жаштык, орто жаш, карылык сыяктууларга диалектикалык сүрөттөр берилип, ар бир курактын мүнөздөмөсү кеңири чагылдырылат. Жеңижок адамдын ар бир курагы, анын ошол кездеги жүрүм-туруму, иштери, айлана-чөйрөгө болгон мамилеси анын акыл-эсине, дүйнө таануусуна ж. б. байланыштуу болорун ачык, элестүү сүрөттөйт. Ушундан улам, акындын ырларынан жаштарга турмуштан туруктуулук менен үйрөнүүгө, турмуштук тажрыйбалардан акыл топтогон аксакалдардан үлгү алууга кеңеш бергенин байкоого болот:

Атасына баласы,
Өбөк болот турбайбы.
Баласына атасы

Жөлөк болот турбайбы –деп, ата-бала туурасындагы мамилени ырдайт.

Жеңижок акын өз ырларын, атайын социалдык-саясий темага арнабаса да, чыгармаларынан коомдук көрүнүш, социалдык топтор, алардын ортосундагы карым-катнаш байланыштар жөнүндө учкай болсо да сөз кылынат. Ажырым алганда коомдогу социалдык топтордун бири-бирине болгон мамилеси, алардын көздөгөн максаты, коомдогу ээлеген орду жөнүндө кыйла ой жүгүртөт.

Философиялык ой толгоолорго жыш санаттарынын кайсынысын албайлы акындын чеберчилиги көрүнүп турат:

Бул дүйнөдө ким калат?
Жылдызы бар түн калат.
Жарык берген күн калат,
Кандар өтөт, калк калат.

Ушул сыяктуу мазмунда ырдаган акын-

дар туурасында академик Азиз Салиев: «... көчмөн калктарда философиялык теориялар түзүлө албаса да, жалпылоо багытында ой жүгүртүүлөр эч качан өксүбөй, ооз жүзүндө толук улантылып келе берген. Андай адамдар акылмандар, улукмандар, даанышмандар делип аталышкан. Кыргыз элибизде ушундай адамдардын далайы тек гана сөзмөрлөр, чечендер болуп келишсе, далайы ыр чыгармачылыгын колуна алган акындардын катарына өтүшкөн. Ошол ойчулдар Чыгыштын жана Батыштын маданияттуу өлкөлөрүндөгү жалпылоо теорияларын түзүшкөн философтордун деңгээлине көтөрүлө албаганы менен, өз даражаларына жараша казналарын калтырып кетишкен»¹ – деген эң туура пикирин айтат.

Токтогул элдик поэзиянын дээрлик бардык жанрларында ырдап, куудулдук, комузчулук өнөрлөрдү да ийине келтире өздөштүргөн болсо, Барпы философиялык маанидеги ырларынан башка да махабат темасын жерине жеткире ырдаган тубаса лирик акын. Ушул эки залкардан Жеңижокту өзгөчөлөп турган касиети – анын айтыштарынан жана жаратылыш, өмүр, өлүм, карылык ж. б. туурасындагы философиялык ой толгоолорунун тереңдигинен көрүүгө болот. Акындын «Айт, айт десе», «Дүнүйө», «Турбайбы», «Санат», «Насыят», «Терме», «Накыл кеп», «Үлгү ырлар», «Жаман уул, жакшы уул», «Замана», «Үй бүлө», «Акын болсоң», «Дан кайда да мал кайда?» аттуу ырлары адамдарга жол көрсөтүүчү моралдык, нравалык багыттагы дидактикалык мааниде айтылган. Акындын акылы канча терең, дүйнө таануусу канчалык масштабдуу болсо, ал ырдаган ырлар да ошончолук кундуу, ошончолук баалуу болуп, тарбиялык таасири күчтүү чыгат. Терең ой, бийик идеялар акындын тубаса талантынан жаралган чеберчилиги көркөмдөөсү менен ширелишпесе, ал курулай акыл үйрөтүүчүлүккө алып келип, эстетикалык маанисин, таасирдүүлүгүн жоготот. Канчалык жакшы ой болсо да элге жетиши күмөндүү болуп калат.

Акындын чыгармаларына баштан аяк көз жүгүртсөк, мейли көркөмдүгү, мейли идеясы жагынан болсун солгун ырларды табуу кыйын. Бул ойду бекемдеш үчүн, анын чыгармаларындагы санат, насыят маанисиндеги ырларынын колго тийгенинен мисал келтире берсек болот. Алсак:

Өткөнүн көрчү, дүйнөнүн.
Артынан жоо куугансып,
Көчкөнүн көрчү, дүйнөнүн.
Бир жалбырттап, бир жерде,

Өчкөнүн көрчү, дүйнөнүн!
Кирген суудай шаркырап,
Акканын көрчү, дүйнөнүн.
(«Дүнүйө» – биринчи түрү)
Ай айланып асмандан,
Каттаганын карачы.
Бир орунда тынч алып,
Жатпаганын карачы.
«Саманчынын жолу» дейт,
Бүт жылдыздар чачырап
Батпаганын карачы!
(«Дүнүйө» – экинчи түрү)
Боло турган жигитте,
Намыс менен ар болот.
Атадан каргыш алгандар,
Акыры барып кар болот.
Өрдөк учса – кас калбайт,
Жакшы адамдын белгиси,
Ортодон ушак сөз өтсө,
Билмексен болуп эске албайт.
(«Накыл»)
Карагер атты булкунткан,
Карчытта казы, май болот.
Кыз он сегиз жашында,
Кыраңдан чыккан Ай болот.
Ак ниеттүү адамдын
Айткан сөзү шар болот.
Көпкө ыраазы болбогон
Азга жетпей зар болот.
(«Үлгү ырлар»)

Акындын санат-насыят, терме ырларынын мазмунунда чоң кичине дебей бардыгы тарбия ала турган, таасири күчтүү, уксаң да, окусаң да эстетикалык ырахат берип турган кандайдыр бир магиялык керемет күч бар. Жогоруда келтирилген ыр жолдорунан эле, акындын кандай чеберчиликте, эркин жана мазмундуу ыр токуй алаарын баамдасак болот. Жогоруда биз сөз кылган ырларындагы саптар бири-бирине куюлушуп түшүп, адамзаттагы жашоону, тазалыкты, ыймандуулукту, жер-сууну сүйүүнү, үй-бүлөдөгү ынтымакты даңазалайт.

Жеңижоктун «Айт, айт десе» деген ыры да санат, терме формасында айтылган. Бул темада Барпы да ырдаган. Ал ушул ырдын мазмунун дагы тереңдетип, ага социалдык, саясий жүк артып, жетээр жерине жеткире ырдап салган. Жеңижок өзүнө жана өзгө акындарга кандай жана эмнелерди ырдоо керектиги туурасында программалык багыт берүүчү, көркөм концепциясын сунуштайт:

Таттуу болгон өмүрдү айт,
Өзгөрүлгөн көңүлдү айт,
Мергенчинин көзүн айт,
Карыянын сөзүн айт.
Акын болсоң төгүп айт,

Ак, караны ылгап айт.
 Жүрөк менен жыргап айт,
 Эмгекчини мактап айт.
 Жатып ичер, бузукту,
 Какшык менен кактап айт.
 Арамзаны кордоп айт,
 Ак болоттун бөркүн айт,
 Ала-Тоонун көркүн айт.
 Ач албарстын курчун айт,
 Ата-бабаң журтун айт.²

Адам жаратылыш менен ар дайым карым-катышта болуп, ал тартуулаган байлыкты көздүн карегиндей сактоосу зарыл маселе экендиги кечээ жакында эле чыга калган маселе эмес. Бул проблема тээ атамзамандан бери эле, прогрессивдүү ой жүгүрткөн акылмандардын, акындардын тынчын алып, сарсанага салып келген. Адамдардын табият тартуулаган кунсуз байлыкты сарамжалдуулук менен пайдаланып, ага этияттык менен мамиле кылышы туурасындагы чакырык адамзат коомунун тээ байыркы, Кожожаш мерген жашаган доордон бери эле күн тартибинен алына элек. Жаратылышка караөзгөйлүк, мыкаачылык менен мамиле кылып, аны талап тоноп кордоо – эртедир-кечтир адамдардын өзүлөрүнө кайрылып тие турган чоң кырсык. Экологияны ар кандай коогалардан сактоо аракетинде, акылман акын катары Жеңижок да четте калбай өз үнүн кошкон. Анын «Аккан суу», «Өскөн жер», «Жер соорусу Аксы экен», «Биздин жер», «Айтайын Аксы жеримди» аттуу ырларынын мазмуну ошол эл менен жердин ортосундагы байланышты чагылдырат. Мында акындар салттык түрдө ырдап келишкен өз ата мекени, анын кооздугу, байлыгы даңазаланат. «Аккан сууда» жеке эле суунун адам тиричилигиндеги мааниси ырдалбастан, анда терең философиялуу өтмө маанидеги ойлор да боюна сиңирилген чыгарма. Бул темага кезинде Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Эшмамбет, Сулайман сыяктуу акындар да кайрылышкандыгы белгилүү. Ар бир талант дареметине, дүйнөгө болгон көз карашына, сезим-баамчылдыгына карата өз алдынча ырдашкан. Кээси терең философиялык ой толгоолорго ширеп, маани-мазмунун, көркөмдүк деңгээлин келиштире ырдаса, кээси «Аккан сууга» мүнөздүү болгон салттык ыр түзүлүштөрдү, калыптанып калган даяр трафареттик формулаларды кураштыра чүргөй салып тим болушкан. Жеңижок жогоруда аталган топ акындардын арасынан ой-чабыттарынын эркин жана масштабдуулугу, суу менен өмүрдүн, тазалыктын, дегеле адам турмушунун ар кыл жактарын ыгы менен

байланыштыра билгендиги жана аларды сөз берметтери менен шөкөттөп көркөм айта алгандыгы менен алардан кескин айырмаланып турат. Карыялардын айтымында ал «Аккан сууну» жети күнү катары менен айтып, анан бүтүрүүчү экен. «Мен бул сөздө эч апыртуу жок го деп ойлойм»³ – деп, Ч. Айтматов бекеринен жазбагандыр. «... кантсе да «Аккан сууну» көлөмү, көркөмдүгү, ой жүгүртүү объектиси жагынан өз мезгилинде Жеңижоктон өткөрө айткан акын болбосо керек»⁴ – деген, окумуштуу Б. Кебекованын оюн баалуу пикир катары белгилеп койгубуз келет. Аккан суунун пайда болушу – жаратылыштын, законченемдүү көрүнүшү катары бааланып, ал адам үчүн берилген ырыскы катары ырдалат. Ыр улам күчөп, суунун пайдасы, анын жер жүзүн кулпунтуп турган керемет касиеттери биринен сала бири терилип ырдалып, ырдын өзү да өзөндө күркүрөгөн агыны катуу сууга окшоп кетет:

Кууш жерге келгенде,
 Күркүрөгөн аккан суу.
 Үрөйүңдү учуруп,
 Үн сүрөгөн аккан суу.
 Барган сайын күч алып,
 Дүркүрөгөн аккан суу,
 Жайык жерге барганда
 Жаркыраган аккан суу
 Алды эңкейиш жар келсе,
 Аркыраган аккан суу.
 Кулагыңды тундуруп,
 Капчыгайды чуу кылып,
 Шаркыраган аккан суу.
 Корккон адам сүрүнөн,
 Калтыраган аккан суу⁵.

Ырдын көркөм структурасы – ушунчалык устаттык менен, кол тийгиз, Чыгыштын архитектуралык стилинде салынган шаңкайган кооз имаратындай элес калтырат. Жуп, жана ички аллитерациялык уйкаштыктар ырга ого бетер жарашык берип көркөмдүгүн арттырып турат. Адам менен жаратылыштын алакасы, өз жеринин «Мисир» экендиги, жаратылыш байлыгы, флорасы туурасында акын өзгөчө эргип, Аксыны эч бир жерге теңебей ырдайт. Ар бир адамдын, ар бир акындын антүүгө акысы бар.

Акындын татаал тагдырлуу өмүрүндөгү бактысыз балалыгы, өмүрлүк жары Көксулууну тарттырып ийип кайра алышы, баласыз болушу сыяктуу орчундуу окуялар анын чыгармаларында өз изин калтырбай койгон эмес. Акындын «Жалгыз тал», «Балам жок», «Көксулуу» аттуу ырлары анын жеке турмушу менен байланышкан арман мотивиндеги чыгармалар.

«Жалгыз тал» аттуу ырында акын Бакайыр деген жерде, ээн талаада өсүп турган жалгыз түп даракты көрүп, өз эли-жеринен алыска кубаланып, ызалуу, оорукчал болуп жүргөн 15 жаш курагындагы тагдырын жалгыз талга салыштырып, өтө жогорку поэтикалык ой менен, таасирлүү айтып берген. Акын жалгыз талга жан киргизип, аны менен кадимкидей, диалог куруп, сырдашат. Бул – байыркы адамдар али баёо «балалык» мезгилдеринде, дүйнөнү миф аркылуу кабылдап, «жандуу-жансыздар да адамдар сыяктуу өз ара түшүнүшөт» деген дүйнө таануунун илимге чейинки көз караштарынан келип чыккан түшүнүк. Мындай байыркы түшүнүктү, ойду өтмө мааниде ачып берүү үчүн айрым акындар ал түгүл азыркы жазуучулар да көркөм каражат катары пайдаланышууда. Бул ырды окумуштуу А. Абдыразаков Жеңижоктун чыгармачылыгындагы ойду берүүнүн жаңы формасы катары баалап: «Башка ырларынан айырмаланып, мында жаратылыштын бир бөлүкчөсүнө кайрылуу, башкача айтканда, диалог формасында түзүлгөн. Акындын чыгармачылык фантазиясынын күчү менен Бакайырда жалгыз тал жанданып, Жеңижок менен сүйлөшөт. Бирок бул сүйлөшүү жөн гана адам менен табияттын карым-катышын билдирбеген, адам турмушундагы карама-каршылыктарды, акындын жеке өзүнө таандык кайгы-муңун, санаркоолорун, өз учурундагы каардуу, теңчиликсиз заманга нааразычылыгын таамай чагылдырган. Демек, муну акындын ички монологу, турмуштагы карама-каршылыктарга, теңсиздикке карата берген баасы, протести деп түшүнүүгө болот»⁶ – деген жыйынтыгына алымча-кошумчанын зарылдыгы жок.

Баласыздык боюнча арман ырларынын бир да бирөө Жеңижоктукундай таасирдүү жүрөк эзээрлик деңгээлде ырдалган эмес.

Аргымак жалы кайрылса,
Тармал эмей эмине?
Артында бала калбаса,
Арман эмей эмине?
Кайрылышта мүрзөмдү,
Кайрылып барып ким көрөт,
Кайгырып жашын ким төгөт?
Бурулушта мүрзөмдү,
Бурулуп барып ким көрөт,
Буркурап жашын ким төгөт?
Ак куурайда муун жок,
Аркамада калган уул жок.
Көк куурайда муун жок,
Көтөрүп баккан уул жок⁷.

Акындын өмүрү өткөнчө жүрөгү тилинген, кабыргасын кайыштырган ушул бала-

сыздыкка байланыштуу арманы болгон. Бул арман акындын көөдөнүнө батпай, оозунан көк түтүн аралаша ыр болуп төгүлгөн. Азыркы кездин белдүү акыны Сүйүнбай Эралиев: «Жеңижок Казань шаарынан ырларын китеп кылып чыгарам деген ой менен бара жатып, жолдо бир үйгө кайрылып, түнөп кетмекчи болот. Эл чогулат. Ошондо «Балам жокту» ырдаптыр. Угуп олтургандардын көздөрүнөн жаш төгүлүп, шолоктоп ыйлап жиберешет. Кээси сыртка жүгүрүп чыгып, бакырып-бакырып бугун чыгара ыйлап алып кайра келип ырды угушкан экен» – деп эскерет. Ооба, жүрөгүндө сезими бар адам бул ырды окуганда, же укканда ошондой көрүнүш болгондугуна ишенет.

«Көксулуу» ырына кайрылаардын алдында, ага тиешеси бар бир лирикалык чегинүү жасасак:

Элдик макалдарда, аз да болсо, карама-каршы маанидегилери кездешет. Мисалы, «Эсептешкен дос болбойт», же «Эсептүү дос айрылбайт». Турмуш чындыгы экөөнү тең танбайт. Анысы да, мунусу да бирдей күчтө, бирдей даражада колдонула берет. Ушул сыяктуу, өткөн заманда кыргыз аялдарына карата да:

«Колунда жүрүп билинбейт,
Камчыдан ашкан курал жок.
Койнунда жатып билинбейт,
Катындан өткөн душман жок».

же, «Аялдын акылы кыска, чачы узун», «Байтал чыгып байге албайт», «Тоок куш эмес, аял киши эмес», «Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык» – деген макалдар айтылса, ошол эле өткөн заманда аялды Ай, Күнгө чейин даңктаган эчендеген дастандар менен катар: «Аял жакшы, эр жакшы», «Аялдын согончогу тийген жердин астында бейиш бар», «Жакшы кыз жакадагы кундуз» ж. б. сыяктуу тигилерге карама-каршы мааниде айтылган макалдар да бар. Буларды айтып жатканыбыздын себеби – Жеңижоктун аялзатына карата болгон ызааты, бийик адамкерчилик менен байланышып, аларга акылмандарча, туруктуу эркектерче мамиле кылгандыгын белгилеп, жогоруда биз мисалга келтирген макалдардагы аялдарга болгон мамиленин контраст көрүнүшүнүн кийинки позициясында тургандыгын көрсөтүү.

Акын бой жетип, Көксулуу аттуу кызга ашык болот. Аты эле айтып тургандай Көксулуу ошол аймактан чыккан ажарлуу, сулуу кыз болгон экен.

Жарк этсең – күлкүң күмүш үн,
Жароокер кыздын күнүсүң.
Жалынга түшүп, күйүшүм,

Жалжалым айтчы ким үчүн?
 Жаныңдан асти чыккым жок
 Жандырып сүйүү үмүтүн.
 Көрүшкөн күнүм салтанат,
 Көркүндөн Ай, Күн жалтанат.
 Көркөмүң жанды көксөтүп
 Көмөкөйдөн бал тамат⁸.

Жаш Жеңижоктун көөдөнүн махабат ээлеп, Көксулууга көзү түшкөндөн тартып ырдаган «Көксулуу» ырын улам арбытып, улам кошумчалап айткан түрү бар.

Аргымак аттын басыгы,
 Аксыдан чыккан Көксулуу
 Ай тамак кыздын Асылы.
 Ашык бир болгон өзүңө
 Акындын кайсы жазыгы?
 Ар түркүн ойго көп салчу
 Ай пери кыздын назыбы⁹.

Акын Көксулуунун бардык асыл сапаттарын даңазалап, ага чын ашык болгондугун эл-журттан жашырбай ачык ырдап чыгат. «Көксулуу» ырынын текстинде «Алыска кеткен жеринен, Тартып алган Көксулуу» деген саптар кездешет. Туюк айтылган ыр жолдорунун ары жагында мындайча драма жатат: «Көксулууга көз арткандар көбөйүп, ал түгүл дегөөрсүгөн бирөө күчкө салып ага үйлөнүп алат. Айласы кеткен Жеңижок ичтен сызып, кейиште жүргөн кезинде Караван базарынан Нурмолдо акын менен айтышка чыгып аны жеңип кетет (жогоруда эскергенбиз). Бул кабарды Аксы аймагынын билерманы Сулайманкул датка угуп, Жеңижокту чакыртып алып, ырдагып көрөт. Бир эт бышым токтолбой ырдаган Жеңижок Сулайманкул даткага жагып калат да, аны ал өзүнүн айылы Авлетимге кошо ала кетет. Авлетимде бир жума ырдагып жүрөт. Даткага абдан жакканда ал Жеңижокко: «Бали! Жеңижок балам, каалаганыңды айт, алакандай Аксы ачсам алаканымда, жумсам уучумда, көз салган кызың болсо айт, калыңын төлөп үйлөнтүп коёюн» – дептир. Ошондо Жеңижок: «Аркыттык Көксулуу деген кыз

менен сөзүм бүтүшүп калды эле, ошол жерлик Артыкбай байлыгына салып, күч менен Көксулууну уулуна алып берип койду эле, ошо Көксулууну кайрып берсеңиз» – дегенде, Сулайманкул датка сөзүнө туруп, Көксулууну Жеңижокко кайра алып берет да, Артыкбайдын уулуна дагы бир байдын кызына калыңын төлөп үйлөнтүп койгон экен. Мына ушундай мүшкүл ишти акын эрдик менен көтөрүп, чыныгы махабатты баарынан бийик коюп, түбөлүгү түз, бактылуу келечек үчүн бардыгына чыдайт. Шору арылбаган акынды дагы бир күйүттүү тагдыр күтүп турду. Арзып алган Көксулуунун согончогу канабады. «Баа» деген баланын үнүн угууга зар болушуп экөө тең ичтеринен эзилишти. Бирок мындай оор кайгы да алардын үй-бүлөлүк очогун буза албады. «Балам жок» атуу ырында кайра аны аяп:

Алтындын жайы гүлбакта,
 Алган жарым Көксулуу,
 Айтып турам бул чакта
 Арманга батпа бул тапта –
 деп ага кайрат айтса, ошол эле ырынын бир жеринде:

Кошулган жарым Көксулуу,
 Килемди согуп түр кылдың,
 Кирген үйүң гүл кылдың.
 Кажары согуп түр кылдың,
 Кармаган үйүң гүл кылдың.
 Сандыкты жыйдың жүгүңө,
 Сарамжал кирди үйүңө.
 Беш кеште жыйдың жүгүңө,
 Береке кирди үйүңө¹⁰

деп, кайра анын көңүлүн жубатат. Мындай айкөлдүк – чыныгы арзууга туш болгон, чыныгы адамдын гана колунан келет.

Алымкан, Үкөй, Мөлмөл, Алмаш, Чолпон сыяктуу топ сулууларга жетип-жетпей «күйгөн» Токтогул, Боогачы, Барпы, Ырыспай, Жолболду сыяктуу махабат Мажнундарынын катарында, болгондо да сап башында Көксулуу менен Жеңижок да бар. Булар – бүтпөгөн махабат дастандарынын улуу жарчылары.

Адабияттар:

1. Мурас Салиев А. Баш сөз / түз. Абдылдаев М. – Фрунзе: “Кыргызстан”, 1990. 3-бет.
2. Жеңижок. – Фрунзе: “Кыргызстан”, 1982. 152–153-беттер.
3. Айтматов Ч. Баш сөз. – Китепте: Жеңижок. – Фрунзе: “Кыргызстан”, 1982. 4-бет.
4. Кебекова Б. Эсенаман. “Залкар акындар” сериясы. I том. – Бишкек: “Шам” басмасы, 1998. 285-бет.
5. Жеңижок “Залкар акындар” сериясы. II том. – Бишкек: “Шам”, 1999. 52-бет.
6. Абдыразаков А. Төкмөлүк жана көркөм чыгармачылык. – Бишкек, 1996. 40-бет.
7. Жеңижок Залкар акындар” сериясы. II том. – Бишкек: “Шам” басмасы, 1999. 82-бет.
8. Ошондо. 84-бет
9. Жеңижок. “Залкар акындар” сериясы. II том. – Бишкек, 1999. 18-бет.
10. Ошондо. 19–20-беттер.

УДК: 81(575.2)(04)

Сатыбалдиева Гулмира Абдуллаевна,
филология илимдеринин кандидаты, Кыргызстан Эл аралык университетинин
(Чыгыш кампус) доценти;
Темиркулова Бермет Маратовна,
Кыргызстан Эл аралык университетинин жогорку докторантура мектебинин докторан-
ты(PhD);
Пазылова Шахадаткан Нуритдиновна,
№10 Көк-Арт мектебинин мугалими, Жалал-Абад обл.
Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
КӨРКӨМ ОБРАЗДЫН ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Сатыбалдиева Гулмира Абдуллаевна,
кандидат филологических наук, доцент Международного университета Кыргызстана
(Восточный кампус);
Темиркулова Бермет Маратовна,
докторант высшей школы докторантуры(PhD) Международного университета
Кыргызстана;
Пазылова Шахадаткан Нуритдиновна,
Учитель школы №10 Кок-Арт, Жалал-Абадской обл.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА

Satybaldieva Gulmira Abdullaevna,
candidate of philological sciences, assistant professor of International University of Kyrgyzstan
(Eastern campus);
Temirkulova Bermet Maratovna,
doctoral student of the Higher School of Doctoral studies(PhD) International University of Kyrgyz-
stan;
Pazylova Shahadatkan Nuritdinovna
Instructor of school №10 Kok-Art, Jalal-Abad district

PECULIARITIES OF LINGUOPOETICAL FEATURES OF ARTISTIC IMAGE IN WORKS CH. AITMATOV

Аннотация. Макалада “көркөм образ” түшүнүгүнүн мазмунун лингвопоэтика көз карашынан изилдөө маселеси каралды. Бул илимдин өнүгүү тарыхы, анын негизги категориялары жана параметрлери жөнүндө кыскача маалымат берилди жана “көркөм образ” түшүнүгүнүн мазмунун ачууга кеңири токтолот. Окумуштуулардын филологиялык илимдин ар кандай тармактарынын ыкмалары менен методдорунун өз ара байланышына негизделген көркөм образды изилдөөнүн комплекстүү ыкмаларынын теориясы берилген. Ошондой эле Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын образдарынын өзгөчөлүктөрү берилген.

Негизги сөздөр: тил, лингвопоэтика, лингвистика, стилистика, көркөм адабият, көркөм образ, көркөм сөз каражаттары, тилдик бирдиктер, эстетика, искусство, эпизод.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос изучения содержания понятия художественный образ с точки зрения лингвопоэтики. Дана краткая информация о развития этой науки, ее основных категориях и параметрах, а также подробно рассмотрено содержания понятия художественный образ. Представлена теория комплексных методов исследования художественного образа, основанная на взаимосвязи методов и методов ученых различных отраслей филологической науки. Также представлена характеристика образов персонажей из произведениях Ч. Айтматова.

Ключевые слова: язык, лингвопоэтика, лингвистика, стилистика, художественная литература, художественный образ, художественные выразительные средства, языковые единицы, эстетика, искусство, эпизод.

Abstract. The article is an attempt to study the definition of the term «artistic image» within the scope of linguopoetics. Brief information is given on the development of this science, its main categories and parameters, and the content of the term of literary image is presented, based on the relationship between the methods and methods of scientists from various branches of philological sciences. Also presented is a description of the images of characters in the works of Ch. Aitmatov.

Key words: language, linguistics, linguopoetics, stylistics, fiction, literary image, artistic expressive means, language units, aesthetics, art, episode.

Көркөм образ тилдин адабий формасынын ар кандай стилистикалык каражаттары менен анын визуалдык жана экспрессивдүү ресурстардын, көркөм сөз каражаттарынын негизинде көркөм текстин алкагында түзүлөт. Стилистикалык фигуралар, риторикалык бирдиктер тилдин бардык деңгээлинде (фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, семантикалык) кепти кооздоп, ага эстетика, экспрессивдүүлүк, эмоционалдуулук жана образдын кепке таасир этүүчү функциясын кучөтүүчү сапаттарды берүүчү колдонулат.

Көркөм образ - турмуштун конкреттүү жана жалпыланган жактарынан алынган адамдын эстетикалык мааниге ээ болгон чыгармачылык көркөм фантазия менен түзүлгөн көрүнүшү. Образ илим менен искусствону айырмалап турат.

Окумуштуу турмуштук түшүнүктөрдүн, аныктамалардын, фактылардын, тажрыйбалардын, негиздүү мисалдардын негизинде далилдеп көрсөтсө, жазуучу турмушту көркөм образдар аркылуу сүрөттөп берет. Образ баарынан мурда сөздүн «сыйкырынан» жаралат, ошондуктан көркөм сөз каражаттары образ жаратууда ар бири өзүнчө гана тийиштүү милдет аткарат. Көркөм адабиятта жазуучу, акындын эң негизги чыгармачылыгы образ аркылуу жаралат да, аны лингвопoeтика аркылуу түшүнөбүз.

Лингвопoeтика көркөм чыгармада колдонулган тилдик каражаттардын жыйындысы болуп саналат, анын жардамы менен жазуучу өзүнүн идеялык-көркөм ниетин ишке ашыруу үчүн зарыл болгон эстетикалык таасирди камсыз кылат. Көркөм чыгарманын тилин, тилдик бирдиктердин көркөм чыгармада колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, алардын эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык функциясын изилдеп, көркөм чыгарманын жана жалпы эле адабий системанын структурасындагы негизги компоненттерди бөлүп көрсөтүү менен, алардын формалдык структуралар менен болгон байланышын ачып берет.

Лингвопoeтика - бул филологиянын

көркөм текстте колдонулган стилистикалык белгиленген тил бирдиктери, алардын белгилүү бир идеялык-көркөм мазмунун жеткирүү жана эстетикалык эффект түзүү үчүн алардын функциялары жана салыштырмалуу мааниси жөнүндө суроого байланыштуу каралган бөлүмү”- деп так аныктаган профессор Липгарт А.А. [Липгарт А.А., 2021, 18-б.]

В.Я.Задорнованын аныктамасы боюнча “филологиянын өзгөчө бөлүмү катары лингвопoeтика предмети көркөм чыгармада колдонулуучу тилдик каражаттардын жыйындысы болуп саналат, анын жардамы менен жазуучу өзүнүн идеялык-көркөм идеясын ишке ашыруу үчүн зарыл болгон эстетикалык таасирди берет” [Задорнова В.Я., 1992, 26-б.]

Жазуучу өз предметин көркөм образ аркылуу сүрөттөйт. Ал өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашына, эстетикалык идеалына, чыгармачылык жана турмуштук тажрыйбасына, турмуш чындыгына, көрүп-билген кишилерге алымча-кошумчаларын киргизет, натыйжада образдын эстетикалык жана тарбиялык кудурети көрүнөт.

Көркөм образ-бул турмуштун жөнөкөй гана механикалык көчүрмөсү эмес, тактап айтканда, турмуштук чындыкты көрсөтмөлүү элеси эмес, а белгилүү бир эстетикалык идеяга ылайык турмуштуу жандуу, конкреттүү жана туюмдуу формада кайра жаратуунун ыгы, жолу” [Усубалиев Б, 1994, 30-31б.]

Л.И.Тимофеевдин пикири боюнча, көркөм образ адамдын жашоосунун конкреттүү жана ошол эле учурда жалпыланган картинасы. Бул кыялдануу менен түзүлгөн маанилүү эстетикалык категория. Көркөм чыгармадагы кандай гана образ болбосун, автордун бай фантазиясынын аркасында мүмкүн болгон дүйнөнү таанып билүүнүн жана өзгөртүүнүн каражаты. Сезимди, ойду, умтулууну чагылдыруунун жана билдирүүнүн өзгөчө түрү [Бегалиев С.Б., 2010, 21-б.]

«Көркөм образ, - деп жазат М.Горький дайыма идеяга караганда терең, кең, ал адамды бардык жагынан, сезимдериндеги, ойло-рундагы карама каршылыктары менен алып

көрсөтөт. Көркөм чыгарманын идеялык мазмуну образдарда ачылат. Көркөм чыгармада сүрөткер ар кандай адамдык мүнөздөрдү жана коомдук типтерди сүрөттөйт. Ошондой эле жаратылыштын көрүнүшүн, кубулуштарын, кооздугун-пейзаждын образын, адам жашаган чөйрөнү-нерселердин образын сүрөттөйт [Бегалиев С.Б., 2010, 23-б.].

Образ бири-бирине карама каршы турган эки түшүнүктү камтыйт: жеке жана жалпы. Бирок бул эки түшүнүк ажырагыс байланышта болот, ошону менен бирге эле образ объективдүү жана субъективдүү мүнөзгө ээ. Объективдүү мүнөзгө ээ болушу-реалдуу турмуштан алынган. Сүрөткер реалдуу турмушту жөн гана көчүрүп койбойт. Ага карата өзүнүн түшүнүгүн, мамилесин, көз карашын билдирет, баасын берет. Бул образдын субъективдүү мааниси. Көркөм чыгарманын негизги, башкы объектиси адам, адамдын жашоо турмушу, адамдын өзүнө, башка адамдарга болгон мамилеси, коомго, жаратылышка, айлана-чөйрөгө болгон көз карашы. Сүрөткер эмнени сүрөттөбөсүн, баары адамга тиешелүү, адамдын аң-сезимине таасир этет, анын эстетикалык жан дүйнөсүн козгойт. Демек көркөм чыгармада адамдын образы башкы, негизги образ. [Бегалиев С.Б., 2010, 25-б.].

Образ түзүүдө көркөм токуу (фантазия, кыял, ойдон чыгаруу) чоң роль ойнойт. Ч.Айтматов минтип жазат: “Жаныбарым Гүлсары” повести бир кыйла даражада автобиографиялуу. Каармандардын көпчүлүгү турмушта бар, мага жакын адамдар Гүлсарыда болгон: дубандан чыккан атактуу жорго эле, кала берсе аты да Гүлсары болчу. [Шериев Ж., 2004, 14-б.].

Демек, жазуучу айткандай чыгармага негиз кылып алынган жаныбар кандайдыр бир даражада турмушта болгон, бирок ага башка бир окуяларды, ойдон токуп чыккан эпизоддорду кошуп, анан аттын образын түзгөн. Жазуучу образды эки түрдүү усул менен жаратат:

1. Жалпылаштыруучу жол менен түзүлгөн образдар. Жазуучу турмуштагы көп адамдардын өмүр-жолу, ички дүйнөсүн, үрп-адатын, психологиясын тыкан үйрөнүп, ошонун негизинде алардын эң башкы нерселерден типтүү касиеттерин тандап алат, ошондон соң жалпылаштырат, синтездейт да бир көркөм бүтүндүккө топтоп, конкреттүү образ аркылуу чагылдырат.

2. Прототиптердин негизинде жаралган образдар.

Ч.Айтматов ойдон чыгарылып алынган адабий каармандар да прототиптер сыяктуу эле чындыкты түзүп берерин, а түгүл алардан да тереңирээк жана көбүрөөк жалпылап көрсөтөрүн айтат. Мындай образдар тарыхта жашап өткөн, же жашап жаткан адамдардын өмүр жолунун жана реалдуу окуялардын негизинде, ошолордун айланасында жаралат.

Бирок мында ошол адамдын тагдыр-таржымалы кандай болсо так ошондой көчүрүлбөйт, турмуштагы окуя-кырдаалдар типтештирилет, айрым маселелерди жазуучу токуп чыгат, өзүнүн эстетикалык-турмуштук идеялын, көз карашын кошот. Ушундай жол менен түзүлгөн көркөм образды дарак деп элестетсек, прототип дарактын өзөгү, көркөм токуу, фантазия анын бутак-шагы, эстетикалык идеял, автордун көз карашы болсо дарактын тамыры. В.Г.Белинский минтип айткан: «Философ силлогизм менен сүйлөйт, акын образ, элес менен сүйлөйт, бирок ал экөөнүн тең эле айта турганы бир эле нерсе жөнүндө. Бирөө далилдейт, экинчиси элестүү чагылдырат, экөө тең ишендирет. Биринчисин аз гана эл угат жана түшүнөт, экинчисин баардык эл түшүнөт. Искусствонун, анын ичинде көркөм адабияттын эң айырмалуу белгиси — бул анын образдуулугу. [Шериев Ж., 2004, 13-15-б.].

Улуу калемгер, заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун дээрлик бардык калеминен жаралган чыгармаларында “сулуулук, руханий-адептик, таанымдык, эстетикалык жана адеп-ахлактык дөөлөттөрү” окурмандарга таасир калтыруучу образдар менен берилген. Автордун тутунган баалуулуктары ал жараткан кейипкерлердин образдары аркылуу көркөмдүү ачылып берилет. Чыгаан калемгер адамдын башкы касиети – анын ички дүйнөсүнүн, акыл-эсинин мөлтүр булактай тазалыгы, сулуулугу, аруулугу деп эсептейт жана аларды чыгармадагы каармандардын образдары аркылуу чагылдырып, башка адамдарга – замандаштарына жана урпактарга мына ушундай аруу, таза болууну насыяттайт.

Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестинде Жамийла, Данияр жана Сейиттин образдары сүрөттөлгөн. Кыргыз аялынын турмушка, сүйүүгө болгон мамилеси, б.а. чыныгы эркин сүйүү даңазаланат. Көркөм чыгарманын терең мазмуну анын окуяларында эмес, анын түпкүрүндө, маңызында. Образ кеңири маанисинде бүт чыгарманы камтыйт, согуш мезгилиндеги кыргыз айылынын турмушу сүрөттөлөт.

Жазуучу Жамийланын образы аркылуу өзүнүн эркин сүйүүсүнө умтулган, өз сүйүүсүн табуу үчүн жанын аябаган, эскинин торунун быт-чытын чыгарып, өз жолу менен кеткен кыргыз кызынын эркин сүйүүсүн көрсөткөн. Жамийла сыяктуу эрктүү болгондо гана өз максаттарына жетээрин айткан.

Данияр менен Сейит алгачкы ирээт ал арабалардын дөңгөлөгүн майлап, эртеңки ишине камынып жаткан кезинен баштап таанышат. Ушул кичинекей деталдан Даниярдын эмгекти сүйгөн, аны баалаган, эртеңки иши үчүн бүгүн кам көргөн адам экендигин кичинекей бала эч кыйынчылыксыз баамдай алат. Согуш десе, жомок көргөн жаш балдар ал келгенде согуш кандай болот экен деп сурашты. Ошондо Данияр бир топко унчукпай туруп: «Сендер аны билбей эле койгула» — деди. Даниярдын ушул сөзү боз балдарды ийне менен сайгандай чочутту, төбө чачын тик тургузду. Анткени Даниярдын жогорку сөзү «согуш алаамат, согуш жерге кирсин» деген кур кыйкырыктан алда канча таасирдүү эле. Бул – Даниярдын биринчи төрөлүшү эле.

Жүрөгүндөгү махабат үчүн, Жамийла үчүн, өзүнүн ким экенин көрсөтүү үчүн Даниярдын жети пуддук буудайды көтөрүшү – Даниярдын экинчи жолу төрөлүшү эле. Ал дагы өз сүйгөнүнүн ким экенин ачык сизди. Көрсө, анын алгачкы кездердеги түнт, басмырт болушу – өзүнүн жүрөгүндөгү сүйүүсүн таппай мүнчүрөп жүргөн убагы турбайбы. Анын кеч киргенде суунун шарын тыңшап дөңдө жатышы – суунун шарынан өз сүйгөнүнүн ким экенин сурап жаткандагысы турбайбы, бир топко күндү ээрчий карап турушу – бул күндөн: «Менин сүйгөнүмдү көрдүңбү?» — деп сурап жаткандагысы турбайбы. Өзүнүн сүйгөнүнүн ким экендигине көзү жеткен Даниярдын талаа-түздү жаңырта ырдап жатышынын себеби да ушунда жаткан экен да.

Даниярдын чыныгы ата мекенин сүйгөн патриот экенин биринчилерден болуп Жамийла сизди. Алар сүйүүсүн тапты. Ак сүйүүгө бардыгы бир тилекте болорун, повесттеги көрүнүштөрдөн: жеңесин ыксыз коруган Сейиттин ичи тарышынан, ошого дейре ай нурунун мынчалык жарык тийбешинен көрүүгө болот. Жамийланын айдай сулуу образын ачык көрсөтүш үчүн ай нуру да сүттөй төгүлүп, Даниярга дагы да ачык көрсөттү.

Ч. Айтматовдун “Ак кеме” чыгармасы баланын аруу дүйнөсү - таятасынан уккан жомок, ал жомоктун мааниси, ар бир сүйлөмү, сөзү менен акыл-насаат айтуу, баланын дүй-

нөсүнө таасир этет. Баланын жан дүйнөсүндө Момун жомоктордун касиети аркылуу гана балага “жамандык менен кыянатчылык” түшүнүгүнөн арылтып, баланын жан-дүйнөсүнүн мөлтүр булактай таза образын жараткан. Бул чыгармада адам тагдырынын не бир катаал жактарын изилдөөдөгү жазуучунун кыраакылыгы, интеллектуалдуулугу, ийкемдүүлүгү көрүндү. Чыгарманын гуманисттик пафосу баштан-аяк адамдын бийик сапаты жана нравалык тазалыгын даңазалайт. Чыгармадагы «балык» болуп сууга агып кеткен баланын образы, куулук-шумдугу жоктугу, ак пейилдүүлүгү менен айырмаланып, адамды ар кандай бузукулукка, арамдыкка, зомбулукка каршы активдүү күрөшүүгө чакырат.

Ч.Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинде кыргыз элинин өткөн оор турмушу гана сүрөттөлбөстөн, караңгы элдин арасынан чыккан алгачкы мугалим туш болгон кыйынчылыктар эң таасын, айкын сүрөттөлүп берилген. Элдин караңгыдан жарыкка, сабатсыздыктан билимге умтулуусу абдан элестүү образдар менен чагылдырылган. Дүйшөн дем-бергич, шыктандыргыч касиеттерин сүрөттөгөн образдар аркылуу, көркөмдөп берген мисалдар арбын. Биринчи эле көргөндө, мурда эч качан, эч жерден көрбөгөн чоочун жигиттин: «Эстүү кыз экенсиң» - деп айтышы тырмактайынан көргөнү шор, таманы чор болгон кыргыздын бир жетим кызы Алтынайдын делебесин козгоп, келечек тагдырын тобокелге салып, мектепке келечегине карата үмүт шамын жандырды, жеңесинин жемесине карабай айылдан алыс турган мектепке барып, Дүйшөндүн ар бир айткан сөзүн, көрсөткөн арип жазууларын ыйык нерседей көңүлгө түйүп, жан-дили менен үйрөнүүгө мажбурлады. Экинчиден, Дүйшөн «Мына ушул теректерди сага арнап келдим. Ушулар жетилип чоңойгондо, сен дагы жетилип жакшы киши болуп бүрдөйсүң. Менин баамымда сен чоң окумуштуу адам болосуң. Айтты –айтпады дээрсиң, сенин таалайыңда жазылып турат... Зээниң бар акылың тунук... Аман болсоң жакшылыктын баары алдыда...», - деп Алтынайга кадимкидей канат байлайт.

Дүйшөндүн образы аркылуу, бир кичинекей айылдагы окуяны баяндоо менен ошол учурдагы кыргыз элинин жашоо турмушун, социалдык-экономикалык абалын, элдин караңгылыгын, билимге болгон көз карашын таамай, таасын, так көрсөтүп бере алган.

Ал эми «Эрте келген турналар» по-

вести Султанмураттын жана анын курбалдаштарынын образын, нарк-насилинин өзөгүн «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», деген жогорку даражада өнүккөн атуулдук аң-сезимди айгинелеп турган «Эр жигит» феноменин чен-өлчөмдөрүнүн негизинде кураган. «Эр жигит» түшүнүгүнүн мазмуну, уул балдарды тарбиялоого байланышкан акыл туюмунун, тарыхый тажрыйбаларынын туундусу болгон. Алардын баарына эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, кичи пейилдик, калыстык, шайыр-шайдооттук сыяктуу жалпы касиеттер мүнөздүү. Жазуучу чыгармада Султанмураттын образын «Эр жигит» жалпы атуулдук аң-сезимди даңазалоо менен көркөмөп, кызыктуу окуялар менен чагылдырган.

Көркөм образ - образдуулуктун бир көрүнүшү катары, адабияттын маңызын, жашоосун, кызматын көрсөткөн негизги түшүнүктөрдүн бири. Жазуучу өзүнүн чыгармада берейин деген оюн кандайдыр бир адамдын айланасына топтойт, ошонун жүрүш-турушун, мүнөзүн психологиясын көрсөтөт.

Ч.Айтматов «Бетме бет» повестинде окуяларды негизинен эки каармандын-Сейде менен Ысмайылдын айланасына топтойт...

Сейденин образына автор адамдардагы эң мыкты сапаттарды топтогон. Ал өтө чынчыл, боорукер, адамдарга жакшылык кылууга дайым даяр, бирөөлөрдүн кайгы-кубанычын бөлүшө билген сезимтал, жапакеч, жоопкерчиликтүү, эмгекчил, чыдамкай. Он гүлүнүн бири ачылбай жатып кан күйгөн согушка кетип жаткан жаш балдарды карап туруп, аларды ар кандай кырсыктардан сактап калуу үчүн өзү согушка барып, өлүп берүүдөн да аянбайт.

Ч.Айтматов «Бетме-бет» чыгармасы аркылуу Ысмайыл, Сейденин образдары кыргыз окурмандары арасында кайчылаш пикир жараткан. Көпчүлүк окурмандар аларды турмуш чындыгын жымсалдабай, жасалмалабай так көрсөткөн мыкты реалисттик образдар катары ыраазычылык менен кабыл алса, айрымдар улуттук ар-намыска шек келтире турган образдарды жараткан сын көз караш менен карашты.

Натыйжада, жеке кызыкчылыкты жогору коюу, чыккынчылык, качкындык түпкүлүгүндө жаңылыш, актоого болбой турган нерсе экенин башка эмес, качкындын өзүнүн өмүрлүк жары, аны элдин айыптоосунан, мамлекеттин чыккынчыларга карата катаал мыйзамынан коргоп жүргөн эң жакын ада-

мынын мисалында көргөзөт. Сейде адамдык табияты жагынан чыккынчылык, качкындык, өзүмчүлдүк сыяктуу терс көрүнүштөр менен келишпей турган жан. Сейде Ысмайылдын ордунда болсо эч убакта качкындыкка барбайт эле. Ал эми Ысмайылдын жайчылык турмушта байкала бербеген чыныгы жүзүн согуштук экстремалдык абал тастайтып ачып койду. Чыгарманын акырында ачыкка чыккан карама-каршылык, чечим, бир караганда, чорт кескендей капыстан чыгарылгандай көрүнгөнү менен автор анын кыртышын алдыртан, каармандын өзүнө да, окурманга да байкатпайт, чебердик менен акырындап даярдап жүрүп отурган.

«Бетме-бетте» да ак менен кара Сейде менен Ысмайылдын жүздөрү аркылуу бетме-бет келип, Сейденин жанында Ысмайыл өзүн алсыз сезген образы көркөмдөлүп, окурмандарды өзүнө тарткан. Чыгармада каармандардын ички дүйнөсүн ачуу, аларды эмоционалдуу-экспрессивдүү элестүүлүктө окурмандарга жеткирүү үчүн жазуучу каармандардын образдарын зор чеберчилик менен окурмандарга тартуулаган.

Ошентип, лингвопоэтикада «образ» түшүнүгүн изилдөө эки багытта жүрүп жаткандыгын көрөбүз. Биринчи ыкманын алкагында окумуштуулар өз изилдөөлөрүн поэзия материалында жүргүзүшөт. Бул иштин жүрүшүндө алар биринчи кезекте лингвопоэтиканын негизги категориялык аппаратын жана методологиясын иштеп чыгышкан. Бул агымды изилдөөдө образ автордун ниетин билдирүү үчүн кызмат кылган эки башка объекттин ортосундагы байланыштыруучу катары каралат.

Экинчи ыкманын алкагында мурда иштелип чыккан категорияларды жана параметрлерди изилдөө тереңдетилген. Көркөм прозанын материалында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жүрүшүндө «образ» түшүнүгүн ачуу үчүн филологиялык илимдин ар кыл тармактарынын өз ара аракеттенүүсүнө негизделген комплекстүү ыкманы колдонуу зарылдыгы жөнүндө тыянакка келишкен. Окумуштуулар ар кандай образдарды анализдөө ыкмасын иштеп чыгышты.

Мында образ алар тарабынан лингвистикалык жана экстралингвистикалык каражаттардын жардамы менен түзүлгөн жана автордун ой-пикирин жана дүйнө таанымын ачуу үчүн кызмат кылуучу болмуштун жалпыланган сүрөтү катары каралат.

Көркөм образ-көркөм чыгарманын автору, чындыктын сүрөттөлгөн кубулуштун

толук ачып берүү үчүн жараткан көркөм образы. Ошол эле учурда көркөм образдын мааниси белгилүү бир коммуникативдик кырдаалда гана ачылат жана мындай баарлашуунун акыркы натыйжасы ага туш болгон адамдын инсандыгына, максаттарына, жада калса маанайына, ошондой эле конкреттүү мүнөзүнө жараша болорун окумуштуулардын пикирлеринен билсек болот.

Ошентип, Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм образдардын өзгөчөлүктөрү, өзгөчө предметтердин жана кубулуштардын жеке сапаттарынын чагылдырылышы, жалпыга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн адамдарда, предметтерде жана кубулуштарда чагылдырылышы, көркөм фантастика жана образдын эстетикалык баалуулугу анын окурмандын эстетикалык сезимине таасирин тийгизип, ага эстетикалык кубаныч тартуулоосу болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бегалиев С.Б. Адабият таанууга киришүү. ЫМУ, –Каракол, 2010. – 140 б.
2. Борисова Е.Б. Художественный мир рассказов Р. Пилчер как предмет лингвопоэтического анализа // Компаративистика: современная 266 теория и практика: Международная конференция и XIV Съезд англистов. Самара, 2004. С. 70-78.
3. Липгарт, А.А. Основы лингвопоэтики: [Текст] / т. / А.А. Липгарт. – М., 2021. – 166 с.
4. Задорнова, В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В.Я. Задорнова. – М., 1992. – 48 с.
5. Никифорова М.Ю. Виды образов в художественной литературе // Электронный ресурс Интернет: http://smrgaki.ru/8/1/1_8/1.htm.
6. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф / Б. Усубалиев. – Бишкек, 1994. – 36 б.
7. Шериев Ж., Муратов А. Адабият теориясы. Бишкек, 2004. 178 б.
8. <https://ru.wikipedia.org>
9. <http://ky.wikipedia.oeg>

УДК: 811.11.112 (575.2) (04)

Исраилова Динара Аскаралиевна
филология илимдеринин кандидаты
Базаралиева Гулайым Керималиевна
ага илимий кызматкер

**“УЛУТТУК ДЕМ – ДҮЙНӨЛҮК БИЙИКТИК” УЃГУЖОЛУНУН
НЕГИЗГИ БАҒЫТТАРЫНЫН ЛИНГВОМАДАНИЙ КОДУ**

Исраилова Динара Аскаралиевна
кандидат филологических наук
Базаралиева Гулайым Керималиевна
старший научный сотрудник

**ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОД ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ДОКТРИНЫ
«НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДУХ – МИРОВЫЕ ВЫСОТЫ»**

Israilova Dinara Askaraliyeva,
candidate of philological sciences
Bazaraliyeva Gulaiym Kerimaliyeva
senior researcher

**LINGUOCULTURAL CODE OF THE MAIN DIRECTIONS
OF THE DOCTRINE «NATIONAL SPIRIT - WORLD HEIGHTS»**

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Институт языка и литературы НАН КР им. Ч.Айтматова
Institute of Language and Literature NAS KR named after Chyngyz Aitmatov

Аннотация. Бул макалада 2024-жылдын 18-декабрында кабыл алынган “Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” уңгужолунун негизги багыттарына тилдик талдоо жүргүзүлүп, лингвомаданий код катары чечмеленип берилди. Кыргыз эли – тарыхы бай эл. Ошондуктан нечен кылымдык жашоосунда каада-салт, жөрөлгөлөрү менен муундан муунга өзүнүн философиялык ойлорун калтырып келген. Мына ушул ойлор азыркы мезгилде “код” катары илимде да изилденип келүүдө. Тилдик коддун маданият аралык байланыштагы ролу жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: тил, улут, маданият, код, белги, салт-санаа, идея, өнүгүү.

Аннотация. В статье представлен лингвистический анализ основных направлений доктрины «Национальное вдохновение – мировое совершенство», принятой 18 декабря 2024 года, и ее интерпретация как языкового и культурного кода. Кыргызский народ — народ с богатой историей. Поэтому на протяжении веков они передавали свои философские мысли из поколения в поколение посредством своих традиций и обрядов. Эти идеи в настоящее время изучаются в науке как «коды». Будет обсуждаться роль языкового кода в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: язык, нация, культура, код, знак, традиция, идея, развитие.

Annotation. The article presents a linguistic analysis of the main directions of the doctrine “National Inspiration - World Excellence”, adopted on December 18, 2024, and its interpretation as a linguistic and cultural code. The Kyrgyz people are a people with a rich history. Therefore, for centuries they have passed on their philosophical thoughts from generation to generation through their traditions and rituals. These ideas are currently studied in science as “codes”. The role of the linguistic code in intercultural communication will be discussed.

Key words: language, nation, culture, code, sign, tradition, idea, development.

“Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” уңгужолунун негизги багыттарынын лингвوماданий коду

3000 жылдык тарыхы бар, эгемендүү өлкөнүн ээси болгон кыргыз улуту өзүнүн башынан эмне деген тарыхый окуяларды өткөрсө да, жазылбаган ички мыйзамдын жогорку деңгээлин сактап жашап келген. Улут катары өзүнүн баалуулуктарын кийинки муунга өткөрүп келе жатат. Улуттун баалуулуктары дегенде ошол элдин тили жана маданияты, салт-санаалар жана үрп-адаттары, туулган жерге, мекенге болгон сүйүүсү, элдин меймандостугу, эмгекчилдиги жана элдик өнөрү, адеп-ахлак, руханий баалуулуктары жана билимге, илимге болгон умтулууларын түшүнөбүз. Бул баалуулуктар кыргыз элинин өзүн-өзү сактоосуна, өнүгүүсүнө жана башка элдер менен болгон мамилесине негиз болду.

Тарых элдин алмустактан берки баскан жолун, өткөргөн жашоо-тиричилигин, окуяларын жана азыркы абалын айтса, маданият ошол элдин социалдык мамилелерин нормаларын жана аң-сезимдин ээндүүлүгүн, дүйнө таанымын, жүрүм-турумун, тарбия таалимин, илимин, адабиятын, диний ишенимин руханий маданият айтат. Ал эми тил маселеси – бул чоң геосаясий фактор. Кайсы гана эл болбосун, кайсы гана улут болбосун ошол элдин жаны менен барабар. Тилибизди, тарыхыбызды, маданиятыбызды сөзүбүзгө, макал-лакаптарга, элдик оозек чыгармаларга, “Манасыбызга”, жада калса үрп-адат, нарк-насил, салт-санаабызга катабыз. Жогорудагылардын баарын тил аркылуу билдиребиз. Мына ушул баалуулуктарыбызга Уңгужолубузда кайрадан кайрылып отурабыз

“Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” уңгужолунун негизги жети багыты төмөнкүлөр: 1. Таалим-тарбия, илим, билим жана маданият; 2. Айлана-чөйрө; 3. Экономика; 4. Мамлекеттик тил; 5. Социалдык мамилелер; 6. Дене тарбия жана спорт; 7. Дин [1, 14]

1. Таалим-тарбиянын лингвوماданий коду – бул тилдеги маданияттын жана тарбиянын чагылышы. Ал тилдеги сөздөр, фразеологизмдер, макал-лакаптар жана башка тилдик бирдиктер аркылуу берилет. Мисалы, кыргыз тилинде «ата-эне» түшүнгү ыйык деп эсептелет. Бул «ата-эне» деген сөздүн өзүндө эле маданияттын жана тарбиянын чагылышы. “Айыл” сөзү – үй-бүлөнүн, туугандыктын белгиси, мал баккан айылдын эли элестелет. Таалим-тарбиянын лингвوما-

даний кодун изилдөө аркылуу биз маданият жөнүндө көп нерсени биле алабыз. Мисалы: кайсы бир тилде «жакшылык» деген сөз көп кездешсе, анда бул маданиятта жакшылык жогору бааланарын билдирет. Таалим-тарбиянын лингвوماданий коду - бул муундан муунга өтүп келе жаткан маданий баалуулуктарды сактоого жана өнүктүрүүгө жардам берет. Ал тилди билген адамдарга өз маданиятын жакшыраак түшүнүүгө жана башка маданияттар менен баарлашууга мүмкүндүк берет. Илим-билимдин лингвوماданий коду: Илим-билимдин лингвوماданий коду – бул тилдеги илимий жана билим берүүгө байланыштуу түшүнүктөрдү, символдорду жана маанилерди камтыган система. Бул код аркылуу адамдар илим жана билим жөнүндөгү маалыматты бири-бирине жеткиришет, түшүнүп кабыл алышат. Илим-билимдин тилдик жана маданий кодун чагылдырган төмөнкүдөй аспектилер бар: 1. Маанилер жана ассоциациялар код катары колдонулат: Илим жана билим жөнүндөгү түшүнүктөр менен байланышкан маанилер, ассоциациялар жана стереотиптердеги коддор: «илим» деген сөз менен «акыл», «билим», «өнүгүү», «прогресс» деген сөздөр ассоциацияланышы мүмкүн. Тилдик конструкциялар: Илим жана билим жөнүндө маалыматты жеткирүү үчүн колдонулган тилдик конструкциялар, сөз айкаштары жана грамматикалык структуралар: “Тил – бул...” «Илим – бул...», «Билим берүү системасы...», «Технологиянын өнүгүшү...» ж.б. Терминдер жана түшүнүктөр: Илимге жана билимге байланыштуу бардык терминдер, түшүнүктөр жана аныктамалар: “тил”, “адабият”, «физика», «химия», «биология», «математика», «информация», «технология» ж.б. Символдор жана белгилер: Илимде жана билим берүүдө колдонулган символдор, белгилер, формулалар жана графикалык элементтер: математикалык белгилер (+, -, x, /), химиялык элементтердин белгилери (H, O, C), физикалык чоңдуктардын белгилери (m, v, t) ж.б..

Лингвوماданий код аркылуу илим жана билим жөнүндөгү маалымат коомчулукка таратылат, анда сакталат жана муундан муунга өткөрүлүп берилет. Бул код ар бир улуттун жана маданияттын өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрүнө ээ болушу мүмкүн. Маданияттын лингвوماданий коду кайсылар? Бул тилдеги маданияттын маалыматтарын сактоо жана берүү ыкмасы. Маданият түшүнүгүндөгү лингвوماданий коддорго төмөнкүлөр кирет: Тилдик конструкциялар: Тилдеги грам-

матикалык түзүлүштөр жана синтаксистик конструкциялар да маданий маалыматтарды жеткире алат. Мисалы: кыргыз тилинде этиштердин колдонулушу жана сүйлөмдүн түзүлүшү маданияттын өзгөчөлүктөрүнө жараша айырмаланышы мүмкүн. кыргыз тилинде этиштердин колдонулушу жана сүйлөмдүн түзүлүшү маданияттын өзгөчөлүктөрүнө жараша айырмаланышы мүмкүн. Бул жерде бир нече мисал келтире кетели: Кыргыз маданиятында улууларды урматтоо жана сылыктык өзгөчө мааниге ээ. Бул этиштердин колдонулушунда да чагылдырылат. Мисалы, улуу кишиге кайрылганда, «сиз» деген сылык форма колдонулат жана этиштер да ошого ылайык өзгөрөт: «Сиз келдиңиз» (сылык форма), «Сен келдиң» (жөнөкөй форма).

Кыргыз коомунда социалдык мамилелер да маанилүү ролду ойнойт. Бул сүйлөмдүн түзүлүшүнө жана этиштердин колдонулушуна таасир этет. Мисалы: улуу кишиге кайрылганда, анын наамы же даражасы колдонулуп, этиштер да ошого ылайык өзгөрөт. Социалдык мамилени сактоо үчүн жаш өзгөчөлүгүнө карабастан «сиз» же «силер» деп кайрылууга туура келет. Ошого карата этиш сөздөр да өзгөрүлөт. Кыргыз тилинде макал-лакаптар жана фразеологизмдер кеңири колдонулат. Алар маданияттын баалуулуктарын жана дүйнө таанымын чагылдырат. Бул сөздөрдүн курамында этиштердин өзгөчө колдонулушун көрүүгө болот: «Тил таш жарат» (тилдин күчү жөнүндө макал), «Көзү ачылды» (фразеологизм, бир нерсени түшүнүү дегенди билдирет). Маданияттын лингвомаданий кодун билдирген тилдик бирдиктер: Сөздөр, сөз айкаштары, макал-лакаптар, фразеологизмдер жана башка тилдик бирдиктер белгилүү бир маданияттын өзгөчөлүктөрүн, тарыхын, баалуулуктарын жана дүйнө таанымын чагылдырышы мүмкүн. Мисалы: кыргыз тилиндеги «ата-бабалар» деген сөз айкашы кыргыз элинин ата-бабаларга болгон урматтоосун жана байланышын билдирет. Тилдик жүрүм-турум: Тилди колдонуунун эрежелери жана нормалары, алар кайрылуу формалары, саламдашуу ыкмалары, сүйлөшүү этикети жана башкалар маданияттын өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Мисалы: кыргыз маданиятында улууларды урматтоо жана аларга кайрылуунун өзгөчө формалары бар. Тексттер: Адабий чыгармалар, фольклордук тексттер, тарыхый документтер, диний тексттер жана башка тексттер маданияттын

маалыматтарын сактоочу жана берүүчү каражат болуп саналат. Мисалы: «Манас» эпосу кыргыз элинин тарыхын, баалуулуктарын жана дүйнө таанымын чагылдырган маанилүү маданий текст болуп саналат.

Лингвомаданий коддор аркылуу маданият муундан муунга өтүп, коомдун биримдигин жана иденттүүлүгүн сактоого жардам берет. Лингвомаданий коддорду билүү жана түшүнүү адамдарга башка улуттук маданияттар менен натыйжалуу баарлашууга жана өз ара түшүнүшүүгө көмөктөшөт.

2. Айлана чөйрө түшүнүгүнүн лингвомаданий коду кайсылар? Айлана-чөйрө түшүнүгүнүн лингвомаданий коду – бул адамдардын айлана-чөйрөгө болгон мамилесин, баалуулуктарын жана түшүнүктөрүн чагылдырган тилдик жана маданий элементтердин жыйындысы. Бул код аркылуу биз коомдун айлана-чөйрөнү кандай кабыл алаарын, ага кандай маани берерин жана аны менен кандай өз ара аракеттенерин түшүнө алабыз. Бул түшүнүгүнүн лингвомаданий кодунун элементтери төмөнкүлөр: Тил боюнча: Айлана-чөйрө жөнүндө айтылган сөздөр, терминдер, метафоралар жана фразеологизмдер. Мисалы, «табият – эне», «жер – ыйык», «суу – өмүр булагы» сыяктуу сөз айкаштары айлана-чөйрөгө болгон карым-катнашты чагылдырат. Маданият боюнча: Айлана-чөйрө менен байланышкан каада-салттар, ырым-жырымдар, ишенимдер жана баалуулуктар: кыргыздарда «жер эне» түшүнүгү, дарактарга, булактарга болгон ыйык мамиле айлана-чөйрөнүн маанилүүлүгүн көрсөтөт. Фольклордо: айлана-чөйрө жөнүндөгү мифтер, легендалар, жомоктор жана ырлар. Алар аркылуу муундан муунга айлана-чөйрө жөнүндөгү билимдер жана баалуулуктар өткөрүлүп берилет. Искусство: айлана-чөйрөнүн сүрөттөлүшү, чагылдырылышы сүрөттөр, ырлар, музыка жана башка искусство түрлөрүндө. Жашоо образы боюнча: айлана-чөйрө менен гармонияда жашоо, табигый ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу, айлана-чөйрөгө зыян келтирбөө. Айлана-чөйрө түшүнүгүнүн лингвомаданий коду ар бир элде, ар бир коомдо ар башкача болушу мүмкүн. Бул кодду изилдөө аркылуу биз ар кандай маданияттардын айлана-чөйрөгө болгон мамилесин, алардын баалуулуктарын жана дүйнө таанымын түшүнө алабыз.

3. Экономика түшүнүгүнүн лингвомаданий коду кайсылар? Тилдик бирдиктер: Экономикага байланыштуу бардык сөздөр,

терминдер жана сөз айкаштары. Мисалы, «базар», «акча», «киреше», «чыгаша», «инфляция» ж.б. Бул тилдик бирдиктер экономикалык түшүнүктөрдү жана кубулуштарды чагылдырат. **Маданият:** Экономикалык жүрүм-турум жана баалуулуктар коомдун маданиятына тыгыз байланыштуу. Мисалы: акча табуу, байлык топтоо, сарамжалдуулук, кайрымдуулук сыяктуу түшүнүктөр ар бир коомдо ар кандай мааниге ээ болушу мүмкүн. **Тарых:** Экономикалык өнүгүү жана тажрыйба коомдун тарыхында чагылдырылат: экономикалык кризистер, реформалар, соода жолдору жана башка тарыхый окуялар экономикалык түшүнүктөрдүн калыптанышына таасир этет. **Менталитет:** Коомдун менталитети экономикалык жүрүм-турумга жана баалуулуктарга таасир этет: эмгекчилдик, жоопкерчилик, ишкердик сыяктуу сапаттар экономикалык ийгиликтин маанилүү факторлору болуп эсептелет. **Семантикалык талаа:** Экономикалык түшүнүктөр бири-бири менен тыгыз байланышта жана белгилүү бир семантикалык талааны түзөт: «базар» түшүнүгү «товар», «сатуучу», «сатып алуучу», «баа» сыяктуу башка түшүнүктөр менен байланышкан. **Лингвистикалык конструкциялар:** Экономикалык маанини билдирүү үчүн колдонулган тилдик конструкциялар: «акча жасоо», «киреше алуу», «чыгаша тартуу» сыяктуу сөз айкаштары экономикалык иш-аракеттерди билдирет. Экономика түшүнүгүнүн лингвомаданий кодун изилдөө экономикалык ой жүгүртүүнүн жана жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө жардам берет.

4. Мамлекеттик тил түшүнүгүнүн лингвомаданий коду кайсылар? Мамлекеттик тил түшүнүгүнүн лингвомаданий коду төмөнкүлөрдү камтыйт: Улуттук иденттүүлүк: Мамлекеттик тил улуттун өзүн-өзү таануусунун, тарыхынын, маданиятынын жана баалуулуктарынын негизги элементи болуп саналат. Мамлекеттүүлүк: Мамлекеттик тил – мамлекеттин эгемендүүлүгүнүн, биримдигинин жана бүтүндүгүнүн символу. Коомдук биримдик: Мамлекеттик тил коомдун бардык мүчөлөрүн бириктирип, жалпы баарлашуу мейкиндигин түзөт. Маданий мурас: Мамлекеттик тил муундан муунга өтүп келген маданий мурастын сакталышын жана өнүгүшүн камсыз кылат. Юридикалык күч: Мамлекеттик тил мыйзамдардын, расмий документтердин жана иш кагаздарынын тили болуп саналат. Билим берүү: Мамлекеттик тил билим берүү системасынын негиз-

ги тили болуп, жарандардын сабаттуулугун жана билимдүүлүгүн жогорулатат. Массалык маалымат каражаттары: Мамлекеттик тил массалык маалымат каражаттарынын тили болуп, коомдук пикирди калыптандырууга жана маалымат алмашууга өбөлгө түзөт. Эл аралык байланыш: Мамлекеттик тил эл аралык аренада мамлекеттин жүзү болуп, башка мамлекеттер менен байланыш түзүүгө жардам берет. Мамлекеттик тилдин лингвомаданий коду ар бир өлкөдө ар кандай болушу мүмкүн, бирок жогоруда көрсөтүлгөн элементтер көпчүлүк өлкөлөр үчүн жалпы болуп саналат. Кыргыз Республикасында кыргыз тили мамлекеттик тил болуп саналат. Кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусу Кыргызстандын Конституциясына жана «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзамы менен беки-тилген.

5. Социалдык мамилелер түшүнүгүнүн лингвомаданий коду кайсылар?

Социалдык мамилелер түшүнүгүнүн лингвомаданий коду – бул тилдеги жана маданияттагы социалдык мамилелерди чагылдырган белгилердин, символдордун жана нормалардын жыйындысы. Бул код адамдардын бири-бири менен болгон мамилесин, алардын социалдык ролдорун жана статусун, ошондой эле коомдогу жүрүм-турум эрежелерин аныктайт. Тил: Тил социалдык мамилелерди билдирүүнүн жана чагылдыруунун негизги каражаты болуп саналат. Тилдеги сөздөр, сөз айкаштары жана грамматикалык конструкциялар адамдардын бири-бирине болгон мамилесин, алардын социалдык статусун жана ролдорун көрсөтө алат. Мисалы, кайрылуу формалары, сылыктык сөздөрү жана башкалар. Маданият: Маданият социалдык мамилелердин нормаларын жана эрежелерин аныктайт. Ар бир маданиятта адамдардын бири-бири менен болгон мамилесинин өзүнө мүнөздүү моделдери бар. Бул моделдер тилде, жүрүм-турумда жана башка белгилерде чагылдырылат: саламдашуу, коштошуу, кайрылуу формалары, белек берүү жана башкалар. Белгилер жана символдор: Белгилер жана символдор социалдык мамилелерди билдирүү үчүн колдонулат: кийим, эмблемалар, жаңсоолор жана башкалар. Бул белгилер адамдардын социалдык статусун, ролун жана башка маалыматтарды жеткире алат. Нормалар жана эрежелер: Нормалар жана эрежелер коомдогу социалдык мамилелерди жөнгө салат. Алар адамдардын жүрүм-турумун, алардын бири-бири менен

болгон мамилесин аныктайт. Мисалы, сылыктык эрежелери, этикет жана башкалар. Социалдык мамилелердин лингвомаданий коду ушундай элементтерди камтыйт. Социалдык мамилелердин лингвомаданий кодун билүү адамдарга коомдо ийгиликтүү баарлашууга жана өз ара аракеттенүүгө жардам берет. Бул коду билбөө социалдык чыр-чатактарга жана түшүнбөстүктөргө алып келиши мүмкүн.

6. Дене тарбия жана спорт түшүнүгүнүн лингвомаданий коду кайсылар?

Дене тарбия жана спорттун лингвомаданий коду - бул дене тарбия жана спорт жөнүндөгү түшүнүктөрдү, баалуулуктарды жана маанилерди чагылдырган тилдик жана маданий белгилердин жыйындысы. Бул код аркылуу биз дене тарбия жана спорттун коомдогу ордун, анын маданият менен болгон байланышын жана адамдардын жашоосундагы маанисин түшүнө алабыз. Дене тарбия жана спорттун лингвомаданий кодунун элементтери: Аталыштар жана терминдер: Спорттун түрлөрү, көнүгүүлөр, спорттук шаймандар, мелдештер ж.б. Спорттук идиомалар жана метафоралар: «Жеңишке жетүү», «формага келүү», «спорттук рух» ж.б. Спорттук фольклор: Спорт жөнүндө ырлар, жомоктор, анекдоттор. Маданий элементтер: Спорттук баалуулуктар: Ден соолук, күч, чыдамкайлык, командалык иш, атаандаштык, жеңишке умтулуу ж.б. Спорттун салттык көрүнүшү: Мелдештерди өткөрүү, жеңүүчүлөрдү сыйлоо, спорттук кийимдер ж.б. Спорттук символдор: Желектер, эмблемалар, гимндер, спорттук ареналар ж.б. Лингвомаданий коддун мисалдары: «Кыргыз күрөшү» – бул кыргыз элинин улуттук спорттук түрү, ал күч-кубатты жана эрдикти билдирет. «Футбол» – бул дүйнөдөгү эң популярдуу спорттун түрү, ал көптөгөн адамдар үчүн кумирге айланган «Олимпиада оюндары» – бул дүйнөлүк спорттук иш-чара, ал көптөгөн өлкөлөрдүн жана маданий иш-чаралардын уюштуруучуларын бириктирет. Дене тарбия жана спорттун лингвомаданий коду ар бир элдин жана маданияттын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө ээ болушу мүмкүн. Мисалы, бир өлкөдө спорттун кайсы бир түрү өзгөчө популярдуу болушу мүмкүн, ал эми башка өлкөдө, тескерисинче, башка спорт түрү көбүрөөк өнүккөн болушу мүмкүн. Дене тарбия жана спорттун лингвомаданий кодун изилдөө бизге спорттун коомдогу ролун, анын маданият менен болгон байланышын жана адамдардын жашоосундагы маанисин тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

7. Дин түшүнүгүнүн лингвомаданий коду кайсылар?

Дин түшүнүгүнүн лингвомаданий кодун изилдөө диний ишенимдерди жана баалуулуктарды түшүнүүгө, ошондой эле ар кандай диндердин ортосундагы диалогду өнүктүрүүгө жардам берет. Бул тилдеги жана маданияттагы диний ишенимдерди, баалуулуктарды жана түшүнүктөрдү билдирген белгилердин, символдордун жана метафоралардын жыйындысы. Бул код аркылуу адамдар дин жөнүндөгү өз ойлорун жана сезимдерин билдиришет, ошондой эле диний тексттерди жана ритуалдарды чечмелешет. Дин түшүнүгүнүн лингвомаданий кодунун төмөнкүдөй мисалдары бар: Тилдеги диний лексика: Кудай, ишеним, күнөө, ыйык, ж.б. сыяктуу сөздөр диний түшүнүктөрдү билдирет. Диний символдор: Крест, жылдыз, ай, ж.б. сыяктуу символдор диний ишенимдерди жана баалуулуктарды билдирет. Диний метафоралар: «Жашоо - бул күрөш», «Кудай - биздин атабыз», ж.б. сыяктуу метафоралар диний түшүнүктөрдү түшүнүктүү жана жеткиликтүү кылат. Диний тексттер: Ыйык Китеп, Куран, Тоорат, ж.б. сыяктуу тексттер диний окууларды жана тарыхты камтыйт. Диний жөрөлгөлөр: намаз окуу, ажылыкка баруу, ж.б. сыяктуу ритуалдар диний ишенимдерди жана баалуулуктарды практикалык түрдө билдирет. Дин түшүнүгүнүн лингвомаданий коду ар бир дин үчүн ар башка болушу мүмкүн: христиан дининде крест жана Ыйык Китеп маанилүү роль ойносо, ислам дининде ай жана Куран маанилүү роль ойнойт.

“Кыргыз жери” түшүнүгүнүн лингвомаданий коду кайсылар?

Кыргыз элинин маданияты, тарыхы жана жашоо образы менен байланышкан тилдик жана маданий белгилердин жыйындысы. Бул код кыргыз тилинде колдонулган сөздөрдө, идиомаларда, макал-лакаптарда, ошондой эле материалдык жана руханий маданияттын элементтеринде чагылдырылат. Бул кодукун негизги элементтери: Географиялык аталыштар: тоолордун, көлдөрдүн, дарыялардын аталыштары кыргыз элинин жерге болгон байланышын жана табият менен болгон мамилесин көрсөтөт. Мисалы: Ала-Тоо, Ысык-Көл, Нарын, Ош сыяктуу аталыштар кыргыз элинин тарыхы жана маданияты менен тыгыз байланышкан. Этнонимдер: «Кыргыз» этнониминин өзү жана аны менен байланышкан башка этнонимдер (мисалы, «кыргыз-казак», «кыргыз-өзбек») кыргыз элинин башка элдер менен болгон мамилесин жана өзүн-

өзү идентификациялоосун көрсөтөт. Туугандык терминдер: «ата», «эне», «ага», «ини» кыргыз коомчулугунун структурасын жана үй бүлөлүк баалуулуктарын чагылдырат. Бул баалуулук кыргыз жер-суу аталыштарынын аттарында да көп кездешет. Маданият элементтеринин аталыштары: Кыргыздын материалдык жана руханий маданиятынын элементтеринин аталыштары («боз үй», «комуз», «Манас») кыргыз элинин уникалдуу маданиятын жана тарыхын көрсөтөт. Идиомалар жана макал-лакаптар: Кыргыз тилиндеги идиомалар жана макал-лакаптар кыргыз элинин дүйнө таанымын, акылмандыгын жана юморун чагылдырат. Мисалы, «Жер байлыгы – эл байлыгы» «Суу менен жер көгөрөт, эл менен эр көгөрөт» деген макалдар жерге жана сууга болгон кыргыз элинин мамилесин көрсөтөт. Символдор: Кыргыз маданиятындагы символдор кыргыз элинин улуттук иденттүүлүгүн жана баалуулуктарын көрсөтөт: «көк бөрү», «бүркүт», «кыргыз оюулары» Бул элементтердин жыйындысы «Кыргыз жери» түшүнүгүнүн лингвомаданий кодун түзөт жана кыргыз элинин маданиятын, тарыхын жана дүйнө таанымын түшүнүү үчүн маанилүү ачкыч болуп саналат.

“Кыргыз эли” түшүнүгүнүн лингвомаданий коду кайсылар? Бул код кыргыз элинин уникалдуулугун жана өзгөчөлүгүн аныктоого жардам берет. Кыргыз тилинде жана маданиятында чагылдырылган, элдин дүйнө таанымын, баалуулуктарын жана каада-салттарын көрсөткөн белгилердин жана символдордун жыйындысы. Элдин тили: Кыргыз тили - бул кыргыз элинин негизги лингвомаданий кодунун өзөгү. Тил аркылуу муундан муунга өтүп келген маалыматтар,

баалуулуктар, каада-салттар жана дүйнө тааным сакталат. Фольклору: Эпостор, жомоктор, ырлар, макал-лакаптар жана башка фольклордук чыгармалар кыргыз элинин тарыхын, маданиятын жана менталитетин чагылдырат. Адабияты: Кыргыз жазуучуларынын жана акындарынын чыгармаларында чагылдырылган улуттук баалуулуктар, каада-салттар жана тарыхый окуялар. Каада-салты: Кыргыз элинин үрп-адаттары, майрамдары жана башка салттары улуттук иденттүүлүктү сактоого жана муундан муунга өткөрүүгө жардам берет. Маданият: Кыргыз элинин музыкасы, бийи, живописи жана башка искусство түрлөрү улуттук маданияттын маанилүү бөлүгү болуп саналат. Улуттук символдор: Кыргыз Республикасынын мамлекеттик желеги, герби жана гимни, ошондой эле башка улуттук символдор кыргыз элинин биримдигин жана көз карандысыздыгын билдирет. Ата-бабалардын мурасы: Кыргыз элинин тарыхый жана маданий мурастары, археологиялык эстеликтери жана башка материалдык жана руханий баалуулуктары улуттук иденттүүлүктү сактоого жардам берет. Бул элементтердин өз ара байланышы жана өз ара аракети кыргыз элинин лингвомаданий кодун түзөт. Бул код кыргыз элинин өзүн-өзү таануусуна, улуттук иденттүүлүгүн сактоосуна жана дүйнөлүк маданий мейкиндикте өз ордун табууга жардам берет.

Элдик маданий коддорду билүү – бул ар бир адам үчүн өтө маанилүү. Анткени, алар биздин иденттүүлүгүбүздү, тарыхыбызды жана маданиятыбызды түшүнүүгө жардам берет. Ошондуктан, ар бир адам өзүнүн элдик маданий коддорун билүүгө жана аларды баалоого тийиш. [2, 16].

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын “Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” уңгу жолу.
2. Юрков Е. Е. Метафора в аспекте лингвокультурологии, автореферат, Санкт-Петербург, 2012

УДК: 054:001.102 (575.2) (04)

Максутова С.К., филология илимдеринин кандидаты
1924-ЖЫЛЫ “ЭРКИН ТОО” ГЕЗИТИНИН БИРИНЧИ САНЫ КАНТИП ЧЫККАН?

Максутова С.К., кандидат филологических наук
В 1924 ГОДУ КАК ВЫШЛА ПЕРВЫЙ НОМЕР ГАЗЕТЫ “ЭРКИН ТОО”?

S.Maksutova, candidate of philological sciences
IN 1924 HOW WAS THE FIRST ISSUE OF THE “ERKIN TOO” NEWSPAPER PUBLISHED?

Аннотация. Алгачкы кыргыз тилинде чыккан «Эркин Тоо» гезитинин тарыхый биринчи санын анализдөө, андагы маалымат, макалалардын мазмунун, таржымалын, жазылуу себептерин, ошол кездеги окуялардын чагылдырылышын изилдөө аркылуу кыргыз журналистикасынын калыптана баштаган мүмкүнчүлүктөрүн аңдап билүүгө жол ачат.

Негизги сөздөр: Изилдөө, гезит, араб тамгасы, латын ариби, 1924-жыл, Жобо, В.И.Ленин, басма иши, тап күрөшү, кедей-кембагал, Улуу Октябрь революциясы, эркиндик.

Аннотация. Анализ первого исторического выпуска газеты «Эркин Тоо», вышедшего на кыргызском языке, позволяет понять возможности становления кыргызской журналистики. Исследование содержания, статей, причин их написания, а также отражения событий того времени дает представление о процессе формирования печатного дела в Кыргызстане.

Ключевые слова: Исследование, газета, арабская графика, латиница, 1924 год, Постановление, В.И. Ленин, издательское дело, классовая борьба, бедняки, Великая Октябрьская революция, свобода.

Annotation. The analysis of the first historical issue of the newspaper Erkin Too, published in the Kyrgyz language, provides insight into the emergence of Kyrgyz journalism. The study of its content, articles, the reasons for their writing, and the reflection of events of that time offers an understanding of the formation process of the printing industry in Kyrgyzstan.

Keywords: Research, newspaper, Arabic script, Latin alphabet, 1924, Decree, V.I. Lenin, publishing industry, class struggle, poor, Great October Revolution, freedom.

XX кылымдын 1924-жылы 7-ноябрда Улуу Октябрь революциясынын 7 жылдык майрамынын урматына кыргыздардын “Эркин Тоо” гезити Ташкент шаарында араб тамгасында басылып чыккан. Ал кыргыз элине эбегейсиз сүйүнүч тартуулап, кыргыз маданияты менен журналистикасын, адабияты менен мамлекеттик түзүлүшүн алгачкы ирет элге жеткирген. Гезит алгач 1000 нускада басылган. Ошол 7-ноябрь майрамдык демонстрацияга чыккан элге, өзгөчө Ташкентте окуп, иштеп жүргөн кыргыз жаштарына гезит бекер таратылган. Көзүнө жаш алган кыргыздын алгачкы интеллигенттери гезитти колдоруна алганда сагынган бир тууганын көргөндөй кучактап, боорго бек кысып, бири-бирине сүйүнчүлөй, тарыхый учурга абдан бактылуу болушкан.

1924-жылы Октябрь заманын жүзөгө ашырган Владимир Ильич Ленин дүйнөдөн узаган эле. Ал кыргыз улутунун кылымдар эңсеген эркиндигине жетүүсүнө, өзүнчө мамлекет болуусуна жол салып кеткен

жолбашчы катары анын экинчи даңазалуу доору башталган учур болчу. Ушул 1924-жыл РСФСР, анын ичинде өзүнчө мамлекет болууга телчигип жаткан кыргыз элинин, кошуна боордош өлкөлөрдүн эсинде калаарлык өтө көп тарыхый окуяларга бай жыл болгон.

1924-жылы 14-октябрда Түркстан АССРин улуттук-мамлекеттик чек арага бөлүштүрүү жөнүндөгү жогорку мыйзам актыларынын негизинде РСФСР курамында жаңы түзүлгөн Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун жашай баштаган өтө барктуу учуру эле. Ушул жылы Ишеналы Арабаевге “Алиппе” китебин жазуу иши тапшырылса, Касым Тыныстановго “Окуу китебин” жазуу жана революциялык “Интернационал” китебин орусчадан кыргызчага которуу иши тапшырылган. 14-октябрдан туура 24 күн өткөндөн кийин “Эркин Тоо” гезитинин биринчи саны басылып чыккан.

“Бул 1924-жылдын ичи эле. Мына ошодо кыргыз өзүнчө автономиялуу область

болду. Өзүнчө жазууга ээ болду, өзүнчө окуу куралдарын түздү, өз тилинде гезит чыгарыла баштады. Ошондо араб тамгасынан 24 тамганы жана “кыбачы” деген белгини алып, өзүбүзчө тамгага ээ болдук...” деген улуу лингвист Кусейин Карасаев.

Алгач газетада төрт гана киши иштеген. «Эркин Тоонун» жооптуу редакторлугуна Ташкенттеги казак, кыргыз эл агартуу институтун 1923-жылы бүтүргөн Осмонкул Алиев дайындалган. Ошол учурда ал болгону 21 гана жашта болгон! Жооптуу катчы болуп Сыдык Карачев иштеген. Сыдык Карачев ага чейин Алматы, Ташкент шаарларында татар жана казак тилдеринде чыгып турган «Көмөк», «Тилчи» газеталарына ыр, аңгемелерди үзбөй жазып турган. Адабият кызматчылары – Кусейин Карасаев, Мустапа Акматов – Ташкенттеги казак, кыргыз эл агартуу институтунун студенттери болушкан. Алар күн-түн шашылып, гезитти 7-ноябрь күнү таңга маал чыгарып калуу үчүн аракеттенишкен. Бирок аларды “гезиттин атын эмне деп коюу керек? – деген ой абдан түйшөлткөн. Бул төрт редакция кызматкери гезиттин атында “тоо” деген сөздүн турушун абдан каалашкан. Кыргызстандын 95%ы тоодон тургандыктан, таза, бийик, аруу ушул сөздү кошкулары келишкен. Алар коңшу боордош өлкөлөрдүн чыгарып жаткан гезиттерин да эске салып, ой калчап көрүшкөн. 1918-жылы чыккан Өзбекстандын ушундай эле гезити “Коммунист”, 1919-жылы чыккан Казакстандын гезити “Учкун”, 1920-жылы чыккан Түркмөнстандын гезити “Түркмөнстан”, 1925-жылы Тажикстанда чыккан гезит “Тажик майрамы” деп аталган. Кусейин Карасаевдин эскерүүсүндө 1921-1923-жылдары Ташкенттеги В.И. Ленин атындагы аскер окуу жайында окуп, Каракол шаарындагы “Союз кошчу” уюмунда иштеп жаткан жеринен атайын гезит чыгаруу ишине чакыртылган таланттуу Сыдык Карачев гезиттин атын коюп берүү өтүнүчү менен Ишеналы Арабаевге кайрылган экен. Ошол мезгилде Түркстан эл агартуу комиссариатына караштуу илимий комиссияда иштеп, 1922-жылдан тартып улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун оозунан “Манасты” жаздырып алууга жетекчилик кылып турган Ишеналы Арабаев гезиттин атына редакция кызматкерлеринин каалоосундагы “тоо” деген сөздү кошуп, “Эркин Тоо” деп коюп берген экен! Ошентип, сыйкырдуу бул сөзгө мааниси сиңет да иш оңунан кетет. Гезиттин биринчи санын чыгаруу түйшүгүн тартып жаткан учурда гезиттин жооптуу редактору Осмонкул Алиев менен гезитке

кол кабыш кылып жаткан Кусейин Карасаев жооптуу катчы Сыдык Карачевге “биринчи бетке сенин ырыңды коелу?” деген сунушун беришет. Ага Сыдык Карачев караманча каршы болот. “Гезитти өзүм чыгарып жатып, ага өз ырымды “бет ачар” кылсам ыйманга туура келбей калат. Эл эмне дейт?” деп болбой коет. Ушул эле сунушту гезит чыгаруу ишине аралашып жүргөн Касым Тыныстановго да айтышат. Ал да “өзүбүз гезит чыгаруучу болуп жатсак, өз ырыбызды басып алсак, эртең эл эмне дейт?” деп ыйбаа көрсөтүп болбой коет. Ошентип, алгачкы гезит чыгаруучу интеллигенттер адептүүлүк кылышат. Ошол учурда Орто Азиянын коммунисттик университетинде (САКУ) окуган жаш Аалы Токомбаевдин казакча чыгуучу “Ак жол” гезитине сунушталып, ал редакцияда көптөн бери жаткан “Октябрдын келген кези” ырын ошол кезге ыңгайлаштырып толук бойдон жарыялашат. Муну белгилүү публицист Мундузбек Тентимишев окуяга күбө болгондордун оозеки эскерүүлөрүнөн жазып алган.

Илимпоз, окумуштуу Зыяш Бектеновдун эскерүүсү боюнча “Эркин Тоо” деген атты гезитке 1924-жылы Ташкендеги кара кыргыз илим комиссиясынын мүчөлөрү Ишеналы Арабаев, Базаркул Данияров, Касым Тыныстановдор беришкен. “Ошол илимий комиссия өз ара акылдашып отуруп, газетага «Эркин Тоо» деген атты ыйгарышып, ал жөнүндө кат ЦК ВКП(б)нын Орто Азия бюросу тарабынан бекитилген”. «Эркин Тоо» газетасынын биринчи номуруна Ишеналы Арабаевдин «Эркин Тоо» аттуу көлөмдүү макаласы жарыяланган. Арабаев газетанын атын эмне үчүн «Эркин Тоо» деп коюшканы жөнүндө атайын макала жазган. Анын кыскача мазмуну төмөнкүдөй: “...Эзелтен бери кыргыз элинин Мекени – Ала-Тоо, Тянь-Шань болгон. Саргарып, зарыгып алдыдан күткөн үмүтү – эркиндик, теңдик болгон. Мына эми, кыргыз элинин көптөн күткөн эркиндиги өз колуна тийип, эрктүү автономиялуу область, өзүнчө мамлекет болуп, түтүн булатып отурат. Ошондуктан, газетанын атын «Эркин Тоо» деп койдук. Эми «Эркин Тоону» колуңардан чыгарбай, мунун бетине арыз-муңуңарды жазып тургула”. “Эркин Тоо” гезити жөнүндө Кыргыз партия обкомунун бюросу атайын Жобо бекиткен. Анда мындай деп айтылат:

“...Эркин Тоо” газетасы РКП(б) обкомдун, областтык революциялык комитеттин, ОСПСнын (профсоюздардын областтык кеңеши), “Кошчу” союзунун областтык комитетинин жана РЛКСМ Кара-Кыргыз обкомунун расмий органы болуп саналат жана пар-

тиянын, совет бийлинин аппаратынын, жумушчу-профессионалдык уюмдардын жумушчу жана дыйкан массалары менен байланышынын жана шаарга, кыштакка таасир тийгизишинин эң маанилүү формаларынын бири болуп кызмат кылат; партияны чыңдоонун жана кедей-батрак массалары менен баш коштуруп бириктирүүнүн куралы болуп: жумушчу, батрак жана дыйкан массаларына билим таратуунун, алардын маданий-саясий деңгээлин жогору көтөрүүнүн, ошону менен бирге областтын чарбалык күчтөрүн уюштуруунун жана чарба жүргүзүүнүн маданий формаларын айыл-кыштактарга жайылтуунун куралы болуп кызмат кылат...". Демек, гезит бардык телчигип келаткан социалдык-саясий, маданий-адабий, билим-илим, айыл-чарба, курулуш маселелерин жайылтуучу негизги курал катары кызмат өтөй баштайт. Ушул жерде баса белгилеп кетүүчү жагдай, ошол 7-ноябрь 1924-жылдан берки 100 жылдын ичинде гезит бардык маселелерди чагылдырууда негизги флагман катары үзгүлтүксүз бир да саны токтоп калбай чыгып келатат. Бул чоң эрдик!

Гезиттин биринчи санында Ишеналы Арабаевдин "Эркин Тоо" деген аталышта макаласы жарык көргөн. Ошол эле жылы Ишеналы Арабаев уулдуу болуп, анын атын да Эркин деп койгон.

Ишеналы АРАБАЕВдин гезиттин 1-санына жарыялаган макаласында мындай деп жазган: "Кыргыз калкы" (стили өзгөртүүсүз берилди)

Канча жүз жылдардан бери калк катарына киралбай асман айыргызы жер катуу болуб, жалгыз сыйынганы кара кылаары «тоо» болуб, жайыкка чыкса жан жагындагы күчтүү улуттар канын суудай агызыб, эркеги кул, хатыны тул болуб келгени ар кимге анык белгилүү. Ошол көргөн зордук-зомбулуктардын аркасында али күнкү маданияттан ыраак калып, бытыраб ана ушул учу-кыйры жок башы асманга жеткен аркайган тоолордун арасына кириб баш калкалап, эркин өсүб ээн сүйлөб келген. Ата-теги тизилген берметтей болгон кыркаар тартыб катарлашкан калың тоолордун арасында аркар-кулжа, эчки-текелер менен бирге даң салыб, чөптүн гүлүн, жыгачтын бүрүн, суунун тунугун, жаратылыш сыйлыгын кучкан кыргыз калкы сен элең. Ушул ...[окулбайт] дегидей өсүб, далагай тартыб, бириң адырда, бириң шабырда, кайсың тоодо, кай бирөөң зоодо болуб тоңдоосун өсүб, тойос сүйлөб же бир абдан чоң кысымчылыкта баш койбосоң же болбосо бир аша-шаттыкта баш болуб бири-бириң

менен аша үндөшө албай келген эл элең. Кыздын ойуну болгондо боз балдар эң мурун ошол эркин тоодон баштаб ырдаб кыз эле.

Эркин, эркин, эркин тоо,
Эркин тоого мен чыксам,
Эл карааны көрүнбөйт...

Мындан башка эң жакшы экен деп макталган ырлардын баарында эркиндик тоо жөнүнөн келет...

Эркиндикти сүйүү, эркинен айрылганда колдо бар күчүн жыйнап, аны кайтарып алууга тырышуу, эркиндикке чыгуу үчүн эң азиз болгон жанын аябай ошонун жолунда курбан болуу жалпы жаратылыштын эң чоң борчу*5 экени белгилүү. Кыргыз халкы болсо, ошол «эркиндик», ошол «тоо» тууралуу канча кызыл уук болсо канча кызыл канын агызыб кыргынга учураб башы байан, аягы сайан болгон. 16-жылда кызыл кыргын болушуб Кытайга качып ата-баладан хатын эрден айрылыб ичинен чыккан азиз перзентин азыкка сатып эмдигиче табышалбай жүргөнү да ушул эркиндик, ушул тоонун азабы. Бул гезиттин атын байагы көңүлдү элжиреткен, көздү телмирткен «эркин» менен «тоо»ну кошуб «эркин тоо» койулду. Ал эми кыргыздын эмгекчилери! Качантан бери жоголгон эригин сагыныб «сейнеп» болуб «күкүк» деб самырдай какшаган тооң жоголгон эригиңе кошулуп колуңа тийди. Бек карма! Бул эриктүү үчүн төгүлгөн жаштарың, сатылган баштарың, ажыраган теңдериң, кыйратылган сөөктөрүң, эрлериң кул болгон, катындарың күң болгон бек карма кыргыз бек карма! **(Кыскартылып берилди).**

Баштапкы "Эркин Тоо", азыркы "Кыргыз Туусу" гезитинин 80 жылдык мааракесинин алдында белгилүү публицист, журналист Мундузбек Тентимишев "Кыргыз Туусу" XXI кылым гезити" аталышында жыйнак чыгарган. Анда "Эркин Тоодон" башталып, "Кыргыз Туусу" болгонго чейинки гезиттин айрым урунттуу учурларын, башкы редакторлордун ишмердүүлүгүн көркөм-адабий стилде эң сонун жазган. Ошол китепте гезиттин 1-номерине байланыштуу мындай бир учкай билдирүү бар: "Биринчи санда Кыргызстандын түштүгүндө басмачылар менен күрөшүүнүн баатыры, ыктыярдуулардан түзүлгөн атчандар отрядынын командири, 1923-жылы кыргыздардын ичинен алгачкылардан болуп күжүрмөн Кызыл Туу орденине татыктуу болгон Арстанаалы Осмонбековдун сүрөтү басылган. Эске алчу жагдай: эр жүрөк командирдин сүрөтүн жарыялоо – гезит техникасы "түйүлдүк"

абалда туруп, цинкография-клише жасоо жаңы-жаңы колго алына баштаган ал заманда өтө чоң машакаттуу жумуш болгон. “Эркин Тоонун” (башка гезиттердин да) кийинки көп сандары сүрөтсүз чыгып калган учурлар орун алса да, Ташкентте “булак көзүн ачкан” көч баштоочуларыбыз кыргыздын тун басылмасынын элге сүрөтсүз тартууланышын каалашкан эмес!”

Араб тамгасында терилип, 4 гана беттен турган “Эркин Тоонун” 1-саны сүрөт коштолуп чыкканы албетте баса белгилеп кетчү өзгөчө жагдай. Мундузбек Тентимишев көлөмдүү бул публицистикалык китебинде “Эркин Тоонун” тарых-таржымалын документалдуу маалыматтардын негизинде эң сонун ачып, 80 жылдык таржымалын дасторкон кылып астыга жаят. “Дагы бир кызыктуу факт. Ноябрьдын алтысы күнү кечки саат ондордо басылып даяр болгон гезиттин биринчи санына редактордун ордуна (!) Түркстан республикасынын эл агартуу комиссариатынын мамлекеттик илимий кеңешинин алдындагы Кара-Кыргыз областынын илимий комиссиясынын төрагасы кол койгон экен!”

“Эркин Тоо” гезитинин алты саны араб тамгасында Ташкент шаарында басылып чыккан. 1924-жылдын 7-ноябрынан 1927-жылдын 29-августуна чейин 2 жыл 8 ай “Эркин Тоо” деген ат менен чыгып, жетинчи санынан баштап редакция Пишпекке көчүп келгенден кийин “Кызыл Кыргызстан” деген ат менен басылган. Гезитке кабар, маалыматтарды жыйнап, чыгарып турган төртөө – редактору Осмонкул Алиев, жооптуу катчы Сыдык Карачев, орфографияга жооптуу Кусейин Карасаев жана корректор Мустапа Акматовдор болгон.

“Эркин Тоо” гезитинин баш макаласы мындай деп жазылган. (Оңдоосуз берилди).

Кыргыз калкынын кедей кембагал батрак кызматчы азаматтарына. Ар бир мамлекеттин же маданийатка жакындаб кадам басыб келе жаткан улуттун өз алдынча басма сөзү йаки*1 кезити болот. Ар бир кезиттин калыкты тарбийа үндөө жолунда түбөлүктүү туткан негизги сайасий багыты, максаты болуу керек. «Эркин-Тоо» кезитинин түбөлүктүү ээлеген максаты: калың кыргыз калкынын анын ичинде кедей кембагал шордууларын көзүн ачыб сайасий агым менен тааныштырыб тарбийаламак. «Эркин Тоо» кыргыз афтономийалуу багалчагы катпаган жаш мамлекетинин чечен тили, кара ташты как жарган курч болоту болуб караб жаткан кыргыз элин аралаб каптаб жаткан

караңгылык билимсизди өнөрсүздүк дүйнөсүн жер жүзүнөн жок кыла турган ку-ралы болмок.

«Эркин Тоо» кара кылды как жарган адал, чын сүйлөгүч Кеңештер өкүмөтү коммунист партиясынын пикирин, максатын бей-бечерага жайа турган кыргыз афтономиялуу өкмөтүнүн тили болмок. Кедей кембагалдар өзүнүн ким экендигин сайасий билим өнөр жагынан жетишбеген жерлерин барыб «Эркин Тоодон» табат. «Эркин Тоо» кезити өз өкүмөтүнүн кедей кембагалдарынын турмуш тиричилигин чарбасын жөндөө жолундагы чыгарган заң заң мыйзамдарын Ала-Тоонун арасында жаткан айыл-кыштактарга жеткизиб туруучу чабарманы. Аларга чарбачылык кооператив иштери сыйактуу кедейлер үчүн керектүү масалаларды жазыб, жол жобосун үйрөтүб көргөзүб турууну мойнуна алат.

«Эркин Тоодо» сайасий масалалардын агымы, айалдар жайы, партия турмушу, айыл чар-бачылыгы, окуу окутуу жолдоруна кеңири орун берилиб, калың кыргыз кедейлерин батырактарын агартууга кам кылат.

Башкарма (Ред: гезиттин редактору)

Түркология илимдеринин доктору Гүлзада НАРМАМАНОВА «Эркин-Тоо» гезити жөнүндө мындай дейт: «Эркин-Тоо» гезитинде Осмонкул Алиев, Ишенаалы Арабаев, Жусуп Абдрахманов, Сыдык Карачев, Төрөкул Айтматов, Касым Тыныстанов, Шарип Көкөнов, Т. Осмон келини, Орозбек уулу, Эсенаман уулу, Касым уулу, Ыбырайым уулу, Жантеке уулу, И.Жээнбай уулу, Орунбек, Жуманаалы уулу, Б.Насыр уулу сыяктуу бүгүнкү күнгө чейин аттары аталып да, аталбай да келген кыргыз айдыңдары иштешкен. Алардын кыргыз эли үчүн жасаган опол тоодой эмгегинин жемиши, элдин сабатсыздыгын жоюуга кошкон салымы ушул гезит аркылуу ишке ашкан десек жаңылышпайбыз. Гезит бетиндеги көпчүлүк жерлерде өз аты-жөнүн так жазбай, лакап аттары же болбосо өз атынын жана атасынын атынын баш тамгалары берилген. Бул жерде улуттук, патриоттук маанайдагы макалаларды жазууда айрымдар өз аттарын атоодон баш тартышканын баамдоого болот. Саясий куугунтукка каршы этият мамиле жасагандыгына карабастан кыргыз айдыңдары 1937-38-жылдары Сталиндик репрессияга кабылып, атылып кетишкен”.

Газетанын 1-2-санына жазган авторлор – О.Лепес уулу, Жамгырчы уулу, Сарногой уулу, Рахим Мурзаке уулу “САКУ”, Б.Калпак уулу, О.Алиев, Эшенаалы Арабай уулу, Абдрахман

уулу, Кудайкул уулу, С.К., А.Токомбаев, САКУУ, Катаган, Тагаев, Карач, Мурат СААЛК, Айкын, Асылбашы, Турумбек уулу, Темирбек уулу, Тойчу уулу, А.Сыдык уулу, Кала бай, Дүйшөн аалы жабын, Токбай уулу болушкан.

“Эркин Тоо” жарык көргөн биринчи санынан баштап эле кабарчылар тап күрөшүнө ачык каршы болушуп, совет бийлигине каршы аракет жасагандарды катуу сынга алып, өздөрүнүн чыныгы атын, фамилиясын жашырып, псевдоним менен жазууга аргасыз болушкан. Себеби, гезит кызматкерлери өздөрү белгилегендей “тап тартышынын күчөп, карышкырдай кабышып турган кезинде кабарчыларды өлтүрүп коюу коркунучу” бар эле. Кыргыздын тун гезитине макала жазып, кийин белгилүү мамлекеттик ишмер, акын-жазуучу болуп чыгышкан ошол кездеги кабарчыларда мындай псевдонимдер же жашыруун аттары болгон:

Айткулу Убукеевдики – Кубатбек
Бөрү Кененсариндики – Толкун, Чынчыл
Касым Тыныстановдуку – Келгин, Кыт
Аалы Токомбаевдики – Чалкар, Балка
Кусейин Карасаевдики – Жаркын
Зыяш Бектеновдуку – Эрик баласы,

Чукулдук, Зып

Касымалы Жантөшевдики – Арсар
Кубанычбек Маликовдуку – Чүй баласы,

Кубек

Ыбырай Тойчиновдуку – Тоолук
Сыдык Карачевдики – Айкын, Закым,

Чалканчы

Токчоро Жолдошевдики – Кара булак
Мукай Элебаевдики – Кенемте, Кайнар
Касымалы Баялиновдуку – Алысын, Жол-

Булак.

“Эркин Тоо” менен тең өскөн, анын жашоосуна тагдырлаш акын-жазуучу Мамасалы Абдукаримов газета боюнча эң сонун эскерүүлөрдү жазып калтырган: “Эмгекчилер арасында газетаны кыйкырып окуп берүү боюнча партиянын жана “Эркин

Тоо” газетасынын чакырыгын анча-мынча кат таанып калган кыргыз жаштары жандилдери менен кабыл алышты. Көпчүлүк топтолгон жерлерде: базар аянт-чаларында, чайканаларда, клубдарда, кызыл үйлөрдө, мектептерде “Эркин Тоону” кыйкырып окуп берүү кеңири жайылтылды. Газета кабарларын угуу үчүн адамдар алыскы айылдардан келише турган. Ал кезде “Эркин Тоо” эң эле аз нуска менен чыккандыктан, көп адамдарга жетпей, газетанын ар бир саны колдон-колго өтүп, эң ыйык, кымбат баалуу нерсе катары өтө этияттык менен сакталаар эле”.

“Эркин Тоо” гезитинин 1-саны 7-ноябрь Улуу Октябрь революциясынын 7 жылдык майрамынын урматына чыгарылганда Ташкенттеги көчөдө бараткан элге гезитти кыйкырып тараткан 14 жашар кыргыз бала болгон. Ал так гана ушул Мамасалы Абдукаримов эле! “Эркин Тоо” гезити 1927-жылдын 29-августунда Пишпекке көчүп келгенден кийин “Кызыл Кыргызстан” деген аталыш менен чыга баштаган. Мамасалы Абдукаримов “Кызыл Кыргызстанда” 1933-1938-жылдары жооптуу катчы, 1939-1940-жылдары редактордун орун басары, ал эми 1940-1943 жана 1947-1950-жылдары кайрадан редактордун орун басары болуп иштеген. Аңгеме, повесть, романдарды жазган көлөмдүү бир канча китептердин автору болгон бул адам өз өмүрүн 14 жашынан баштап “Эркин Тоо” гезити менен тагдырлаш кылган. Кийин, 1992-жылы “Эркин Тоо” тууралуу эскерүүлөрүн жазып, редакцияга берген. Белгилүү журналист, чыгаан котормочу, кыргыз эл жазуучусу 86 жаш курагында 1996-жылы кайтыш болгон. Гезит ушул 2024-жылдын 7-ноябрында 100 жашка толду. 100 жылдык тарыхында гезитте миңдеген адамдар иштесе, анын көбү тарыхый инсандар, мамлекеттик ишмерлер, өлкө башчылары, акын-жазуучулар, белгилүү журналисттер болушкан.

Адабияттар:

1. Арабаев И. “Эркин Тоо” эл кезити болсун (Текст): макала. - “Эркин Тоо” гезити. 1-номур. - Ташкент. 1924. - 2-б.
2. “Эркин Тоо” 1924-жыл. 1-номур. Улуу Октябрь төңкөрүшүнүн 7-жылкы майрамына туулуп отурган кыргыз мамлекетинин уйуткусу: кыргыз арасынан чыккан батырак, кедей, дыйкан кошчулары (текст): макала. “Эркин Тоо” гезити – Ташкент. 1924. – 3-б.
3. Тентимишев М. “Кыргыз Туусу” XXI кылым гезити” (текст) – Бишкек, 2004.- 439 б.

УДК:80(575.2)(04)

Караева Зина Караевна,
 филология илимдеринин доктору, профессор.
 Кыргызстан Эл аралык университетинин
 (Чыгыш кампус) ардактуу профессору;
Сатыбалдиева Гулмира Абдуллаевна,
 филология илимдеринин кандидаты,
 Кыргызстан Эл аралык университетинин (Чыгыш кампус) доценти;
Темиркулова Бермет Маратовна,
 Кыргызстан Эл аралык университетинин
 жогорку докторантура мектебинин докторанты(PhD);

КӨРКӨМ ОБРАЗДЫН ЛИНГВОПОЭТИКАДАГЫ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Караева Зина Караевна,
 доктор филологических наук, почетный профессор
 Международного университета Кыргызстана (Восточный кампус);
Сатыбалдиева Гулмира Абдуллаевна,
 кандидат филологических наук, доцент Международного университета
 Кыргызстана (Восточный кампус);
Темиркулова Бермет Маратовна,
 докторант высшей школы докторантуры(PhD) Международного университета
 Кыргызстана;

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В ЛИНГВОПОЭТИКЕ

Karaeva Zina Karaevna,
 doctor of philological sciences, professor. Honored professor of the International University of Kyrgyzstan (Eastern campus);
Satybaldieva Gulmira Abdullaevna,
 candidate of philological sciences, associate professor
 of the International University of Kyrgyzstan (Eastern campus);
Temirkulova Bermet Maratovna,
 doctoral student of the Higher School of Doctoral studies(PhD)International
 University of Kyrgyzstan

PECULIARITIES OF THE ARTISTIC IMAGE IN LINGUOPOETICS

Аннотация. Бул макала “көркөм образ” түшүнүгүн лингвопоэтика илиминин алкагында изилдөөгө арналган. Көркөм образдын түзүлүшүн, функцияларын жана анын адабий тексттеги ролун ар тараптуу талданган. Макалада көркөм образдын лингвопоэтикалык анализин жүргүзүүдө комплекстүү методологияны колдонуу, стилдик жана экспрессивдүү каражаттардын көркөм тексттеги орду кеңири ачылган. Мындан тышкары, макалада лингвопоэтикалык анализдин негизги деңгээлдери классификацияланып, анын илимий негиздери белгилүү окумуштуулардын эмгектери аркылуу так көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: филология, лингвопоэтика, лингвистика, стилистика, көркөм адабият, көркөм образ, тилдик бирдиктер, лингвопоэтикалык талдоонун деңгээли, тил, эстетика.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению понятия «художественный образ» в рамках науки лингвопоэтики. Комплексно проанализированы структура, функции и роль художественного образа в художественном тексте. В статье рассматривается применение комплексной методики при проведении лингвопоэтического анализа художественного образа, роль стилистических и выразительных средств в художественном тексте. Кроме того, в статье классифицируются основные уровни лингвопоэтического анализа и наглядно демонстрируются его научные основы на примере трудов известных ученых.

Ключевые слова: филология, лингвопоэтика, лингвистика, стилистика, художественная литература, художественный образ, языковые единицы, уровень лингвопоэтического анализа, язык, эстетика.

Abstract. This article is devoted to the study of the concept of “artistic image” within the framework of the science of linguapoetics. The structure, functions and role of the artistic image in the artistic text are comprehensively analyzed. The article examines the use of a comprehensive methodology in conducting linguapoetic analysis of an artistic image, the role of stylistic and expressive means in a literary text. In addition, the article classifies the main levels of linguapoetic analysis and clearly demonstrates its scientific foundations using the works of famous scientists as an example.

Key words: philology, linguistics, linguopoetics, stylistics, fiction, literary image, language units, level of linguopoetical analysis, language, aesthetics.

Көркөм образ- дүйнөнү чыгармачылык менен сүрөттөп, таанып билүүнүн куралы, реалдуулукту чыгармачылык менен чагылдыруунун вербалдык маданият жаатындагы чыгармачылык иш-мердүүлүктүн натыйжасы. Образ автордун фантазиясында жаралып, андан соң көркөм чыгармаларда жанданып, окурмандын же көрүүчүнүн фантазиясына өтөт. Көркөм образ чыгармада чыгармачылык менен кайра жаралган ар кандай кубулуш болуп саналат. Көркөм образдын өзгөчөлүгү-изилдөөчүнүн, окурман менен көркөм образдын жана акын менен жазуучунун ортосундагы баарлашуу болуп саналат.

Көркөм образ тилдин адабий формасынын ар кандай стилистикалык каражаттары менен анын визуалдык жана экспрессивдүү ресурстардын, көркөм сөз каражаттарынын негизинде көркөм текстин алкагында түзүлөт. Стилистикалык фигуралар, риторикалык бирдиктер тилдин бардык деңгээлинде (фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, семантикалык) кепти кооздоп, ага эстетика, экспрессивдүүлүк, эмоционалдуулук жана образдын кепке таасир этүүчү функциясын күчөтүүчү сапаттарды берүүчү колдонулат.

Окумуштуу турмуштук түшүнүктөрдүн, аныктамалардын, фактылардын, тажрыйбалардын, негиздүү мисалдардын негизинде далилдеп көрсөтсө, жазуучу турмушту көркөм образдар аркылуу сүрөттөп берет. Образ баарынан мурда сөздүн «сыйкырынан» жаралат, ошондуктан көркөм сөз каражаттары образ жаратууда ар бири өзүнчө гана тийиштүү милдет аткарат. Көркөм адабиятта жазуучу, акындын эң негизги чыгармачылыгы образ аркылуу жаралат да, аны лингвопoeтика аркылуу түшүнөбүз.

Лингвопoeтика-филологиянын өзгөчө тармагы, анын алкагында көркөм текстте колдонулуучу стилистикалык каражаттары, алардын милдеттери жана идеялык- көркөм мазмунду берүү жана канчалык деңгээлде эстетикалык эффект берери жана мааниси

жөнүндөгү маселеге байланыштуу каралат (А.А.Липгарт, 1996).

Лингвопoeтика көркөм чыгармада колдонулган тилдик каражаттардын жыйындысы болуп саналат, анын жардамы менен жазуучу өзүнүн идеялык-көркөм ниетин ишке ашыруу үчүн зарыл болгон эстетикалык таасирди камсыз кылат.

Текстти лингвопoeтикалык талдоодо В. Я. Задорнова үч деңгээлди аныктайт. Үч баскычтуу талдоо семантикалык деңгээлден башталат, текстти өзү изилдөөгө даярдануу. Мындай анализ тилдик бирдиктерди алардын түз маанисинде карап чыгуу. Бул этапта изилдөөчүнүн милдети чыгарманы түзгөн тилдик каражаттарды семантикалык деңгээлдеги изилдөө болуп саналат. Кийинки метасемантикалык деңгээлде тилдик бирдиктер көркөм чыгарманын контекстинде алган маанилери боюнча каралат. (В.Я. Задорнова, 1992).

В.Я. Задорнова көркөм чыгарманы бул деңгээлде изилдөө үчүн изилдөөчү автор таандык болгон адабий багыт, чыгарма жазылган доор, жазуучунун дүйнө таанымы сыяктуу маалыматтарга ээ болууга тийиш экенин баса белгилейт. Задорнова лингвопoeтиканын параметрлеринин жана категорияларынын системасын иштеп чыгууну улантуу менен В.Я. Задорнова төрт негизги категорияны: 1) “лингвопoeтикалык кайратүзүүлөрдүн категориясы”; 2) “олуттуу” жана “парадоксалдуу” тембрлердин карама-каршылыгы; 3) “сөздөрдүн полифониясы”; 4) “вербалдык/ вербалдык эмес” бөлүп көрсөтөт (В.Я. Задорнова, 1992).

Лингвопoeтикалык ыкманын өнүгүшүнө жана лингвопoeтиканын категорияларын жана параметрлерин өнүктүрүүгө олуттуу салым кошкон. Лингвопoeтикалык анализдин принциптерине жана методдоруна, категорияларына жана параметрлерине арналган иштердин олуттуу санына карабастан, лингвопoeтиканын алкагында “образ” түшүнүгүн изилдөөгө тийиштүү көңүл бурулган эмес. Изилдөө негизинен поэзиянын материалында

жүргүзүлүп, прозаны лингвистикалык анализден тышкары калтырган.

Поэтикалык чыгармаларды изилдеп чыгып, В.Я. Задорнова “образды” тилдик экспрессиянын деңгээли (лингвостилистикалык деңгээл) менен чыгарманын көркөм мазмунунун ортосундагы зарыл байланышты камсыз кылган негизги лингвопоэтикалык түшүнүктөрдүн бири деп эсептейт. Ал оозеки поэтикалык образды “автордун глобалдык эстетикалык ниетине ылайык, бир предметтин же кубулуштун кыйыр, ассоциативдик туюнтмасы катары” аныктайт (В.Я. Задорнова, 1992).

У.Шекспирдин чыгармаларындагы атрибутивдик сөз айкаштарын талдоодо Липгарт тилдик бирдиктердин “актуалдаштыруу” жана “ассоциативдик функция” терминдерин “образ” жана “образ” терминдеринен артык көрөт. Окумуштуунун пикири боюнча, “эгерде сөз айкашы жалпысынан тексттин мазмуну менен түздөн-түз байланышта болсо жана кандайдыр бир түрдө билдирүүнүн башка элементтери менен байланышта болсо, актуалдаштыруу жөнүндө айтуу керек” (Липгарт А.А., 2006).

Ошолдой эле, С.А. Шахбаз “образ” түшүнүгүн ар түрдүү өңүттөн изилдөөгө жакындайт: анын тилдик жанылануусу жагынан (үч деңгээлди эске алуу менен: лексика-синтаксистик, үнжана ритмикалык), анын предметтик негизи, ошондой эле тексттин композициялык түзүлүшүнүн элементи катары жана поэтикалык салттын бөлүгү катары карайт (С.А. Шахбаз, 2010).

Бул ыкма чоң көлөмдөгү чыгармалар менен иштөөгө ылайыктуу жана бүт чыгарманы толугу менен талдоого мүмкүнчүлүк болот. Биринчи этапта мазмуну боюнча бир тектүү үзүндүлөр тандалат. Андан ары тандалган үзүндүлөр көркөм чыгарманын тигил же бул аспектиин чагылдырган кыска текстке бириктирилет. Мындай алдын ала даярдыктан кийин илимий-филологиялык талдоого өтүү ишке ашырылат.

Е. Б. Борисованын эмгектеринде көркөм образдын теориясы прозалык чыгармага карата жана салыштырма планда андан ары өнүктүрүлөт. Аталган автор адабият таануу үчүн да, лингвистика үчүн да көркөм образды изилдөө үчүн жалпы зонаны аныктайт, ага образ жаратууга катышкан сюжеттик-композициялык уюмду, тропторду жана

стилистикалык фигураларды изилдөө кирет, филологиялык илимдин ар кандай тармактарынын ыкмалары менен методдорунун өз ара байланышына жана өз ара байланышына негизделген көркөм образды изилдөөнүн комплекстүү ыкмасы изилденүүчү объекттин маңызын толук ачууга шарт түздү деп көрсөтөт.

Жаратылыштын жана адабий каармандын образдарынын мисалында көркөм тексти сөзсүз түрдө анын сюжеттик-композициялык жана оозеки-оозеки мүнөздөмөлөрүн эске алуу менен лингвопоэтикалык талдоо көркөм образды, анын ичинде салыштырма мааниде изилдөөнүн негизи болуп саналаары биринчи жолу көрсөтүлгөн.

Е.Б. Борисова экстралингвистикалык табиятты жана образдын лингвистикалык курамын кеңири карап чыгып, бул түшүнүктүн төмөнкүдөй аныктамасын берет: «адабий образ – бул тигил же бул өлчөмдө сүрөтчүнүн оозеки каражаттардын жана сюжеттик-композициялык ыкмалардын жардамы менен түзүлгөн жана эстетикалык мааниге ээ болгон сөздүн дүйнө таанымын чагылдырган болмуштун конкреттүү жана ошол эле учурда жалпыланган картинасы» (Е. Б. Борисова, 2010).

Г. В. Борисова (Розамунда Пилчердин) чыгармачылыгынын алкагында улгайган адамдын образы боюнча изилдөө жүргүзгөн, ал чыгармачыл жолдун ар кандай баскычтарында жалпы социалдык, курактык жана маданий негиздерди гана эмес, ошондой эле тилдин ар кандай деңгээлдериндеги окшош каражаттардын топтомун, сүрөттөө ыкмаларын жана ыкмаларын жараткан.

Изилдөөчү өз ишинде лингвопоэтикалык анализди ырааттуу, структуралаштырылган кылууга багытталган лингвопоэтикалык ыкманы жана категориялык изилдөө методун айкалыштыруу методикасын негиздейт. Ал лингвопоэтикалык ыкманын алкагын кеңейтет, социолингвистика, лингвомаданият, ошондой эле гендердик лингвистика сыяктуу тектеш дисциплиналардын негиздөөчү түшүнүктөрүн тартууга жардам берет.

Бул ыкма алынган натыйжаларды жана тыянактарды көбүрөөк текшерет. Өз кезегинде, көркөм образды лингвопоэтикалык изилдөөгө карата колдонулган гендердик мамиле каармандын образын лингвистикалык сүрөттөөгө жаңы көз карашты алып келип, «гендерди» социалдык жана маданий жактан курулуучу кубулуш жана анын салыштырмалуулугу катары түшүнүүгө өбөл-

гө түздү (Е. Б. Борисова, 2004).

Л.И.Тимофеевдин пикири боюнча, көркөм образ адамдын жашоосунун конкреттүү жана ошол эле учурда жалпыланган картинасы. Бул кыялдануу менен түзүлгөн маанилүү эстетикалык категория. Көркөм чыгармадагы кандай гана образ болбосун, автордун бай фантазиясынын аркасында мүмкүн болгон дүйнөнү таанып билүүнүн жана өзгөртүүнүн каражаты. Сезимди, ойду, умтулууну чагылдыруунун жана билдирүүнүн өзгөчө түрү (Бегалиев С.Б., 2010).

«Көркөм образ, - деп жазат М.Горький дайыма идеяга караганда терең, кең, ал адамды бардык жагынан, сезимдериндеги, ойлорундагы карама каршылыктары менен алып көрсөтөт. Көркөм чыгарманын идеялык мазмуну образдарда ачылат. Көркөм чыгармада сүрөткер ар кандай адамдык мүнөздөрдү жана коомдук типтерди сүрөттөйт. Ошондой эле жаратылыштын көрүнүшүн, кубулуштарын, кооздугун-пейзаждын образын, адам жашаган чөйрөнү-нерселердин образын сүрөттөйт (Бегалиев С.Б., 2010).

Образ бири бирине карама каршы турган эки түшүнүктү камтыйт: жеке жана жалпы. Бирок бул эки түшүнүк ажырагыс байланышта болот, ошону менен бирге эле образ объективдүү жана субъективдүү мүнөзгө ээ.

Ч.Айтматовдун «Жамийла» аттуу повестинде Жамийла, Данияр жана баланын турмушу сүрөттөлгөн. Кыргыз аялынын турмушка, сүйүүгө болгон мамилеси, б.а. чыныгы эркин сүйүү даңазаланат. Көркөм чыгарманын терең мазмуну анын окуяларында эмес, анын түпкүрүндө, маңызында. Образ кеңири маанисинде бүт чыгарманы камтыйт, согуш мезгилиндеги кыргыз айылынын турмушу сүрөттөлөт.

Образ тар маанисинде бир чакан көрүнүшү, көркөм сүрөттөөнү билдирет. Мисалы, А.Осмоновдун «Түн суук, кыш ышкырып» ырында «ышкырып» деген сөз өзүнчө кыштын бороондуу түнүнүн образын жаратууда. Образ искусстводо көркөм ойлоонун негизги каражаты, чыгарманын идеялык мазмунун ачып берүүдөгү өзгөчө түр.

Объективдүү мүнөзгө ээ болушу-реалдуу турмуштан алынган. Сүрөткер реалдуу турмушту жөн гана көчүрүп койбойт. Ага карата өзүнүн түшүнүгүн, мамилесин, көз карашын билдирет, баасын берет. Бул образдын субъективдүү мааниси. Көркөм чыгарманын негизги, башкы объектиси адам, адамдын жашоо турмушу, адамдын өзүнө, башка адамдарга болгон мамилеси, коомго,

жаратылышка, айлана-чөйрөгө болгон көз карашы. Сүрөткер эмнени сүрөттөбөсүн, баары адамга тиешелүү, адамдын аң-сезимине таасир этет, анын эстетикалык жан дүйнөсүн козгойт. Демек көркөм чыгармада адамдын образы башкы, негизги образ. (Бегалиев С.Б., 2010).

Ошентип, лингвопоэтикада «образ» түшүнүгүн изилдөө эки багытта жүрүп жаткандыгын көрөбүз. Биринчи ыкманын алкагында окумуштуулар өз изилдөөлөрүн поэзия материалында жүргүзүшөт. Бул иштин жүрүшүндө алар биринчи кезекте лингвопоэтиканын негизги категориялык аппаратын жана методологиясын иштеп чыгышкан. Бул агымды изилдөөдө образ автордун ниетин билдирүү үчүн кызмат кылган эки башка объекттин ортосундагы байланыштыруучу звено катары каралат.

Экинчи ыкманын алкагында мурда иштелип чыккан категорияларды жана параметрлерди изилдөө тереңдетилген. Көркөм прозанын материалында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жүрүшүндө «көркөм образ» түшүнүгүн ачуу үчүн филологиялык илимдин ар кыл тармактарынын өз ара аракеттенүүсүнө негизделген комплекстүү ыкманы колдонуу зарылдыгы жөнүндө тыянакка келишкен. Окумуштуулар ар кандай образдарды анализдөө ыкмасын иштеп чыгышты.

Жогоруда айтылган теориялык жана практикалык илимдер маалыматтарынын негизинде, көркөм образ адамдын, жаратылыштын, тамсилдеги айбандардын, аттардын образы, жансыз буюмдардын, абстракттуу феномендердин жана башка түрлөргө бөлүнөрүн айтсак болот. Мында көркөм образ алар тарабынан лингвистикалык жана экстралингвистикалык каражаттардын жардамы менен түзүлгөн жана автордун ой-пикирин жана дүйнө таанымын ачуу үчүн кызмат кылуучу болмуштун жалпыланган сүрөтү катары каралат.

Ошентип, көркөм образдын өзгөчөлүктөрү, өзгөчө предметтердин жана кубулуштардын жеке сапаттарынын чагылдырылышы, жалпыга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн адамдарда, предметтерде жана кубулуштарда чагылдырылышы, көркөм фантастика жана образдын эстетикалык баалуулугу анын окурмандын эстетикалык сезимине таасирин тийгизип, ага эстетикалык кубаныч тартуулоосу болуп саналат.

Көркөм образ-көркөм чыгарманын автору, чындыктын сүрөттөлгөн кубулуштун толук ачып берүү үчүн жараткан көркөм

образы. Ошол эле учурда көркөм образдын мааниси белгилүү бир коммуникативдик кырдаалда гана ачылат жана мындай баарлашуунун акыркы натыйжасы ага туш болгон

адамдын инсандыгына, максаттарына, жада калса маанайына, ошондой эле конкреттүү мүнөзүнө жараша болорун окумуштуулардын пикирлеринен билсек болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Бегалиев С.Б. Адабият таанууга киришүү. ЫМУ, –Каракол, 2010. – 140 б.
2. Борбугулов, М. Адабият теориясы окуу китеби / М. Борбугулов. – Бишкек: Шам, 1996. – 552 б.
3. Борбугулов, М. У истоков поэтического образа / М. Борбугулов // Лит. Киргизстан. – 1988. – № 2. – С. 119-129.
4. Борисова Е.Б. Художественный мир рассказов Р. Пилчер как предмет лингвопоэтического анализа // Компаративистика: современная 266 теория и практика: Международная конференция и XIV Съезд англистов. Самара, 2004. С. 70-78.
5. Борисова Е.Б. Художественный образ в британской литературе XX века: типология, лингвопоэтика, перевод: Монография. Самара, Изд-во ПГСГА, 2010. 356 с.
6. Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. М., 1992. 28 с.
7. Караева, З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы переводоведения [Текст]: моногр. / З.К. Караева. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 332 с.
8. Липгарт А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: Теория и практика, на материале английской литературы XVI – XX вв.: Дис. ... докт. филол. наук. М., 1996. 377 с.
9. Никифорова М.Ю. Виды образов в художественной литературе // Электронный ресурс Интернет: http://smrgaki.ru/8/1/1_8/1.htm.
10. Шахбаз С.А.С. Образ и его языковое воплощение (на материале английской и американской поэзии): Автореф дис. ... канд. филол. наук. М., 2010. 26 с.
11. <https://ru.wikipedia.org>

УДК: 070:654.19 (575.2) (04)

Сарыбаева Нурзат Кудайбергеновна

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы

Тил жана адабият институтунун

Кыргыз адабияты бөлүмүнүн ага илимий кызматкери

РАДИОЖУРНАЛИСТИКАНЫН СПЕЦИФИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Сарыбаева Нурзат Кудайбергеновна

Старший научный сотрудник

института языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАДИОЖУРНАЛИСТИКИ

Sarybayeva Nurzat Kudaibergenovna

Senior researcher of the Institute of Language and Literature

named by Ch. Aitmatov NAS KR

SPECIFIC FEATURES OF RADIO JOURNALISM

Аннотация. Макалада радионун ММКдагы орду жана ролу туурасында сөз болот. Ошондой эле радиожурналистиканын ММКдагы өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулуп, аталган тармакка тиешелүү теориялык билимди, практикалык көндүмдөрдү, берилген маалыматтарды бышыктоо, толуктоо максатын көздөйт. Радиожурналистиканын көркөм каражаттарына кенен токтолуп, тыкыр анализ жүргүзүлөт.

Радиожурналисттин кесиптик ишмердүүлүгүнө байланыштуу түрдүү аспектилер каралат. Коомдук аң-сезимди калыптандыруудагы радионун аткарган кызматы, жалпы эле бүгүнкү күндөгү радионун коомдогу орду туурасында сөз болот. Мына ушул жана башка бир катар маселелер туурасында сөз болот.

Негизги сөздөр: Радиожурналистика, ММК, радио, тв, басма сөз, радиожурналист, функция, фактор, ишмердүүлүк, чыгармачылык, аудитория, өзгөчөлүк ж.б.

Аннотация. В статье рассматриваются место и роль радио в СМИ. Он также фокусируется на специфике радиожурналистики в СМИ и направлен на закрепление и дополнение теоретических знаний, практических навыков и информации, предоставляемой в этой области. Широко обсуждаются и подробно анализируются художественные средства радиожурналистики.

Рассматриваются различные аспекты, связанные с профессиональной деятельностью радиожурналиста. Будет обсуждаться роль радио в формировании общественного сознания и роль радио в современном обществе. Тот и ряд других вопросов будут обсуждаться.

Ключевые слова: радиожурналистика, СМИ, радио, тв, газета, радиожурналист, функция, фактор, деятельность, творчество, аудитория, особенность.

Abstract. The article examines the place and role of radio in the media. It also focuses on the specifics of radio journalism in the media and is aimed at consolidating and supplementing theoretical knowledge, practical skills and information provided in this area. The artistic means of radio journalism are widely discussed and analyzed in detail. Various aspects related to the professional activities of a radio journalist are considered. The role of radio in the formation of public consciousness and the role of radio in modern society will be discussed. That and a number of other issues will be discussed.

Keywords: radio journalism, mass media, radio, TV, newspaper, radio journalist, function, factor, activity, creativity, audience, feature.

Радиожурналистика – бул журналисттик чыгармачылыктын бир түрү. Ал радиоексплуатация каражаттары аркылуу, журналисттик ишмердүүлүккө негизделген радиоберүүлөрдүн жаралышы менен түшүндүрүлөт. Массалык маалымат каражаттарынын ичинен радио тармагы аудитория менен тыгыз байланышта

болуп, айрыкча көңүл ачуу багытындагы программаларды даярдоодо алдыңкы орунда турары талашсыз. Мындай көрүнүш бир катар жагдайлар менен тыгыз байланыштуу. Айталы, радио ММКнын башка түрлөрүнүн ичинен өзүнүн оперативдүүлүгү, ийкемдүүлүгү, ыңгайлуулугу менен жалпы угармандарга багытталып, алардын табит-

терине, талаптарына ылайык жаратылат. Бул берүүлөрдү атайын даярдык менен олтуруп угуунун кажети жок. Башка иштерди аткарып жатып деле, радио берүүлөрдү уга берсе болот. Радио берүүлөрү ММК катарында пайда болгон учурдан тартып, коомдун руханий дүйнөсүнүн баардык тармактарында: саясатта, идеологияда, агартуу тармагында, адабият менен искусствонун бардык түрлөрүндө тездик менен кабыл алынды. Бул берүүлөр, учурда дыйканды, жумушчу-ну, акынды жана музыкантты же болбосо, мамлекеттик ишмерди өзүнүн сыйкырдуу күчү менен өзүнө тартып, суктанта алды. Козгогон идея-ойлору аркылуу угармандарды ойлонтуп, түйшөлтүп, алардын рухий изденүүлөрүнө азык-жем таштай алды. Балким, коом өнүгүп, компьютердик маалыматтык кылымда жашаган муун үчүн бул берүүлөр анча деле таң калыштуу окуя катарында кабыл алынбашы мүмкүн, бирок радионун ачылышы өз мезгилинде адамзат цивилизациясы космоско учкан сыяктуу туюлуп, чоң сенсация катары кабыл алынган болчу.

ММКнын өнүгүү жолунда, радиожурналистика менен телекөрсөтүүнүн карым-катнашы, алардын ортосундагы айырмачылыктар, жетишкендиктер менен кемчиликтер туурасында көптөгөн талаш-тартыш маселелер узак убакыттан бери өкүм сүрүп келүүдө. Көрүнүктүү окумуштуу Э.Г. Багиров басма сөздүн, кинонун, радио жана телевидениенин ишмердүүлүгүн акыйкаттуулук менен бөлүштүрүүнү сунуштап мындай деген: «Разделение труда между печатью, кино, радио и телевидением, – справедливо отмечает Э. Г. Багиров, – диктуется их специфическими возможностями, их природой. Чем точнее используются природные качества каждого из средств, чем органичнее между ними разделение труда, тем эффективнее работает система в целом». [1. 4-5-6.] – деген ойду айткан. Бул жерден ар биринин (кино, радио, тв) мүмкүнчүлүгүнө жана жаратылышына жараша ишмердүүлүк жүргүзөөрү такталып калды. Окумуштуунун бул пикирине таянсак канчалык алардын ар бир каражатынын табигый сапатын тагыраак колдонсок, бүтүндөй бир системанын эффективдүү иштешинде, алардын ортосундагы эмгекти бөлүштүрүүдө ошончолук кыймылдуу болорун байкай алабыз.

Жогоруда биз белгилеп өткөн теле менен радионун ортосундагы атаандаштык маселесинин өзөгү да, дал ушул жерде жатат. Анткени, бир тарап, радионун мүмкүнчүлүк-

төрүнө караганда теленин мүмкүнчүлүктөрү жогору деп белгилешсе, айрымдар тескерисинче, телеге караганда радионун мүмкүнчүлүктөрү жогору деп эсептейт. Бул маселенин жөнү биринчиден, радио менен теленин же ММКнын башка түрлөрүнүн турмуш чындыгын чагылдыруучу каражаттары катары алардын ар биринин спецификасы ар башка. Мисалы, теледе башкы көңүл сапаттуу тартылган тасмаларга бурулса, радиодо негизги басым уктуруунун сапатына басым жасалат. Анткени, радиодо кандай гана маалымат болбосун, угармандарга уккулуктуу үн аркылуу жеткирилиши зарыл. Радионун эң негизги каражаты бул – үн. Үн каражатынын жардамы менен журналист аудиторияны өзүнө гана тартпастан, аны бүтүндөй уктуруунун деминде кармап, балким, кийинки берүүлөрдү чыгаруунун зарылчылык кырдалдарын жаратууга тийиш. Бул өз кезегинде журналисттен жогорку кесиптик даярдыкты жана теманын актуалдуулугун артырууга жетишүүнү талап кылат. Ошол эле учурда радио аркылуу уктурулган кандай гана материалдар болбосун, угармандардын бардык катарына жеткиликтүү тилде болушу керек [2. 41-6.]. Көпчүлүк өлкөлөрдө радиожурналисттердин лексиконунун тактыгы, уккулуктуулугу жана жеткиликтүүлүгү жана башка маселелер боюнча аңгемелешип, бул сапаттар радиожурналистке өтө зарыл сапаттардан экендиги эскертилет. Ошол эле учурда радио уктуруунун жанрына байланыштуу сүйлөө ыргагы жана стили туура тандалып алынууга тийиш. Мисалы, адабий уктуруулар, коомдук же маданий ж.б. уктуруулардан айырмаланып, сөздүн көркөмдүүлүгүнө, эмоционалдуулукка негизделет десек болот. Кандай гана жанрдагы (адабий, маданий, спорттук ж.б.) дейли, жасалмалуулукка эмес табигый түрдө болууга тийиш.

Жаңы байланыш каналдарынын байланышы – интернет жана мобилдик байланыш. Учурдагы маалымат мейкиндигинин ааламдаштырылышы – бүтүндөй дүйнөнүн келбет-түсүн, көрүнүшүн гана өзгөртпөстөн, бизге коммуникациянын жаңы талаптары, жоболору менен эрежелерин таңуулап жаткандыгы жакшы белгилүү. Маалымат революциясы жалпыга маалымдоо каражаттарын (ЖМК) өзүнүн күч-кубаты, дарамети, ыкчамдыгы жана таасиринин жайылышы боюнча коомдогу калган салттуу үч: мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлигин бирге алганда да, алардан алда канча ашып түшө турган саясий бийликтин вирту-

алдуу “төртүнчү” бутагына айландырып жатат. Адамзаттын тарыхында биринчи жолу, негизинен, максималдуу экономикалык же саясий кирешелерге жетишүүгө багытталган саясий маданият да, дал ошол ЖМКлар аркылуу калыптанууда. Биз ааламдаштыруу жана эл аралык жаңы тартиптин түзүлүш шартында, «ким маалыматка ээлик кылса, ал – дүйнөгө ээлик кылат», – деп мындан дээрлик төрт жүз жыл илгери Англиялык атактуу философ Френсис Бэкондун айткан сөздөрү бүгүнкү күндө сапаттык жаңы мааниге ээ болуп жатканына күбөбүз.

Радиожурналистиканын дагы бир негизги өзгөчөлүгү, же башка ММКдан артыкчылыгы – радио уктурууларды угуу үчүн атайын жагдай-шарт талап кылынбайт. Болгону, радиоаппараттын болушун талап кылат. Андан өзү каалаган толкунга которуп алып, тиешелүү радиoproграммаларды угуп, ошол эле мезгилде башка иштерди да аткара берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ал эми теледе тигил же бул программаны көрүү үчүн атайын сыналгынын маңдайына олтуруу керек. Бул боюнча миңдеген жылдар мурун кытайлык акын жана окумуштуу Ван Цзюньюй (Ван Ци): «Не доставляет удовольствия слушать то, что надлежит смотреть». Тактап айтканда «Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать» [3, 175-б.] – деп айтканы бул сөзүбүзгө далил болуп турат. Телекөрсөтүү радиодон асман менен жердей айырмаланып киного, театрға жакыныраак келип, сөз менен да, айрыкча көрсөтмөлүүлүгү менен жашаган искусство болуп чыкты. Ал эми гезитада болсо, башкы көңүл сапаттуу сөзгө бурулат. Бул боюнча «Си-Би-Эс» кабарлар бөлүмүнүн редактору Эд Блисс «Айтылган сөз кайрылгыс болуп кетет» [4, 38-б.] – деп жазган. Себеби, гезиттик журналисттин колундагы башкы куралы сөз, болгондо да, окурманды арбап ала тургандай таамай, курч, жеткиликтүү сөздөр. АКШнын үчүнчү президенти Томас Джефферсон мындай деген: «Биздин бийликтин өзөгүн элдин ой-пикири түзгөндүктөн, эң биринчи максат, ушул укук корголууга тийиш, эгер мага бизде гезитсиз бийлик, же бийликсиз гезит болуш керек, ушул экөөнүн бирин тандаңыз дешсе, олук-солук болбостон, акыркысын тандамакмын» [5, 275-б.] деп айткан. Өнүккөн өлкөлөр басма сөз эркиндигин укуктук жактан коргоп, атайын мыйзамдарды кабыл алышкан. Элдин жалгыз мүдөөсүн, ой пикирин басма сөз аркылуу бийликтегилерге жеткирип тургандыктан, басма сөзгө олуттуу мамиле кылып келишет.

Гезиттик маалыматтар менен таанышууда, окурман кандайдыр бир материалдык чыгымга туш болот. Анткени, ар бир гезиттин жаңы санын сатып алып окуп туруу керек. Ал эми радио, журналистикага өтө жакын келип үндүн күчү менен гана иштеген, өзүнүн бүт турмушун сөз менен гана туюнта турган, сөзгө аябай күч келтире жашаган искусство. Бекеринен академик, окумуштуу В. Виноградов «Сөз бул кептин, речтин уюткулуу көрөңгөсү, ал эми жан дүйнө анын дабыштары үндөрү» [6, 79-б.] – деп баса белгилеп айтпаса керек. Жогоруда биз белгилеп өткөн көркөм каражаттар (музыка, үн, дабыштар) сындуу кошумча атайын эффекттерден тышкары, дагы радиожурналистин чыгармачылык дараметинин болушу замандын талабы болуп саналат.

Радиожурналист үчүн жакшы психолог болуу, адамдарды түшүнүү, студиядагы ар бир конокко мамилени таба билүү, теманы ачып бере алгыдай кызыктуу маек куруп калууга жетишүү абдан маанилүү. Анткени, журналист үчүн адамдарды сезе билген маектеш болуу керек. Ал көбүнчө маданият, адабият жана коомдун баардык сфераларындагы адамдар менен баарлашат. Анын сүйлөгөнү, акылы алардын деңгээлине дал келиши керек. Радио берүүлөр адамдарга чоң психологиялык таасирин тийгизет, анткени ал аудио кабылдоого багытталып, бул адамдын кыялына жана акыл-эс иш-аракеттерине түздөн-түз таасир этет. Бул боюнча залкар жазуучубуз Чынгыз Айтматов журналисттерге «Мен турмушта олуттуу жоопкерчиликти моюнума алып, ошону эл-журтума өзүмдүн жакшылыгымды, чындыгымды, тазалыгымды билдирип, аракет кылам деген ишеним менен иштөөгө үйрөнүшүбүз керек» [7, 544-б.] – деп кеңешин берген. Ошондуктан, журналист үчүн биринчи кезекте коомго болгон жоопкерчилик жөнүндө сезе билиши керек. Журналисттин жарандык позициясы өзүнүн кесиптик ишинде так көрсөтүлүшү керек. Чынчыл жана объективдүүлүк факторлорун камтып, коомчулукту маалымат менен камсыздай алат. Азыркы коомдо журналистика эң маанилүү компоненттердин бири болуп калды. Маалыматтык технологиялардын дорунда адам баласы күнүнө бир нече эсе көп маалымат алаары илимий жактан далилденген. Маалымат агымдарын биз гезиттерден, сыналгыдан, интернеттен жана, албетте, радиодон алып турабыз.

Берүүнүн ийгилиги дайыма эле маалыматтын сыйымдуулугуна жана ыкчамды-

гына гана көз каранды боло бербейт, көп учурда радиожурналисттин чын ыкластуу сүйлөшүүнүн формасын таба билүүсү жана оппоненттин угууга болгон каалоосу радиостанциянын ийгилигин аныктоочу факторлор болуп саналат. Ошондуктан, радиожурналист алып барып жаткан уктурууга дайым даяр болуп, атайын электен өткөрүп, маектеши жөнүндө көбүрөөк маалымат топтоп алуусу керек. Бул боюнча радиожурналист Л. Маграчев: «Уважайте собеседника, стараясь поддерживать с ним разговор, не бойтесь поспорить, но обязательно выслушайте его мнение, не перебивайте его на полуслове, дайте закончить мысль» [8. 125-б.] – деген пикир айткан. Журналист, интервьюга чакырган маектешинин оюн бөлбөй уга билиши керек. Ал уктуруу жыйынтыкталганга чейин үзгүлтүксүз баарлашууга даяр болуп, студияда конок менен баарлашып, радио угармандардын чалууларына жооп берип, редакцияга келген билдирүүлөрдү жана каттарды окуп, жооп бериши керек. Журналист аңгемелешүүнүн жүрүшүнө, маектештеги тезистердин так аргументтелишине, анын ойлорунун логикасына, сүйлөшүүнүн темасын карманууга жана башкаларга байкоо жүргүзөт. Бул үчүн журналист бир нече ыкмаларды колдонот:

- бир-эки сүйлөм менен ал тема аяктаганын жана экинчисине өтүүгө убакыт келгенин айгинелейт;
- айтылган ойлорду жалпылайт;
- маселе боюнча конкреттүү фактыларды келтирүүнү суранат;
- эгерде маектеш жооптон алыстап кетсе, суроону кайрадан кайталап, кезектеги үч-төрт суроодон кийин берет;
- толук эмес жооп бергенде, уландысын күтүп жаткандай сезилет мисалы, бир азга унчукпай туруу;
- журналист маектешине демилгени тартып алууга жол бербейт. Ал өзү туура деп эсептеген маалыматты гана берет.

Акыр-аягы, бул ыкмалардын баары маектешүүнүн темасын толук ачууга алып келет. Корутунду бөлүгү жеңил тактоочу суроолорду камтыйт, же тескерисинче, маектешин таарынычка алып келиши мүмкүн болгон эң ыңгайсыз суроолор. Демек, сүйлөшүүнүн бүт жүрүшүнө терс таасирин тийгизет. Аягында жагымсыз суроолор берилсе да, эч кимде жагымсыз маанай калбашы үчүн, ортолук (нейтральный) көз карашка алып келүүгө аракет кылуу керек, студияга келген мейман үчүн жагымдуу боло тургандай маектешүү ке-

рек. Маектин акыркы этабы абдан маанилүү, анда эреже катары, аяктоо убактысы гана алдын-ала пландаштырылышы мүмкүн. Сүйлөшүүнү аяктоо үчүн эң ылайыктуу тактика аны жыйынтыктоо жана позитивдүү нотада бүтүрүү.

Мындай кырдаалда журналист менен радио угарман тең өнөктөш болгон радио уктуруу гана эмес, радио байланыш пайда болушу мүмкүн. Эгерде журналист жакшы радио алып баруучу болгусу келсе, анда ал аудитория менен дал ушундай бирдей баарлашууга көнүшү керек, анткени баарлашуу процессин колдоого кызыкдар эмес адамды эч ким уккусу келбейт. Психологиялык изилдөөлөр боюнча, радио угармандардын көпчүлүгү байланышка муктаж. Алар үчүн акыркы жаңылыктарды билүү гана эмес, кеңеш алуу, алардын көз-карашын аныктоого жардам берүү ж.б. Демек, радиожурналист үчүн аудитория менен байланыш студиядагы коноктон кем эмес болушу керек. Түз эфир болуп жаткан окуялардын толук жана жеткиликтүү үн сүрөтүн чагылдырышы керек. Алып баруучулар да, угармандар да кийинки мүнөттө эмне болорун билишпейт. Ушундан улам аудиториянын болуп жаткан нерселерге көбүрөөк көңүл буруусу пайда болот. Анткени реалдуу убакытта угуучу болуп жаткан окуялардын түздөн-түз күбөсү жана катышуучусу болот. Түз эфирдин башкы артыкчылыгы – радиожурналистке эмоционалдык жана интеллектуалдык жактан өзүн көрсөтүүгө максималдуу мүмкүнчүлүк түзүп берет. Түз эфирде иштеген журналисттин милдети-программанын коногунун төмөнкү сөздөрүн жана угармандардын аларга болгон реакциясын алдын ала билүү, ар кандай сөздөргө жана окуяларга бир заматта реакция кылуу. Журналист кандай гана кырдаал болбосун, күтүлбөгөн бурулушка даяр болушу керек. Радиожурналисттин жогорку кесипкөйлүгү мына ушунда. Түз эфирде берүү журналисттин аудитория менен ачык сүйлөшүүсүн билдирет, ошондуктан алдын ала даярдалган текстти окуу минималдуу болушу керек. Бул бир гана телевидениеге тиешелүү эмес, учурда радиопрограммалардагы түз эфирде өз ишин алып барып жатышат. Тактап айтканда радиопрограммалар социалдык тармактар аркылуу түз алып көрсөтүлө баштады. Бул учурдун талабы себеби, радио тармагында мурда мындай мүмкүнчүлүк болгон эмес.

Журналист өз материалын радиостудиядан тышкары даярдап жатканда, бир нече факторлорду эске алышы керек:

□ Иш-чара өтүп жаткан учурда жайгашкан жериңизди аныктоо. Мүмкүн болгон акустикалык тоскоолдуктарды эске алуу журналист үчүн абдан маанилүү. Ошондой эле, аппаратураны, камераларды орнотуу ыңгайлуулугун ал иш-чаранын жүрүшүндө кыймылдайбы же жокпу, алдын-ала текшерип алганы оң;

□ окуя болгон жерде, иш-чаранын башкы каармандарын өткөрүп берүүгө катышуу жөнүндө сүйлөшүү жана алар менен макулдашуу;

□ текшерүү тексттин алдын ала бланктары, брошюра, бейджик же атайын уруксат кагазын чыныгы кырдаалга жана атмосферага дал келишин камсыз кылуу

Иш-чара алдын-ала пландаштырылганда, журналист иш-чаранын сценарийин гана эмес, анын жүрүшүндө келип чыгышы мүмкүн болгон кыйынчылыктарды да эске алышы зарыл.

Белгилей кетүүчү нерсе, импровизацияга даярдык бул журналисттин эң негизги касиеттеринен. Албетте, бул үчүн журналисттин топтогон тажрыйбасы анын кесипкөйлүгүнө байланыштуу. Анткени, күтүлбөгөн жагдайларда, байкоочулук жана ыкчам реакция журналистке угармандар алдында жакшы даярдалган адис катары көрүнүүгө жардам берет. Мында радиожурналисттин эрудициясы, окуянын проблематикасындагы маалымдуулугу, болуп өткөн фактыларды байланыштыра билүүсү чоң роль ойнойт. Сөзүбүз куру болбош үчүн буга бир мисал ата-мекендик радио тарыхынын легендасына айланган Вадим Синявскийдин корреспонденттик практикасынан бир мисал. Ал дагы 1945-жылы орус футболчулары Англияда болуп өткөн жооптуу беттешке катышкан. Матч бүткүл дүйнөгө көрсөтүлүп жаткан бирок ал Россияда эң чоң кызыгууну жаратты. Ал эми Лондондо ошол күнү аба-ырайы суук болуп, туман болуп турду. Телекөрсөтүүлөрдөн талаада эмне болуп жатканын көрүү кыйын эле. Спортчулар оюнду жылдырууну сунушташты, бирок матчтын уюштуруучулары баш тартышты, себеби баардык билеттер элге сатылып калган эле. Беттеш башталганда Синявский оюнчулардын бүдөмүк бөлүктөрүн көздөй багыт алган. Калың тумандын жаңы толкуну талаага үйүлүп, же комментатор оюнчуларды эмес, түшүнүксүз көлөкөлөрдү көрдү. Андан кийин ал комментатор кабинасынан чыгып, микрофон менен талаанын каптал сызыгына чыгып, Синявский биздин дарбазада укмуштуудай дарба-

зачы Алексей Хомич турганын билген. Талаадагы кыймыл боюнча биздин дарбазага кол салуу болду. Мына, стадиондун күркүрөгөнү жана кол чабуулар же Хомич голду өткөрүп жибердиби, же топту алдыбы...

Синявский микрофонун артына коюп, стадиондун ызы-чуусунун артында анын үнү угулбагандан пайдаланып, жети сааттык коргоочу капитанга кыйкырат:

– Миша, эмне?!

– Хома алды!

Синявский эфирдеги бул эки сөздү мындайча чечмеледи: «жогорку оң бурчтан жаркыраган ыргытууда Алексей Хомич топту алды. Сонун ыргытуу! Стадиондун үнүн угасызбы?... Сиз бул кыйкырыктарды угуп жатасызбы?... Бул Хомичке Лондон кол чаап жатат» – деп берүүнү жыйынтыктаган.

Бул жерден кандай гана учур же кырдаал болбосун, журналист өзүнүн тапкычтыгын, көрөгөчтүгүн ошол ситуациядан кантип, кандай болсо да чыгып кетүүнүн жолдорун таба билиши керек болгон бир гана мисал. Кээде, импровизация татаал кырдаалдарда да зарыл, бирок бул теманы жакшы билүү менен гана мүмкүн болот. Келечекте журналист болом деген ар бир студент бул үчүн талбай окуп билим казынасын толтурушу абзел.

ММКдын башка түрлөрү сыяктуу эле радиоуктуруулар да белгилүү бир кызматтарды аркалап турушат. Радиоуктуруулардын коомдук иш аракети өтө кеңири жана ар тараптуу болгондуктан, адегенде эле анын коомдук функциясы көзгө урунат. Дегеле, функция дегендин өзүн ар тараптуу чечмелеп жүрүшөт. М: функция-кызмат, аткарган иши, чыгармачылык чөйрөсү деген маанилерде колдонулат. Ушул чечмелөөгө таянып, биз радиоуктуруулардын ар тараптуу кызматын аныктап көрөлү. Адегенде эле үч фактор көзгө урунат:

1. Радиоуктуруулар бир эле мезгилде ар тараптуу кызматты бирдей аткаргандыгы менен мүнөздөлөт;

2. Радиоуктурууда дисфункцияга же, маалыматты терс, көздөгөн багытынан сырткары чагылдыруу тенденциясы байкалат. Же болбосо, радионун максаты бир башка да, андан кетип жаткан маалыматтардын багыты бир башка болгон учурлар көп.

3. ММКнын башка түрлөрүндөй эле, радиоуктуруу да үгүттөөчүлүк багыттан кутула албайт. Конкреттүү социалдык-саясий, экономикалык тапшырмалардан улам ага ылайык келген маалыматтарды топтоп, ком-

ментарий жасап, ар түрдүү рекламалык жагдайларды эске алып, түрдүү радиoproграммалар түзүлөт.

Мамлекеттеги саясий түзүлүштүн алмашышы радиоуктуруулардын кызматына түздөн-түз таасирин тийгизип, кайсы бир функциясы актуалдуу болуп чыга келсе, кайсы бири өз күчүн жоготот. Айталы, тоталитардык түзүлүштө радиоуктуруулардын маалыматтык жана агартуучулук функциялары солгундап, коллективдүү пропаганда, агитация жана коомдук пикир жаратуу кызматтары алдыга чыга келет. Тескерисинче, коомдогу демократиялык түзүлүштө радиоуктуруулардын маалыматтык, агартуучулук ж.б. функциялары жанданып, ар бир адамга тандоо жолуна мүмкүндүк түзүүчү маалыматтарды жеткирип туруу кызматтарын аркалайт. Радиоуктуруулардын көптөгөн кызматтарын чогултуп, мындай топторго бириктирүүгө болот:

1. Маалыматтык кызматтар: Маалыматтык кызматтын өзөгү – рекламалык кызмат.

2. Коомду социалдык жактан башкаруу кызматы. Буга коомдук пикир жаратуу жана түзүү кызматы, пикир алмашуу, таалим-тарбиялык, үгүттөөчү-таркатуучу функция, уюштуруучулук кызмат.

3. Маданий-агартуучулук кызматы: эстетикалык, агартуучулук, көңүл ачуу кызматы-рекреативдүү кызматтын түрүнө жатат.

Маалыматтык функциялар. ММКнын бардык түрлөрү коомдун маалыматтык тарабын канааттандырып турууга багытталган. Радио башкалардан айырмаланып, өзүнө таандык каражаттардын жардамы менен маалыматты тез, ыкчам жана эмоционалдуу түрдө бере алат. Бир гана жаңылыктар маалыматтын өзөгүн түзбөстөн, коомдук турмуштун башка жагдайлары да маалыматтык деңгээлге ээ. Ошондон улам, ар түрдүү кабарлардын өзөгүнөн радионун маалыматтык кызматын көрүүгө болот. Коомдук кызыкчылыктарды канааттандырууда, маалыматтарды оперативдүү жеткирүүдө жаңы формалар колдонула баштады: Айталы, кабарлардын башында жана аягында кыскача аннотация келтирүү. Ал эми радиоберүүлөрдөгү дисфункция төмөндөгү учурларда көрүнөт:

□ маалыматтардын идеологияга сугарылышы;

□ тыюу салынган темаларды козгоо;

□ толук эмес маалыматтардын таратылышы;

Радиоберүүлөрдүн рекламалык кызматы. Радиоуктурууда рекламанын мааниси чоң Ал угармандарга тез аранын ичинде чечим кабыл алууга, керектүү тандоодо, тура чечим чыгарууда зор кызмат аткарат. Реклама радиожурналисттен профессионалдуулукту, өзгөчө билимди, шыктуулук менен жөндөмдүүлүктү талап кылат. Рекламадан түшкөн каражаттар радиостанциянын каржылоо системасынын негизги финансылык булагы. Ал эми радиоуктуруудагы рекламалык дисфункцияга төмөндөгү көрүнүштөр кирет:

□ рекламалык тексттердин мазмундук өксүгү;

□ рекламаларды жайгаштыруудагы чен-өлчөмдөрдүн так сакталбашы;

□ радиоуктуруулардагы жашыруун рекламалык көрүнүштөр.

Коомду социалдык жактан башкаруу кызматы: Радио коомго таасир этүүчү уникалдуу каражаттарга ээ болгондуктан, ал коомду социалдык жактан башкарууга колдонулат. Бул башкаруу адамдардын коомчулукта өзүн-өзү алып жүрүүдөгү нормалар гана эмес, радио аркылуу алардын тигил же бул кадамдарга барууга туура чечим кабыл алууларына, көмөк көрсөтөт. Коомдогу стабилдуулуккө жетишүүдө радиоуктуруулардын кызматы чоң.

Коомдук аң-сезимди калыптандыруу кызматы: Коомдук аң-сезимди чагылдыруучу механизмдер катары шайлоолор менен референдумдарды атоого болот. Коомдогу саясий-социалдык өзгөрүүлөрдүн учурунда радио да четте туруп калбайт. Ошол саясий акциялардын маани-маңыздарын түшүндүрүү, туура багыт берүү жагынан маанилүү ролду ойнойт. Мындагы дисфункция катары-коомдук аң-сезимди ойнотуу, коомчулуктун пикиринен пайдалануу сыяктуу жат көрүнүштөрдү айтсак болот.

Радиожурналистиканын журналисттик ишмердүүлүктүн башка жанрларынан айырмачылыгы, биринчи кезекте, анын өтө жогорку деңгээлдеги оперативдүүлүгү, эмоционалдык жактан угарман аудиториясына өзгөчө таасир этиши менен аныкталат. Анткени, радиожурналистикада турмуштук жана адабий материалдар атайын ыкма-каражаттардын жардамы менен иштетилип, композициялык жактан жаңы өң-түс берилип, натыйжада, угарман аудиториясынын көңүлүн өзүнө бурдура турган жаңы продукцияны иштеп чыгууга жөндөмдүү келет. Мында башкы орун радиожурналистиканын көркөм каражаттарына негизделет.

Радиожурналистиканын көркөм каражаттары бири-бири менен ажырагыс тыгыз байланышта турган эки группадан турат:

1. Табыгый же форма түзүүчү көркөм каражаттар;

2. Техникалык, же стиль түзүүчү көркөм каражаттар.

Форма түзүүчү каражаттардын группасына радиожурналисттин колундагы али иште тиле элек материалдар кирет. Же болбосо, журналисттин колундагы төрт элементти форма түзүүчү каражаттарга киргизүүгө болот:

1. Радиокеп;

2. Музыка;

3. Документалдуу жаздырылган материалдар (студиядан сырткары алынган мактер, интервьюлар;

4. Ар түрдүү көркөм эффекттер (шум, студиялык же турмуштук, атайын даярдалган ж.б.).

Ушул төрт элемент дайым туруктуу келип, субъективдүү иш аракет аткарылса да, өз жаратылышын өзгөртпөйт, дайыма стабилдүү келет. Ошондуктан, бул элементтерди радиожурналистиканын табигый көркөм каражаттары дешет. Ал радиожурналисттин комментарийлик коштоосуна кабылганда, жана ар түрдүү көркөм эффектилердин колдонулушу менен өз алдынча бүтүн бир чыгармага айланганда гана угарман аудиториясына тартууланып, элдин сынына коюлат.

Ал эми техникалык, же стиль түзүүчү көркөм каражаттар, тескерисинче, мобилдүү келип, толук түрдө субъективдүү чыгармачылык иш аракеттен көз каранды болуп турат. Буга төмөндөгүлөр кирет:

1. Монтаж

2. Үн тазалоо, жымсалдоо

3. Атайы үн жасоочу техникалык мүмкүнчүлүктөрдүн тобу кирет. (М: реверберация)

Жыйынтыктап айтканда, радиожурналистиканын коомдук ролу өтө жогору. Өзөгүндө таанып билдирүүчүлүк, көркөм-эстетикалык, рухий мүмкүнчүлүктөрдү аркалап, ММКнын башка жанрлары менен өтмө катар тыгыз байланышта турат. Же, учурдагы ММК байланыш-катышын төмөндөгүдөй формула менен туюндурууга болот:

□ радионун максаты-маалымдоо, угузуу;

□ теленин максаты-көрсөтүү, чагылдыруу;

□ гезиттин максаты-анализдеп түшүндүрүү.

Радио жүз жылдан бери жашап келет, бул баардыгыбыз үчүн маанилүү маалымат булагы болуп саналат. Адамдар радиону ыңгайлуулугу үчүн жакшы көрүшөт. Ал коммуникация системасына карама-каршылыксыз абдан гармониялуу кирди. Радио басма сөздүн аналитикасын, адабияттын интеллектуалдуулугун, кинонун документалдуулугун тактап айтканда чындыкты чагылдырган көргөзмөлүүлүгүн талашкан жок. Радиотолкундар айтылган ойду, сезимди, сөздү ыкчамдык менен планетанын кандай гана жерине болбосун жеткире алды. Ал театрдагы же концерттеги артисттерди көрсөтө албайт. Бирок, ар бир адамдын үйүнө дабышын, үндөрүн жана музыканын жардамы менен драманы, музыканы алып келди. Ошондуктан, акын В. Маяковский өз кезегинде бекеринен радиону “Искусство” деп атабаса керек.

Учурдагы ММКдын ичинен радиожурналистика оперативдүүлүгү жагынан баарынан алдыда турат. Мисалы, коомду түйшөлдүргөн кандайдыр бир окуя, же көрүнүш болуп өтсө, радиожурналистика өзүнүн спецификалык каражаттарын колдонуп, баарынан биринчи оперативдүү түрдө ал окуяны угармандарга тартуулай алат. Ошол окуя болуп жаткан жеринен телефондук байланыш аркылуу түз эфирде бере алат. Эгер ошол окуяны теледен көрсөтүү керек болсо, аны адегенде аны тартып, монтаждап, андан соң эфирге берет. Кээде түз алып көрсөтө алышат. Бирок, мында атайын техникалык каражаттар унаа талап кылынат. Бирок, маалымат каражаттарын таркатуу маал-маалы менен атайын белгиленген убакытта берилип тургандыктан, тартылган тасма бир аз кечигип, көрүүчүлөргө тартууланат. Ошол эле маалыматты гезит беттерине басуу керек болсо, аны адегенде макала түрүндө жазып, ал гезит басмадан терилип, окурмандардын колдоруна тийгенче да тир топ убакыт өтүп кетиши ыктымал. Бул жагынан да радиожурналистиканын спецификалык өзгөчөлүктөрү жогору экендигине дагы да ынандым. Ошентип, ММКнын артыкчылыктары жөнүндө сөз кылганда, окурмандардын, угармандардын же көрүүчүлөрдүн жеке психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч.Т. Собр. соч.: В 7-ми т. Т. 7. Статьи. Выступления... – М., 1998. – [7. 544 с.]
2. Багиров Э. Г. Место телевидения в системе средств массовой информации и пропаганды. М., 1976, [1. с. 112.]
3. Бгажноков Б. Х. Особенности радиоречи // Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. М.: Наука, 1974. С. 66-80.
4. Горяева Т.М. Радио России - М. 2000 г.
5. Гребенщиков А. Радио речь – жанр публицистический. Л., 1975г. [6. 79-6.]
6. Джефферсон Томас. Гиганты политической мысли // Великая Америка. – М., 2007. – [5. 275 с.]
7. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. – Б., 2007ж.
8. Журналисттер үчүн колдонмо. Бишкек.: – 2005-ж. [2. 40-41-б.].
9. Жумагулов С. «Журналистикага жол» – Бишкек, 2015
10. Зарва М. В. «Слово в эфире: О языке и стиле радиопередач» – М., 1971г. – 56 с.
11. Иманалиев К. «Кыргыз Радиосунун тарыхынан». // «КТР Обо». – 2006-ж. 22-сентябрь.
12. История советской радиожурналистики: Документы. Тексты. Воспоминания. / Сост. Т. М. Горяева. - М.1991
13. Касаболотов Ж. «Жазганыбыз жакшы окулсун десек...». Стилистика боюнча журналисттерге колдонмо. – Б.: 2011. – 39 б. (Журналисттер коомдук бирикмеси, «Internews Network» уюмунун Кыргызстандагы өкүлчүлүгү).
14. Корконосенко С. Основы теории журналистики. – М., 2007. – 297 с.
15. Князев А. Основы тележурналистики и телерепортажа. Учебное пособие. – Б.: КРСУ. – 2001. - С. 160
16. Любосветов Д.И. По законам эфира: О специфике творчества радиожурналиста / Д. И. Любосветов - М., 1979.
17. Маграчев Л. Е. Встречи у микрофона // Очерки журналиста. – М.: б. и., 1959г. - [8. 125-б.] (Библиотечка работника радиовещания и телевидения).
18. Омашев Н. Казак радиожурналистикасы... – Алматы, 1992. – 264б.
19. Олейник В. П. Радиопублицистика. М., «Высшая школа», 1978г.
20. Осмонов А. Махабат: Ырлар. Ф.: Кыргызстан, 1990. 52 б
21. Поттер Д. Көз карандысыз журналистика колдонмосу // Б.: – 2006. [4. 38-б.]
22. Радиожурналистика / Под редакцией А. А. Шереля. - Изд-во МГУ, изд-во «Высшая школа», 2002 г. [3.175-б]
23. Смирнов В.В. Практическая журналистика: Информационные жанры радиовещания / В. В. Смирнов – Ростов-на-Дону. 1997.
24. Смирнов В.В. Формы вещания (функции, типология, структура радиопрограмм) М. 2002
25. Товстоногов Г. Театр начинается с истины. / «Кругозор» (№ 1, 1969)
26. Швейцер С. Иоганн Себастиан Бах М., 1965г. – 751 с.
27. Усупов С. Керектүү жана керектүү кесип. – Бишкек, 2014. – 134 б.

БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ПЕДАГОГИКА

УДК 372.878:78

Мамытова Айзат Жумагазиевна

И. Арабаев атындагы КМУнун искусство жана дизайн факультетинин музыка кафедрасынын ага окутуучусу;

Толтоев Алтынбек Равшанович

И. Арабаев атындагы КМУнун искусство жана дизайн факультетинин музыка кафедрасынын окутуучусу;

Касымбекова Асель Темирбековна

И. Арабаев атындагы КМУнун искусство жана дизайн факультетинин музыка кафедрасынын магистранты.

МУЗЫКА САБАГЫН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН КӨРКӨМ-ОБРАЗДУУ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ

Мамытова Айзат Жумагазиевна

старший преподаватель кафедры музыки факультета искусств и дизайна КГУ им. И.Арабаева;

Толтоев Алтынбек Равшанович

преподаватель кафедры музыки факультета искусств и дизайна КГУ им. И.Арабаева;

Касымбекова Асель Темирбековна

магистрант кафедры музыки факультета искусств и дизайна КГУ им. И.Арабаева.

РАЗВИТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННО-ОБРАЗНОГО МЫШЛЕНИЯ ДЕТЕЙ НАЧАЛЬНОГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В ПРОЦЕССЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ

Mamytova Aizat Jumagazievna

Teacher of the music department of the faculty of art and design of KSU named after I. Arabaev;

Toltoev Altynbek Ravshanovich

Teacher of the music department of the faculty of art and design of KSU named after I. Arabaev;

Kasymbekova Asel Temirbekovna

Magistr of the music department of the faculty of art and design of KSU named after I. Arabaev.

DEVELOPMENT OF ARTISTIC AND IMAGINATIVE THINKING OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN IN THE PROCESS OF MUSIC CLASSES

Аннотация. Бүгүнкү күндө башталгыч мектеп жашындагы балдардын көркөм-образдуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү маселеси билим берүү процессинде чоң мааниге ээ. Заманбап билим берүү системасы балдардын интеллектуалдык жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган. Ошондуктан, музыка сабагын окутуу процесси окуучулардын көркөм дүйнөсүн байытуу жана алардын образдуу ой жүгүртүү жөндөмдөрүн өркүндөтүү үчүн натыйжалуу куралдардын бири болуп саналат. Балдардын эстетикалык табитин, эмоциялык интеллектин жана көркөм ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө музыкалык билим берүүнүн орду өзгөчө. Музыка сабагы аркылуу окуучулар үндүн, ритмдин, гармониянын жана образдардын таасири менен ой жүгүртүү жөндөмүн өркүндөтүп, искусствону тереңирээк түшүнүүгө үйрөнүшөт. Азыркы педагогикада балдардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен алардын чыгармачылык потенциалын ачуу маселеси курч турат. Бул контекстте музыка сабагы көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү берет. Музыканын жардамы менен балдар эмоцияларын эркин билдирип, музыкалык чыгармалар аркылуу образдарды жаратуу, фантазиясын өнүктүрүү жана чыгармачылык ой жүгүртүү жөндөмүн арттыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Музыка сабагын окутуу процессинде ар түрдүү педагогикалык ыкмаларды, инновациялык методдорду жана технологияларды колдонуу балдардын кызыгуусун арттырат. Интерактивдүү усулдар, оюн элементтери, музыкалык драматизация жана мультимедиялык технологиялар балдардын музыканы кабылдоосун жакшыртып, алардын элестетүүсүн жана эстетикалык дүйнө таанымын тереңдетет.

Бул макаланын актуалдуулугу билим берүү системасында музыкалык сабактын ролун бекемдөө жана башталгыч класстагы окуучулардын көркөм-образдуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү зарылдыгы менен байланыштуу. Музыка сабагын натыйжалуу окутуу усулдарын иштеп чыгуу жана аларды практикага киргизүү аркылуу билим берүү системасы окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жана алардын эстетикалык дүйнө таанымын кеңейтүүгө чоң салым кошот.

Негизги сөздөр: көркөм образ, ритм, эстетикалык даам, гармония, тембр, эмоциялык сезим, руханий байлык, чыгармачылык жөндөм ж.б.

Аннотация. Сегодня проблема развития художественного мышления детей младшего школьного возраста имеет большое значение в образовательном процессе. Современная система образования направлена на развитие интеллектуальных и творческих способностей детей. Поэтому процесс преподавания музыки является одним из эффективных инструментов обогащения художественного мира учащихся и совершенствования навыков их образного мышления. Музыкальное образование занимает особое место в развитии эстетического вкуса, эмоционального интеллекта и художественного мышления детей. На уроках музыки учащиеся развивают свои мыслительные способности посредством влияния звука, ритма, гармонии и образов и учатся более глубокому пониманию искусства. В современной педагогике остро стоит вопрос раскрытия творческого потенциала детей с учетом их индивидуальных особенностей. В этом контексте уроки музыки открывают множество возможностей. С помощью музыки дети имеют возможность свободно выражать свои эмоции, создавать образы посредством музыкальных произведений, развивать воображение и повышать навыки творческого мышления. Использование различных педагогических методов, инновационных методов и технологий в процессе обучения музыке повышает интерес детей. Интерактивные методы, игровые элементы, музыкальная инсценировка и мультимедийные технологии улучшают восприятие музыки детьми, углубляют их воображение и эстетическое мировоззрение.

Актуальность данной статьи связана с необходимостью усиления роли уроков музыки в системе образования и развития художественного мышления учащихся начальных классов. Разрабатывая эффективные методы преподавания уроков музыки и применяя их на практике, система образования вносит большой вклад в развитие творческих способностей учащихся и расширение их эстетического мировоззрения.

Ключевые слова: художественный образ, ритм, эстетический вкус, гармония, тембр, эмоциональное переживание, духовное богатство, творческие способности и др.

Annotation. Today, the problem of developing artistic thinking in children of primary school age is of great importance in the educational process. The modern education system is aimed at developing the intellectual and creative abilities of children. Therefore, the process of teaching music is one of the effective tools for enriching the artistic world of students and improving their skills of imaginative thinking. Music education occupies a special place in the development of aesthetic taste, emotional intelligence and artistic thinking of children. In music lessons, students develop their thinking abilities through the influence of sound, rhythm, harmony and images and learn a deeper understanding of art. In modern pedagogy, the issue of revealing the creative potential of children, taking into account their individual characteristics, is acute. In this context, music lessons offer many opportunities. Through music, children have the opportunity to freely express their emotions, create images through musical pieces, develop their imagination and improve their creative thinking skills. The use of various teaching methods, innovative methods and technologies in the process of teaching music increases children's interest. Interactive methods, game elements, musical staging and multimedia technologies improve children's perception of music, deepen their imagination and aesthetic worldview.

The relevance of this article is related to the need to strengthen the role of music lessons in the education system and the development of artistic thinking of primary school students. By developing effective methods of teaching music lessons and applying them in practice, the education system makes a great contribution to the development of students' creative abilities and the expansion of their aesthetic worldview.

Key words: artistic image, rhythm, aesthetic taste, harmony, timbre, emotional experience, spiritual wealth, creative abilities, etc.

Бүгүнкү күндө башталгыч мектеп жашындагы балдардын көркөм-образдуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү маселеси билим берүү процессинде чоң мааниге ээ. Заманбап билим берүү системасы балдардын интеллектуалдык жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган. Ошондуктан, музыка сабагын окутуу процесси окуучулардын көркөм дүйнөсүн байытуу жана алардын образдуу ой жүгүртүү жөндөмдөрүн өркүндөтүү үчүн натыйжалуу куралдардын бири болуп саналат. Музыка – адамдын ички дүйнөсүн, сезимдерин жана чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн калыптандыруучу күчтүү фактор. Балдардын эстетикалык табитин, эмоциялык интеллектин жана көркөм ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө музыкалык билим берүүнүн орду өзгөчө. Музыка сабагы аркылуу окуучулар үндүн, ритмдин, гармониянын жана образдардын таасири менен ой жүгүртүү жөндөмүн өркүндөтүп, искусствону тереңирээк түшүнүүгө үйрөнүшөт. Азыркы педагогикада балдардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен алардын чыгармачылык потенциалын ачуу маселеси курч турат. Бул контекстте музыка сабагы көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү берет. Музыканын жардамы менен балдар эмоцияларын эркин билдирип, музыкалык чыгармалар аркылуу образдарды жаратуу, фантазиясын өнүктүрүү жана чыгармачылык ой жүгүртүү жөндөмүн арттыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Музыка сабагын окутуу процессинде ар түрдүү педагогикалык ыкмаларды, инновациялык методдорду жана технологияларды колдонуу балдардын кызыгуусун арттырат. Музыка – бул искусствонун эң таасирдүү түрлөрүнүн бири. Ал угармандардын сезимдерине, ой жүгүртүүсүнө жана элестетүүсүнө таасир берип, ар кандай эмоцияларды жана образдарды жаратат. Музыкалык образдарды жаратуу жана талдоо – бул чыгарманын мазмунун, структурасын жана эмоционалдык маанисин түшүнүү үчүн негизги усул. Башталгыч мектеп курагы – бул балдардын эстетикалык, интеллектуалдык жана чыгармачыл жөндөмдөрүнүн активдүү өнүгүү мезгили. Музыка сабагы балдардын көркөм-образдуу ой жүгүртүүсүн өркүндөтүүдө маанилүү ролду ойнойт. Бул макалада музыка сабагында көркөм-образдуу ой жүгүртүүнү калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү жана усулдары каралат.

Көркөм-образдуу ой жүгүртүү – бул баланын музыка, сүрөт, адабият жана театр сыяктуу көркөм өнөрдүн жардамы менен айланачөйрөнү кабылдоосу жана түшүнүүсү. Бул ой жүгүртүү түрү эмоциялык сезимдерге, ассоциацияларга жана чыгармачылык элестөөгө негизделет. Балдар музыкалык чыгармалардын маанисин жана идеяларын образдар аркылуу түшүнүшөт.

Балдардын өздүк көркөм чыгармачылык шыгын жана жөндөмүн көркөм образдуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү үчүн искусствонун ар түрдүү тармактары кирет. Мисалы: ыр-хор, музыка, бий, сүрөтчүлүк, театр өнөрү, кол өнөрчүлүк ж.б. Музыка адамдын руханий байлыгына түздөн түз адеп-ахлакты алып бербейт. Музыка, адамдардын эмоциясын ойготуу менен руханий байлыгындагы уктап бара жаткан адеп-ахлактык күчтөрдү ойготот. Адам музыканын мазмунун обонун кайгыруу жана кубануу менен ар кандай эмоциялардын маани-маңызына бир канча боорукер болуп жана ички аң сезимдерибиздин ачкычы болуп калат. Балдардын көркөм образдуу ой жүгүртүүсү бала бакчадан жана башталгыч класста эле башталат. Ошол кезде балдардын сезими, ой жүгүртүүсү туура калыптаныш үчүн, элдик чыгармаларды, элдик ыр-оюндарды, көркөм чыгармачылыктардын ар кандай түрлүү образдарына жана интонациялык экспрессивдүүлүгүнө бай чыгармалар, баланын дүйнө таанымын бүтүндөй эстетикалык, адеп-ахлактык руханий маңызында калыптандыруучу каражат болуп көркөм образдуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт.

Музыка сабагында көркөм-образдуу ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн төмөнкү ыкмаларды колдонууга болот:

- Балдарга ар кандай музыкалык чыгармаларды угузуп, алардын эмоциялык таасирин талдоо.
- Музыканын мазмунун сүрөттөө жана окшош образдарды табуу.
- Балдарды ырдап, ритмдик көнүгүүлөрдү жасоого тартуу.
- Музыкалык чыгармалардын негизинде сүрөт тартуу, жомок ойлоп табуу.
- Музыкага жараша кыймыл-аракет жасоо, бийлөө, дене тили менен эмоцияны билдирүү.
- Музыканын ритмин жана динамикасын кыймыл менен көрсөтүү.
- Музыкалык чыгармаларга ылайык оюн элементтерин кошуу.

- Балдарга белгилүү бир музыкалык тема боюнча кичинекей театрлаштырылган сценаларды аткартуу.

- Музыканы угуунун негизинде фантазияны өнүктүрүү.

- Музыкалык чыгармаларды ар кандай окуялар, жаратылыш көрүнүштөрү менен байланыштыруу.

Музыканын көркөм-образдуу ой жүгүртүүгө тийгизген таасири угуу жана аны талдоо балдардын ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрөт, эстетикалык табитин калыптандырат. Музыканын ар түрдүү жанрларын, ритмдерин жана темптерин түшүнүү аркылуу балдар дүйнөнү жаңычылдыгы менен кабыл алууга үйрөнүшөт. Ошондой эле, музыка эмоцияны ойготуп, чыгармачылык ой жүгүртүүгө түрткү берет. Ошондуктан, башталгыч класстарда музыка сабагын, музыка жаатында окуп келген мугалимдин берүүсү керек. Бүгүнкү күндө жалпы орто билим берүүчү мектептердин башталгыч класстарынын көпчүлүгүндө музыка сабагын музыкалык билими бар адис эмес башталгыч класстын гана мугалими окутуп, ал көп учурда музыка сабагында китеп окутуу, математика ж.б. сабактардан жетишпеген балдар менен иштеп, эң керектүү учурда эстетикалык билим берилбей калып жатканы бүгүнкү күндүн көйгөйү.

Башталгыч мектепте музыка сабагы балдардын көркөм-образдуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө чоң салым кошот. Сабакты туура уюштуруу жана ар түрдүү методдорду колдонуу аркылуу балдар чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүп, музыканы терең сезүүгө жана түшүнүүгө үйрөнүшөт. Ошондуктан, мугалимдердин милдети – музыка аркылуу балдардын ички дүйнөсүн байытып, чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өркүндөтүү.

Музыкалык образ деген эмне? Музыкалык образ – бул белгилүү бир музыкалык чыгармадан пайда болгон сезимдик жана ассоциациялык көрүнүш. Ал угармандарга ар кандай сезимдерди тартуулоо менен чыгарманын негизги идеяларын чагылдырат. Музыкалык образдын негизги элементтери: мелодия, ритм, гармония, тембр. Булар музыкалык чыгарманы негизги жүрүшү, анын эмоционалдык багытын, музыкалык чыгарманын динамикасын жана кыймылын, үндөрдүн айкалышуусун, чыгарманын толуктугун камсыз кылып, музыкалык аспаптардын жана үндөрдүн уникалдуу боёктору болуп беришет.

Музыкалык образдарды жаратуу көптөгөн факторлорго байланыштуу, аларга композитордун чыгармачылык ыкмалары, аткаруучунун интерпретациясы жана угармандын кабылдоосу кирет. Бул процесс төмөнкү этаптардан өтөт:

Идеяны жана теманы аныктоо, музыкалык каражаттарды колдонуу: мелодия, ритм жана гармония аркылуу образ түзүлөт, оркестровка жана аранжировка колдонулуп, чыгарманын мааниси байытылат. Ал эми музыканттар музыкалык образдарды угармандарга жеткирүүдө маанилүү ролду ойношот, аткаруучу динамиканы, темпти жана экспрессияны туура колдонуу менен образды жандандырат, музыкалык маданиятты тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Музыкалык образдарды жаратуу жана талдоо – бул чыгарманын мазмунун жана эмоциялык таасирин тереңирээк түшүнүү үчүн өтө маанилүү процесс. Ал угармандардын эстетикалык сезимин өнүктүрүп, музыканы терең кабыл алууга көмөк көрсөтөт. Ошондуктан, музыка сабагында жана профессионалдык музыкалык чөйрөдө бул маселе өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Азыркы мезгилде мектепке жогорку педагогикалык окуу жайынын бүтүрүүчүсүнүн деңгээлинде педагогикалык билими бар универсалдуу музыкант талап кылынат. Ал эми музыкалык билимде мектеп окуучуларын тартуу аркылуу пайда болгон кызыгууну жарата турган шарттарды түзүү биринчи орунга чыгат. Анткени андан ары ал ыңанымга айланат, ал окуучулардын дүйнө таанымынын бир бөлүгүн түзөт. Ал эми окутуу эң маанилүү принциптерге, ишмердүүлүк жана чыгармачыл мамилеге негизделген болушу керек. Бул жагынан иш-аракеттин түрлөрүнүн ичинен чыгармачылыкка багытталгандары басымдуулук кылат, анткени чыгармачылык ар дайым чыныгы кызыгууну жаратып келген жана ойготот. Аларга музыкалык аткаруучулук ишмердүүлүк (вокалдык, хор, аспаптык, импровизация, музыка ойноо), ошондой эле музыканы жана компьютердик технологияларды активдүү колдонуу кирет [2].

Башталгыч мектепти бүтүргөндөн кийин «музыка сабагын үйрөнүүнүн натыйжасында окуучу: билет/түшүнөт: - Кыргыз Республикасынын гимнинин сөздөрүн жана обонун; - «композитор», «аткаруучу», «угуучу» түшүнүктөрүнүн маанисин; - музыкада үйрөнгөн жанрлардын жана формалардын аталыштарын; - элдик ырларды, туулган жер-

дин музыкалык салттарын (майрамдар жана ырым-жырымдар); - үйрөнгөн чыгармалардын жана алардын авторлорунун аттарын; - кыргыздын эң белгилүү музыкалык аспаптарын; - ырдоо үндөрүн, оркестрлердин жана хорлордун түрлөрүн; жасай алат: - үйрөнгөн музыкалык чыгармаларды таанууга жана алардын авторлорунун фамилияларын атайт; - музыканын негизги жанрларын аныктайт (ыр, бий, марш); - музыкалык чыгармалардагы (үзүндүдө) мүнөздү, маанайды жана билдирүү каражаттарын (обонун, ритмин, темпин, тембрин, динамикасын) аныктайт жана салыштыра алат; - музыканын маанайын жана анын ырдоодогу, музыкалык жана пластикалык кыймылдагы, элементардык музыкалык аспаптарда ойноодо өзгөрүүлөрүн бере алат; - вокалдык чыгармаларды коштоо менен жана коштоосуз аткара алат; - бир нече элдик жана композитордук ырларды аткара алат (окуучунун тандоосу боюнча); алган билимдерин жана көндүмдөрүн практикалык иштерде жана күнүмдүк турмушта колдонуу үчүн: - элдик, классикалык жана заманбап музыканын көркөм үлгүлөрүн кабылдайт; [1. 2024, №4/1 117] - тааныш ырларды аткара алат; - коллективдүү ырдоого катышат; - элементардык музыкалык аспаптарда музыка ойной алат; - музыкалык таасирлерди ийкемдүү кыймыл, көрсөтмө сүрөт каражаттар менен берүү ж.б. Мына ушул талаптарга токтоло турган болсок, музыка мугалими өзү да көп нерсени билиши керек жана бул билимди окуучуларынын бере билиши керек экени айдан ачык. Демек, келечектеги музыка мугалиминин музыкалык теориялык дисциплиналар жана негизги музыкалык аспап боюнча даярдыгынын деңгээлине эң жогорку талаптар коюлган.

Көптөгөн музыкалык окуу жайларында эбак калыптанып калган концерттик жана аткаруучулук багыт бүгүнкү күндө коомдун кызыкчылыгына жооп бербей калды. Кадрларды даярдоодогу мындай тар профессионалдык багыт, белгилүү болгондой, консерватория менен искусство институттарына гана эмес, ошондой эле педагогикалык жогорку окуу жайларынын музыкалык факультеттерине да мүнөздүү, бул алардын мындан аркы ишке орношуусун кыйындатат. Азыркы мезгилде мектепке жогорку педагогикалык окуу жайынын бүтүрүүчүсүнүн деңгээлинде педагогикалык билими бар универсалдуу музыкант талап кылынат. Ал эми музыкалык билимде мектеп окуучуларын тартуу ар-

кылуу пайда болгон кызыгууну жарата турган шарттарды түзүү биринчи орунга чыгат. Анткени андан ары ал ынанымга айланат, ал окуучулардын дүйнө таанымынын бир бөлүгүн түзөт. Ал эми окутуу эң маанилүү принциптерге, ишмердүүлүк жана чыгармачыл мамилеге негизделген болушу керек. Бул жагынан иш-аракеттин түрлөрүнүн ичинен чыгармачылыкка багытталгандары басымдуулук кылат, анткени чыгармачылык ар дайым чыныгы кызыгууну жаратып келген жана ойготот. Аларга музыкалык аткаруучулук ишмердүүлүк ошондой эле музыканы жана компьютердик технологияларды активдүү колдонуу кирет [2]. Мындай универсалды даярдоо вокалдык-хордук, музыкалык-теориялык жана аспаптык даярдыкка негизделиши керек, аны жогорку профессионалдуу педагогикалык кадрлар ишке ашырууга тийиш экендигине биз ишенебиз. Музыка сабагын кызыктуу кылуу жана өзүнө тартышы үчүн мугалимдердин өздөрү музыка дүйнөсүнө сугарылышы керек. Мугалим ырдагысы келген каалаган ырды нота менен да, укканынан да ишенимдүү ойноого, синтезаторду эркин колдонууга, фонограммаларды, аранжировкаларды ж.б. жаза билиши керек. Студенттерди инструменталдык жактан даярдоодо салттуу аспаптарда ойноо боюнча алардын чеберчилигин андан ары жогорулатууга гана эмес, ошондой эле, мисалы, сакнариптик пианино жана синтезатор сыяктуу жаңы инструменттерге да басым жасоо керек. Электрондук музыкалык аспаптар профессионалдык жана ышкыбоздук чөйрөдө барган сайын кеңири жайылууда, ошондуктан аларды үйрөнүү үчүн дисциплиналарды окуу процессине киргизүү зарылчылыгы шексиз. Анткени, алардын техникалык мүмкүнчүлүктөрү (тембралдык, акустикалык, ритмдик стиль), автоматтык түрдө которуу функциялары, акырында – таза күүлөө, аспаптын компакттуулугу жана жеңилдиги келечектеги мугалимдердин ишин бир топ жеңилдетип гана тим болбостон, алардын окуучуларынын фактыга таянган музыкалык билим алуу үчүн умтулуусун да жаратат [1. 2024, №4/1 118].

Учурдагы коомдогу руханий кризистик абал жаштардын маданий деңгээлинин төмөндөп кетүүсүнө түрткү болду. Бул муундан-муунга өтүп келе жаткан адеп-ахлак баалуулуктарынын жоголуусун шарттап, жаштардын руханий баалуулуктарынын өзгөрүүсүнө алып келди. Мындай кырдаал жаштардын руханий маданиятын калыптан-

дыруу жаатында педагогикалык коомчулуктун жоопкерчилигин күчөтүү зарылчылыгын жогорулатты. Мына ушуга байланыштуу коомубузда инсандардын музыкалык-эстетикалык маданиятын калыптандыруу маселеси өзгөчө актуалдуулукка жетти. Бул проблема боюнча жаштарга музыкалык-эстетикалык тарбия берүү жаатында аткарылган иш чаралар, малекет тарабынан көтөрүлүп жаткан демилгелер маданият жана билим берүү багытында эмгектенип жаткандар үчүн дагы да жигердүү эмгектенүүгө милдеттендирет. Анткени коомубуздун ар бир инсаны ар тараптуу өнүккөн, руханий деңгээли бийик, өз элинин маданиятын, тарыхын, тилин, динин, каада-салтын терең үйрөнгөн жана ага аздек мамиле жасаган патриот инсанга айланганда гана саясий-экономикалык ийгиликтер жараларына шек туулбайт [3].

Жыйынтыктап айтканда башталгыч мектеп жашындагы балдардын көркөм-образдуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө музыка сабагынын ролу чоң. Музыка – бул эстетикалык тарбиялоонун негизги каражаттарынын бири болуп, балдардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө, ой жүгүртүү жөндөмүн өркүндөтүүгө жана эмоциялык интеллектин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Изилдөө көрсөткөндөй, музыка сабагында окутуунун инновациялык методдорун жана интерактивдүү ыкмаларын колдонуу балдардын элестетүүсүн, эстетикалык сезимин жана эмоциялык дүйнөсүн байытууда маанилүү роль ойнойт. Балдар музыкалык чыгармалар аркылуу айлана-чөйрөнү, адамдын ички дүйнөсүн, каармандардын образдарын тереңирээк түшүнө башташат. Бул алар-

дын көркөм-образдуу ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүп, чыгармачылык менен ойлоосуна жардам берет. Музыка менен иштөөнүн негизинде балдар музыкалык чыгармаларды угуу, аткаруу жана талдоо аркылуу жаңы образдарды жаратып, өз ойлорун эркин билдирүүгө үйрөнүшөт. Бул алардын чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатып, эстетикалык даамын калыптандырууга жардам берет. Ошондой эле, музыка сабагында топ менен иштөө, ансамблдик ырдоо жана инструменталдык ойноо аркылуу коммуникативдик көндүмдөрү өнүгүп, бири-бири менен кызматташуу жөндөмү бекемделет. Мындан тышкары, изилдөө музыка сабагында ар түрдүү окутуу усулдарын колдонуу – оюн методдорун, драматизацияны, көркөм баяндамаларды, мультимедиялык технологияларды киргизүү балдардын кызыгуусун арттырып, аларды терең ойлоонууга жана чыгармачылык изденүүгө түрткү берерин көрсөттү. Музыка балдардын эмоционалдык абалына түздөн-түз таасир этип, аларда боорукердик, аруулук, сулуулукка умтулуу сезимдерин өрчүтөт.

Жалпылап айтканда, музыка сабагы башталгыч мектеп курагындагы балдардын көркөм-образдуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнүн эң натыйжалуу каражаттарынын бири болуп саналат. Музыкалык билим берүү аркылуу балдар эстетикалык дүйнө таанымын калыптандырып, чыгармачылык жөндөмдөрүн өркүндөтөт. Ошондуктан, мектеп программасында музыка сабагынын ордун бекемдөө, окутуу методдорун жаңыртуу жана практикалык көндүмдөргө басым жасоо заманбап билим берүүнүн маанилүү багыттарынын бири болушу зарыл.

Адабияттар:

1. Артыков К., Нусубалиева Г. “Азыркы музыка сабагынын мугалимин даярдоонун өзгөчө милдеттери” [Тема]. И. Арабаев ат. КМУнун жарчысы 2024, №4/1, 116-118бб
2. Касей М. Кыргыз элдик аспаптык аткаруучулук өнөрүнө окутуунун усулу. Окуу куралы. – Б., 2015. – 168 б
3. К. Жакыпов, Султанова А. “Ааламдашуу мезгилиндеги инсандын музыкалык-эстетикалык маданиятынын калыптануу проблемасы билим берүү процессинде” [Тема]. И. Арабаев ат. КМУнун жарчысы 2017

УДК 372.878:93

Мамытова Айзат Жумагазиевна*И. Арабаев атындагы КМУнун искусство жана дизайн факультетинин музыка кафедрасынын ага окутуучусу***Кенжебекова Назира Анаркуловна***И. Арабаев атындагы КМУнун искусство жана дизайн факультетинин музыка кафедрасынын магистранты***БОЛОЧОК МУЗЫКА МУГАЛИМИНЕ КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР****Мамытова Айзат Жумагазиевна***старший преподаватель кафедры музыки факультета искусств и дизайна КГУ им. И.Арабаева***Кенжебекова Назира Анаркуловна***магистрант кафедры музыки факультета искусств и дизайна КГУ им. И.Арабаева***ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К БУДУЩИМ УЧИТЕЛЯМ МУЗЫКИ****Mamytova Aizat Jumagazievna***Teacher of the music department of the faculty of art and design of KSU named after I. Arabaev***Kenjebekova Nazira Anarkulovna***Magistr of the music department of the faculty of art and design of KSU named after I. Arabaev***PROFESSIONAL REQUIREMENTS K BUDUSCHIM UCHITELYAM MUSIC**

Аннотация. Кыргызстанда билим берүү системасынын өркүндөтүлүшү мугалимдердин сапатын жогорулатуу менен тыгыз байланыштуу. Айрыкча, музыка мугалими окуучуларга эстетикалык тарбия берүүдө маанилүү ролду ойнойт. Бул макалада болочок музыка мугалимине коюлуучу негизги талаптар, анын кесиптик даярдыгы жана компетенттүүлүгү талдоого алынат. Бул макалада болочок музыка мугалимине коюлуучу негизги талаптар каралат. Музыка мугалими педагогикалык чеберчиликке, музыкалык билимге, чыгармачылык жөндөмгө жана инновациялык окутуу ыкмаларына ээ болушу керек. Ошондой эле, ал психологиялык жана коммуникативдик көндүмдөрүн өркүндөтүп, заманбап технологияларды пайдалануу менен билим берүү процессин натыйжалуу жүргүзүүгө тийиш. Макалада мугалимдин кесиптик даярдыгы, окуучулар менен иштөө ыкмалары жана маданий тарбия берүү жаатындагы ролу талдоого алынат. Музыка мугалиминин компетенциясын жогорулатуу жалпы билим берүүнүн сапатын арттыруунун маанилүү фактору болуп саналат.

Негизги сөздөр: музыка, кесиптик чеберчилик, эмоция, теориялык билим, технологиялык прогресс, инновациялык усул, руханий маданият ж.б.

Аннотация. Совершенствование системы образования в Кыргызстане тесно связано с повышением квалификации учителей. В частности, важную роль в обеспечении эстетического воспитания учащихся играет учитель музыки. В данной статье анализируются основные требования к будущему учителю музыки, его профессиональная подготовка и компетентность. В данной статье рассмотрены основные требования к будущему учителю музыки. Учитель музыки должен обладать педагогическими навыками, музыкальными знаниями, творческими способностями и инновационными методами обучения. Также он должен совершенствовать свои психологические и коммуникативные навыки и эффективно проводить учебный процесс с использованием современных технологий. В статье анализируется профессиональная подготовка учителя, методы работы со студентами, роль культурного образования. Повышение компетентности учителей музыки является важным фактором повышения качества общего образования.

Ключевые слова: музыка, профессиональное мастерство, эмоция, теоретические знания, технический прогресс, инновационный метод, духовная культура и т. д.

Annotation. The improvement of the education system in Kyrgyzstan is closely related to the improvement of the qualifications of teachers. In particular, a teacher's music plays an important role in ensuring the aesthetic education of students. In this article, the main requirements for the future music teacher, his professional training and competence are analyzed. The main requirements for future music teachers are considered in this article. A music teacher must have pedagogical skills, musical knowledge, creative abilities and innovative teaching methods. Also, he must improve his psychological and communicative skills and effectively conduct the educational process using modern technologies. The article analyzes the professional training of teachers, the method of working with students, the role of cultural education. Increasing the competence of music teachers is an important factor in improving the quality of general education.

Key words: music, professional skill, emotion, theoretical knowledge, technical progress, innovative method, spiritual culture, etc. d.

Билим берүү – коомдун өнүгүшүнө жана маданий баалуулуктардын сакталып, муундан муунга өтүшүнө негиз боло турган негизги факторлордун бири. Өзгөчө, искусство жана маданият тарбиясы балдардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө, эстетикалык көз карашын калыптандырууга жана жалпы интеллектуалдык деңгээлин жогорулатууга чоң салым кошот. Бул багытта музыкалык билим берүү өзгөчө орунга ээ. Анткени музыка адамдын эмоционалдык дүйнөсүнө, руханий дүйнө таанымына жана маданий аң-сезимине түздөн-түз таасир эткен өнөр тармагы болуп саналат.

Музыка — бул маданияттын ажырагыс бөлүгү жана ар бир коомдун руханий байлыгы. Ошондуктан, келечектеги музыка мугалимдерине коюлуучу талаптарды аныктоо билим берүүнүн сапатын көтөрүүдө маанилүү роль ойнойт.

Башталгыч мектепте музыкалык маданияттын, музыкалык билим берүүнүн негиздери түптөлөт. Башталгыч музыкалык билим берүү балдарды музыкалык искусствонун эң мыкты үлгүлөрү менен тааныштыруу, музыканын негизги билимдерин өздөштүрүү процесси жана натыйжасы катары түшүнүлөт. Башталгыч мектепте мектеп окуучуларынын музыкалык маданиятын, алардын руханий маданиятынын бир бөлүгү катары калыптандыруу максаты конкреттештирилген. Бул процесстин негизги компоненттери искусствого жана жашоого болгон эмоционалдык бир бүтүн мамиле; музыкалык искусствонун моралдык-эстетикалык маңызына адекваттуу музыкалык кабылдоо; композитордун, аткаруучунун жана угуучунун рухий-чыгармачылык мамилелеринин көрүнүшү катары чыгармачылык ишмердиктин тажрыйбасы. Жалпы билим берүүчү мектептин төмөнкү класстарында музыка сабагы

балдардын фантазиясын өнүктүрүүнү, жаратылыштын формалары менен искусствонун түрлөрүнүн байланышын түшүнүү жөндөмүн өнүктүрүүнү камтыйт. Ошентип, музыкалык билим берүүнүн натыйжаларынын компетенттүүлүгүнө негизделип, кызматташуу, сынчыл ой жүгүртүү, баарлашуу жана өз алдынчалык көндүмдөрүн калыптандырууга, «Музыка» предмети боюнча башталгыч билим берүүнүн артыкчылыктуу педагогикалык технологияларын жана методдорун өнүктүрүүгө багытталган [1, 23-6.].

Музыка мугалими – бул жөн гана сабак өтүүчү адам эмес, бул байлыкты кийинки муундарга жеткирүүчү негизги көпүрө болуп саналат. Ал окуучулардын өнөр дүйнөсүнө жол көрсөтүүчү, чыгармачылыкка шыктандыруучу жана маданиятты сүйүүгө үндөөчү инсан. Ошондуктан, болочок музыка мугалимине коюлуучу талаптардын актуалдуулугу ар дайым жогорку деңгээлде сакталат.

Бүгүнкү күндө технологиянын өнүгүшү, билим берүү системасынын өзгөрүшү жана окутуунун жаңы ыкмалары мугалимдин ролун дагы да кеңейтип, ага коюлуучу талаптарды да өзгөртүүдө. Музыка сабагы окуучуларга ырдоону, музыкалык аспаптарда ойноону же ноталарды окууну үйрөтүүдөн гана турбайт. Ал аркылуу балдар эстетикалык тарбия алышат, чыгармачылык ой жүгүртүүсү өнүгөт жана эмоцияларын эркин билдирүүгө үйрөнүшөт. Демек, музыка мугалими ар тараптуу билими бар, жаңычыл жана чыгармачыл адам болушу шарт. Ошол себептен, болочок музыка мугалимине коюлуучу талаптарды аныктоо жана алардын актуалдуулугун талдоо бүгүнкү билим берүү тармагында өтө маанилүү маселе болуп эсептелет.

Музыка сабагы окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өркүндөтүп, эстетикалык тарбия берүүгө жана маданий аң-се-

зимди калыптандырууга чоң салым кошот. Ошондуктан, болочок музыка мугалимине коюлуучу талаптар темасы бүгүнкү күндө абдан актуалдуу. Себеби, заманбап коомдо билим берүү тармагы тездик менен өзгөрүп, жаңы технологиялар, окутуу методикалары жана инновациялык ыкмалар өнүгүп жаткан мезгилде музыка мугалимдеринин да даярдык деңгээлине болгон талаптар жогорулап жатат. Музыкалык билим берүү коомдун маданий өнүгүүсүндө да маанилүү роль ойнойт. Жаңы технологиялардын, педагогикалык методдордун пайда болушу менен музыка мугалимдеринен жаңы көндүмдөр жана адаптация жөндөмдүүлүгү талап кылынат. Бул тема келечек муундарга сапаттуу билим берүүдө актуалдуу бойдон калууда. Андыктан жогоруда айткандай музыка мугалиминин коомдогу орду жана миссиясы абдан маанилүү жана көп тараптуу. Музыка мугалимдери коомдо музыкалык билим берүүнүн жана маданияттын өнүгүшүнө чоң салым кошушат. Алар окуучуларга музыкалык билим берүү менен гана чектелбестен, ошондой эле коомдук иш-чараларда, фестивалдарда жана концерттерде активдүү катышып, музыкалык маданиятты жайылтууга жардам беришет. Ошону менен катар окуучулардын эстетикалык сезимдерин жана эмоционалдык интеллектин өнүктүрүүгө, музыка аркылуу адамдардын эмоцияларын түшүнүүгө, өзүн-өзү билдирүүгө жана башкалар менен байланышууга үйрөтүшөт, чыгармачылыкты жана инновацияны өнүктүрүүдө маанилүү роль ойношот. Алар окуучуларды музыкалык эксперименттерге, импровизацияга жана жаңы идеяларды иштеп чыгууга шыктандырышат.

Музыка мугалимдери окуучулар арасында социалдык байланыштарды түзүүгө жардам беришет. Музыка – бул адамдарды бириктирген күчтүү курал, жана мугалимдер бул байланыштарды өнүктүрүүдө маанилүү роль ойношот.

Болочок музыка мугалимине коюлуучу талаптардын актуалдуулугу билим берүү системасынын өнүгүшүнө, технологиялык прогресске жана коомдун маданий тарбиясына байланыштуу. Ошондуктан, жаңы муундагы музыка мугалимдери жогорку кесиптик деңгээлге жетишүү үчүн заманбап билим берүү методдорун, инновациялык ыкмаларды жана өз алдынча өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн колдонушу керек.

Учурдагы билим берүү системасы окутуунун инновациялык ыкмаларына басым жасап, мугалимдерден чыгармачыл жана көп

багыттуу компетенцияларды талап кылат. Музыка сабагы кадимки академиялык предметтерден айырмаланып, окуучулардын эмоциялык дүйнөсүн калыптандырууга чоң таасир этет. Ошондуктан, болочок музыка мугалимдери заманбап методдорду үйрөнүп, жаңы технологияларды өздөштүрүп, чыгармачылык изденүүгө даяр болушу керек.

Технологиянын өнүгүшү жана санариптик билим берүү технологиялар билим берүү процессинде кеңири колдонулуп, мугалимдердин ишин жаңы деңгээлге чыгарып жатат. Болочок музыка мугалими интерактивдүү доскаларды, атайын музыкалык программаларын, онлайн платформаларды жана санариптик аспаптарды, компьютердик музыкалык программаларды колдоно билүүгө тийиш. Бул ыкмалар окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырып, билим берүү процессин натыйжалуу кылат.

Көп тармактуу компетенциялардын зарылдыгы. Музыка мугалими бир гана музыкалык билимге ээ болбостон, педагогика, психология жана маданий билимдер боюнча да терең түшүнүккө ээ болушу керек. Окуучулардын ар түрдүү жөндөмдөрүн жана мүнөздөрүн эске алуу менен аларга жекече мамиле жасоо маанилүү. Мындан тышкары, мугалим балдардын чыгармачылык потенциалын ачып, аларды өнүктүрө билүүгө жөндөмдүү болушу шарт.

Музыка мугалиминин кесиптик жана жеке сапаттарына болгон талаптар:

- **Кесиптик чеберчилик жана чыгармачылык.**

Музыка мугалими жогорку деңгээлде музыкалык билимге ээ болуп, аспаптарда ойной билүү, вокалдык жөндөмгө ээ болуу жана теориялык билимдерди өздөштүрүү талаптарына жооп бериши керек. Мындан тышкары, мугалим өз алдынча музыкалык чыгармаларды жаратуу жана окуучулар менен биргеликте чыгармачылык ишмердүүлүктү уюштуруу жөндөмүнө ээ болуусу маанилүү.

- **Ишенимдүү жана шыктандыруучу лидер болуу.**

Музыка мугалими окуучулары үчүн шыктандыруучу жана мотивация берүүчү адам болушу зарыл. Музыка – бул эмоция, демек, мугалим өзүнүн энергиясы жана өнөрү менен окуучуларды шыктандырып, аларды чыгармачылыкка жетелеши керек.

- **Жаңычылдыкка жана өз алдынча өнүгүүгө умтулуу.**

Азыркы билим берүү системасында мугалимдерден үзгүлтүксүз өнүгүү жана жаңы

билимдерди алуу талап кылынат. Болочок музыка мугалими ар дайым өзүнүн кесиптик деңгээлин жогорулатып, заманбап билим берүү методикасын үйрөнүүгө жана иш жүзүндө колдонууга аракет кылышы керек.

- Окуучуларды шыктандыруу жана алардын чыгармачылыгын өнүктүрүү жөндөмү;

- **Эл аралык билим берүү стандарттарына шайкештик.**

Музыка мугалимдеринин даярдыгы эл аралык билим берүү стандарттарына ылайыкташтырылышы керек. Музыка – бул дүйнөлүк маданияттын бир бөлүгү болгондуктан, мугалимдер дүйнөлүк музыка тарыхын, ар кандай стилдерди жана маданияттарды билүүсү керек. Ошондой эле, ар кайсы өлкөлөрдөгү музыкалык билим берүү тажрыйбаларын өздөштүрүү жана аларды иш жүзүндө колдонуу заманбап мугалим үчүн чоң артыкчылык болуп саналат.

Бүгүнкү күндө музыка мугалимдерин даярдоодо жана балдарга эстетикалык билим берүүдө бир катар көйгөйлөр бар. Алардын катарына төмөнкүлөр кирет:

- Теориялык билим менен практикалык даярдыктын ортосундагы ажырым;
- Инновациялык окутуу усулдарынын жетишсиздиги;
- Музыкалык билим берүүгө жетиштүү көңүл бурулбагандыгы;
- Музыка сабагына керектүү аспаптар менен камсыздоодогу көйгөйлөр.
- Башталгыч класстарда музыка сабагын музыка боюнча адис эмес мугалимдердин бериши;
- Жалпы орто билим берүүчү мектептерде музыка сабагынын кадимки сабак катары эмес 2-орунга коюлуп каралышы.

Чечүү жолдору:

- Окуу программаларына заманбап методикаларды киргизүү;
- Музыка мугалимдери үчүн үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүү курстарын уюштуруу;
- Практикалык сабактардын санын көбөйтүү;
- Мамлекеттик деңгээлде музыкалык билим берүүгө колдоо көрсөтүү.

Музыка сабагын уюштурууда окуу чөйрөсүн түзүү да мааниге ээ. Күтүлгөн натыйжага жетүүнүн маанилүү фактору болуп окуу чөйрөсүн түзүү эсептелет. Чөйрө деген – көп сандагы компоненттердин болушу: “Музыка” кабинети, салтанаттуу жыйындар залы, музыкага жана искусствонун башка түрлөрүнө

арналган стенддер, мектептин музыкалык билим берүү менен байланыштуу сабактардан тышкары иш-чараларды уюштуруу жана өткөрүү боюнча ишмердүүлүгү – окуучулардын концерттик иштерин, окуучулар музыкалык номерлерди көрсөтүүгө тийиш болгон класстан тышкары иш-чараларды уюштуруу. Сабак учурунда окуучуларды жүйөлөй турган окуу чөйрөсүн түзүү жаңы педагогикалык мамилелер менен технологияларды колдонуу зарылдыгын талап кылат. Инсандык-багытталган окутуу системасында анын кызматы менен уюштуруу формасы өзгөрүүгө дуушар болот. Сабак мугалимдин окуучулар менен, окуучулардын өз ара чыгармачыл баарлашуусуна айланат. Окуучуларда түйүндүү жана предметтик компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга өбөлгө түзүүчү инновациялык технологияларды практикага киргизүү зарыл. Окутууда өнүктүрүүчү окутууну киргизүү аркылуу жүзөгө ашырылган инсандык-багытталган мамилени, маалыматтык-коммуникативдик, оюн технологияларын колдонуу сунуш кылынат [2, 20-21-66].

Мектептин музыка сабагындагы музыкалык сабаттуулуктун ролу жөнүндөгү заманбап көз караштар бул багыттагы практика сыяктуу эле бир-бирине карама-каршы келет. Чечүүчү нерсе, албетте, тигил же бул методист, теоретик же практик орто мектепке карата музыкалык сабаттуулук деген терминдин маңызын кандай түшүнөөрүндө. [3, 182-6].

Демек, музыка мугалимине коюлуучу талаптар заманбап билим берүү талаптарына ылайыкташтырылышы, музыкалык жактан сабаттуу болушу керек. Ал кесипкөй, чыгармачыл, сабаттуу жана заманбап педагогикалык технологияларды билген инсан болушу шарт. Музыкалык билим берүүнү өркүндөтүү – жалпы билим берүү системасын өнүктүрүүнүн маанилүү бөлүгү болуп саналат.

Болочок музыка мугалимине коюлуучу талаптардын актуалдуулугу бүгүнкү билим берүү тармагында чоң мааниге ээ. Технологиянын өнүгүшү, билим берүүнүн инновациялык ыкмаларынын колдонулушу жана чыгармачылыктын жогорку деңгээлде бааланышы – бул мугалимдердин жаңы муунун даярдоодо эске алына турган негизги факторлор. Музыка мугалими заманбап билим берүү системасынын талабы боюнча санып-риптик технологияларды, чыгармачылык методдорду жана окутуунун эффективдүү

ыкмаларын колдоно билиши керек. Ошондуктан, болочок музыка мугалими көп кырдуу билимге жана чыгармачылык жөндөмгө ээ болуп, заманбап мугалимдин бардык талаптарына жооп бере алгыдай деңгээлде даярдалышы зарыл.

Музыка мугалими билим берүү тармагында өзгөчө орунду ээлейт. Ал окуучулардын музыкалык билим алуусун гана камсыз кылбастан, алардын эстетикалык табитин, чыгармачылык жөндөмдөрүн жана социалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө чоң таасир этет. Заманбап музыка мугалими кесиптик даярдыкка, чыгармачылыкка, инновациялык педагогикалык усулдарды колдонууга жана окуучулар менен эффективдүү иш алып барууга жөндөмдүү болушу керек.

Музыка мугалиминин педагогикалык ишмердүүлүгү жалпы билим берүү системасынын өнүгүшүнө түздөн-түз байланыштуу. Ошондуктан, музыка мугалимдерин даярдоо жана алардын кесиптик деңгээлин жогору-

латуу заманбап билим берүү саясатынын маанилүү багыттарынын бири болуп саналат.

Музыка мугалими жогорку педагогикалык жана музыкалык билими бар, методикалык көндүмдөргө ээ, окуучулардын кызыгуусун ойготуп, алардын чыгармачылык өнүгүүсүнө шарт түзө билген инсан болушу керек. Ошондой эле ал заманбап технологияларды колдонуп, окутуунун инновациялык ыкмаларын өздөштүрүүгө тийиш. Мугалимдин маданий, коммуникативдик жана психологиялык даярдыгы да чоң мааниге ээ, анткени ал окуучулар менен ийгиликтүү иш алып баруу үчүн негизги факторлордун бири болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, музыка мугалими өзүнүн кесиптик деңгээлин тынымсыз жогорулатып, чыгармачылык жана педагогикалык компетенцияларын өнүктүрүү менен заман талабына жооп берген адис болууга умтулушу керек. Бул билим берүү системасынын сапатын жогорулатууга жана коомдун маданий деңгээлин көтөрүүгө салым кошот.

Адабияттар:

1. Кыргыз республикасынын билим берүү жана илим министрлиги. Кыргыз билим берүү академиясы. Кыргыз республикасынын мектептеринде 1-4-класстарда музыка предметин окутуунун стандарты (2022).
2. Кыргыз республикасынын билим берүү жана илим министрлиги. Жалпы билим берүү уюмдарынын 5-7-класстар үчүн “Музыка” боюнча предметтик стандарт. Бишкек-2022.
3. О.А. Апраксина “Методика музыкального воспитания в школе”, учеб. Пособие для студентов пед. институтов по спец. “Музыка и пение”. – М.: Прос. 1983

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

НАУКА О БУДУЩЕМ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА
(футурологический прогноз)

Тогусаков Осмон Асанкулович,
академик НАН КР

SCIENCE ABOUT THE FUTURE OF HUMANITY
(futurological forecast)

Togusakov Osmon Asankulovich,
Academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

АДАМЗАТТЫН КЕЛЕЧЕГИ ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМ
(Футурологиялык божомол)

Тогусаков Осман Асанкулович,
КР УИАнын академиги

Аннотация. В статье подчеркивается, что с ускорением Научно-технического прогресса роль науки в развитии человечества будет все более возрастать. Подробно рассматриваются важнейшие тенденции развития науки. Анализируются позитивные и негативные стороны ускорения научно-технического прогресса.

Ключевые слова: наука, прогресс, новые технологии, футурологический прогноз.

Аннотация. Макалада илимий-техникалык прогресстин тездеши менен адамзаттын өнүгүшүндө илимдин ролу барган сайын жогорулай тургандыгы баса белгиленет. Илимдин өнүгүшүнүн эң маанилүү тенденциялары кеңири каралат. Илимий-техникалык прогрессти тездетүүнүн оң жана терс жактары талданат.

Негизги сөздөр: илим, прогресс, жаңы технологиялар, футурологиялык божомол.

Annotation. The article emphasizes that with the acceleration of Scientific and technological progress, the role of science in the development of mankind will increase more and more. The most important trends in the development of science are considered in detail. The positive and negative aspects of accelerating scientific and technological progress are analyzed.

Keywords: science, progress, new technologies, futurological forecast.

Сегодня развитие науки является одним из важнейших факторов прогресса человечества, что позволяет нам расширять наши знания о мире, создавая одновременно новые технологии и улучшая качество нашей жизни. В будущем, с ускорением научно-технического прогресса, наука будет играть одну из важнейшую роль в развитии человечества.

Футурология изучает вероятность реализации различных сценариев развития человеческого потенциала и желаемого будущего, основываясь на исторических закономерностях, социальных тенденциях, технологических достижениях (наука о целях достижения цивилизованного развития).

Одной из самых главных тенденций развития науки в будущем будет являться увеличение скорости и эффективности про-

водимых исследований. Так с развитием компьютерных технологий и искусственного интеллекта, мы сможем обрабатывать и анализировать в реальном времени огромные объемы данных. Это позволит делать более точные и быстрые выводы ученым, а также находить наиболее новые закономерности и взаимосвязи в исследуемых явлениях [1].

Еще одной важнейшей тенденцией будет углубление меж-дисциплинарных исследований. Поскольку в настоящее время многие научные открытия происходят на стыке разных научных областей. В будущем, все больше ученых будет объединять свои усилия, чтобы решить сложные научные задачи с увеличением сложности исследуемых проблем. Например, разработка новых лекарств может потребовать сотрудничества химиков, биологов и физиков.[2].

Значительное влияние на науку в будущем также будет оказывать технологический прогресс. Одной из важнейших тенденций будет автоматизация научных исследований. С развитием робототехники и искусственного интеллекта, способные проводить сложные эксперименты и анализировать полученные данные, мы сможем создавать автономные системы. Это позволит значительно ускорить научные исследования и снизить вероятность ошибок [3].

Развитие нанотехнологий, станет еще одним важным направлением науки. Нанотехнологии позволяют управлять материалами и устройствами на молекулярном уровне. В будущем развитие нанотехнологий позволит создавать новые материалы с уникальными свойствами, разрабатывать более эффективные энергетические системы и создавать новые методы лечения различных заболеваний.

В перспективе **развитие науки** станет неотъемлемой частью прогресса общества и человечества. Научные открытия уже оказали значительное влияние на жизнь людей, и в будущем этот вклад будет только усилен современными технологиями. В то же время, развитие науки может иметь как положительные, так и отрицательные стороны.

Положительные стороны научного прогресса очевидны. **Во-первых**, наука уже позволяет расширять границы человеческих знаний и открыть горизонты для новых исследований и открытий. В свою очередь, это способствует развитию как технологий, медицины, экологии так и других областей, что приводит к улучшению качества жизни людей. Научные достижения позволяют нам лучше понимать окружающий мир, а также разрабатывать новые способы решения проблем, стоящих перед человечеством.

Также положительным аспектом научного прогресса является его влияние на экономику. Повышение производительности труда и увеличение экономического потенциала страны вносит очень ценный вклад в развитие науки и техники, что способствует созданию новых рабочих мест. Движущей силой экономического развития, создаваемой научными исследованиями, являются инновации, которые способствуют улучшению жизни людей.

Еще одним положительным аспектом научного прогресса является его влияние на образование. Новые методы обучения и развитие науки, позволяет создавать, рас-

ширять возможности для получения знаний. Для многих людей, которые ранее обладали ограниченными способностями, современные технологии открывают широкий доступ к образованию. Это способствует повышению уровня образования и развитию интеллектуального потенциала общества. Однако в развитии науки есть и негативные аспекты, которые необходимо нам учитывать.

Во-первых, научный прогресс может привести к возникновению новых этических и моральных проблем. Например, разработка генной терапии может вызвать споры о пределах вмешательства в генетический код человека. Кроме того с развитием искусственного интеллекта возникают вопросы о безопасности и контроле над ним.

Возможность неправомерного использования научных открытий связана **еще одним негативным аспектом** научного прогресса. Технологии, которые полезны и благотворно влияют на общество, также могут быть использованы во вред. А с увеличением объема и доступности информации также возникают проблемы с фильтрацией и проверкой ее эффективности. В Интернете существует множество неподтвержденных и ненадежных источников, которые могут привести к распространению ложных знаний и мифов. Например, возможность использования технологий для массовой слежки за гражданами вызывает опасения по поводу развития киберпреступности.

Кроме того, развитие науки может привести к неравномерному распределению ресурсов. Некоторые страны и компании могут иметь доступ к самым передовым технологиям и исследованиям, в то время как другие остаются в стороне. Это может привести к росту глобального неравенства и конфликтов.

Футурологический прогноз показывают, что научный прогресс будет продолжаться и усиливаться в будущем. Развитие технологий, искусственного интеллекта, биотехнологий и других научных областей окажут огромное влияние на жизнь людей. Важно учитывать такое развитие событий и управлять им, чтобы свести к минимуму негативные последствия и максимально использовать его положительные аспекты.

Влияние научного прогресса на образование будет продолжаться. Уже сейчас современные технологии меняют способы обучения, и в будущем все они будут более или менее интегрированы в образовательный

процесс. Это позволит улучшить доступ к образованию и повысить его качество.

В развитии науки роль государства также будет оставаться значительной. Для научных исследований, государство должно создавать условия, поддерживать финансированием науку и разработку технологий. Также важно учитывать, чтобы государство осуществляло контроль и регулирование в области научного прогресса, чтобы минимизировать его отрицательные последствия и обеспечить безопасность и этические нормы.

Но что нас ждёт в XXI веке? И о чём можем фантазировать мы, жители цифровой эпохи, для которых искусственный интеллект, нейросеть и «умные технологии» стали обычным делом? О сверхспособностях? О ещё более «умных технологиях»?

Можно бесконечно гадать, но чтобы не быть голословным можно привести футурологический прогноз Рэймонда Курцвейла, технического директора Google. Свои прогнозы технических достижений современной цивилизации он публикует с 1990-х гг., и если попробовать собрать все предсказания, сделанные им за 25 лет в интервью, лекциях, книгах и блогах, можно проследить историю вероятного будущего с 2019 года по 2099 г. Итак, будущее глазами Рэя Курцвейла [4]:

2019 – Провода и кабели для персональных и периферийных устройств любой сферы уйдут в прошлое.

2020 – Персональные компьютеры, достигнут вычислительной мощности, сравнимой с человеческим мозгом.

2021 – Беспроводной Интернет покроет 85% поверхности Земли.

2022 – В США и Европе начнут принимать законы, регулирующие отношения людей и роботов. Права и обязанности роботов, их деятельность и любые ограничения будут строго регламентированы.

2024 – Основные элементы компьютерного интеллекта станут обязательными в автомобилях, а людям будет запрещено садиться за руль машины, не оборудованной компьютерным помощником.

2025 – Появление и развитие массового рынка гаджетов-имплантатов.

2026 – Благодаря научному прогрессу, за единицу времени мы будем продлевать свою жизнь на больше времени, чем прошло.

2027 – Персональный робот, способный выполнять сложные действия, станет такой же привычной вещью, как посудомоечная машина или кофеварка.

2028 – Солнечная энергия станет настолько дешёвой и рас-пространенной, что будет удовлетворять всей суммарной энергетической потребности человечества.

2029 – Компьютер сможет пройти тест Тьюринга, доказывая наличие у него разума в человеческом понимании этого слова. По мнению Курцвейла, это будет достигнуто благодаря компьютерной симуляции человеческого мозга.

2030 – Благодаря расцвету нанотехнологий в промышленности производство продуктов значительно подешевеет.

2031 – 3D-принтеры для печати человеческих органов будут использоваться в любых больницах.

2032 – Нанороботы начнут использовать в медицинских целях: они смогут доставлять питательные вещества к клеткам человека, удалять отходы и проводить детальное сканирование человеческого мозга, что поможет лучше понять детали его работы.

2039 – Наномашины будут имплантироваться прямо в мозг, и осуществлять произвольный ввод и вывод сигналов из клеток мозга. Это приведет к виртуальной реальности «полного погружения», не требующей никакого дополнительного оборудования.

2040 – В человеческий организм начнут вживляться гаджеты, которые позволят осуществлять поиск не только с помощью языка, но и посредством мыслей, а результаты поисковых запросов будут выводиться на экран тех же линз или очков.

2041 – Предельная пропускная способность интернета станет в 500 млн. раз больше, чем сегодня.

2042 – Первая потенциальная реализация бессмертия – благодаря армии нанороботов, которая будет дополнять иммунную систему, и «вычищать» болезни.

2043 – Человеческое тело сможет принимать любую форму, благодаря большому количеству нанороботов. Внутренние органы будут заменяться кибернетическими устройствами гораздо лучшего качества.

2044 – Искусственный интеллект станет в миллиарды раз более разумным, чем биологический.

2045 – Наступление технологической сингулярности. Земля превратится в один гигантский компьютер.

2099 – Процесс технологической сингулярности распространяется на всю Вселенную.

Всего каких-то 30 лет отделяют нас от технологической сингулярности — этого во-

жденного, стабильного и непостижимого рая техносферы, за которым, кстати, неизвестно ещё что стоит, по мнению Курцвейла. Впрочем, иногда и пары лет хватает, чтобы повернуть историю вспять. Поэтому, кажется, лучшее, что мы сейчас можем сделать, —

подумать не о будущем, а о настоящем, попытаться изменить не мир, прежде себя.

В заключение, безусловно научный прогресс является двигателем развития общества и имеет большое значение для будущего человечества.

Список литературы:

1. *Гюльмалиев Б. Т.* Научно-технический прогресс в исторической перспективе и его социальные последствия // Современное общество: глобальные и региональные процессы. – 2021. – С. 45-55. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=47227963> (дата обращения: 19.06.2024).
2. *Горохов В. Г.* Научно-техническая политика в обществе не-знания // Вопросы философии. – 2007. – №. 12. – С. 65-80. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=9940990> (дата обращения: 20.06.2024).
3. *Капица С. П., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г.* Синергетика и прогнозы будущего. – 1997. URL: <http://adam.by/wp-content/uploads/2010/10/Синергетика-и-прогнозы-будущего.doc> (дата обращения: 20.06.2024).
4. <https://www.monocler.ru/что-нас-ждёт-полный-...>

УДК: 371.398

Саралаев Нур Керимкулович
директор, философия илимдеринин доктору, профессор
Салморбекова Рита Бобуевна
жетектөөчү илимий кызматкер, социология илимдеринин доктору, профессор
Ибраев Мирлан Эрмекович
окумуштуу катчы

КЫРГЫЗСТАНДА УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРДЫ ЖЕТКИРҮҮДӨГҮ ИЛИМДИН РОЛУ

Саралаев Нур Керимкулович
директор, доктор философских наук, профессор
Салморбекова Рита Бобуевна
ведущий научный сотрудник, доктор социологических наук, профессор
Ибраев Мирлан Эрмекович
ученый секретарь

РОЛЬ НАУКИ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Saralaev Nur Kerimkulovich
director, doctor of philosophy, professor
Salmorbekova Rita Bobuevna
leading researcher, doctor of sociology, professor
Ibraev Mirlan Ermekovich
scientific secretary

THE ROLE OF SCIENCE IN THE FORMATION OF NATIONAL VALUES IN KYRGYZSTAN

*Академик А.Алтымышбаев атындагы Философия институту
Институт философии имени академика А. Алтымышбаева
Institute of Philosophy named after Academician A. Altmyshbaev*

Аннотация. Бул макалада Кыргызстандын билим берүү системасынын улуттук жана диний баалуулуктарды жеткирүүдөгү ролу каралат. Бул макалада Кыргызстанда улуттук баалуулуктарды сактоо жана өнүктүрүүдө илимдин ролу каралат. Улуттук баалуулуктардын мааниси, алардын коомдук турмуштагы орду, илимий изилдөөлөрдүн бул багыттагы жетишкендиктери жана келечектеги маселелер талдоого алынат. Макалада Кыргызстандын илимпоздорунун улуттук баалуулуктарды изилдөө боюнча жүргүзгөн иштерине көңүл бурулат, ошондой эле билим берүү системасынын бул процесстеги мааниси баса белгиленет.

Негизги сөздөр: Баалуулук, морал, адилеттүүлүк, улуттук, уңгужол, философия, этика

Аннотация. В статье рассматривается роль системы образования Кыргызстана в передаче национальных и религиозных ценностей. В статье рассматривается роль науки в сохранении и развитии национальных ценностей в Кыргызстане. Проанализирована значимость национальных ценностей, их место в общественной жизни, достижения научных исследований в этой области и будущие проблемы. В статье уделяется внимание работам кыргызских ученых по изучению национальных ценностей, а также подчеркивается важность системы образования в этом процессе.

Ключевые слова: Ценности, мораль, справедливость, национальный, философия, этика.

Abstract. The article examines the role of the education system of Kyrgyzstan in the transmission of national and religious values. The article examines the role of science in the preservation and development of national values in Kyrgyzstan. The significance of national values, their place in public life, the achievements of scientific research in this area and future problems are analyzed. The article pays attention to the works of Kyrgyz scientists on the study of national values, and also emphasizes the importance of the education system in this process.

Keywords: Values, morality, justice, national, philosophy, ethics

Киришүү. Кыргызстан көп улуттуу жана көп конфессиялуу мамлекет катары, улуттук жана диний баалуулуктарды сактоо жана өнүктүрүү боюнча уникалдуу тажрыйбага ээ. Улуттук баалуулуктар элдин тарыхый мурасын, маданиятын жана тилин сактоо менен байланыштуу болсо, диний баалуулуктар адамдардын руханий дүйнөсүнө таасир этүүчү факторлордун бири болуп саналат. Билим берүү, бул баалуулуктардын сакталышы жана өнүгүүсү үчүн негизги каражаттардын бири болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2024-жылдын 18-декабрындагы ПЖ № 369 Жарлыгы менен бекитилген «Улуттук дем - дүйнөлүк бийиктик» уңгужолу [9], Кыргызстанда улуттук жана диний баалуулуктарды жеткирүүдөгү билим берүүнүн ролун көтөрүп көрсөтөт. Бул документ, өлкөнүн улуттук жана диний маданиятын өнүктүрүү, анын баалуулуктарын сактоо жана муундан-муунга өткөрүп берүү максатында иштелип чыккан. Анын негизги максаты – коомдо улуттук биримдикти, маданияттык жана диний түшүнүктөрдүн тең укуктуулугун камсыз кылуу, ошол эле учурда билим берүү аркылуу жаштарды патриоттук сезим менен тарбиялоо. Аталган жарлыкты аткарууда Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Академик А.Алтымышбаев атындагы Философия институтунун кызматкерлери илимий эмгектеринде жана билим берүү тармагында терең изилденген эмгектерин эл арасында жайылып келишүүдө.

Уңгужолдун негизги багыттары. Улуттук баалуулуктардын маанисин көтөрүү. Документте улуттук жана диний баалуулуктардын коомдук турмуштагы орду жана алардын мааниси ачык баса белгиленет. Билим берүү системасы аркылуу бул баалуулуктардын маңызын түшүндүрүү, алардын тарыхый жана маданий негизин үйрөтүү көздөлгөн. Кыргыз элинин улуттук баалуулуктарына тил, маданият, тарых, салт-санаа, элдик чыгармачылык жана башкалар кирет. Билим берүү системасы аркылуу бул баалуулуктар муундан-муунга өткөрүлүп, жаштардын улуттук идентификациясын бекемдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Аталган көйгөйлөрдүн үстүндө төмөндөгүдөй окумуштуулардын эмгектери жарык көрдү, алсак: Академик Тогусаков О.А. жана анын шакирттери [8] макаласында көрсөткөндөй, адеп-ахлак нормаларынын нарктык негизи аларда жакшылык менен жамандык жөнүндө маалыматтар

камтылган. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу моралдык нормалардын, моралдык баалуулуктардын бир бөлүгү катары аныкташкан.

Профессор Н.К. Саралаев эмгектеринде заманбап чакырыктарды чечүүнүн механиздерине жана жаңы философиянын калыптанышына баалуулуктарды изилдөө каталогизатор болору тууралуу белгиленген [6]. Заманбап дүйнөдө биз көптөгөн кыйынчылыктарга туш болуп жатабыз, бул адамдардын күнүмдүк жашоосун өзгөртөт, бирок ошондой эле салттуу философиялык баалуулуктарды жана зарылдыгын кайра карап чыгуу, аларды жаны реалдуулуктардын контекстинде кайра баалоо тууралуу авторлор жазып келет.

Профессор Кайыпов С.Т. кабыл алынган Жарлыктын авторлорунун бири катары «Уңгужол - тарыхый зарылдык» деген темада доклад жасап, эл арасына илимий багытта жайылтып келет. Уңгужол – бул элдин биримдиги, тарыхый тагдыры жана маданияты үчүн күрөшүүнүн символу катары карайт. Ал кыргыздардын улуттук боштондук үчүн күрөшүн, эркиндикке умтулушун жана тарыхый эстеликтерди сактоо зарылдыгын көрсөтөт [4]. Кыргызстандын тарыхына таянсак, уңгужол – бул элдин туу чокусунда турушу, өзүнүн маданиятын, тилин, салттарын сактоо жана муундан муунга өткөрүп берүү үчүн күрөшүү. Бул процесс татаал жана көптөгөн сыноолорду башынан өткөргөн, бирок кыргыз эли үчүн уңгужол – бул өзүнүн тагдырын өзү чечүү, өзүнүн тарыхын унутпоо жана келечек муундар үчүн үлгү болуу. Ошондуктан, уңгужол – өткөндү эске алуу эмес, ал келечекке карай кадам жасоо, өзүнүн маданиятын, тилин жана улуттук баалуулуктарын сактоо үчүн тынымсыз иштөө. Бул – кыргыз элинин тарыхый рухунун жана биримдигинин күчү.

Профессор Бекбоев А.А. тарыхый-улуттук баалуулуктардын алкагындагы “сөз”; “улут”; “нарктуулук”, “иденттүүлүк” деп аталган түйүндүү түшүнүктөргө аныктамаларды берип келет [3]. Автор эмгектеринде мораль - коомдук зарылдыкты, коомдун коом болушун зарыл түрдө шарттап турган тутумдаш жүрүм-турум эреже-талаптарынын жыйындысы катары карап келет. Андан тышкары козголгон маанилүү маселелердин конкреттүү көрүнүшү катары абийир тууралуу эсселерди жазып келет.

Профессорлор К. Карабукаев, Ө. Козуба-

ев макаласында руханий жана экологиялык жактан өнүккөн инсанды калыптандыруунун маанилүү шарты болгон руханий-адептик баалуулуктар каралат. Бул баалуулуктар коом менен табияттын ортосундагы мамилелерди өнүктүрүүдө маанилүү орунду ээлейт, бул социалдык-табигый системада туруктуу, тең салмактуу мамилелердин калыптанышына алып келиши керек. Коомдун руханий жана адеп-ахлактык сапаты өлкөнүн өнүгүүсүнүн негизи катары коомдун туруктуу өнүгүүсүн түзүүнүн стратегиялык максаттарын аныктап, адамдар менен жаратылыш чөйрөсүнүн ортосундагы мамилелерди оптималдаштырууга жана шайкеш келтирүүгө, ошону менен коомдун бакубаттуулугун камсыз кылууга, азыркы жана келечек муундардын керектөөлөрүн канааттандырууга өбөлгө түзөрү белгиленген [5].

Улуттук баалуулуктарды сактоодо профессор Салморбекова Р.Б. социалдык кызматкерлер диний жамааттар менен алардын социалдык муктаждыктарын колдоо жана гармониялуу коомду түзүү үчүн кандайча өз ара аракеттенишээрин талдайт. Эмгектеринде руханий жана диний чөйрөдөгү социалдык иштин ар кандай аспектилери, мисалы: турмуштук кырдаалдарда динге ишенгендерге кеңеш берүү жана колдоо көрсөтүү, диний жамааттардын социалдык бакубаттуулугуна багытталган программаларды жана долбоорлорду иштеп чыгуу, социалдык кызматкерлер менен дин кызматкерлеринин жана диний топтордун лидерлеринин өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу каралат [7]. Автор ошондой эле ар түрдүү диний топтордун ортосундагы толеранттуулукту, өз ара түшүнүшүүнү жана сый-урматты жайылтуудагы социалдык иштин ролуна көңүл буруу керектигин, Кыргызстандыктардын руханий жана диний турмушунда коомдук иштин мааниси чоң экендигин белгилейт. Жалпысынан руханият жана диндин өз ара байланышын изилдөө маанилүү экендигине басым жасайт.

Теңир дүйнөтаанымы адамзаттын тарыхындагы эн байыркы дүйнөтааным болуп саналгандыктан, бүгүн дүйнө элдери ирилештирүү (глобализация) идеологиясынан четтеп, ар бир этнос өзүнүн тилин, тарыхын жана дүйнөтаанымдарын изилдөөгө багыт алган учурда, түрк-монгол элдеринин урпактары да өз иденттүүлүгүн табууга жана изилдөөгө бет алууда. Мына ушул багытта бүгүнкү күнү Теңир дүйнөтаанымын изилдөө иши колго алынып, тарых илимдеринин

кандидаты А.М. Алымбаев улуттук баалуулуктардын элементтерин изилдеп келет [1].

Философия илимдеринин кандидаты Бабашев А.А. эмгектеринде социалдык мамилелерди камтыган идеялар коомдук аң-сезимдин башка элементтери менен шайкеш келгендиктен, макалада идеологиянын протофилософиялык формаларынын информациялык функциясын кеңири баяндайт. Анткени, идеологиянын илимге чейинки формаларынын мазмунун тарыхый-философиялык талдоо барган сайын актуалдуу болуп бараткандыктан, идеология ой жүгүртүүнүн абстракттуу-теориялык деңгээлинде өсүп-өнүгүүчү чыныгы руханий процесс жана коомдук аң-сезимдин курамдык бөлүгүнүн бири катары анын негизги милдети өлкөнүн келечектеги өнүгүү багытын, анын ичинде учурдагы бардык саясий процесстерди, кыймылдарды жана күчтөрдү аныктоочу каражат жана күч болуп санала тургандыгын жазып келет [2].

Кыргызстан көп улуттуу жана көп конфессиялуу мамлекет катары, улуттук жана диний баалуулуктарды сактоо жана өнүктүрүү боюнча уникалдуу тажрыйбага ээ. Бул макалада Кыргызстандын улуттук жана диний баалуулуктарын сактоо жана өнүктүрүү маселелери илимий жактан талдоого алынып, алардын коомдогу орду, мааниси жана билим берүү аркылуу кантип муундан-муунга өткөрүлүп жатканы каралат.

Кыргызстанда улуттук баалуулуктар элдин тарыхый мурасын, маданиятын жана тилин сактоо менен тыгыз байланыштуу. Диний баалуулуктар болсо адамдардын руханий дүйнөсүнө терең таасир этүүчү факторлордун бири катары көрсөтүлөт. Билим берүү системасы аркылуу бул баалуулуктардын мааниси түшүндүрүлүп, алардын тарыхый жана маданий негиздери үйрөтүлөт. Улуттук баалуулуктарга тил, маданият, тарых, салт-санаа, элдик чыгармачылык жана башкалар кирет.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2024-жылдын 18-декабрындагы ПЖ № 369 Жарлыгы менен бекитилген «Улуттук дем - дүйнөлүк бийиктик» [9] уңгужолу, улуттук жана диний баалуулуктарды жеткирүүдөгү билим берүүнүн ролун көтөрүп көрсөтөт. Бул документ коомдо улуттук биримдикти, маданияттык жана диний түшүнүктөрдүн тең укуктуулугун камсыз кылууга багытталган. Билим берүү аркылуу жаштардын патриоттук сезими өстүрүлүп, улуттук идентификациясы бекемделет. Улуттук жана ди-

ний баалуулуктарды сактоо жана өнүктүрүү Кыргызстандын коомдук туруктуулугу үчүн өтө маанилүү. Билим берүү системасы аркылуу бул баалуулуктар муундан-муунга өткөрүлүп, жаштардын улуттук идентификациясын бекемдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошондой эле, диний толеранттуулукту жана өз ара түшүнүүнү күчөтүү коомдук гармонияны камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт.

Жыйынтык. Кыргызстандын улуттук жана диний баалуулуктарын сактоо жана өнүктүрүү боюнча иштелген иштер коом-

дун руханий жана маданий өнүгүүсүнө чоң салым кошууда. Билим берүү системасы аркылуу бул баалуулуктардын мааниси түшүндүрүлүп, алардын тарыхый жана маданий негиздери үйрөтүлөт. Илимий изилдөөлөр улуттук идентификацияны бекемдөөгө, диний толеранттуулукту күчөтүүгө жана коомдук туруктуулукту камсыз кылууга багытталган. Келечекте бул багыттарда илимий изилдөөлөрдүн тереңдетилиши жана практикалык иш-чаралардын ишке ашырылышы зарыл.

адабияттар:

1. Алымбаев, А. М. Теңир теонимин таралуу ареалы жана ага сыйынуу ырым-жырымдары / А. М. Алымбаев // Кыргызстандын Жарчысы. – 2023. – No. 1-1. – P. 89-96. – DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(1)-89-96.
2. Бабашев А.К., Аалиева Ш.К. Идеологиянын протофилософиялык формаларындагы реалдуулуктун чагылдырылышы // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. 2024. №2. 153-159.
3. Бекбоев А.А., Карабукаев К.Ш., Ибраев М.Э. Тарыхый-улуттук баалуулуктар: тил, нарк жана иденттүүлүк// Известия НАН КР, 2024, № 3
4. Кайыпов С.Т. Уңгужол – тарыхый зарылдык. // Уңгужол: учур жана келечек аталышындагы илимий-практикалык конференция. 12-февраль 2025-жыл.
5. Карабукаев К., Козубаев Ө. Духовно-нравственные ценности общества – основа развития страны. // Научные исследования в Кыргызской Республике, № 1, 2023. С. 58-64.
6. Саралаев Н.К., Мурзалиева З.К., Садыкова Б.А. Современные вызовы как катализаторы формирования новых философских ценностей. // INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED STUDIES IN LANGUAGE AND COMMUNICATION, VOL. 7, №1, 2024. С. 29-37.
7. Салморбекова, Р. Б. Социальная работа в духовно-религиозной жизни кыргызстанцев / Р. Б. Салморбекова // Отечественный журнал социальной работы. – 2024. – № 3(98). – С. 168-171.
8. Тогусаков О. А., Акматалиев А. Т., Муратбаева Г. Н., Темиралиева Г. Т. Моральные нормы как часть нравственных ценностей. // ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА, №1 (1), 2023. С. 113-120.
9. Кыргыз Республикасынын «Улуттук дем - дүйнөлүк бийиктик» уңгужолу (Кыргыз Республикасынын Президентинин 2024-жылдын 18-декабрындагы ПЖ № 369 Жарлыгы менен бекитилди)

УДК: 321.01

Тогусаков О.А.*главный научный сотрудник Института философии им.А.А.Алтымышбаева НАН КР,
академик НАН КР, доктор философских наук, профессор***Коротенко В.А.***кандидат философских наук, Университет ADAM***Смутко Алексей Николаевич***кандидат философских наук, старший научный сотрудник Института философии
им.А.А.Алтымышбаева Национальной академии наук Кыргызской Республики***СПРАВЕДЛИВОЕ ГОСУДАРСТВО: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ****О.А. Тогусаков***КР УИАнын А.А.Алтымышбаев атындагы Философия институтунун
башкы илимий кызматкери,**КР УИАнын академиги, философия илимдеринин доктору, профессор***В.А. Коротенко***философия илимдеринин доктору, ADAM университети***Смутко Алексей Николаевич***философия илимдеринин кандидаты, Кыргыз Республикасынын**Улуттук илимдер академиясынын А.А.Алтымышбаев атындагы**Философия институтунун улук илимий кызматкери***АКЫЙКАТТУУ МАМЛЕКЕТ: ТЕОРИЯЛЫК- МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ҮМАЛАРЫ****О.А. Togusakov***Chief Researcher, Institute of Philosophy named after A.A. Altmyshbaev,
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Doctor of Philosophy, Professor***V.A Korotenko***candidate of philosophy, ADAM University***Smutko Aleksey Nikolaevich***candidate of philosophy, senior researcher, Institute of Philosophy
named after A.A. Altmyshbaev, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic***A JUST STATE: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES**

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические подходы к понятию справедливого государства. Анализируются различные концепции справедливости в государственном управлении, их историческое развитие и современные интерпретации. Особое внимание уделяется вопросам правового равенства, социального благополучия и механизмам обеспечения справедливости в государстве. Авторы также рассматривают философские и политико-правовые аспекты, влияющие на формирование принципов справедливого управления.

Ключевые слова: справедливое государство, рыночные процессы, интересы общества, авторитарный режим, демократические процедуры, потребности населения, социальная сфера, цивилизационный вызов, правовое государство, современная политика.

Аннотация. Бул макалада адилеттүү мамлекет түшүнүгүнө теориялык-карата методологиялык көз караштар каралат. Мамлекеттик башкарууда адилеттүүлүктүн ар кандай концепциялары, алардын тарыхый өнүгүшү жана заманбап интерпретациялары талдоого алынат. Айрыкча, укуктук тендик, социалдык жыргалчылык жана мамлекеттеги адилеттүүлүктү камсыз кылуу механизмдерине өзгөчө көңүл бурулган. Ошондой эле, авторлор адилеттүү башкаруу принциптеринин калыптанышына таасирин тийгизген философиялык жана саясий-укуктук аспектилерди карашат.

Негизги сөздөр: акыйкаттуу мамлекет, базар процесстери, коомдун кызыкчылыктары, авторитардык режим, демократиялык процедуралар, калктын муктаждыктары, социалдык чөйрө, цивилизациялык чакырык, укуктук мамлекет, заманбап саясат.

Abstract. This article examines theoretical and methodological approaches to the concept of a just state. Various concepts of justice in public administration, their historical development, and modern interpretations are analyzed. Particular attention is paid to legal equality, social well-being, and mechanisms for ensuring justice within the state. Additionally, the authors explore philosophical and political-legal aspects influencing the formation of principles of just governance.

Key words: a fair state, market processes, public interests, authoritarian regime, democratic procedures, needs of the population, social sphere, civilizational challenge, rule of law, modern politics.

Тема «справедливого государства» является предметом интереса для многих теоретиков и исследователей в области политической философии, права, политической науки и социологии. Существует несколько теоретико-методологических подходов к изучению этой проблемы:

Либеральный подход. Либеральные теории справедливости, такие как теория Джона Роулза, сосредотачиваются на идее о справедливости как соблюдении прав и свобод каждого члена общества. Справедливое государство в этом контексте стремится обеспечить равные возможности для всех и ограничивать неравенства только там, где это необходимо для благосостояния наименее обеспеченных.

Компаративистский подход. Коммунистические теории справедливости, например, работы Майкла Сэнделя, утверждают, что справедливость должна базироваться на ценностях и нормах конкретного общества. Справедливое государство, согласно этому подходу, должно учитывать традиции, обычаи и культурные особенности общества при формировании своих политик.

Марксистский подход. Марксистские теории справедливости анализируют вопрос справедливости через призму экономических отношений и классовой борьбы. Согласно этому подходу, справедливость может быть достигнута только путем устранения экономических неравенств и создания классового равенства.

Феминистский подход. Феминистские теории справедливости подчеркивают важность учета гендерных различий и борьбы за равноправие и справедливость для женщин. Этот подход выделяет специфические формы дискриминации и неравенства, с которыми сталкиваются женщины в обществе, и стремится к их преодолению.

Это лишь несколько подходов к теме справедливого государства, и существует много различных теорий и вариаций в каждом из них. Каждый подход предлагает свой взгляд на природу и цели справедливости в государстве и обществе.

Индивидуальное бытие людей в различные эпохи характеризовалось наличием проблемы поиска справедливости. Специфические человеческие свойства обусловили такие результаты деятельности людей, которые повлекли необходимость некой третьей силы - государства. Система органов государственной власти, встроенная в социальное бытие, располагает многообразием форм воздействия на реальность. Условия общественной жизни, степень их комфортности, возможности самореализации, активность социального процесса и участие в нем индивидов - все это формируется при поддержке государства и создает ситуацию, когда, по словам Д. Ролза, справедливость работает [1].

Слабое включение систем, подсистем и индивидов в социальный процесс может привести к общественной апатии. Этот симптом патологии изменяет акценты в деятельности, делая роль государства более существенной. Патернализм, как проявление социальной заботы, фокусирует внимание на внешних формах, способах и мерах воздействия на людей.

Это утверждение не относится к политическому либерализму, чей идеолог Д. Ролз подчеркивает социальную активность моральных граждан, стимулирующую деятельность в сфере правосудия. За справедливость в таком ее толковании выступают и отвечают все и никто. Ю. Хабермас обоснованно возражает, утверждая, что «если мы интерпретируем справедливость как равное для всех благо, то возведенное в моральную сферу благо образует мост между справедливостью и солидарностью» [2]. Решение проблемы поиска справедливости требует системного подхода.

Достижение благополучия и, следовательно, справедливости члены апатичного общества связывают с деятельностью государства. Отсутствие позитивного диалога между «обществом ожидания» и государственными институтами формирует представление о справедливости, которое определяют последние. Государство само-

стоятельно определяет формы и методы воздействия на общество, соответствуя собственным взглядам, что в политической сфере называется политическим режимом. В ангажированной философии Гегеля государство представляется как идеал, совершенство. Однако лишенная свободы мысль философа не способна полностью и критически оценить сложную социальную действительность. История Германии ярко показала, что государство способно втянуть нацию в мировые войны. Вместо обещанных гарантий безопасности и надежной защиты произошла непреодолимая трагедия.

Общество, используя возможности системы, должно влиять на деятельность государства [3]. Государство, функционируя в поле социальных интересов, должно выражать потребности различных слоев, классов, групп, играя роль арбитра и защищая законные основы политической деятельности. Однако, недостаточное внимание к этим потребностям и интересам со стороны государства приводит к социальной несправедливости.

Справедливость проявляется в обществах, где присутствует активность и действует временный демократический политический режим, который выступает катализатором. В таких условиях члены общества имеют возможность полностью реализовать свой потенциал, и негативные проявления в обществе не столь ярко выражены. Социальные проблемы становятся прозрачными, а активность и открытость процессов выражаются в интеллектуальной, экономической и культурной свободе. Политический аспект характеризуется стремлением людей оказывать позитивное влияние на государство, используя научные методы.

В.И. Разумов отмечает, что «в настоящее время политология развивается в контексте общей интеллектуальной обстановки, где определенная методология оказывает значительное воздействие на современную науку» [4].

Современные политические обстоятельства делают вопрос о социальной справедливости актуальным как никогда прежде. Многие государства в цивилизованном мире прикладывают значительные усилия для интеграции начал социальной справедливости в свою политику. Некоторые из них даже закрепили в своих конституциях статус «социальных» и «правовых» государств, подчеркивая, что в рамках демократии принцип справедливости наилучшим образом реализуется через закон и все его исполнители должны руководствоваться этим принципом. Однако общество также выражает настойчивое требование к государству стать «еще более спра-

ведливым». Это требование проявляется в упорных запросах граждан к своим правительствам в развитых и развивающихся странах, которые готовы поддерживать социальные программы и увеличивать инвестиции в социальную сферу. Они также требуют продолжения социальных гарантий для эмигрантов, что становится предметом обсуждения и споров в обществе. Это требование к государству быть «еще более справедливым» также проявляется в угрозе, исходящей от террористических организаций, которые привлекают под свои знамена тех, кто считает, что мир сегодня устроен недостаточно справедливо. «Справедливость» становится цивилизационным вызовом, обращенным ко всем ключевым участникам современной политики.

Лучшее взаимопонимание между современными государствами и их гражданами, вероятно, возможно было бы, если бы политическая теория и практика предоставляли им надежные основания для реагирования на этот вызов. Однако на практике ситуация крайне противоречива. В частности, пример либеральной теории, оказывающей значительное влияние на политический стиль и практику в различных странах, является иллюстративным. С одной стороны, основной целью приведения государственного устройства в соответствие с высокими стандартами классической либеральной доктрины является улучшение справедливости этого устройства. Это подразумевает большее соответствие так называемым «естественным» правам и свободам, которые лежат в основе общества граждан, а не в «войне всех против всех», на основе которой формируется правовой порядок. Государство, обеспечивая и защищая эти «естественные» права и свободы, становится олицетворением «справедливости» и имеет потенциал для ее дальнейшего развития. Однако современные либеральные теоретики более критичны в своих оценках способностей государственных институтов и политики в этом отношении.

«Справедливость» и «несправедливость» неразрывно связаны в реальности. «Справедливость» возникает там, где заканчивается «несправедливость». Понимая, что что-то является «несправедливым», общество может определить, что считается «справедливым». Это позволяет установить «точку отсчета» для реализации ценности «справедливости» в политике и других социальных практиках. Действия государства являются результатом этой реализации «справедливости» или «несправедливости», которая может рассматриваться как ценность для общественного сознания, но с негативным оттенком. Чтобы понять переход от «несправед-

ливости» к «справедливости» и обратно, нужно понять, как государство действует в этом процессе.

Изучение проблемы «справедливости» с точки зрения действий государства означает связывание себя с идеологическим предпочтением и завышенными ожиданиями относительно «правильной» государственной политики, которая сделает мир справедливым и людей счастливыми. Противоречия в либеральной политической теории и практике проистекают из игнорирования органической связи между «справедливостью» и «несправедливостью». Согласно этой логике, всегда существует «идеально справедливое» и «идеально несправедливое» действие государства, которые никогда не могут изменить свой характер в зависимости от обстоятельств.

Поскольку большинство государств в своих внутренних и внешних действиях оперируют похожими базовыми функциями, конкуренция между ними заставляет их приспосабливаться к этой логике. Поэтому одно и то же действие государства может быть признано «справедливым», если оно совершается «нашим» государством, и «несправедливым», если это действие происходит со стороны «чужого» государства. Это приводит к формированию «двойных стандартов» в политической философии либеральной политики, что вызывает возмущение в современном мире, но до сих пор не нашло решения.

Однако такая логика не учитывает того факта, что одно и то же действие государства может быть воспринято обществом как «справедливый акт» в одном случае и как «несправедливый» в другом. Иногда разные группы граждан оценивают одно и то же действие государства с противоположных позиций. Следовательно, важно не только то, что делает государство, поскольку в сходных политических ситуациях оно часто предпринимает аналогичные действия.

Для понимания актуализации «справедливости» и «несправедливости» в политическом пространстве и времени важно понимать, каким образом государство осуществляет свою политику, чтобы сохранять свой статус. Важно понять, какие принципы и порядок действия государственной элиты приводят к различным оценкам со стороны общества, а также к переходу от одного состояния к другому. Эти вопросы оставались предметом дискуссий с момента возникновения политики и государства как самостоятельной сферы общественной деятельности.

Подобно многим другим «фазовым переходам» в массовом сознании и политической культуре обществ, этот переход, возможно, имеет связь с инверсионной логикой функци-

онирования социальной мифологии. В данном контексте речь идет о том, как общество и элиты объединяют свои усилия в создании и поддержании государственных отношений через соответствующие идеи, нормы и институты. «Справедливость», согласно ее историческому происхождению, является общественным продуктом, существовавшим задолго до формирования государства в его современных институциональных и ценностных аспектах. Именно общество дало государству право оперировать этой ценностью, интегрируя «справедливость» в механику формирования элит в качестве ключевого элемента. Из-за этого «справедливость» органично связана с государством, в большей степени, чем любая другая ценность, такая как «свобода», например.

Государственные элиты используют «справедливость» как инструмент для выражения своей социальной природы, что гарантирует признание обществом их права на существование в общем пространстве и времени. «Справедливость» и «несправедливость» становятся политическими ценностями, потому что они являются базовыми социальными мифами, которыми общество делегирует государству власть над процессами формирования элит. Таким образом, общество связывает государство с основой своего существования, что легитимирует сам факт его существования.

Когда элита говорит о «справедливости», она переходит от языка политических интересов и выгод к языку социального мифа в коммуникации с обществом. Для либералов, которые видят дискурс политических субъектов как всегда рациональный, эта инверсия не очевидна. Однако прочность связи между элитой и этой ценностью на уровне государственной политики определяется готовностью и способностью элиты согласовывать свой дискурс о «справедливости» с дискурсом общества, не выходя за пределы, определенные социальной мифологией.

Для общества «справедливость» определяется его культурными особенностями и изменяется в зависимости от готовности признать наиболее эффективные способы распределения ресурсов между традиционными и инновационными стратегиями выживания. Государство представляет собой одну из таких стратегий. В прошлом оно было инновационным, поэтому не все общества сразу его приняли. Однако со временем оно стало традиционным. Именно поэтому общества всегда стремятся к «справедливости» от государства, рассматривая его как последнюю инстанцию в земном мире.

В перспективе государственной связи со «справедливостью» или «несправедливостью»

может быть правомерным определение: «справедливость» или «несправедливость» государства - это способность властной элиты удерживать свои интересы и способы их реализации в пределах, которые делают эти интересы и действия доступными для общественной оценки с точки зрения господствующих социально-мифологических представлений о смысле и назначении политики и власти.

Насколько это определение отражает истину, остается предметом дискуссии. В научной практике оно имеет важное преимущество, позволяя исследователю избежать влияния либеральных философских идеалов о «божественной и естественной природе общечеловеческих ценностей» и других идеологических соблазнов. Такое определение позволяет рассматривать связь государства и политики со «справедливостью» и «несправедливостью» с технологической точки зрения, выявляя, что и для чего в механизме отношений общества и государства предназначено и как это работает.

В условиях, когда общественное волнение достигает предела лишь при упоминании о «справедливости» в различных средствах массовой информации, технологический подход, вероятно, мог бы смягчить эту напряженность. Это могло бы стать частью антидота, который современная наука ищет против «цветных революций». Информационную технологию, основу организации конфликта между обществом и государством, которая в настоящее время в значительной степени понятна, имеет смысл контролировать при помощи информационных средств. Суть заключается в том, чтобы внедрять в общественное сознание понимание того, что общество само, изменяя свои массовые мифологические структуры, устанавливает рамки для поведения элиты. Это поведение может понравиться кому-то, а кому-то нет. Однако недовольство здесь является следствием недостаточного понимания обществом того, что уровень его гражданской зрелости определяется не столько количеством прав и свобод, которые оно вырвало у государства, сколько его способностью следить за своей культурой, массовым и групповым сознанием, а также устанавливать границы для действий властной элиты через изменения в своем сознании.

Возможно, если бы современные общества проникались этим пониманием до того, как столкнулись с «цветными революциями», у них было бы меньше формальных оснований для претензий к государству. История, в том числе история политики, не допускает сослагательного наклонения. Однако, если бы эти общества столь же внимательно следили за изменениями в

своей социально-политической мифологии, как за действиями властных структур, то возможно, технология «цветных революций» не возникла бы. Ведь в таком случае она была бы лишена смысла. Однако сегодня такой смысл существует. Это происходит потому, что чем меньше общество следит за изменениями в своем массовом сознании, особенно на уровне социальной мифологии, тем легче оно поддается влиянию «рациональных» аргументов типа «для справедливой политики это нужно/не нужно». Технология «цветных революций» будет успешной до тех пор, пока стратегии существования гражданских обществ в разных странах будут определяться простым и эффективным гражданским запросом к государству: «Дай!». С тем большей готовностью массовое сознание фактически создает элитам условия для расширения реального «коридора желаний и возможностей» в обмен на обещания «подачек», но не создает ничего, что могло бы вернуть элитам бдительность в выборе целей и методов политического существования. В современных гражданских обществах существуют механизмы внутренней диагностики состояний массового сознания и его изменений, которые могли бы стать мотивацией для политического участия. Это институты гражданского общества, которые, тем не менее, в основном ориентированы на взаимодействие с государством, а не с собственным обществом, что, на самом деле, должны были бы представлять. В результате они чаще выражают «общечеловеческие ценности» в национальной политике, что снижает их популярность среди граждан и, часто, повышает их рейтинг за рубежом.

Частые призывы современных исследователей по проблемам гражданского общества и деятельности НКО к кыргызскому государству оказывать помощь становлению гражданского общества через бюджетные вливания в его институты кажутся недостаточно логичными. Для любого современного национального или многонационального государства имеет смысл инвестировать в поддержку и развитие тех ценностей, которые объединяют его с собственными гражданами, а не в «общечеловеческие» ценности, которые могут создать у граждан мировоззрение «граждан мира» и, фактически, лишить государство легитимности и властной компетенции в их глазах.

Ориентирование технологии противодействия общества негативным технологическим воздействиям на него в этом направлении может дать возможность реальному большинству граждан задуматься над происходящим в их государстве и определиться со стратегически важным вопросом. Пока существует государство,

общество может найти опору в его институтах, чтобы вмешиваться в балансирование «справедливости» и «несправедливости» в различных областях жизни. Однако, в случае отсутствия государства, решающей силой становится само общество. Таким образом, гражданское общество разделяется на тех, кто считает определенные политические действия «справедливыми», и тех, кто считает их «несправедливыми», в зависимости от групповых политических интересов и мифологии.

Гражданские войны являются крайним проявлением конфликтов в обществе, когда решительность защиты «справедливости» приводит к насилию и разрушениям. В таких случаях страдает гражданское большинство, подвергаясь опасности и лишениям. Этот сценарий стал реальностью для многих стран, которые пережили «цветные революции» или подобные политические кризисы. Украина является ярким примером такого развития событий.

Итак, из представленных текстов можно сделать следующие выводы относительно справедливого государства:

-Справедливость в государстве зависит от условий социальной активности и действия временного демократического политического режима, который выступает катализатором для ее реализации.

-Наличие прозрачности в социальных процессах, интеллектуальной, экономической и культурной свободы способствует созданию справедливого общества.

-Политическая составляющая включает стремление членов общества оказывать позитивное влияние на государство, используя научные подходы и методы.

-Теоретико-методологические подходы к изучению справедливого государства активно развиваются, что отражает влияние определенной методологии на современную науку, в том числе и политологию.

Таким образом, справедливое государство представляет собой сложный социально-политический конструкт, зависящий от множества факторов, включая социальную активность, прозрачность, свободу и научные подходы к управлению.

Литература

1. Ролз Д. Теория справедливости. - Новосибирск, 2001. -С. 187-189.
2. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. -М., 2001. -С. 92.
3. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию. -М., 2001. -С. 192.
4. Разумов В.И. Качественные модели в политологических исследованиях. -Омск, 2005.

УДК 1:17 (575)(04)

Аскар Абдыкадыр,
*доктор философских наук, профессор,
главный научный сотрудник Института
философии им. А.Алтымышбаева НАН КР*

**СМЫСЛ ЖИЗНИ, СЧАСТЬЕ И УСПЕХ: ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ ПОДХОД
(философское эссе)**

Аскар Абдыкадыр,
*философия илимдеринин доктору, профессор,
академик А. Алтымышбаев атындагы
Философия институтунун башкы илимий кызматкери*

ЖАШОО МААНИСИ, БАКЫТ ЖАНА ИЙГИЛИК: ФИЛОСОФИЯЛЫК ӨНҮТ

Askar Abdikadir,
*doctor of philosophy, professor,
chief researcher of the Institute
Philosophy named after A. Altmyshbaeva NAS KR*

**THE MEANING OF LIFE, HAPPINESS AND SUCCESS: AN EXISTENTIAL APPROACH
(philosophical essay)**

Аннотация. Эссе «Смысл жизни, счастье и успех: экзистенциальный подход» посвящено анализу фундаментальных вопросов человеческого существования сквозь призму экзистенциальной философии. Опираясь на идеи Жана-Поля Сартра, Альбера Камю, Виктора Франкла и других мыслителей, исследуется взаимосвязь между смыслом жизни, субъективным ощущением счастья и социально-культурными представлениями об успехе. Автор рассматривает, каким образом личный выбор, свобода и ответственность формируют индивидуальный путь человека, и можно ли найти подлинное удовлетворение, не прибегая к внешним определениям смысла и успеха. Эссе предлагает читателю задуматься о ценности аутентичного существования в условиях неопределенности и абсурдности мира.

Ключевые слова: человек, индивид, смысл жизни, счастья, успех, знание, добро, разум, критическое мышление, истина, экзистенциальное, мышление, парадокс, суеверие.

Аннотация. “Жашо-турмуш, бакыт жана ийгиликт: экзистенциалдык өнүт” деп аталган философиялык эссе экзистенциалдык философиянын призмасы аркылуу адам болмушунун фундаменталдык маселелерин талдоого арналган. Жан-Поль Сартрдын, Альберт Камюнун, Виктор Франклдын жана башка ойчулдардын идеяларына таянуу менен жашоонун мааниси, бакыттын субъективдүү сезимдери жана ийгилик жөнүндөгү социалдык-маданий идеялардын ортосундагы байланыш изилденет. Автор жеке тандоо, эркиндик жана жоопкерчилик индивидумдун турмуш жолун кандайча аныктаарын, ошондой эле сырткы факторлорго таянбай эле канагаттануу сезими менен ийгиликтке жетишүүгө болобу деген маселени козгойт. Эссе окурманды белгисиз, алтургай абсурддук турмуштук кырдаалда да жашоонун баалуу экендиги тууралуу ойжүгүртүүгө үндөйт.

Негизги терминдер: адам, индивид, жашоо мааниси, бакыт, ийгилик, билим, изгилик, акыл-эс, сынчыл ойжүгүртүү, акыйкат, экзистенциалдык, ойжүгүртүү, парадокс, суеверие.

Annotation. The essay «The Meaning of Life, happiness and Success: an existential approach» is devoted to the analysis of fundamental issues of human existence through the prism of existential philosophy. Based on the ideas of Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Victor Frankl and other thinkers, the relationship between the meaning of life, the subjective feeling of happiness and socio-cultural ideas about success is explored. The author examines how personal choice, freedom, and responsibility shape a person's individual path, and whether it is possible to find genuine satisfaction without resorting to external definitions of meaning and success. The essay invites the reader to reflect on the value of authentic existence in an uncertain and absurd world.

Key words: man, individual, meaning of life, happiness, success, knowledge, goodness, reason, critical thinking, truth, existential, thinking, paradox, superstition.

Успех не является ключом к счастью. Счастье — это ключ к успеху. Если вы любите то, что делаете, вы добьетесь успеха. Однако в стремлении к счастью и познанию нас подстерегает множество ловушек, связанных с восприятием авторитетов, знанием и невежеством, философией и суеверием. Но что есть счастье и успех? Являются ли они самостоятельными категориями, или же их осмысление зависит от глубины нашей философской рефлексии? Цицерон справедливо отмечал, что тем, кто хочет учиться, часто вредит авторитет тех, кто учит. Действительно, некритичное восприятие знаний делает человека заложником чужих идей, а не творцом собственной мысли. Истинное знание рождается не в подчинении, а в сомнении и свободе поиска. Сократовская мысль о том, что есть только одно благо — знание, и только одно зло — невежество, подтверждается историей человечества: где господствует невежество, там расцветают страхи, заблуждения и предрассудки. Но не ограничивает ли себя тот, кто видит благо исключительно в знании? Может ли человек, обладающий всей полнотой знаний, обрести подлинное счастье? Или же знание неизбежно несет с собой тяжесть осознания несовершенства мира?

Философия и медицина сделали человека самым разумным из животных, гадание и астрология — самым безумным, суеверие и деспотизм — самым несчастным. Этот контраст наглядно демонстрирует, насколько важно развивать критическое мышление. Человек, скованный суевериями, легко попадает под власть деспотии, ведь страх перед неизвестным делает его покорным и внушаемым. В отличие от этого, философия учит сомневаться, анализировать и стремиться к истине. Но парадокс философии в том, что чем глубже её постижение, тем отчетливее осознание границ человеческого разума. Не превращается ли философский поиск истины в вечное блуждание по лабиринту вопросов, на которые нет окончательных ответов?

Но что есть истина? Лейбниц утверждал, что всякое учение истинно в том, что оно утверждает, и ложно в том, что оно отрицает или исключает. Этот парадокс показывает, что истина никогда не бывает абсолютной, она многогранна, и любое знание всегда несет в себе как элементы истины, так и эле-

менты ограниченности. Познание — это процесс, требующий постоянного расширения границ восприятия, отказа от догматизма и готовности принять новые перспективы. Однако, возможно, сама истина — это не финальная точка, а лишь горизонт, к которому мы стремимся, осознавая его недостижимость? В этом случае, истина становится не объектом обладания, а способом бытия, динамическим процессом, в котором познание превращается в самореализацию. Человек может сбежать от чего угодно, но только не от самого себя. В этом утверждении кроется вызов, который стоит перед каждым из нас: осмелиться взглянуть вглубь собственной души, осознать свою ответственность за свои поступки и найти истинное место в мире. Но возможно ли полностью познать самого себя, если наше сознание постоянно меняется, подвергаясь влиянию опыта и времени? Если истина относительна, то и самопознание становится бесконечным процессом, а не конечной целью. Мы можем только стремиться к внутренней целостности, жить в центре своей жизни, а не на обочине чужой.

Как писал Альбер Камю, есть только один фундаментальный вопрос философии: стоит или не стоит жизнь того, чтобы ее прожить? Сама постановка этого вопроса рождается из сомнения в существовании объективного смысла жизни. Если мир абсурден, если нет predetermined смысла, то возможно ли его создать? Среди подходов к решению этой проблемы выделяются три основные линии: смысл жизни заложен в глубинах самого бытия; смысл жизни находится за пределами земного существования; смысл жизни создается самим человеком.

Религиозный подход утверждает, что смысл существования заключается в единении с Богом. Секуляризированная версия этого взгляда — идея прогресса, предполагающая, что смысл жизни заключается в строительстве будущего, где добро и справедливость восторжествуют. Однако Николай Бердяев критиковал эту концепцию, указывая, что прогресс обожествляет будущее за счет настоящего, превращая поколения людей в средство для достижения далекой, идеализированной цели. Третий подход, экзистенциальный, предлагает отказаться от идеи объективного смысла и признать, что смысл жизни создается каждым человеком

индивидуально. «Только мы и никто другой», — писал Н.Н. Трубников. Этот подход, однако, уязвим перед релятивизмом и субъективизмом: если каждый сам определяет смысл, не превращается ли он в нечто зыбкое и неопределенное?

В этом контексте важна мысль Гегеля: человек — это самосознание. Осознание себя как «Я» является тем, что отличает человека от животного. Человек осознает себя в тот миг, когда впервые говорит: «Я». Понять человека, поняв его происхождение, значит понять, откуда берется это раскрывшееся в слове «Я». Однако не все люди стремятся к осмысленному бытию. Как указывал Эрих Фромм, большинство людей просто повторяют услышанное от родителей, учителей, новостей, полагая, что это их собственное мнение. Однако человек может выйти за пределы навязанного ему мировоззрения, посмотреть на мир иначе, осмыслить его самостоятельно.

Вопрос о смысле жизни есть вопрос о предназначении человека. Не почему, а для чего живет человек. Среди многих подходов к решению этой проблемы можно выделить три главных: смысл жизни изначально присущ жизни в ее глубинных основаниях; смысл жизни за пределами жизни; смысл жизни создается самим субъектом. Для всех трех подходов характерно представление, что жизнь, как она фактически есть, бессмысленна по формуле Екклесиаста: «Все суета!», само же понимание смысла жизни разнится. Первый подход наиболее характерен для религиозного истолкования жизни. Единственное, что делает осмысленной жизнь и потому имеет для человека абсолютный смысл, — это не что иное, как действенное соучастие в Богочеловеческой жизни. Эмпирическая жизнь мира бессмысленна, так же как выдранные из книги клочки страниц бессвязны, писал С.Л. Франк. Второй подход, секуляризированная религиозная идея, утверждает, что человек способен переустроить мир на началах добра и справедливости. Движение к этому светлому будущему есть прогресс, но критики давно заметили, что этот прогресс превращает каждое поколение людей в средство и орудие для достижения грядущего совершенства. В соответствии с третьим подходом, жизнь не имеет заранее данного смысла — только мы сами придаем ей значение, выбирая и создавая свою сущность. Однако этот подход уязвим перед релятивизмом и субъективизмом.

Можно сбежать от чего угодно, но только не от самого себя. Этот бег проявляется в различных формах: в конформизме, в подчинении чужому авторитету, в принятии догматов без их осмысления. Цицерон отмечал, что авторитет учителей часто мешает ученикам познавать мир самостоятельно. Всякое учение истинно в том, что оно утверждает, и ложно в том, что оно отрицает или исключает, говорил Лейбниц. Истина не может быть статичной, она требует постоянного осмысления и переосмысления.

Философия и медицина сделали человека самым разумным из животных, гадание и астрология — самым безумным, суеверие и деспотизм — самым несчастным. Разумность требует работы над собой, выхода за пределы привычного. Жить в центре своей жизни, а не на обочине чужой — значит взять на себя ответственность за свои мысли, решения и поступки.

Гегель утверждал, что человек — это Самосознание. Он осознает себя в тот миг, когда впервые произносит «Я». В этом моменте раскрывается его человеческое достоинство, его отличие от животного, неспособного подняться выше простого самоощущения. Понять человека — значит понять его происхождение, осознать, откуда берется это самосознание, выраженное в слове «Я». В этом смысле счастье и успех — это не просто внешние достижения, а внутренняя гармония между осознанием себя и своей роли в мире. Без глубокого понимания собственного «Я» все внешние успехи остаются пустыми символами. Эрих Фромм отмечал, что очень немногие люди способны сами понять происходящее. Они повторяют то, что говорили им родители, учителя, то, что они видели в новостях, а затем убеждают себя, что это их собственное мнение, которое они с жаром защищают. Однако они могли бы сами посмотреть и подумать, чтобы увидеть мир таким, каков он есть, а не таким, каким его хотят показать. Этот вызов требует мужества — отойти от навязанных шаблонов, выйти за пределы обусловленности и взглянуть на реальность непредвзято. Возможно, истинное счастье и успех начинаются именно здесь — в свободе мысли, осознании себя и выборе собственного пути.

Счастье и успех — это не догматы, не фиксированные категории, а динамические процессы, которые человек проживает в контексте своей рефлексии, опыта и взаимодействия с миром. Философия учит нас видеть в

этом не страх утраты иллюзий, а величие человеческого духа, способного осмысливать, сомневаться и продолжать поиски смысла, несмотря на невозможность окончательного ответа. Успех не является ключом к счастью. Счастье — это ключ к успеху. Если вы любите то, что делаете, вы добьетесь успеха. Но что значит любить то, что делаешь? Неужели достаточно простой привязанности к делу, или же любовь к деятельности коренится в более глубоком осознании своего предназначения? Здесь возникает вопрос, который тревожит человечество с незапамятных времен: для чего мы живем?

Вопрос о смысле жизни не имеет универсального ответа, но сам процесс его поиска — это и есть та деятельность, которая делает человека человеком. И, возможно, именно в этом поиске и заключается счастье, которое является ключом к успеху.

Смысл жизни и счастье: историко-философский экскурс (приложения к Эссею)

Вопрос о смысле жизни является одним из центральных в истории философии. Разные эпохи, школы и мыслители предлагали различные ответы: от поиска высшей цели до признания его отсутствия. Этот экскурс позволит проследить, как менялось понимание смысла жизни от античности до наших дней. Античная философия видела смысл жизни в стремлении к добродетели, познанию и гармонии с миром. Сократ утверждал, что смысл жизни заключается в познании самого себя. Он считал, что человек должен стремиться к мудрости, вести осмысленную жизнь и следовать моральным принципам. Платон рассматривал смысл жизни как приближение к миру идей. Он полагал, что истинное бытие находится за пределами материального мира, а философия помогает душе приблизиться к подлинному знанию. Аристотель связывал смысл жизни с понятием эвдемонии — высшего состояния самореализации и счастья. Он утверждал, что человек достигает истинного блага через добродетельные поступки, развитие своих способностей и активное участие в жизни общества. Стоики, такие как Сенека, Эпиктет и Марк Аврелий, учили, что смысл жизни заключается в согласии с природой и разумом. Они считали, что человек должен принять свою судьбу, жить в соответствии с добродетелью и не зависеть от внешних обстоятельств. Эпикур утверждал, что смысл жизни состоит в достижении внутреннего покоя — атараксии, избавлении от страданий и

разумном наслаждении жизнью. Он подчёркивал важность дружбы, умеренности и отсутствия страха перед смертью.

В Средние века смысл жизни был тесно связан с религиозными представлениями. Блаженный Августин утверждал, что истинный смысл жизни заключается в стремлении к Богу. Он считал, что земная жизнь — это подготовка к вечному блаженству, а истинное счастье возможно только в общении с Богом. Фома Аквинский считал, что смысл жизни заключается в достижении высшего блага, которым является Бог. Он различал временное счастье, достижимое через добродетельную жизнь, и абсолютное счастье, возможное только в загробном мире.

С эпохи Возрождения и Просвещения смысл жизни начал рассматриваться как личный выбор человека. Монтень говорил, что смысл жизни заключается в самой жизни — в радости познания, удовольствиях и размышлениях. Он подчёркивал ценность индивидуального опыта и скептически относился к идее универсальной истины. Кант утверждал, что смысл жизни связан с моральным долгом. Он считал, что человек должен следовать категорическому императиву — поступать так, чтобы его действия могли стать всеобщим законом. Гегель видел смысл жизни в историческом развитии духа. Он считал, что индивид играет роль в общем процессе движения человечества к свободе и самосознанию. Ницше отвергал традиционные представления о смысле жизни и утверждал, что человек сам должен создавать свою цель. Он провозгласил идею сверхчеловека, который преодолевает устаревшие моральные нормы и берёт на себя ответственность за своё существование.

Философия XIX и XX веков поставила под сомнение объективное существование смысла жизни. Шопенгауэр считал, что жизнь по своей сути наполнена страданием, а единственный способ обрести покой — это отказаться от желаний. Он видел смысл жизни в преодолении воли к жизни через искусство, философию. Экзистенциалисты утверждали, что смысл жизни не задан заранее, а создаётся самим человеком. Сартр писал, что существование предшествует сущности, и человек свободен выбирать свой путь. Он считал, что смысл жизни определяется выбором и действиями личности. Камю считал, что жизнь абсурдна, но человек должен принять этот абсурд и находить радость в самом процессе бытия. Он приводил образ Сизифа как

символ человеческого существования: несмотря на бессмысленность труда, человек может обрести свободу в осознании своей судьбы. Хайдеггер утверждал, что осознание собственной смертности делает существование подлинным. Он считал, что человек должен жить, осознавая свою конечность, и находить смысл в активной

Современная философия рассматривает смысл жизни с разных сторон.

Виктор Франкл, основываясь на собственном опыте пребывания в концлагерях, утверждал, что человек находит смысл, преодолевая страдания и стремясь к высшей цели. Он считал, что даже в самых тяжёлых условиях человек способен обрести смысл, если направит свою волю на достижение значимой цели. Постмодернизм (Деррида, Фуко) критикует саму идею универсального смысла жизни, утверждая, что он является социальной конструкцией. Философы этой школы рассматривают смысл как нечто субъективное, зависящее от контекста и интерпретации. Нейробиология и психология связывают смысл жизни с эволюцией и биохимическими процессами в мозге. Некоторые учёные полагают, что стремление к смыслу обусловлено нейрофизиологическими механизмами, связанными с дофаминовой системой.

Таким образом, философия предлагает множество ответов на вопрос о смысле жизни — от религиозных до скептических, от объективных до индивидуальных. Возможно, смысл жизни — это не заданная истина, а сам процесс поиска, который делает человека живым и свободным.

Понятие счастья — одно из ключевых в истории философии. В разные эпохи и у разных мыслителей оно определялось по-разному: от достижения добродетели и внутреннего покоя до свободы самореализации и преодоления страданий. Этот экскурс позволит проследить, как менялось философское понимание счастья от античности до наших дней.

Античная философия: добродетель, гармония и наслаждение

Сократ утверждал, что счастье связано с добродетелью и познанием. Он считал, что человек может быть счастлив только тогда, когда ведёт осмысленную и нравственную жизнь. Истинное счастье, по мнению Сократа, достигается через самопознание и развитие души, что требует постоянного философского осмысления своей жизни. Платон

рассматривал счастье как гармонию души. Он полагал, что счастье возможно, если разум управляет страстями, а человек стремится к высшему миру идей. В идеальном государстве, по мнению Платона, счастье достигается, когда каждый выполняет свою природную функцию, достигая внутреннего порядка и социальной гармонии. Аристотель связывал счастье с понятием эвдемонии — состояния высшего блага. Он считал, что счастье достигается через деятельность, соответствующую добродетели, и реализацию человеческого потенциала. Истинное счастье, по Аристотелю, — это активная жизнь, в которой человек действует согласно разуму и развивается в соответствии со своей природой. Сенека считал, что счастье — это душевное спокойствие, достигаемое нравственной жизнью и отказом от ненужных желаний. Он подчёркивал, что важно не то, что происходит с человеком, а его отношение к событиям. Эпиктет утверждал, что ключ к счастью — это контроль над своими мыслями и реакциями, поскольку внешние обстоятельства неподвластны человеку. Он советовал принимать всё происходящее как неизбежную данность и находить радость в самодисциплине и добродетели. Марк Аврелий в своих «Размышлениях» развивал идеи стоической философии, утверждая, что счастье заключается в следовании разуму, исполнении долга и внутреннем согласии с самим собой. Он считал, что спокойствие духа возможно, если человек осознаёт бренность всего внешнего и сосредотачивается на собственной добродетели.

В целом, стоики рассматривали счастье как результат внутренней гармонии, самообладания и мудрого отношения к жизни, не зависящего от переменчивых обстоятельств. Эпикур утверждал, что счастье — это отсутствие страданий (атараксия) и разумное наслаждение жизнью. Он разделял удовольствия на естественные и ненужные, считая, что человек должен избегать чрезмерных желаний, чтобы достичь гармонии. В его философии счастье связано с умением ограничивать желания и наслаждаться простыми радостями жизни, избегая излишеств.

Средневековье: счастье и Бог...

Августин считал, что душа человека создана для Бога, и потому только в единении с Ним она обретает истинное удовлетворение. Он выражал эту мысль в знаменитой фразе: «Ты создал нас для Себя, и сердце наше беспокойно, пока не успокоится в Тебе». Соглас-

но Августину, путь к счастью лежит через любовь к Богу и следование Его воле. Он различал два типа любви:

1. *Amor sui* — любовь к себе, эгоистичная привязанность к земному, которая отдаляет человека от истинного счастья.

2. *Amor Dei* — любовь к Богу, ведущая к духовному возвышению и блаженству.

Августин утверждал, что земные радости преходящи и не могут принести полного удовлетворения, поскольку мир несовершенен. Истинное счастье возможно только в Боге, где душа обретает вечный покой и гармонию. Фома Аквинский также считал, что высшее счастье достигается через приближение к Богу. Он различал временное счастье, связанное с добродетельной жизнью, и абсолютное счастье, которое возможно только в загробном мире. Согласно его учению, счастье на земле может быть достигнуто через праведную жизнь, но его полнота раскрывается только в единении с Богом.

Эпоха Возрождения и Новое время: автономия человека...

В эпохи Возрождения и Просвещения на первый план вышла идея о счастье как земном благе, достижимом через разум и свободу. Монтень говорил, что счастье заключается в наслаждении жизнью, самопознании и умеренности. Он подчёркивал, что каждый человек находит своё счастье по-своему, исходя из своего опыта и предпочтений. Спиноза утверждал, что счастье — это осознание необходимости мира и освобождение от страстей. По его мнению, человек становится счастливым, когда осознаёт законы природы и действует в соответствии с разумом. Настоящее счастье, по мнению Спинозы, — это интеллектуальное наслаждение, связанное с познанием истины и созерцанием Бога, который в его философии отождествляется с природой (*Deus sive Natura*).

Спиноза выделял три уровня познания:

1. Мнение (знание первого рода) — основано на случайном опыте и некритическом восприятии мира, оно порождает иллюзии и страдания.

2. Разумное познание (знание второго рода) — постижение сущности вещей с помощью логики и научного метода.

3. Интуитивное знание (знание третьего рода) — высшая форма познания, ведущая к *amor intellectualis Dei* («интеллектуальной любви к Богу»), которая дарует человеку истинное счастье.

Таким образом, счастье для Спинозы заключается не в чувственных удовольствиях

или исполнении желаний, а в глубоком понимании мира, принятии его закономерностей и достижении гармонии через разум.

Кант рассматривал счастье как субъективное удовлетворение, но не считал его высшей целью разума. Он различал сферу морали и сферу счастья, утверждая, что моральный долг важнее личного благополучия. По Канту, счастье — это состояние, в котором желания совпадают с реальностью, однако оно слишком неопределённо и зависит от внешних обстоятельств.

Кант считал, что достижение счастья невозможно без добродетели, но само по себе оно не является целью нравственного поступка. Он сформулировал понятие категорического императива — морального закона, который требует поступать так, чтобы принцип твоего действия мог стать всеобщим законом. Счастье же, по Канту, относится к гипотетическим императивам, зависящим от личных целей и желаний.

Таким образом, для Канта счастье не является высшей целью человеческой жизни. Он утверждал, что человек должен прежде всего следовать моральному закону, а счастье может прийти как следствие добродетельной жизни, но не как её основная цель.

Гегель связывал счастье с осознанием свободы и участием в разумном развитии духа. В его философской системе счастье не является индивидуальным состоянием, а обретает смысл в контексте исторического движения человечества к абсолютному знанию. По Гегелю, счастье — это не субъективное чувство удовольствия, а состояние, возникающее, когда человек осознаёт свою роль в объективном процессе развития мирового духа. Индивидуальная судьба включена в диалектическое становление Разума, а высшее удовлетворение достигается через активное участие в общественной и духовной жизни.

Таким образом, Гегель отвергал идею счастья как личного блага, считая, что оно возможно лишь в гармонии с историческим процессом, когда индивид осознаёт и принимает свою роль в развитии разума и свободы.

XIX-XX века: критика и переосмысление счастья...

Шопенгауэр считал счастье невозможным, так как человеческая жизнь наполнена страданиями. По его мнению, жизнь — это постоянная борьба желаний, где удовлетворение лишь временно, а подлинный покой достигается только через отказ от воли. В его философии счастье — это скорее иллюзия, а истинное освобождение возможно лишь

через аскезу и отказ от земных привязанностей. Ницше критиковал традиционные представления о счастье, считая их иллюзией слабых людей. Он утверждал, что подлинное счастье — это преодоление самого себя, борьба и стремление к высшим целям. Счастье — это воля к власти, динамическое состояние, возникающее в процессе самопревосхождения и творчества. Сартр и экзистенциалисты считали, что счастье — это не данность, а выбор самого человека. Сартр утверждал, что человек обречён на свободу, а значит, сам несёт ответственность за своё счастье. Счастье, согласно экзистенциалистам, заключается не в обретении каких-либо внешних благ, а в принятии собственной свободы и ответственности за свою жизнь. Камю видел счастье в принятии абсурда. Он приводил в пример Сизифа, который, несмотря на бессмысленность своего труда, остаётся счастливым, потому что осознаёт свою судьбу и принимает её.

Современные взгляды: психология и постмодернизм...

Виктор Франкл утверждал, что счастье — это не цель, а побочный эффект обретения смысла жизни. Он считал, что человек становится счастливым, когда находит значимую цель и преодолевает страдания. Позитивная психология, представленная Мартином Селигманом, рассматривает счастье как сочетание удовольствия, вовлечённости и осмысленности жизни. Постмодернисты (Деррида, Фуко) ставят под сомнение саму идею универсального счастья, утверждая, что оно является социальной конструкцией, навязанной культурой.

В современной философии концепция счастья приобретает новые оттенки, оставаясь предметом споров между различными направлениями мысли.

Экзистенциализм

Жан-Поль Сартр и Альбер Камю отвергли традиционные представления о счастье как о достижимом и устойчивом состоянии. Сартр утверждал, что человек обречён на свободу и сам создаёт смысл своей жизни, а следовательно, счастье — это не конечная цель, а побочный эффект подлинного существования. Камю, в свою очередь, видел счастье в осознании абсурдности жизни и принятии её без иллюзий, как это демонстрирует его образ Сизифа, находящего радость даже в бессмысленном труде. В эссе «Миф о Сизифе» Камю утверждает, что, несмотря на абсурдность существования, человек может обрести счастье, принимая

Сартр, со своей стороны, считал, что счастье не является универсальной категорией, поскольку каждый человек сам определяет свою сущность через выбор и действия. В рамках его философии экзистенциализма счастье может возникнуть только как следствие подлинного существования, то есть жизни в соответствии с осознанно принятыми решениями, а не под влиянием внешних норм или условностей.

Таким образом, для Сартра и Камю счастье — это не конечная цель, а состояние, возникающее в процессе аутентичного проживания жизни, будь то через принятие абсурда (Камю) или через свободу выбора и ответственность за собственное бытие (Сартр).

Психоанализ и структурализм

Зигмунд Фрейд связывал счастье с удовлетворением желаний, но подчёркивал, что цивилизация с её нормами и запретами неизбежно ограничивает возможность полной реализации человеческих влечений. Жак Лакан развил эту идею, утверждая, что счастье всегда ускользает, поскольку человек стремится не к объекту желания, а к самому процессу желания.

Аналитическая философия и утилитаризм

Джон Стюарт Милль и современные утилитаристы, такие как Питер Сингер, рассматривают счастье в контексте максимизации удовольствия и минимизации страданий. Милль различал низшие (физические) и высшие (интеллектуальные, эстетические) удовольствия, утверждая, что истинное счастье достигается через развитие разума и морального сознания.

Постмодернизм

Философы постмодернизма, такие как Жан Бодрийяр и Жиль Делёз, критикуют идею счастья как навязанную обществом симуляцию. Бодрийяр утверждал, что в современном мире счастье стало потребительским продуктом, создающим иллюзию удовлетворённости, но не имеющим реального содержания. Делёз и Феликс Гваттари связывали счастье с процессами становления и множественности, отрицая фиксированные модели блаженства.

Позитивная психология

В XXI веке философские представления о счастье всё больше пересекаются с психологией. Так, Мартин Селигман, основатель позитивной психологии, предложил модель PERMA, согласно которой счастье включает в себя:

- Р (Positive emotions) — положительные эмоции
 - Е (Engagement) — вовлечённость
 - R (Relationships) — качественные социальные связи
 - М (Meaning) — осмысленность жизни
 - А (Achievement) — достижение целей
- Современные философы и учёные рассматривают счастье как динамический процесс, зависящий от субъективного опыта, социальных условий и индивидуальных стратегий осмысления жизни.

Таким образом, в современной философии счастье всё чаще воспринимается не как универсальная цель, а как субъективный конструкт, связанный с самореализацией, творчеством, осмыслением жизни и осознанием свободы. Оно предполагает не только достижение определённых состояний, но и способность адаптироваться к изменениям, принимать неопределённость и активно участвовать в формировании собственной судьбы.

Литература:

1. Камю А. Бунтующий человек. Миф о Сизифе. – М.: АСТ, 2021. 512 с.
2. Бердяев Н.А. Смысл творчества. – М. Изд “Амрито”, 2022. – 448 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. – М.: Наука, 2000. – 495 с.
4. Лейбниц Г.В. Опыт теодицеи. Издательство: Рипол-Классик, 2018, - 496 с.
5. Марк Туллий Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях. М., «Наука», 1993 (ре-принт текста издания 1974 г.). Перевод с латинского и комментарии В. О. Горенштейна. См.: <https://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1423775001>
6. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: АСТ, 2022. – 288 с.
7. Фромм Э. Человек для себя. – М.: АСТ, 2019. – 320 с.
8. Франк С.Л. Смысл жизни. – М.: Республика, 1992. См.: <https://kilinson.com/wadata/public/site/Франк%20С%20Л%20Смысл%20жизни.pdf?ysclid=m7ho5hmtxs827179790>
9. Трубников Н.Н. Время человеческого бытия. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. См.: <https://predanie.ru/book/221102-smysl-i-naznachenie-istorii/>
11. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм — это гуманизм. — М.: Академический проект, 2019. См.: <https://library.bntu.by/wp-content/uploads/2023/09/sartre-zhan-pol.jekzistencializm-jeto-gumanizm.pdf?ysclid=m7hoegqln6225601472>
12. Мишель Фуко. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — Пер. с фр. В.П. Визгина, Н.С. Автономовой. Вступительная статья Н.С. Автономовой. — СПб., Acad, 1994. — 407 с.
13. Франкл В. / Поиск смысла жизни и логотерапия. // Психология личности: Тексты. М.: Изд-во МГУ, 1982. — С. 118—126.
14. Соловьев, В. А. Смысл жизни как проблема философии / В. А. Соловьев, А. Л. Михайлов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 19 (153). — С. 431-433. <https://moluch.ru/archive/153/43299/> (дата обращения: 23.02.2025).
15. Давлетгаряева Р.Г. Еще раз о смысле жизни. эссе о смысле жизни. Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Россия Вестник Челябинского государственного университета. 2017. № 13 (409).
16. Философские науки. Вып. 46. С. 43—47.

УДК 372.8 (575.2) (04)

Козубаев Ө.К.

философия илимдеринин доктору, профессор

Рысбек кызы Алия

кенже илимий кызматкер

**ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ - АДАМ БОЛУМУШУ
ТУУРАЛУУ ФИЛОСОФИЯЛЫК ОКУУ**

Козубаев Ө.К.

доктор философских наук, профессор

Рысбек кызы Алия

младший научный сотрудник

**ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ - ФИЛОСОФСКОЕ УЧЕНИЕ
О ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ СУЩЕСТВОВАНИИ**

Kozubaev O.

Doctor of philosophical sciences, professor

Rysbek ryzy Aliya

Junior research assistant

EXISTENTIALISM IS A PHILOSOPHICAL DOCTRINE OF HUMAN EXISTENCE

Аннотация. Экзистенциализм (жашоо философиясы) – XX кылымдын белгилүү философиялык агымдарынын бири. Окуусунун негизги объекти өз тагдыры үчүн өзү гана жооптуу болгон адам. Бул философиялык багыттын көрүнүктүү өкүлдөрү Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Мартин Хайдеггер, Карл Ясперс ж.б. “Экзистенциализм” термининин автору Сёрен Кьёркегор, адамдын тагдырын философиянын маанилүү темасы катары аныктаган. Макалада экзистенциалдык философиянын калыптануу себептери анын формалары, адам эркиндиги маселеси онтологиялык талдоого алынат.

Негизги сөздөр: адам, коом, экзистенция, экзистенциализм, өмүр, тагдыр, абсурд, эрк, эркиндик, козголоң.

Аннотация. Экзистенциализм (философия существования) – одно из значительных философских течений XX века, объект изучения которого является человек, ответственный за свою судьбу. Видными представителями этого философского направления являются Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Мартин Хайдеггер, Карл Ясперс и др. Автор термина “Экзистенциализм” Сёрен Кьёркегор считал, что проблема человеческой судьбы является центральной в философии. В статье подвергаются онтологическому анализу условия формирования экзистенциальной философии, ее формы и проблемы свободы человека.

Ключевые слова: человек, общество, экзистенция, экзистенциализм, жизнь, судьба, абсурд, воля, свобода, бунт.

Abstract. Existentialism (philosophy of existence) is one of the significant philosophical trends of the XX century, the object of study of which is a person responsible for his fate. Prominent representatives of this philosophical trend are Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Martin Heidegger, Karl Jaspers and others. The author of the term “Existentialism”, Søren Kierkegaard, believed that the problem of human destiny is central to philosophy. The article provides an ontological analysis of the conditions for the formation of existential philosophy, its forms and the problems of human freedom.

Keywords: man, society, existence, existentialism, life, destiny, absurd, volition, freedom, rebel.

Философия илими биздин заманга чейин 2500-жылдары Чыгыш өлкөлөрүндө – Индияда, Кытайда, Египетте башат алып, өзүнүн байыркы классикалык формасында Грецияда калыптанган. Тарыхта өзүн философмун деп атаган биринчи инсан – Пифагор болгон, ал эми философияны илимдердин илими деп Платон аныктаган, анын окуучусу Аристотель алгач ирет метафизика деп бир бүтүн илимий системага бириктирген. Ошентип, философиянын онтология – болумуш жана анын маңызы тууралуу, гносеология – дүйнөнү таанып билүү тууралуу, логика – ойлом, анын мыйзамдары жана формалары тууралуу, этика – адеп-ахлак, анын нормалары, принциптери тууралуу, эстетика – кооздук, анын табияты тууралуу, социалдык философия – адам, коом тууралуу, философиянын тарыхы – дүйнөлүк философиянын калыптанышы, өнүгүшү, агымдары тууралуу жана башка бөлүктөрү калыптанды. Жалпылап айтканда, философия илиминин предмети – аалам, табият, адам, коом түшүнүктөрүнүн өз ара байланышына жана карама-каршылыктарына мүнөздүү болгон мыйзам ченемдүүлүктөрдү окуп үйрөнүү.

Экзистенциалдык ойчулдар катары биринчи кезекте, адам болумушунун көйгөйлөрүн түшүнгөн, адамды өзүн өзү жараткан субъект катары түшүнгөн философторду айтсак болот. Бул багытта Сократтын, Аврелий Августиндин жана Блез Паскалдын көз караштарын эң алгачкы протоэкзистенциялык көз караштар десек болот. Аврелий Августин «Исповедь» аттуу чыгармасында: «Ооба, Кудайым, мен өзүмдүн үстүмөн иштеп жатам: мен өзүм үчүн оор эмгекти талап кылган субъектке айландым. Биз азыр асман мейкиндигин изилдебейбиз, жылдыздардын ортосундагы аралыкты өлчөбөйбүз, жер эмне үчүн тең салмактуулукта экенин сурабайбыз: мына мен, өзүмдүн менимди, рухумду издейм», - деп жазат [1, 277-6]. Августин адам үчүн ар дайым өзүн, улуу рухту жана Кудайды таанып билүүдөн артык эч нерсе жок деп эсептеген.

Байкалып тургандай философиянын өзөктүү темаларынын бири- адам темасы. Экзистенциалдык философия да адам маселесин өзөктүү тема катары аныктап, адамдын болумушуна, жеке тагдырына өзгөчө көңүл бөлгөн. Бул жөн жеринен эмес. Ары жагын айтпаганда да Байыркы грек философиясында Протагордун “адам бардык бар нерсенин чен өлчөмү” же Сократтын “адам эң алды менен өзүн өзү аңдап билүүсү зарыл”, -

деген нукура социологиялык мазмундагы алгачкы протоэкзистенциалдык координаттар болгон. Коомдук мамилелердин улам тааалданып чиелениши, адамдын жашоо турмушунун маңызы деген сыяктуу маселелер философиялык авансценага чыккан. Адам экзистенциясы – жашоосу жөнүндө маселе Европада Сёрен Кьёркегор, Фридрих Ницше жана башка көптөгөн ойчулдар тарабынан көтөрүлүп келди. Ал эми XX кылымдын биринчи жарымында дүйнөлүк масштабдагы эки чоң алаамат согуштарда миллиондогон курмандыктар адам өмүрүнүн баалуулугун, адам темасынын актуалдуулугун болуп көрбөгөндөй арттырды. Натыйжада адамдын табиятын жана маңызын түшүнүү философиядагы актуалдуу маселелердин бирине айланды. Байыркы философ Сократ адамдын милдети - өзүн өзү аңдап билүү», - деп айтса, экзистенциалисттер философиясынын борборуна адамдын өз тагдырын өзү чечүү милдетин коюшкан. Ошентип XIX-XX кылымдарда калыптанган экзистенциализм окуусу философиянын өнүгүшүнө, жалпы эле маданиятка жана коомго таасирин тийгизген эң маанилүү философиялык окуулардын бирине айланды. Экзистенциализмдин алдыңкы ойчулдарынын катарына Сёрен Кьёркегор, Мартин Хайдеггер, Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Карл Ясперс ж.б. кирген.

Экзистенциализм пайда болгон мезгил Биринчи дүйнөлүк согуштан кийинки мезгил жана маанисиз (абсурд), дүйнө эли алай-дүлөй алааматтан аман калып эмне кылаар айласын таппай, эртенкисин ойлоп чарк айланып карайлап турган мезгил. Согуш кесепетинен улам коомдук мамилелер астын-үстүн болуп аласалып турган аласапыр мезгилде адам экзистенциясы – жашоосу эмне?, - деген суроо көптөгөн интеллектуал ойчулдарды түйшөлттү.

Экзистенциализм окуусу боюнча, адамдын дээри (маңызы) алдын-ала аныкталбайт, ал жашоонун жана коомдук мамилелердин элегинен өтүп калыптанат. Ошентип, экзистенциализм боюнча адамдын табияты анын дээрин аныктабайт, аны жаратуунун шарты гана боло алат. Ушундан улам, экзистенциалдык философия адамдын болумушу анын табиятына гана эмес, өмүр жолунда жасаган тандоосуна да көз каранды экенин көрсөтөт. Адам өзүнүн жашоо жолу үчүн жоопкерчиликтүү болуп, өзүнүн дээрин эркиндиктин жана мүмкүндүктүн негизинде калыптандырат. Ошондуктан, адамдын болумушу жана дээри экзистенциалдык фи-

лософиядагы негизги түшүнүктөр катары философиялык орбитада борбордук орунду ээлейт. Экзистенциалдык философиянын бул тезиси актуалдуу, анткени коомдогу глобалдык өзгөрүүлөрдүн учурунда адамдын өзүн өзү аңдап билүүсү, өз ордун, келечегин таамай-таасын аныкташы курч маселе болуп турат.

Экзистенциалдык философия адам табиятынын *коомдук-саясий* жана *экономикалык* жагына басым жасаган. Европада Биринчи дүйнөлүк согуштан кийинки мезгил болуп көрбөгөндөй социалдык жана саясий өзгөрүүлөр, катаклизмдер менен мүнөздөлгөндүгү жогоруда айтылды. Согуш учурунда көптөгөн адамдар үй-жайынан, жакындарынан, бейпил жашоосунан ажырашкан, аларды жашоонун оор шарттары күтүп турган. Жакырчылык, жумушсуздук жана туруксуздук көпчүлүк адамдардын күнүмдүк жашоосунун өзөгүнө айланган. Жан-Поль Сартрдын айтымында, “жумушсуздук бул – кризистик кырдаал” [4, 93-б]. Жумушсуздуктун шартында адамдын жүрүм-туруму үчүн жоопкерчилик маселеси боюнча Сартр күнөлүүнү бирөөдөн издебей, адам жумушсуздук маселесин чечүүдө өз алдынча алектенүүсү абзел деп эсептеген. Мындан тышкары тигил же бул коомдогу *саясий* кырдаал да экзистенциализмдин калыптанышына олуттуу таасирин тийгизген. Ошол жылдары Европа адам ресурсу үчүн бири-бири менен күрөшкөн идеологиялык агымдардын аёосуз чабуулуна кабылды. Фашизм, коммунизм жана либерализм согуштан кийинки Европада пайда болгон социалдык, саясий жана экономикалык көйгөйлөргө өз жоопторун сунуштоого аракет кылышкан. Ошондой шартта, коомдун идеялык-саясий кризиси күчөйт, ал бийлик институттарына, саясий партияларга таасирин тийгизет, моралдык нормаларды бузат, коррупция мамлекеттик бийликтин эң жогорку деңгээлдеринде да барган сайын ачык айкындалат, руханий маданияттын мазмундук жакырлануусу уланып, кылмыштуулук күч алат. Мындай кырдаалда көптөгөн адамдар өз жашоосун жөндөй албай, кырдаалдын оордугуна жашоонун кунарсыздыгына моюн сунат. Ушул учурдагы бейпил жашоодон түңүлгөн үмүтсүздук сезими экзистенциализмдин негизги тезистеринин бири болуп калды.

Экзистенциализмдин калыптанышына *экономикалык* шарттар да көмөкчү болгон. Ал убакта дүйнө экономиканын тез өнүгүү мезгилин башынан кечирип жаткан, би-

рок ал бир калыпта болгон эмес. Көпчүлүк адамдар жарды бойдон калып, ал эми азчылык чоң байлыкка ээ болушкан. Бул дүйнөдөгү жашоонун жана адилеттүүлүктүн мааниси жөнүндө суроолорго жооп издеген калктын көпчүлүгүндө адилетсиздикке каршы пикир өрчүгөн. Мунун себебин Даниялык ойчул С. Кьёркегор адам акыл-эсинин мүмкүнчүлүктөрүн абсолютташтыруудан, диний ишенимди жоготуудан көргөн. «Адам кооптонуу сезимине кабылып, анын сазына батат, анткени адилеттүүлүктү салттуу түшүнүү техногенездин реалдуулуктарына дал келбей адамзатты тунгуюкка камайт. Жакыр адамдын адилеттүүлүк жөнүндөгү жеке ойлору көпчүлүктүн пикири менен дал келбей калат», - деп кабатыр болгон [2, 383-б].

XX кылымдын 1914-1918-жылдарындагы согуш, чынында эле, цивилизациянын бир доорунун аяктаганынан кабар берген. Аң-сезимдин түпкүрүнөн адам табиятынын эң күңүрт жактары өрчүп, ырайымсыздык, гегемондукка умтулуу, талкалоо, жок кылуу сыяктуу агрессивдүү аракеттери күчөгөн. Гуманисттик салттуу баалуулуктар четке кагылып, үрөй учурган ырайымсыз, жырткычтык инстинкттерге негизделген фашисттик күчтөр Италияда, Германияда жана Испанияда бийликке келген.

Тоталитардык системалардын пайда болушу жана экинчи дүйнөлүк согуштун апаттары адамдын аң сезимин пессимисттик сезимдер менен курчап, прогресске, илимге жана акылга, адилеттикке ишенимин азайткан. Адашуу, индивидуализм, тынчсыздануу, коркуу – бул ошол мезгилдин негизги эмоционалдык-психикалык өзгөчөлүктөрү. Тарыхтын ушундай оош-кыйыш мезгилинде экзистенциализм пайда болду. Ал ошол доордогу адамдардын жалпы дүйнө таанымын күзгүдөй чагылдырган философиялык окуу болду. Бул оор кырдаалда экзистенциализм тарыхтын, маданияттын жана адамдын кыйроо маселесин түшүнүүнү камтыган суроолорго жооп издеди. Аتكени, ал жооп, адамдын инсандыгын аныктаган жашоонун негиздерин табуу үчүн зарыл эле. Дүйнөдө туруктуу жашоо үчүн, адам өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн баалап, ички өзөгүн таба билиши керек эле. Экзистенциалдык философиянын максаты – инсанды чыныгы жашоо маңызын аныктоо, анын адамдык дээрин чагылдырууга аракет кылуу. Экзистенциализм адамды өзүнүн жан дүйнөсүн жакшылап аңдап билүү үчүн өзүнүн ички сезим-туюмуна үңүлүүгө жана өзүнүн «менине» кай-

рылууга үндөйт. Бул философиялык теория чечкиндүү түрдө адам болумушунун курч көйгөйлөрүн ачып берет.

Экзистенциалисттер XX кылымды тарыхтын кризистик учуру катары карашып, бул гуманизмдин, акылдын жана эркиндиктин кризисин «глобалдык трагедияны билдирет», - дейт. XX кылымда согуш апаатына кабылган калк апокалипсисттик коркуу сезимине, салттуу баалуулуктарды жоготуу сезимине кабылгандыгын жогоруда айтылды. Экзистенциалисттер коркунучтуу, кризистик кырдаалдарда адамдардын руханий туруктуулугуна көңүл бурушкан жана акылга сыйбаган иштердин агымында жеке адамдын баалуулугун, анын индивиддик ордун түшүнүүгө аракет кылышкан. Философтордун пикири боюнча, соңку тарыхый катастрофалык окуялар, жеке адамдын гана эмес, бардык адамзаттын алсыздыгын, өзгөрүлмөлүүлүгүн далилдеди. Эгер адам бул дүйнөдө аман калгысы келсе, эң биринчиден өзүнүн ички дүйнөсүн түшүнүп, жеке инсандык уникалдуулугун жана жөндөмүн баалоосу артык экендигине айрыкча маани беришти.

Экзистенциализм окуусу экиге бөлүнөт: диний жана атеисттик болуп. Атеисттик агымдагы философтордун катарына М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю кирген. Ал эми диний экзистенциалисттерге К. Ясперс, А. Бердяев, С. Кьёркегор кирген. Атеисттик-экзистенциализм капсалаңдуу каар замандагы жеке адамдын жалгыз калгандыгы, ал өз ордун издеп адашып калбоого болгон жан аракети туурасында идеяны көтөрөт. Мисалы, Сартрдын “Окшуу” (“Тошнота”) романынын баш каарманы Рокантенди айтсак болот. Сартр ушул романы үчүн Нобель сыйлыгына татыган. Бирок, парадокс! Сартр, “мен тек гана адаммын, атактуу наам алып башкалардан айырмалангым келбейт”, - деп абройлуу сыйлыкты алуудан баш тарткан. Романдын каарманы Рокантендин мисалында Сартр ар бир жеке адам башка адамдар менен байланышпай туруп жашай албастыгын көрсөтөт. Ошентип, экзистенциалисттер өздөрү жашаган коомду жеке адам индивидуалдуулугун жокко чыгарган жана адамдык болумушунан ажыраткан коом катары сүрөттөшкөн.

Экзистенциализм окуусу боюнча инсан өз жашоосунун маанисин табыш үчүн өзүнүн жолун эркин тандоо керек. Атеисттик вариантта Кудайдын жардамы же күнөөлөрдөн кутулуу түшүнүгү жок. Анын ордуна, атеисттик экзистенциализм чыныгы жашоого (под-

линное существование) жетүү үчүн өзүн-өзү өнүктүрүү жана өзүн-өзү аңдап билүү зарыл деп ырастайт.

Теологиялык ишенимдин жактоочулары ошол доордогу адам жашоосунун айрым трагедиялуу жактарын, мисалы, жалгыздык сезими, өзүнө жана дүйнөгө болгон көңүл коштук, кайдыгерлик жана ишенбестик, ошондой эле өлүм коркунучу сыяктуу маселелерди көтөрүшкөн. Алар бул процесстер Кудайга болгон ишенимдин жоголушунун натыйжасы жана атеисттик көз караштын кесепети деп эсептешет. Диний экзистенциализмде Кудай трансценденттүү күч катары каралат. Бирок Сартр жана Камю сыяктуу атеисттердин ою боюнча, трансценденттүүлүк бар болгону экзистенциянын эң терең сыры катары көрүнгөн гана түккө турбаган жоктук (ничто) дешет. Сартр өзүнүн “Болумуш жана жоктук” (Бытие и ничто) аттуу чыгармасында мындай деп жазган: «Биз болумушту издеп баштадык жана болумуш жөнүндө бир катар суроолор бизди түйшөлтүп келди. Ошентип, максатка жетүүнү ойлогон учурда күтүлбөгөн жерден биз жоктук менен курчалганыбызды аңдадык» [6, 44-б]. Хайдеггер трансценденттүүлүктүн чындыгын рационалдуу билүү мүмкүн эмес, аны «кыйытып түшүшүнүүгө» гана болот деп эсептеген.

Экзистенциализмдин идеологиялык башаты даниялык ойчул С. Кьёркегордун окууларында камтылгандыгы айтылды. Ал биринчилерден болуп адамдын экзистенциясы, анын маңызы туурасында сөз кылган. Философ адамдын жашоосун эки түргө бөлгөн: чыныгы жана чыныгы эмес (подлинное и неподлинное существование). Чыныгы эмес жашоо – бул адамдын өз тандоосунун жоктугу жана анын коомдук институттарга баш ийүүсү менен мүнөздөлөт. Ал эми чыныгы жашоо адамдын эркиндиги, өз оюн айта алгандыгы, өз алдынча чечим кабыл ала алгандыгы жана ошол жасаган ишине жооптуулукту сезгендиги, өзүнүн иденттүүлүгүн сактай алгандыгы менен мүнөздөлөт. С. Кьёркегордун ою боюнча, чыныгы жашоого келүү үчүн адам бир нече өмүр курагынан (баскычынан) өтөт. Жашоонун биринчи баскычы – *эстетикалык*. Бул жаш курактагы көз ирмемдик жашоо, бул куракта адам эстетикалык убактылуу гана умтулуулар менен жашайт. Бул баскычтагы жашоо өмүрдүн мааниси тууралуу ойлонбогон, гедонисттик көз караштагы жашоо. Экинчи баскыч – *этикалык*, мында адам коом алдындагы өз жоопкерчилигин сезип, адептин ар жак – бери

жагын аңдап билет. Бирок, бул баскычда адамды жашоонун чыныгы маанисине жеткире албайт. Үчүнчү баскыч – *диний*. Бул баскычта адам Кудайды таануу менен ыйманга кайрылып, жашоонун чыныгы маңызын табат. Къёркегор айткандай адам өз өмүрүндө ушул үч баскычтан өткөндө гана өзүнүн индивидуалдуулугун, жоопкерчилигин жана жашоосундагы өмүр тандоосун түшүнүп, чыныгы жашоого жете алат. С. Къёркегор башка маселелерге караганда өмүр-өлүм дилеммасына көбүрөөк көңүл бурган. Ал өлүмдү адам жашоосунун чыныгы аягы деп эсептеген.

Бул маселеге М. Хайдеггер да токтолгон. Бекеринен анын китеби “Болумуш жана мезгил» деп аталган эмес. Анткени, мезгил агымы адамдын жашоосунда чоң мааниге ээ. Адам өзүнүн адамдыкдээрин жарык дүйнөдөгү жашоосунун убактылуу экенин билгенде гана түшүнөт. Мартин Хайдеггер салттуу философияга кескин түрдө каршы чыгып, салттуу философия философиялык изденүүнүн жолун жаап, түшүнбөстүккө алып келет деп сынга алган. Ушул себептен ал өзүнүн окуусун “фундаменталдык онтология” деп атап, жаңы концепцияларды сунуштаган. Хайдеггердин пикири боюнча “болумуш” (бытие) - философиянын негизги маселеси болгон жана болуп кала берет, аткени бул адам тагдыры үчүн эң маанилүү маселе. Ошондуктан, философ болумуш түшүнүгүнө өзгөчө көңүл бурат. Ал болумушту имманенттүү трансцендент деп атаган. Мындай дегенинин себеби, ар-бир адам аны өз жашоосу аркылуу билет, болумушту сырттан издөөнүн кереги жок, ал адамга имманенттүү тийиштүү. Болумушту түшүндүрүү үчүн Хайдеггер “*dasein*” терминин колдонот. *Dasein* терминин которгондо Да- мына *sein*- болумуш деп которулат, башкача айтканда бул термин учурдагы адам тууралуу сөз болуп жаткандыгын туюнтат. Хайдеггердин түшүнүгүндө чыныгы болумуш бул *dasein*, өз дээри бар инсан ал эми чыныгы эмес болумушту *dasman* деген түшүнүк менен белгилеген. *Dasman* түшүнүгү адамдын индивидуалдуулугу жоголгон массалык коомду түшүндүрөт.

Альбер Камю француз философу, Нобель сыйлыгынын лауреаты. Таң калычтуусу, Камю дайыма өзүн экзистенциалисттик философиянын өкүлү эмесмин деп позициялаган. Камюнун философиясы эки чоң бөлүккө бөлүнөт: абсурддуулук жана ага каршы козголоң. Адам бул дүйнөнүн татаалдыгын билбей төрөлөт, бирок адамда табияттан берилген таанымга, билимге болгон ички умтулуу

бар, адам өзүнө азыр ушул тапта мааниси жок дүйнөдөн маани издейт. Дал ушундай жагдайды Камю абсурд деп атаган. Абсурд – бул түшүнүксүз, маанисиз жашоо. А.Камю “абсурд” маселеси адамды эмне кылуусу туралуу кыйын тандоонун алдына коёт дейт. Француз ойчулу бул суроого жооп берүү үчүн үч жолду сунуштайт. Алар: 1. абсурддулуктан чыгуунун жолун издөө, ал табылбаса жан кыюуга чейин баруу; 2. абсурддун алдында моюн сунуп багынып берүү; 3. абсурддуулукка каршы баш көтөрүп козголоң чыгаруу.

А. Камю Рене Декарттын “Мен ойлоном, демек мен бармын” (“*cogito ergo sum*”) деп аталган атактуу тезасын “Мен козголоң кылам, демек мен жашайм”, - деп өзгөртүп, козголоңду абсурд дүйнөдө жашоонун бирден-бир ишенимдүү жолу катары көрөт. Анын “Сизиф жөнүндөгү миф” аттуу чыгармасындагы башкы каарман Сизифдей болуп адам акыры бир күнү өлөөрүн билип турса да жарык дүйнөдө өз бактысын Сизиф сымал талбай издей берет, өйдө түрткөн таш сөзсүз кайра артка жылаарын билсе дагы токтобостон аракеттене берет. Жашоонун абсурддуулугу дал ушунда. А. Камюнун ою боюнча бир башта бир өлүм бар экендигин биле тура бактылуу жашоого умтулуу – адамзаттын социалдык башкы парзы “Өлүмгө каршы күрөшүү – жашоонун бактылуу маани-маңызына жетүүгө умтулуу” [3, 52-бет].

Экзистенциализм философиясына зор салымын кошкон дагы бир белгилүү интеллектуал философ - Жан-Поль Сартр экендигин айттык. Философ өзүнүн эмгектеринде көптөгөн маселелерге токтолгон, бирок анын көңүл чордонунда адам проблемасы турат. Экзистенциализм окуусу Жан-Поль Сартрдын 1938-жылы жарык көргөн “Окшуу» (Тошнота) аттуу чыгармасынан кийин болуп көрбөгөндөй тез жайылган. Сартрдын философиясындагы негизги идея “адмдын өмүрү (тагдыры) анын дээрин аныктайт” [7, 2-6]. Бул түшүнүктү жеткиликтүү түрдө өзүнүн “Экзистенциализм бул - гуманизм” аттуу эмгегинде караган. Экзистенциализм окуусу боюнча адамдын дээри анын жашоосу, өмүр жолу аркылуу айкындалат. Жан-Поль Сартр адамдын абсолюттук эркиндигин баса белгилеп, эркиндикти адам өз жашоосуна оптималдуу мүмкүнчүлүк түзүүчү күч катары көрсөтөт. Сартрдын чыгармасындагы негизги идея – “адам дайыма эркин болууга аракеттенүүгө тийиш”. Философтун айтымында, эркиндик - адам жашоосунун негизги мүдөөсү. Сартр Кантты кайталап: “эркиндик

– бул жоопкерчилик”, - деген ойду сап туткан. Анткени, адам өз өмүрүнүн өнөгөлүү, өрнөктүү болуусу үчүн өзүнүн жеке жоопкерчилигине ишенүүсү зарыл, аны башка бирөөгө түртө салууга болбойт.

Экзистенциализм философиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн катарына кирген дагы бир философ К. Ясперс. Анын окуусу өмүр жана өлүм ортосундагы кырдаал жөнүндөгү ойду терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет. К. Ясперс адам жашоосун айрым бир кырдаалдарга байланыштырып мүнөздөйт. Мындай кырдаалдарга адам жолтоо боло албаган тубаса жагдайлар кирет. Мисалы: туулган жери, доору, жынысы ж.б. Мындай кырдаалдан качып кутулуу мүмкүн эмес. Ал эми тубаса берилбеген жагдайлар адамдын өзүнөн көз каранды. Бул анын турмуштагы жасаган тандоосуна жана жоопкерчилигине байланыштуу. Адам өзүнүн өмүр жолун тандоодо эркиндик негизги ролду ойнойт. Бирок, ар кандай кырдаалда эркин болуу менен биргеликте, адам өзүнүн моралдык милдетин да эске алуусу абзел. Экзистенциализм адамдын ой акылында, жүрүм-турумунда же ары эмес, же бери эмес чек ара кырдаалдын болооруна өзгөчө көңүл бурушкан. Хайдеггер үчүн бул нерсе коркуу сезими, ал өмүрдү же жашоо жыргалчылыгын жоготуудан коркууну түшүндүрбөйт, тескерисинче, адам өз ыктыяры менен өмүрдү жана жашоо жакшылыктарын курмандыкка чала турган максатты таппай калуудан коркуусу мүмкүн. Ясперс үчүн, мисалы бул ооруп калуу же өлүм коркунучу. Ал эми бул маселе Сартр үчүн көңүл калуу, аны курчап турган бардык нерсенин

маанисиздигин жана кандайдыр бир кырдаалды өзгөртүү аракетинин пайдасыздыгын сезүү. Кандай гана күн болбосун өлүм жана жашоо ортосундагы кырдаал - бул жашоодогу татаал чек аралык кырдаал.

Демек, экзистенциалистердин ою боюнча адам жашоодо өз ордун таап, дээрин таанып билиши жана өзүнүн жүрүм-турумундагы сезим-туюмундагы чек аралык шарттуулукта туура чечим тандоо үчүн эркин болуп, ошол тандоосунда жооптуу болушу керек. Экзистенциализм жеке эркиндикке жана өзүнүн иш-аракети жана тандоосу үчүн жоопкерчиликке чоң маани берет, бул адамга өзүнүн индивидуалдуулугун жана кайталангыстыгын ишке ашырууга мүмкүндүк ачат. Экзистенциализм адамга эркиндикти берүү менен бирге адамды жооптуу болууга үндөгөн. Жалпылап айтканда, экзистенциализм философиясы С.Кьёркегор, М.Хайдеггер, А.Камю, Жан-Поль Сартр, К.Ясперс сыяктуу философтордун идея-концепттерине негизделген философия. Алардын чыгармаларында экзистенциализм философиясынын негизги идеялары чагылдырылган: жалгыздык, коркуу, эркиндик, бар болуу жана адамдын дээри, чыныгы жана жалган жашоо. Аталган ойчулдар экзистенциализм идеяларын өнүктүрүп, адамды түйшөлткөн суроолорго жооп издешкен, адам жашоосундагы көйгөйлөрдү азайтуу үчүн аракеттенишкен. Экзистенциалдык философия адам жашоосунун оош-кыйыш маселелерин чечкенге, адамдын дээрин түшүнүүгө кенен жол ачкан, андыктан экзистенциализм жөн гана абстракттуу теория эмес, жашоонун практикалык философиясына айланган.

Адабияттар:

1. Августин А. Исповедь. -М.: «Гендальф», 1992. 544 с.
2. С. Кьеркегор . Страх и трепет. -М.: Республика, 1993. 488 с.
3. Камю А. Бунтующий человек / пер. с фр.; общ. ред., сост., предисл. и примеч. А. Руткевича. -М.: Республика, 1999. 144с.
4. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм - это гуманизм / пер. с фр. М. Грецкого. -М.: Иностран. лит., 1953. 323 с.
5. Сартр Ж.П. Бытие и ничто. -М.:Республика, 2000. 639 с.
6. Сартр Жан-Поль. Экзистенциализм – это гуманизм // Электронная библиотека KNIGKY. Электронный ресурс Режим доступа: <https://knijky.ru/books/ekzistencializm-eto-gumanizm?page=1>

УДК 37.017. (575.2) (04)

Бекбоев Аскарбек Абдыкадырович,
философия илимдеринин доктору профессор,
башкы илимий кызматкер
Карабукаев Кадыркул Шаршеевич,
философия илимдеринин доктору,
башкы илимий кызматкер
Ибраев Мирлан Эрмекович,
окумуштуу катчы

НРАВСТВЕННОСТЬ КАК ИДЕАЛ: КОНСТАТАЦИОННЫЙ АНАЛИЗ

Бекбоев Аскарбек Абдыкадырович,
доктор философских наук, профессор,
главный научный сотрудник
Института философии им. А. Алтмышбаева НАН КР
Карабукаев Кадыркул Шаршеевич,
доктор философских наук,
главный научный сотрудник
Ибраев Мирлан Эрмекович,
ученый секретарь

АДЕП-АХЛАК ИДЕАЛ КАТАРЫ: КОНСТАТАЦИЯЛЫК ТАЛДОО

Bekboev Askarbek,
doctor of philosophical science, professor
Karabukaev Kadyrkul,
doctor of philosophical science
Ibraev Mirlan Ermekovich,
scientific secretary Institute of philosophy

MORALITY AS AN IDEAL: A CONSTATIVE ANALYSIS

*КРнын УИАнын А. Алтмышбаев ат. Философия институту
Институт философии им. А.А. Алтмышбаева НАН КР
Institute of philosophy named after A. Altmyshbaev of the NAS KR*

Аннотация. В статье рассматриваются нравственные идеалы как абстрактные образы человека, воплощающего высшие моральные качества. Подчеркивается их роль в формировании представлений о нравственном совершенстве, определяющем ориентиры для личностного развития и достижения моральной полноты и гармонии. Отмечается, что нравственные идеалы служат не только ориентиром для индивидуального развития, но и важным направляющим принципом для общества в целом. Особое внимание уделяется тому, что без определения и реализации национальной идеи, основанной на традиционных нравственных ценностях, духовных основах народа и общемировом опыте, без четкой стратегии и последовательного перехода к долгосрочному развитию невозможно обеспечить всесторонний и устойчивый прогресс.

Ключевые слова: человек, духовно-нравственные ценности, нравственные идеалы, нравственность, мораль, этика, моральные принципы, убеждение, культура, моральные санкции, ответственность.

Аннотация. Макалада адеп-ахлактык идеалдар эң жогорку моралдык сапаттарды камтыган адамдын абстрактуу образдары катары каралат. Инсандык өнүгүүнү, моралды толук өркүндөтүүнү жана гармонияга жетүүдөгү багыттарды аныктоочу адеп-ахлактыкты жеткилен калыптандыруудагы алардын ролу баса белгиленген. Идеалдар инсандын өнүгүүсүнө жол көрсөтүүчү гана эмес, бүтүндөй коом үчүн да маанилүү багыт катары кызмат кылаары көр-

сөтүлгөн. Салттуу адеп-ахлактык баалуулуктарга, элдин руханий негиздерине, дүйнөлүк тажрыйбага негизделген улуттук идеяны аныктап, ишке ашырмайынча жана так стратегияга жана узак мөөнөттүү өнүгүүгө ырааттуу өтмөйүнчө ар тараптуу жана туруктуу прогрессти камсыз кылуу мүмкүн эместигине өзгөчө көңүл бурулууда.

Негизги сөздөр: адам, руханий-адептик баалуулуктар, нравалык идеалдар, адеп-ахлак, мораль, этика, моралдык принциптер, ынаным, маданият, моралдык санкциялар, жоопкерчилик.

Abstract. The article examines moral ideals as abstract images of a person who embodies the highest moral qualities. Their role in shaping ideas about moral perfection, defining guidelines for personal development and achieving moral completeness and harmony is emphasized. It is noted that moral ideals serve not only as a guide for individual development, but also as an important guiding principle for society as a whole. Particular attention is paid to the fact that without defining and implementing a national idea based on traditional moral values, the spiritual foundations of the people and global experience, without a clear strategy and consistent transition to long-term development, it is impossible to ensure comprehensive and sustainable progress.

Keywords: person, spiritual and moral values, moral ideals, morality, morality, ethics, moral principles, conviction, culture, moral sanctions, responsibility.

Острая ситуация духовного кризиса в современном обществе обуславливает необходимость осмысления проблемы духовно-нравственного развития и воспитания. Будущее современной цивилизации во многом зависит от жизненных приоритетов, нравственных убеждений, моральных норм и духовных ценностей людей. В этом контексте духовно-нравственное развитие и воспитание личности и общества как целенаправленный и сложный процесс должны основываться на социокультурных ценностях.

В связи с этим в нашей республике духовно-нравственное развитие общества, особенно подрастающего поколения, имеет огромное значение. Этому способствует своевременный указ Президента КР С. Жапарова «О духовно-нравственном развитии и физическом воспитании личности».[1] В нем подчеркивается, что воспитание граждан через усвоение высоких моральных норм, традиций, социокультурных ценностей, а также приобщение к системе общечеловеческих ценностей, отражающих богатство, самобытность и единство культур народов Кыргызстана, предполагает приоритет духовно-нравственных мотивов жизненного поведения над материальными интересами.

Для реализации этих задач необходимо обеспечить соответствие системы образования традиционным культурным и духовно-нравственным ценностям, создать условия для социального и духовно-нравственного развития граждан. Важно формировать у молодежи целостное миропонимание, современное научное мировоззрение, активную жизненную и профессиональную

позицию, а также бережное отношение к природе. [2]

Духовно-нравственное качество общества является важнейшим условием его успешного развития. Оно составляет основу мировоззрения людей и выступает одним из ключевых факторов прогресса страны, укрепления духовного единства народа, консолидации его моральных ценностей, а также обеспечения политической и экономической стабильности как фундамента устойчивого развития общества.

Однако возможности, открывшиеся с обретением независимости, не стали всеобщим достоянием, а в большей степени сосредоточились в руках меньшинства. Наука, знания, культура, нравственность и духовность, как и их носители, оказались на периферии общественного внимания, а влияние общественных институтов значительно ослабло.

Очевидно, что без определения и реализации национальной идеи, основанной на традиционных нравственных ценностях, духовных основах народа и общемировом опыте, без четкой стратегии и последовательного перехода к долгосрочному развитию невозможно достичь всестороннего и ускоренного прогресса. В этом контексте возникает необходимость осмысления нравственности как высшего идеала.

Нравственные идеалы представляют собой абстрактные образы человека, воплощающего высшие моральные качества. [3] Они формируют представление о нравственном совершенстве, определяя, к чему должен стремиться человек для достижения моральной полноты и гармонии. Эти идеалы служат не только ориентиром для индивидуально-

го развития, но и важным ориентиром для общества в целом. Более того, нравственные идеалы – это не просто теоретические концепции, но и живые, активные образы, влияющие на формирование характера, определяющие, какие поступки считаются достойными, а какие – порочными.

Как и моральные принципы, нравственные идеалы зависят от исторического, культурного и социального контекста. В разных эпохах, в разных цивилизациях и культурах эти идеалы могли изменяться, но всегда оставалась неизменной их роль как направляющего света для индивидуальной и социальной жизни. Нравственные идеалы ориентируют человека на путь морального совершенствования, стремление к которому раскрывает лучшие черты личности. Для содержательного раскрытия сущности данного материала мы попытаемся остановиться на взаимосвязанных понятиях как этика, мораль и нравственность.

Этика, как философская дисциплина, представляет собой систематическое изучение принципов и норм, регулирующих поведение человека.[4] Она направлена на анализ и формулировку универсальных моральных принципов, обоснование того, что является хорошим, правильным и достойным в человеческой жизни. В философии этика часто рассматривается как теоретическая основа для формирования практических моральных норм. Мораль, в свою очередь, представляет собой совокупность норм и ценностей, которые регулируют поведение людей в определенном обществе или культурной среде [5] Это социальная практика, основанная на признанных в обществе моральных законах и традициях, направленных на поддержание общественного порядка и благополучия. Мораль более прикладна и часто зависит от конкретных исторических и культурных условий. Нравственность в русском языке традиционно использовалась как более широкое понятие, охватывающее как моральные принципы, так и внутренние качества личности, которые проявляются в действиях человека. В отличие от этики и морали, нравственность может быть воспринята как субъективное измерение человеческого поведения, связанное с личной ответственностью и совестью.

Таким образом, несмотря на их схожесть, этика, мораль и нравственность отличаются не только происхождением, но и областью применения. Этика — это теоретическое ис-

следование моральных норм, мораль — это практика поведения, а нравственность — это внутренняя система ценностей индивида, отражающая его отношения с миром и обществом.

Отмечаем, что мораль, как форма общественного сознания, представляет собой систему нравственных убеждений и оценок, которые разделяют все члены общества.[5] Она формирует общие ориентиры, определяя, что является правильным или неправильным, хорошим или плохим. Моральные убеждения и ценности, будучи результатом многовековой эволюции человеческой культуры и социальных практик, имеют глубокие корни в историческом опыте человечества и выступают как инструмент согласования интересов, норм и стандартов жизни в обществе.

Следовательно, как вид общественных отношений, мораль играет ключевую роль в поддержании социальной стабильности и организации совместной деятельности. Она объединяет людей, устанавливая правила и ценности, которые помогают индивидуумам взаимодействовать друг с другом, сохраняя гармонию в обществе. Мораль регулирует не только внешние проявления поведения, но и внутренние аспекты, такие как совесть, ответственность и долг. Она также функционирует как система норм, которые определяют, как следует вести себя в разных ситуациях. Эти нормы не существуют вне социальной реальности: они постоянно воспроизводятся в общественной жизни через традиции, обычаи, законы и практики, поддерживаемые институциями, такими как семья, школа, религия и государство. Следовательно, мораль является тем связующим звеном, которое позволяет обществу функционировать в согласии с определенными нормами и ценностями, несмотря на многообразие личных убеждений.

Таким образом, мораль выполняет несколько функций: она выступает как основа для согласования действий людей, поддерживает общественные отношения, помогает в регулировании поведения и образует важную часть нравственного сознания. Она является неотъемлемым элементом человеческого существования, формируя пространство для взаимодействия и коллективного действия в условиях социальной реальности.

Моральные нормы, как социальные нормы, регулируют поведение человека в контексте его взаимоотношений с другими

людьми, с обществом в целом и с самим собой.[6] Эти нормы не являются обязательными в юридическом смысле, но их влияние на поведение человека не менее значимо, поскольку они служат основанием для личных и общественных оценок. Нарушение моральных норм всегда приводит к нарушению общественного консенсуса и вызывает реакцию, основанную на осуждении или неодобрении.

Основной механизм обеспечения выполнения моральных норм — это сила общественного мнения, которое служит важным инструментом влияния на индивидов. Внутреннее убеждение, основанное на принятой в обществе системе представлений о добре и зле, справедливости и несправедливости, является вторым важным элементом, обеспечивающим соблюдение моральных норм. В отличие от юридических норм, моральные нормы ориентированы на добровольное соблюдение, поскольку они связаны с внутренними убеждениями и совестью человека.

Когда моральные нормы нарушаются, последствия могут быть различными. Прежде всего, это моральные санкции — отрицательная оценка поведения нарушителя, осуждение, направленное духовное воздействие, которое служит напоминанием о недопустимости такого поведения в будущем. Моральные санкции могут быть как индивидуальными, направленными на конкретного человека, так и коллективными, распространяясь на всю общественную среду. Они могут проявляться в виде осуждения, отстранения от социальной группы или даже в социальной изоляции.

Однако нарушение моральных норм не всегда ограничивается исключительно моральными санкциями. В некоторых случаях, особенно в рамках организационных или социальных структур, нарушение может повлечь за собой и другие виды санкций, такие как дисциплинарные взыскания, штрафы или другие наказания, предусмотренные правилами поведения, принятыми в данной социальной группе или организации.

Таким образом, моральные нормы не только определяют стандарты поведения в обществе, но и обеспечивают их выполнение через систему моральных санкций, которые действуют на уровне как индивидуального сознания, так и коллективной социальной оценки. Эти нормы и санкции являются важным инструментом регулирования человеческих отношений, поддерживая социаль-

ную гармонию и предсказуемость поведения в обществе.

Моральные принципы представляют собой основополагающие ориентиры нравственности, которые отражают глубинные требования, существующие в конкретном обществе. Они выражают те универсальные идеи и ценности, которые служат основой нравственного сознания и регулируют поведение в социальной реальности. Принципы нравственности не только определяют внутреннюю сущность человека, но и становятся основой для создания конкретных норм, регулирующих его взаимодействие с окружающими.

Гуманизм, как один из центральных принципов, утверждает ценность и достоинство человеческой личности. Это признание того, что каждый человек обладает уникальной ценностью и должен быть уважаем, независимо от его социального положения, происхождения или иных отличий. Гуманизм призывает к сохранению прав и свобод каждого человека, к заботе о нем как о равном и достойном субъекте. Это признание права на жизнь, на личную свободу, на развитие и счастье. Гуманизм также предполагает заботу о других, поскольку уважение к человеку требует признания важности и ценности каждого отдельного индивида.

Альтруизм выступает как моральный принцип, который акцентирует внимание на готовности действовать в интересах других, не ожидая личной выгоды. Это бескорыстное служение, стремление к благополучию других людей, особенно тех, кто находится в нужде или в бедственном положении. Альтруизм означает не просто добросердечность, но и активные действия, направленные на улучшение жизни других, независимо от того, что получит человек, действующий по этому принципу. Это своего рода моральный долг перед обществом, который ведет к созданию гармоничных взаимоотношений в социальной структуре.

Милосердие можно рассматривать как проявление альтруизма в действии. Оно выражается в способности не только сопереживать страданиям других, но и активно помогать им. Милосердие не ограничивается проявлением сострадания; оно включает в себя конкретные поступки, направленные на облегчение страданий и помощь тем, кто оказался в трудной ситуации. Это не просто моральное чувство, но и способность к действию, готовность к реальному, материаль-

ному или духовному вмешательству в чужие беды. Милосердие является важным моральным ориентиром в обществах, где ценится не только индивидуальная свобода, но и солидарность с другими.

Коллективизм ориентирует индивида на сознательное стремление к общему благу. Это принцип, согласно которому личные интересы должны быть соотнесены с интересами коллектива, социальной группы или общества в целом. Коллективизм не исключает свободы личности, но подчеркивает, что достижение счастья и процветания возможно лишь в рамках гармоничного взаимодействия с другими людьми. Этот принцип акцентирует внимание на взаимной ответственности и взаимопомощи, необходимых для эффективного и благополучного существования в обществе. В отличие от индивидуализма, который ориентирован на личную свободу и достижения, коллективизм фокусируется на общем, на том, как важна роль каждого члена сообщества в обеспечении его устойчивости и процветания.

Помимо содержания моральных принципов, важную роль играют так называемые формальные принципы, которые определяют способы их реализации в повседневной жизни. Эти принципы связаны с тем, как человек осознает и выполняет нравственные требования. Сознательность в исполнении моральных норм предполагает, что индивид понимает, почему он придерживается этих норм, и действует на основе внутреннего убеждения. Это не слепое подчинение правилам, а активное осознание их смысла и значения для благополучия общества и личности. Сознательное выполнение моральных норм связано с внутренним согласованием поступков с моральными идеалами и ценностями.

Формализм, противоположный сознательности, характеризует выполнение нравственных норм без должного осознания их сути. Формальный подход к моральным требованиям заключается в том, что человек выполняет их механически, не задумываясь о глубоком смысле и значении своих действий. Это может привести к деградации моральных ценностей, поскольку выполнение норм без осознания их важности превращается в пустую форму, лишенную внутреннего содержания. Формализм может привести к тому, что человек будет следовать нормам лишь из-за страха наказания или под давлением внешних факторов, а не из-за внутрен-

него понимания их значимости для общего блага.

Таким образом, моральные принципы играют ключевую роль в формировании нравственного сознания и поведения индивидов. Они не только определяют содержание норм поведения, но и влияют на способы их реализации, подчеркивая важность как осознания, так и активности в выполнении моральных требований. Эти принципы служат ориентиром для построения справедливых и гармоничных взаимоотношений как в малых группах, так и в более широком обществе.

Нравственные идеалы — это абстрактные представления о человеке, который воплощает высшие моральные качества. Эти идеалы формируют представление о нравственном совершенстве, о том, к чему должен стремиться человек, чтобы достичь моральной полноты и гармонии. Они служат ориентиром, к которому следует стремиться не только индивид, но и общество в целом. Нравственные идеалы — это не просто теоретические концепции, но и активные, живые образы, которые определяют, какие черты характера и поступки считаются правильными, а какие — порочными.

Как и моральные принципы, нравственные идеалы зависят от исторического, культурного и социального контекста. В разных эпохах, в разных цивилизациях и культурах эти идеалы могли изменяться, но всегда оставалась неизменной их роль как направляющего света для индивидуальной и социальной жизни. Нравственные идеалы ориентируют человека на путь морального совершенствования, стремление к которому раскрывает лучшие черты личности.

В античности нравственный идеал был связан с понятием арете (греч. ἀρετή), которое можно перевести как «добродетель» или «совершенство». [7] Это понятие описывало высшее качество личности, отражающее ее способность действовать в соответствии с разумом и моралью. Арете воплощалась в различных добродетелях, таких как храбрость, мудрость, справедливость и умеренность. Эти качества считались необходимыми для достижения человеческого совершенства и выполнения своей роли в обществе. В философии Аристотеля, например, арете — это не просто набор отдельных добродетелей, а выражение гармонии и полноты человеческой личности, которая живет по разуму и в согласии с универсальными моральными

законами. Таким образом, арете в античности служила ориентиром для формирования нравственного идеала, на который человек должен был стремиться, развивая эти добродетели в себе.

В христианской традиции нравственный идеал сосредоточен вокруг образа Бога и Христа как совершенных личностей, обладающих милосердием, любовью и прощением. В этом контексте идеал нравственного поведения выражается в стремлении к самопожертвованию ради других, в готовности прощать обиды и работать над своим внутренним совершенством.

В эпоху Просвещения нравственные идеалы ориентировались на человека как на разумного и свободного индивида, способного самостоятельно принимать решения, основываясь на разуме и универсальных моральных принципах. Этот период видел человека как существо, стремящееся к правде, справедливости и разуму, и такие качества, как честность, добродетель и трудолюбие, становились важными составляющими идеала.

В современном мире нравственные идеалы стали более разнообразными. В условиях глобализации, демократических ценностей и развития прав человека идеалы часто включают идеи равенства, свободы, терпимости и уважения к личной свободе. Идеал справедливости становится все более важным, рассматривая каждого человека как индивидуум с неприкосновенными правами.

Важно отметить, что нравственные идеалы не всегда совпадают с реальностью. Человек, стремящийся к идеалу, сталкивается с внутренними и внешними трудностями, поскольку идеалы часто представляют собой максимальные, порой недостижимые цели. Однако стремление к нравственному совершенству, несмотря на свою сложность, является важным компонентом морального развития. В каждой эпохе нравственные идеалы служат ориентиром для формирования моральных норм, они определяют стандарты поведения, которые общество ценит и поддерживает.

Нравственный идеал имеет большое значение и в процессе воспитания. Он задает цель, к которой должно стремиться воспитание, направляя личность на развитие моральных качеств. Воспитание, ориентированное на нравственные идеалы, включает в себя не только обучение правильным поступкам, но и формирование внутреннего

чувства, которое будет побуждать к действиям, соответствующим этим идеалам. Нравственные идеалы оказывают влияние на воспитание, направляя его на формирование лучших черт характера, таких как честность, ответственность, способность к состраданию и уважению к другим.

Нравственные идеалы являются важнейшей частью морального сознания, определяя не только цели воспитания и образования, но и культуру взаимоотношений, установление ценностей, норм и стандартов, к которым общество должно стремиться. Они могут изменяться с течением времени, но их сущность всегда остается в том, чтобы побуждать человека к моральному росту и гармонии с обществом.

Нравственные идеалы занимают центральное место в моральном сознании и культуре, представляя собой образы нравственно совершенной личности, воплотившей в себе высокие моральные качества. Эти идеалы имеют разнообразное выражение в разных культурах и традициях, включая исламскую, где они определяют цели воспитания и влияют на содержание моральных принципов и норм.

В исламской традиции нравственные идеалы напрямую связаны с понятием Тавхид (единство Бога), который означает, что человек должен жить в гармонии с волей Бога, следуя нравственным нормам, установленным в Коране и хадисах Пророка Мухаммеда. Идеал мусульманина — это человек, который, следуя принципам гуманизма, альтруизма, милосердия, и справедливости, стремится быть в согласии с Богом, другими людьми и самим собой.

Гуманизм в исламе заключается в признании человека высшей ценностью и в заботе о нем, включая уважение к правам и достоинству каждого человека. Альтруизм и милосердие выражаются через бескорыстное служение ближнему и готовность помогать нуждающимся. Пророк Мухаммед учил: «Лучшие из вас те, кто имеет лучший характер» (сахих аль-Бухари), подчеркивая важность не только внешних поступков, но и внутренней чистоты. В исламе внимание также уделяется коллективизму — сознательному стремлению содействовать общему благу, помогать друг другу и строить гармоничные отношения в обществе.

Ключевыми принципами исламской этики являются справедливость и терпимость, что предполагает не только соблюдение

законов и норм, но и духовную готовность прощать и поддерживать тех, кто нуждается в помощи. В исламе идея справедливости охватывает не только юридические аспекты, но и моральную сторону жизни каждого человека. Важным является также стремление к духовному очищению, что делает нравственные идеалы еще более глубокими. Это очищение касается не только внешних действий, но и внутренних намерений, сердца и разума, что находит свое выражение в понятии ахлак — морального характера человека.

Нравственные идеалы, представленные в исламской традиции, гармонично перекликаются с универсальными моральными принципами, такими как гуманизм, милосердие и справедливость, которые в исламе имеют не только религиозный, но и социальный характер. Нравственность в исламе не сводится только к соблюдению внешних норм, но касается и внутренней нравственной чистоты, искренности в поклонении и взаимопомощи. Идеал мусульманина — это человек, стремящийся к совершенствованию, кто сознательно и с искренним намерением выполняет свои моральные обязанности, как перед Богом, так и перед обществом.

В конечном счете, нравственные идеалы исламской традиции формируют всесторонне развитую личность, которая стремится быть справедливой, доброй, честной и готовой служить общему благу. Это идеал, направленный на развитие внутренней чистоты и гармонии, на служение людям и Богу, что составляет основу моральной жизни в исламе.

Нравственные идеалы, несмотря на их разнообразие в разных культурах и традициях, имеют общие черты, которые определяют их важность для формирования моральных ориентиров как на личном, так и на социальном уровне. В различных учениях нравственные идеалы могут варьироваться,

отражая особенности каждой культуры, как это видно в исламской традиции, где идеал сосредоточен на гармонии с Богом, социальной ответственности и духовном очищении, и в античной философии, где акцент делается на добродетелях как средствах достижения человеческого совершенства и гармонии с обществом.

Тем не менее, можно выделить универсальные моральные принципы, такие как гуманизм, милосердие, справедливость и альтруизм, которые присутствуют во многих традициях и играют ключевую роль в формировании нравственного идеала. Эти принципы помогают определить, как человек должен вести себя в обществе и к каким моральным целям стремиться. Нравственные идеалы также подчеркивают моральную ответственность индивида, указывая на необходимость стремиться к совершенствованию через проявление добродетелей в повседневной жизни и взаимодействие с другими людьми на основе принципов справедливости и альтруизма.

Кроме того, нравственные идеалы имеют как личностное, так и социальное измерение. В исламской традиции акцент на коллективизме и взаимной помощи подчеркивает важность социальной солидарности, в то время как в античности добродетели, такие как справедливость и храбрость, помогали укрепить общественные устои. Важно, что нравственные идеалы не являются фиксированными, они могут изменяться в зависимости от культурных, исторических и социальных условий, но при этом фундаментальные моральные ценности остаются основой для формирования целей воспитания и регулирования поведения в обществе. Таким образом, нравственные идеалы продолжают оставаться важной составляющей моральной философии, служащей ориентиром для личной и социальной нравственности в разных традициях и эпохах.

Литература:

1. Указ Президента КР «О духовно-нравственном развитии и физическом воспитании личности» от 29 января 2021г. Бишкек, 2021.
2. Концепция духовно-нравственного развития и физического воспитания личности в Кыргызской Республике на 2021–2026 годы. Бишкек, 2021.
3. Апресян Р.Г. Идеал. Философский словарь [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <http://enc-dic.com/philosophy/Ideal-839/> (дата обращения: 27. 02.2025).
4. Максимов Л.В. Этика и мораль: соотношение понятий // Этическая мысль.– М., 2003. – Вып. 4. – С. 14–22.
5. Дробницкий О.Г. Понятие морали: Историко-критический очерк // Избранные труды. - М.: Гардарики, 2002. - С.199-228
6. Морально-этические понятия в контексте философской антропологии// Международный журнал: гуманитарных и естественных наук. -Новосибирск (РФ), № 2-2 (89). 2024. - С.160-167
7. Гусейнов А. Античная этика / А. Гусейнова. – М., 2004.

УДК: 316.77

Исмаилова Ж.К.

*философия илимдеринин кандидаты, доцент
И.Абдраимов атындагы Кыргыз авиация институту*

ЖАРАНДЫК АВИАЦИЯДАГЫ КООПСУЗДУККА ФИЛОСОФИЯЛЫК КӨЗ КАРАШ

Исмаилова Ж.К.

*кандидат философских наук, доцент
Кыргызский авиационный институт им. И.Абдраимова*

ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД НА БЕЗОПАСНОСТЬ В ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ

Ismailova Zh.K.

*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
Kyrgyz Aviation Institute named after I.Abdraimov*

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF SAFETY IN CIVIL AVIATION

Аннотация. Жарандык авиациядагы коопсуздук техникалык ишенимдүүлүктү гана эмес, ошондой эле аба ташууларында жүргүнчүлөрдүн ишенимин камсыз кылуучу заманбап коомдун негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Бул макалада жарандык авиациядагы коопсуздуктун философиялык негиздери каралат жана бул көйгөйдүн этикалык, гносеологиялык жана онтологиялык аспектилери талданат. Коопсуздукту камсыздоодо адам факторунун, технологиялык прогресстин жана укуктук жөнгө салуунун ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Макада авиациялык коопсуздуктун туруктуу концепциясын түзүү үчүн философия менен техникалык илимдерди айкалыштырган дисциплиналар аралык мамилени сунуштайт.

Негизги сөздөр: коопсуздук, жарандык авиация, гносеология, онтология, технологиялык прогресс, адам фактору.

Аннотация. Обеспечение безопасности полетов в гражданской авиации представляет собой одну из приоритетных задач современного общества, направленную не только на достижение технической надежности, но и на укрепление доверия пассажиров к авиаперевозкам. В статье исследуются философские аспекты безопасности полетов, рассматриваются ее этические, гносеологические и онтологические основания. Особый акцент сделан на анализе влияния человеческого фактора, технологических инноваций и нормативно-правовых механизмов на обеспечение безопасности. Автор предлагает междисциплинарный подход, сочетающий философские и технические знания, для разработки устойчивой концепции безопасности в авиации.

Ключевые слова: безопасность, гражданская авиация, гносеология, онтология, технологический прогресс, человеческий фактор.

Annotation. Ensuring flight safety in civil aviation is one of the priority tasks of modern society, aimed not only at achieving technical reliability, but also at strengthening passenger confidence in air transportation. The article examines the philosophical aspects of flight safety, considers its ethical, epistemological and ontological foundations. Particular emphasis is placed on the analysis of the influence of the human factor, technological innovations and regulatory mechanisms on ensuring safety. The author proposes an interdisciplinary approach combining philosophical and technical knowledge to develop a sustainable concept of safety in aviation.

Keywords: safety, civil aviation, epistemology, ontology, technological progress, human factor.

Киришүү. Граждандык авиация — азыркы замандагы технологиялык жактан татаал жана социалдык маанилүү тармактардын бири. Бул чөйрөдөгү коопсуздук техникалык аспектилер менен эле чектелбестен, философиялык, этикалык жана социалдык маселелердин кеңири спектрин камтыйт. Жарандык авиациядагы коопсуздукту философиялык түшүнүү бул көйгөйдүн түпкү себептерин аныктоого мүмкүндүк берет, алар адамдын табиятына, анын технология жана коом менен өз ара аракетине байланыштуу.

Коопсуздуктун онтологиялык негиздери. Жарандык авиациядагы коопсуздукту болуунун жана болмуштун табиятын изилдеген онтология призмасы аркылуу кароого болот. Бул контекстте коопсуздук - бул жүргүнчүлөрдүн, экипаждын жана айлана-чөйрөнүн өмүрүнө жана ден соолугуна коркунучтар минималдуу болгон шарт. Онтологиялык мамиле коопсуздукту авиациялык системанын туруктуулугун жана ишенимдүүлүгүн камсыз кылган негизги баалуулук катары аныктоого мүмкүндүк берет. Ошондой эле авиациялык ишмердүүлүктүн ажырагыс бөлүгү катары тобокелдикти түшүнүү болуп саналат. Философиялык тобокелдиктерди талдоо анын мүнөзүн, булактарын жана минималдаштыруу ыкмаларын аныктоого мүмкүндүк берет, бул коопсуздукту камсыз кылуу үчүн негиз болуп саналат.

«Коопсуздук» термини Батыш Европа өлкөлөрүнүн илимий жана саясий чөйрөлөрүндө Т.Гоббс, Д.Локк, Дж.Дж. Руссо, Б.Спиноза жана 17–18-кылымдагы философиянын башка өкүлдөрү изилдешкен. Алардын эмгектеринде коопсуздук физикалык же моралдык реалдуу коркунучтун жоктугунан келип чыккан бейпилдик абалы катары чечмеленет. Бул мамиле коопсуздукту адамдын жана коомдун негизги муктаждыгы, ошондой эле инсандын жана коомдук институттардын өнүгүү шарты катары түшүнүүгө негиз түзгөн.

Томас Гоббс «Левиафан» аттуу эмгегинде мамлекетти түзүүнүн башкы максаты коопсуздук экенин баса белгилеген. Анын ою боюнча, адамдын табигый абалы – «бардыгына каршы бардыгынын согушу» [6] жана зордук-зомбулукка монополиясы бар күчтүү мамлекет гана коопсуздукту жана тартипти камсыз кылууга жөндөмдүү деген. Ошентип, Гоббс коопсуздук жеке гана инсан эмес, ошондой эле коомдук келишим аркылуу ишке ашкан жамааттык баалуулукка айланат.

Джон Локк, өз кезегинде, адамдын табигый укуктарын - өмүрдү, эркиндикти жана мүлктү коргоо контекстинде коопсуздук идеясын иштеп чыккан. Ал мамлекет өз жарандарынын коопсуздугун кепилдеп, ошол эле учурда алардын жеке эркиндиктерин бузбашы керектигин айтты. Дж.Локк коопсуздукка жеке укуктардын эсебинен жетишилбеши керек деп баса белгилеген [12], бул анын концепциясын коопсуздук менен эркиндиктин тең салмактуулугу жөнүндө азыркы талкууларда өзгөчө актуалдуу кылат.

Жан-Жак Руссо, Гоббс менен Локктон айырмаланып, жалпы эрк жана социалдык адилеттүүлүк аркылуу жетишилген жамааттык коопсуздукту баса белгилеген. Анын түшүнүгү боюнча коопсуздук – бул коркунучтардын жок болушу гана эмес, ар бир адам өзүн коргогон жана коомдук турмушка аралашкан коомдун гармониялуу өнүгүшү үчүн шарттарды түзүү [2].

Бенедикт Спиноза коопсуздукту рационалдуулуктун жана табигый мыйзамдардын призмасы аркылуу карап, коопсуздук курчап турган дүйнөнү таанып билүү жана түшүнүү аркылуу ишке ашат деп ырастаган [11]. Коркуу жана наадандык коркунучтун негизги булагы деп эсептеген, ошондуктан коопсуздук билим берүү жана акыл-эсти өнүктүрүү аркылуу гана камсыздалат.

Бул философиялык концепциялар физикалык коргоону гана эмес, моралдык, социалдык жана психологиялык аспектилерди да камтыган коопсуздукту заманбап түшүнүүгө негиз түзгөн. Жарандык авиациянын контекстинде бул идеялар өзгөчө мааниге ээ, анткени бул жерде коопсуздук техникалык, адамдык жана уюштуруу элементтерин камтыган интеграцияланган система катары каралат.

Бул ойду улантып, жарандык авиациядагы коопсуздуктун философиялык негиздери техникалык тобокелдиктерди гана эмес, этикалык, социалдык жана психологиялык факторлорду да эске алууну талап кылаарын белгилей кетүү керек. Ошентип, Гоббстун, Локктун, Руссонун жана Спинозанын философиялык идеялары жарандык авиацияда жана адам ишмердүүлүгүнүн башка чөйрөлөрүндө коопсуздукту түшүнүү жана камсыз кылуу үчүн маанилүү көрсөтмөлөрдү сунуштап, заманбап дүйнөдө актуалдуу бойдон калууда.

Коопсуздуктун гносеологиялык аспектиери. Гносеология билимди изилдөө катары жарандык авиацияда коопсуздукту

түшүнүүдө маанилүү роль ойнойт. Жасалма интеллект, чоң маалыматтар жана машина үйрөнүү сыяктуу заманбап технологиялар өзгөчө кырдаалдарды алдын ала айтууга жана алдын алууга жардам берген чоң көлөмдөгү маалыматты чогултууга жана анализдөөгө мүмкүндүк берет. Классикалык байыркы доордон азыркы ойчулдарга чейин философтор авиациялык коопсуздук маселелерине колдонула турган гносеологиялык концепцияларды иштеп чыгууга олуттуу салым кошушкан.

Рационализмдин негиздөөчүсү Рене Декарт билим процессинде методдун маанисин баса белгилеген. Анын «баарын суроо» [1] принциби жана ой жүгүртүүдөгү айкындуулукка жана тактыкка умтулуу авиациялык ишмердиктеги тобокелдиктерди жана коркунучтарды системалуу анализдөөгө чакырык катары чечмеленсе болот. Декарттык ыкма так маалыматтарды түзүүнү жана логикалык анализди талап кылган коопсуздукту баалоо методологиясын иштеп чыгуу үчүн актуалдуу.

Иммануил Кант өз кезегинде дүйнөнү түшүнүүгө негиз болгон априордук билим концепциясын сунуш кылган. Коопсуздук контекстинде бул реалдуу жагдайлар менен тикелей өз ара аракеттенүүдөн мурун белгилүү бир принциптер жана нормалар (мисалы, авиациялык коопсуздук эрежелери) априори иш-аракеттердин негизи катары белгилениши керектигин билдирет [4]. Канттык ыкма авиацияда жөнгө салуунун жана стандартташтыруунун маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Карл Поппер [8] жана Томас Кун [5] сыяктуу заманбап философтор илимий билимдин динамикасын түшүнүүгө салым кошушту, бул коопсуздукка да таасирин тийгизет. Поппер

өзүнүн фальсификация концепциясы менен билим сындоо жана гипотезаларды жокко чыгаруу аркылуу өнүгөт деп ырастган. Авиацияда муну тынымсыз тесктрлөө жана учурдагы коопсуздук протоколдорун кайра карап чыгуу зарылчылыгы катары чечмелесе болот. Кун өз кезегинде жаңы чакырыктарга жана ачылыштарга жооп катары ыкмаларды жана технологияларды өзгөртүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилеген «парадигма» [9] түшүнүгүн киргизген. Ошентип, жарандык авиацияда коопсуздукка гносеологиялык мамиле билимдин булактарын жана ыкмаларын аныктоого гана эмес, тобокелдиктерди минималдаштыруу боюнча туруктуу стратегияларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Декарт, Кант, Поппер жана Кун тарабынан сунушталган философиялык концепциялар заманбап контекстте актуалдуу бойдон калууда, авиацияда коопсуздукту түшүнүү жана камсыз кылуу үчүн маанилүү көрсөтмөлөрдү сунуштайт.

Корутунду

Жарандык авиациядагы коопсуздуктун философиялык негиздери техникалык, этикалык жана социалдык аспектилердин интеграциясын талап кылган татаал дисциплиналар аралык феномен. Онтологиялык, гносеологиялык жана этикалык ыкмалар коопсуздуктун табиятын тереңирээк түшүнүүгө жана аны камсыз кылуунун туруктуу стратегияларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Тез технологиялык прогресстин жана ааламдашуу шарттарында коопсуздукту философиялык түшүнүү туруктуу жана ишенимдүү авиациялык системаны калыптандыруунун зарыл куралына айланууда. Бул бир гана техникалык жаңыланууну эмес, адам өмүрүн терең урматтоону, жоопкерчиликти жана социалдык адилеттүүлүктү талап кылат.

Адабияттар:

1. Барабанов О. О., Барабанова Л. П. История теоремы Декарта о кругах // История науки и техники, № 5, 2011. — С. 2—15.
2. Занин С. В. Общественный идеал Жан-Жака Руссо и французское Просвещение XVIII века. — СПб.: Мир, 2007. — 535 с.
3. Иванов И.И. Философия безопасности: онтологические и этические аспекты. – М.: Издательство «Наука», 2020.
3. Иммануил Кант. Лекции о философском учении о религии / И. Кант; пер. с нем. Л. Э. Крыштоп. — М.: Канон+, 2016. — 384 с.
- Кун Т. После “Структуры научных революций”. М., «АСТ», 2014. — 448 с.
- Левиафан / Томас Гоббс; [перевод с английского А. Гутермана]. — Москва: Издательство АСТ, 2021. — 800 с. — (Эксклюзивная классика). ISBN 978-5-17-134365-1
4. Петров П.П. Гносеологические проблемы современной авиации. – СПб.: Издательство «Техносфера», 2019.
- Поппер К. Открытое общество и его враги. — М., Феникс, 1992. Т. 1

5. Рузавин Г.И. Диалектика математического познания и революции в его развитии // В кн: Методологический анализ математических теорий, М., 1987, с. 6-22.
6. Саралаев Н.К., Салморбекова Р.Б., Ибраев М.Э. Основные вопросы института философии национальной академии наук Кыргызской Республики (посвящается к 70 летию Института философии при НАН КР). // Известия НАН КР, 2024, № 3. С. 150-160.
7. Спиноза Б. Политический трактат. — Москва: Издательство Юрайт, 2021. — 110 с.
8. Яковлев А. А. Завещание Джона Локка, приверженца мира, философа и англичанина. — М.: Изд-во ин-та Гайдара, 2013. — 432 с.
9. Smith J. Ethics and Safety in Civil Aviation. – London: Aviation Press, 2018.

УДК 101.141.1.

Торомырзаева Ж.Т.

соискатель

Карабукаев К.Ш.,

д. филос. н.

**О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ АНАЛИЗА САМОПОЗНАНИЯ
В СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ**

Төрөмүрзаева Ж.Т.

изденүүчү

Карабукаев К.Ш.,

философия илимдеринин доктору

**СОЦИАЛДЫК ФИЛОСОФИЯДА ӨЗҮН-ӨЗҮ ТААНУУНУ АНАЛИЗДӨӨНҮН
АЙРЫМ АСПЕКТИЛЕРИ**

Toromyrzaeva Zh. T.

applicant

Karabukaev K. Sh.,

Doctor of Philosophy

ON SOME ASPECTS OF THE ANALYSIS OF SELF-KNOWLEDGE IN SOCIAL PHILOSOPHY

КР УИА Философия институту

Институт Философии НАН КР

Institute of Philosophy NAS KR

Аннотация. В статье дан комплексный философский анализ духовной жизни и нравственных основ бытия кыргызского народа, которые воплощались в творческом наследии. Это развитие различного рода национальных ремесел и промыслов, как следствие географического местонахождения кыргызов, ареалов их обитания на «Великом шелковом пути». Представленные итоги анализа смогут в определенной степени восполнить теоретико-методологическую базу исследований ряда аспектов социальной философии на срезе социальной жизни народа Кыргызстана

Ключевые слова: социальная философия, категория, самопознание, саморефлексия, творчество, самореализация в творчестве, социально-деятельностная функция.

Аннотация. Макалада кыргыз элинин чыгармачылык мурасына сиңген рухий турмушуна жана адеп-ахлактык негиздерине комплекстүү философиялык анализ берилген. Бул кыргыздардын географиялык жайгашуусунун, «Улуу Жибек жолундагы» алардын жашаган ареалдарынын натыйжасы катары ар кандай улуттук кол өнөрчүлүктүн жана кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү. Берилген анализдин жыйынтыктары кыргыз элинин социалдык турмушунун кесилишиндеги социалдык философиянын бир катар аспектилерин изилдөөнүн теориялык-методологиялык базасын белгилүү бир деңгээлде толуктай алат

Негизги сөздөр: социалдык философия, категория, өзүн-өзү таануу, өзүн-өзү чагылдыруу, чыгармачылык, чыгармачылыкта өзүн актуалдаштыруу, социалдык-ишмердик функциясы.

Annotation. The article provides a comprehensive philosophical analysis of the spiritual life and moral foundations of the existence of the Kyrgyz people, which were embodied in the creative heritage. This is the development of various kinds of national crafts and crafts, as a result of the geographical location of the Kyrgyz, their habitats on the "Great Silk Road". The presented results of the analysis will be able to replenish to a certain extent the theoretical and methodological base of research on a number of aspects of social philosophy in the context of the social life of the Kyrgyz people.

Keywords: social philosophy, category, self-knowledge, self-reflection, creativity, self-realization in creativity, social activity function.

В процессе анализа следует признать, что достоверность и обоснованность научных результатов обеспечивается научной методологией, целенаправленным применением исходных теоретических положений, внутренней согласованности и совокупности применяемых методов исследования.

В отдельный блок можно выделить научные и учебно-методические работы, посвященные основным направлениям и формам творчества, где внимание обращено на работу с молодежью в рамках учебного процесса в школе и вузах.

Для нашего исследования особенно важным является обращение исследователей к интегрирующей роли государства в русле образовательных программ по творческому воспитанию. Данная проблематика стала предметом научных дискуссий в рамках международных конференций, в ходе которых идет обмен опытом по решению проблем творческого воспитания, поскольку они особенно важны, т.к. позволили выявить взаимосвязь функций творческого воспитания в совокупности с другими функциями социализации. Авторами акцентируется внимание на дискуссионных аспектах роли творческого потенциала, что особенно важно в современном кыргызстанском обществе.

В контексте темы исследования важное значение имеют работы, авторы которых исследуют творческий потенциал через призму их идеологического восприятия. В СССР это направление было одним из важных в рамках общественных наук, охватывая самые различные аспекты системы социализации. В текущих условиях данный спектр исследований стал приниматься, как достойный аргумент в пользу развития философской проблематики творческого потенциала личности.

Итак, следует признать, что формирование теоретико-методологических принципов и подходов истории XII – XIX вв. к проблематике творчества, которое выражалось в устном творчестве. Сохранившись, как один из элементов нематериального наследия, эпосы являются свидетельством народного творчества. Исследователи полагают, что возникновение былин относится к караханидскому времени и эпохе развития кипчаков-номадов XII-XIV в. [1, с. 123-129]

Известным международным институтом ООН, которым является ЮНЕСКО, эпос «Манас» был признан историческим литератур-

ным памятником и гуманитарным достоянием и наследием человечества.

Как один из древнейших кыргызских памятников творчества, эпос «Манас» представляет собой наиболее полное отображение многовековой борьбы кыргызского народа за свою независимость. При отсутствии фиксируемой истории и письменной литературы в эпосе нашли отражение жизнь кыргызского народа, его этнический состав, хозяйство, быт, обычаи, нравы, эстетические вкусы, этические нормы, суждения о человеческих достоинствах и пороках, религиозные предассудки, язык.

На более позднем историческом отрезке, в XVIII - XIX в. эпос продолжал развиваться, тексты эпических произведений были донесены до наших дней певцами-сказителями (манасчи) в устном исполнении. Эпические произведения возникли в связи с историей всех братских, тюркских народов ЦА, что поддерживается высказыванием Ч. Валиханова: «Надо полагать, что под ногами первоначально разумелись все кочевые племена тюркского и монгольского происхождения...

Предания имеют эпический характер, по верному мнению Баллюзека Л.Ф. и они поются рифмованными стихами и потому принадлежат к области народной устной литературы. [2, с. 91-111]. По мнению Л.Ф. Баллюзека, если кыргызы на протяжении более 2000 лет сохранились как народ, несмотря на постоянные столкновения с джунгарами, то это объясняется их сплоченностью и свободолюбием [2, с. 91-121].

Теоретико-методологическим ориентиром является тезис о том, что кыргызская философия лишь в относительной степени воспринимала какие-либо западные концепции, а развивалась автохтонно, т.е. географически не детерминировалось, и включало в свой массив достижения Махмуда Кашгари, Жусупа Баласагуни, Аль-Фараби, Аль-Хорезми и других великих мыслителей, которые сформировали особый, уникальный философский ландшафт, благодаря которому развивалась вся последующая философская мысль.

Проблематику философского осмысления творчества можно условно разделить на несколько групп. К примеру, ряд исследований посвящен основным трактовкам творчества, его социально-деятельностной функциональности в современном Кыргызстане, России, других государствах СНГ. В ряде смежных социогуманитарных наук на-

коплен немалый опыт решения указанного круга проблем.

Общие закономерности социального взаимодействия, его детерминации в процессе становления, формирования индивида и его творчества раскрыты в исследованиях А.И. Антонова, В.Г. Афанасьева, И.В. Бестужева-Лады, Б.З. Вульфома, В.Н. Гурова, Г.Е. Зборовского, В.Т. Лисовского.

Особое место в системе исследований занимает кыргызстанская философская мысль. Так, в работах исследователей представленная проблематика всесторонне изучалась на протяжении начала XX в. и до настоящего времени. Чтобы более точно охарактеризовать имеющийся арсенал кыргызстанской философии необходимо разделить на блоки предметное поле вокруг которого концентрировалась научная мысль.

Отметим, что работы Ч.Ч. Валиханова, С.М. Абрамзона, А.А. Алтмышбаева, Б.А. Аманалиева, А.Ч. Какеева, М.К. Абдылдаева, Ш.Б. Акмолдоевой были всесторонне проанализированы аспекты, затрагивающие мировоззренческие позиции кыргызов, их истории, становления философских направлений в науке.

Историческо-философский процесс исследовался и другими авторами. Это труды Т.К. Каракеева, К.М. Молдобаева, А. Исмаилова, Р.А. Ачыловой, М.М. Эдиловой, А. И. Токтосуновой, О.А. Тогусаковым и др. Указанные аспекты формируются на стыке междисциплинарных направлений социальной философии, антропологии, широкого спектра социо-гуманитарных направлений исследований. Так, к примеру, Б. Аманалиев в своих исследованиях сосредоточен на эволюции общественно-философской мысли кыргызов с древнейших времен вплоть до начала XX в. В активном наследии Асана Кайгы, Толубая, Сынчы, Молдо Кылыча, Т. Сатылганова, Тоголока Молдо, Ниязалы Молдо и др. ярчайших представителей национальной культуры, автор рассматривает становление обыденного сознания и философских размышлений на фоне активных исторических процессов [3, с. 12-16].

Академик А.Ч. Какеев, в свою очередь, также акцентировался на скрупулезном изучении кыргызских просветителей, вошедших в антологию национальной культуры. Это Б. Солтоноев, Т. Жолдошев, Ю. Абдрахманов, К. Тыныстанов. Каждый из перечисленных просветителей привнес в развитие кыргызстанской философской мысли огромный

вклад, ставший нашим культурным кодом, достоянием нации, уникальной самоидентификации кыргызов в сложном эволюционирующем мире [4, с. 68].

Важное место в исследованиях отведено развитию социально-философской мысли со второй половины XIX в. до настоящего времени. Это исследования А.А. Брудного, М.Т. Артыкбаева, С.М. Мукасова, Ш.Б. Акмолдоевой, Ж. Уметалиевой, К. Ажибековой, У. Асановой, А.Х. Бугазова, А.Р. Рахмановой и др., в которых авторы оперируют философскими понятиями идентичности, самосознания, творчества, образования, культуры.

Внимательного изучения заслуживают работы О.А. Тогусакова в которых анализируются различные аспекты гносеологии, диалектической категориологии, метафилософские проблемы, национальной культуры, функциональность национального образа мира, обоснования самобытности личностного самосознания во взаимодействии с национальным самосознанием. Также это исследования более позднего периода Ж.М. Джаманкулова, А.Д. Джумалиева, З.К. Б.Н. Асиповой, А.С. Раимкуловой.

В процессе работы над исследованием, пристальное внимание было обращено на работы О.А. Тогусакова о сущности предвидения и основных принципах социальной реальности, раскрыты основополагающие моменты внутреннего механизма функции индивида, показано аксиолого-эпистемологическое значение [5, с.34]. Работы указанных авторов позволили определить методологический вектор для раскрытия аксиологического значения творчества индивида на примере лучших образчиков национальной культуры, искусства, литературы в Кыргызстане. К примеру, А. Бекбоев обращает внимание на отличие концепций необходимости и случайности в античной и восточной философской традиции [6, с. 17].

Также особняком стоят работы Т.А. Аскаророва, который раскрывает суть содержания эстетической природы художественной условности, прекрасного в жизни и его восприятии, других явлений в философской интерпретации кыргызской литературы, диалектики единичного и общего в указанном формате. Указанным исследователем представляются позиции о развитии социокультурных доминант в мировоззрении кыргызов [7, с. 45]. В представленном нами анализе акцентируется внимание на ряде философских умозаключений в работах Ч. Айтматова,

М. Байджиева, творчестве С. Чокморова, Т. Турсунбаевой, которые сумели донести через призму творчества высокий культурный потенциал кыргызской нации.

Под творческим потенциалом традиционно понимается способность человека к достижению целей. Последний аспект, как правило, состоит из адаптивных, эвристических способностей, а также знаний, навыков и умений, реализуемых в деятельности индивида.

Так, по нашему мнению, творческий потенциал – это соединение разнообразных качеств, поэтому вопрос о его составляющих до сих пор остается открытым и дискуссионным в философской онтологии. Каждый рождается с уникальными способностями, определенными склонностями к каким-то видам деятельности. Также творческое начало порождает в сознании индивида воображение и способно привести к активности человеческого мозга, преобладания бессознательного над сознанием и вследствие сочетания креативности и интеллекта способно породить гениальность. Указанные типы измерения приносят динамику в развитие категории «творчество», что способствует возможности его измерения в зависимости от возможностей их реализации, а его формат соотносить с системой социального поведения, которое коррелирует с готовностью индивида считать обязательным развитие своего творческого потенциала.

Обобщая итоги исследования, можно вывести некоторые выводы:

- Признается особая роль устного народного творчества кыргызов, посредством которого на протяжении тысячелетий был сформирован духовно-нравственный потенциал народа, его способность самоидентифицироваться.

- Задавая пределы и границы творчества, как способности иметь позицию в самореализации, логично ее признать «динамической моделью». А итоги исследования, как и оценку основных субъектов творческого воспитания в категории которых призваны выступать школа, вуз, творческие объединения способными вносить ощутимый вклад в развитие указанной проблематики в КР.

- Итоги анализа позволяют признать, что данная научная проблематика находится в постоянной динамике, чему свидетельствует сформировавшийся огромный пласт кыргызстанской научной теоретической мысли.

- В изучение категории «творчество», его измерения, меняющегося в зависимости от возможностей реализации можно добавить ее соотнесенность с системой социального поведения, которое коррелирует с готовностью индивида считать обязательным развитие своего творческого потенциала.

- Обращено внимание на особую роль творческого потенциала в преломлении множества культур и их иноэтического содержания, которое масштабируется в рамках общекультурной парадигмы развития человечества.

Литература:

1. Ибраев К.Ш. Миропонимание древних кыргызов. Изд. 2-е. – Б., 2018. – С. 123-129.
2. Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой Киргизской орде силу закона. // Материалы по обычному праву казахов. – 2-е изд. – Астана, 2007. – С. 91.
3. Аманалиев Б.А. Из истории философской мысли кыргызского народа. Изд. 2-е переаб. – Б., 2019.
4. Какеев А. Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. – Б., 1998. – 195с.
5. Тогусаков О.А. Джусупбеков А. К. Родоплеменные идентичности кыргызов - Социально-философский анализ // Kirgistan. Problemy kulturowe i społeczno-polityczne. – Białystok-Warszawa, 2011.
6. Бекбоев А. Метафилософия. Изд. 2-е переаб. – Б., 2018.
7. Аскарров Т.А., Мукасов С.М. Роль художественного наследия кыргызов в познании социокультурного процесса. – Б., Илим, 2008.- 153с.

УДК: 281.2

Мурзалиева Зина Кочековна*педагогика илимдеринин кандидаты,**Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы**А. Алтмышбаева атындагы Философия институтунун докторанты***ФИЛОСОФИЯДАГЫ УТИЛИТАРИЗМДИН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ****Мурзалиева Зина Кочековна***Кандидат педогогических наук,**Докторант Института философии имени А.А. Альтмышбаева**Национальная академия наук Кыргызской Республики***ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ УТИЛИТАРИАНСТВА В ФИЛОСОФИИ****Murzalieva Zina Kochekovna***Candidate of Pedagogical Sciences,**National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic**Doctoral student of the Institute of Philosophy named after A. Altmyshbaeva***BASIC PRINCIPLES OF UTILITARISM IN PHILOSOPHY**

Аннотация. Макалада философиядагы утилитаризмдин негизги принциптери талкууланат. Утилитаризм — адамзаттын аракеттеринин этикалык баасын алардын натыйжалуулугуна, адамдардын бактылуулугун максималдаштырууга негизделген философиялык көз караш. Макалада утилитаризмдин негизги концепциялары, анын ичинде «бактылуулук максимализациясы» жана «жардам берүү» принциптери, ошондой эле утилитаризмдин тарыхый өнүгүшү жана негизги өкүлдөрү, мисалы, Джереми Бентам жана Джон Стюарт Милл, талданат. Ошондой эле, утилитаризмдин практикалык колдонулушу, анын социалдык жана этикалык маселелерге болгон таасири, ошондой эле сын-пикирлер жана альтернативдүү көз караштар каралат. Утилитаризмдин принциптери заманбап этикалык талкууларда жана саясатта кантип колдонулуп жаткандыгы тууралуу мисалдар келтирилет. Макала утилитаризмдин философиялык негиздерин жана анын коомдук жашоодогу маанисин тереңирээк түшүнүүгө жардам берет. Утилитаризм философиясы коомдогу чечимдерди кабыл алууда маанилүү роль ойнойт. Ал жеке жана коомдук жыргалчылыкты максималдаштырууга багытталган принциптерди сунуштайт. Бирок, анын колдонулушу этикалык дебаттарды жаратат, анткени кээде жеке укуктар жана адилеттүүлүк маселелери эске алынбай калат. Утилитаризмдин коомдогу орду, анын принциптеринин практикалык колдонулушу жана этикалык чектөөлөрү аркылуу аныкталат.

Негизги сөздөр: баалуулук, морал, эркиндик, адилеттүүлүк, технология, утилитаризм, философия, этика.

Аннотация. В статье обсуждаются основные принципы утилитаризма в философии. Утилитаризм — это философская концепция, которая оценивает этичность действий человечества на основе их эффективности и стремления максимизировать счастье людей. В статье анализируются основные концепции утилитаризма, включая принципы «максимизации счастья» и «помощи», а также историческое развитие утилитаризма и его ключевые представители, такие как Джереми Бентам и Джон Стюарт Милль. Также рассматривается практическое применение утилитаризма, его влияние на социальные и этические вопросы, а также критика и альтернативные взгляды. Приводятся примеры того, как принципы утилитаризма применяются в современных этических дискуссиях и политике. Статья помогает глубже понять философские основы утилитаризма и его значение в общественной жизни. Философия утилитаризма играет важную роль в принятии решений в обществе. Она предлагает принципы, направленные на максимизацию инди-

видуального и общественного благосостояния. Однако ее применение вызывает этические дебаты, поскольку иногда игнорируются вопросы личных прав и справедливости. Положение утилитаризма в обществе определяется через его принципы, практическое применение и этические ограничения.

Ключевые слова: Ценности, мораль, свобода, справедливость, технологии, утилитаризм, философия, этика.

Annotation. The article discusses the main principles of utilitarianism in philosophy. Utilitarianism is a philosophical perspective that evaluates the ethical value of human actions based on their effectiveness and the aim of maximizing human happiness. The article analyzes the core concepts of utilitarianism, including the principles of “happiness maximization” and “assistance,” as well as the historical development of utilitarianism and its key representatives, such as Jeremy Bentham and John Stuart Mill. It also examines the practical application of utilitarianism, its impact on social and ethical issues, as well as criticisms and alternative viewpoints. Examples are provided of how the principles of utilitarianism are applied in contemporary ethical discussions and politics. The article helps to gain a deeper understanding of the philosophical foundations of utilitarianism and its significance in social life. The philosophy of utilitarianism plays an important role in decision-making within society. It proposes principles aimed at maximizing individual and collective welfare. However, its application raises ethical debates, as issues of personal rights and justice are sometimes overlooked. The position of utilitarianism in society is defined through its principles, practical application, and ethical constraints.

Keywords: Values, morality, freedom, justice, technology, utilitarianism, philosophy, ethics.

Утилитаризм — философиялык жана этикалык теория, анын негизги принциптери адамдардын жыргалчылыгын максималдаштырууга багытталган. Бул теориянын негизги өкүлдөрү Джереми Бентам [2] жана Джон Стюарт Милл [15] болуп саналат. Утилитаризмдин коомдогу орду төмөнкү аспектилер аркылуу түшүндүрүлөт:

Утилитаризм адамдардын жыргалчылыгын жана бактылуулугун негизги максат катары карайт. Бул коомдук саясат, мыйзамдар жана социалдык программалар жыргалчылыкты көбөйтүү үчүн түзүлүшү керек деген түшүнүктү сунуштайт.

Коомдук саясат: Утилитаризм коомдук саясатты түзүүдө жана реформалоодо маанилүү роль ойнойт. Мисалы, социалдык программалар, билим берүү, саламаттыкты сактоо жана экономикалык саясат утилитаристтик принциптерге негизделип, коомдун жалпы жыргалчылыгын жогорулатууга багытталат.

Этикалык чечимдер: Утилитаризм жеке жана коомдук деңгээлде этикалык чечимдерди кабыл алууда колдонулат. Чечимдердин натыйжасынын жыргалчылыкка тийгизген таасири негизги критерий болуп саналат.

Коомдук талкуулар: Утилитаризм коомдук талкууларда, дебаттарда жана саясий дискуссияларда кеңири колдонулат. Анын принциптери адамдардын кызыкчылыктарын жана жыргалчылыгын эске алуу менен чечимдерди кабыл алууга жардам берет.

Критика жана альтернативалар: Утилитаризмдин коомдогу ордуна байланыштуу сын-пикирлер да бар. Кээ бир философдор утилитаризмдин жыргалчылыкты максималдаштырууда жеке укуктарды жана адеп-ахлактык принциптерди эске албагандыгын белгилешет. Бул сыяктуу сындар альтернативдүү этикалык теориялардын, мисалы, деонтологиянын же добулбастык этикасынын өнүгүшүнө алып келди.

Утилитаризм коомдогу жыргалчылыкты жогорулатууга багытталган принциптерди сунуштайт, бирок анын чектөөлөрү жана сын-пикирлери да бар. Ошондуктан, утилитаризмдин коомдогу ордун түшүнүү үчүн анын артыкчылыктарын жана кемчиликтерин тең салмактуу карап чыгуу маанилүү. Философиялык баалуулуктар коомдо негизги идеялар жана принциптер болуп саналат, алар адамдардын жүрүм-турумуна, бири-бири менен өз ара аракеттенишине жана социалдык тартиптин калыптанышына таасир этет. Коомдогу философиялык баалуулуктарды аныктоого жардам берген бир нече негизги аспектилер төмөнкүлөр:

Этика жана морал — философиядагы негизги түшүнүктөр, алар коомдогу баалуулуктарды жана жүрүм-турум нормаларын калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Бул түшүнүктөрдүн философиялык баалуулугу, адамдарга өз аракеттерин жана алардын өзүнө жана айланасындагыларга тийгизген кесепеттерин түшүнүүгө жана аңдоого жар-

дам берүүдө жатат. Этика татаал моралдык кырдаалдарда багыт көрсөтүүчү универсалдуу принциптерди иштеп чыгуу милдетин коюп, адамдар кандайча аракет кылышы керектигин, кайсы аракеттерди туура же туура эмес деп эсептесе болорун жана кайсы баалуулуктарды эске алуу керектигин талдайт. Мораль маданияттын, диндин, салттардын жана тарыхый контексттин таасири астында калыптанат. Моралдык нормалар ар кандай коомдордо жана агымдарда айырмаланып, булар этикада талкуулануунун жана анализдин объекти болуп саналат.

Негизги этикалык теориялардын бири утилитаризм болуп саналат. Утилитаризм аракеттерди алардын кесепеттеринин негизинде баалап, жалпы жакшылыкты максималдаштырууга умтулат. Утилитаризм — бул этикалык теория, анын негизги идеясы туура аракет, эң көп адамдарга эң чоң бактылуулук же жыргалчылык алып келген аракет болуп саналат. Утилитаризм менен байланышкан негизги авторлор жана ойчулдар төмөнкүлөр:

Джереми Бентам - англис философу жана юрист, утилитаризмдин негиздөөчүсү катары эсептелет. Ал «утилитаризмдин негизги принципи» концепциясын иштеп чыккан жана моралдык аракеттерди баалоо үчүн «бактылуулук сезимин» [2] колдонуу сунушун берген.

Джон Стюарт Милль - англис философу, Бентамдын идеяларын ары карай өнүктүргөн. Ал «сапаттуу утилитаризм» [15, б. 76] концепциясын киргизип, бардык ырахаттар бирдей эмес экенин, айрыкча интеллектуалдык жана эстетикалык ырахаттардын жогору баалуулугу бар экенин билдирген.

Генри Сиджвик - британ философу, утилитаризмге чоң таасир эткен [5, с. 273], анын теориялык негиздерин өнүктүрүп, адилеттүүлүк жана моралдык маселелерди караган.

Питер Сингер - заманбап философ, 20-21-кылымдарда утилитаризмди популярдаштырган, айрыкча жаныбарлар этикасы жана глобалдык адилеттүүлүк тармагында. Ал аракеттердин кесепеттерине жана башкаларга жардам берүүгө болгон милдеттерге көңүл бурат. Бул авторлор утилитаристтик ойдун өнүгүүсүнө жана анын ар кандай тармактарда, этикадан саясатка жана экономикага чейин, колдонулушуна олуттуу таасир эткен.

Деонтология аракеттердин өзүнө жана милдеттерге, кесепеттерге эмес, көңүл бурат. Мисалы, ал абсолюттук нормаларды түзөт. Деонтология - бул этикадагы багыт,

ал моралдык милдеттерди жана нормаларды сактоого, аракеттердин кесепеттерине эмес, көңүл бурат. Ал кандай аракеттердин туура же туура эместигин изилдейт, принциптердин өзүнө таянып, алардын натыйжаларынан эмес.

Деонтология менен байланышкан негизги авторлор жана философдор төмөнкүлөр: Иммануил Кант - деонтологиялык этикада негизги фигура [13, б. 79]. Ал универсалдык моралдык принциптерге негизделген аракеттерди талап кылган категориялык императив концепциясын иштеп чыккан. Уильям Дэвид Росс - британ философу, ал милдеттер жана «башкы милдеттер» [23] деп аталган көптөгөн этикалык принциптер боюнча теорияны сунуштаган.

Дерек Парфит [24, с. 48] – заманбап философ, ал деонтология маселдерин изилдеген, моралдык милдеттер жана кандай аракетти туура кылат деген теорияларды талкуулаган. Джон Стюарт Милль [15, с. 76] болсо, анын ыкмасы көбүнчө утилитардык болсо да, моралдык милдеттер тууралуу ойлору деонтологиялык этика аспектилерин менен салыштырууга болот.

Добродетелдик этика адамдын мүнөзүнө жана добродетелдерине көңүл бурат, моралдык жүрүм-турум жеке касиеттерден келип чыгат деп эсептейт. Добродетелдик этика, ошондой эле добродетелдер этикасы деп аталат, моралдык жашоодо мүнөздүн жана добродетелдердин маанисин баса белгилеген философиялык окууларга негизделген. Темага байланыштуу негизги авторлор жана ойчулдар: Дэвид Юм – Шотландиялык философ, ал моралдык баа берүүлөрдүн жана добродетелдердин эмоционалдык негизин белгилеген. Ал моралдык баа берүүлөр рационалдык ой жүгүртүүнүн натыйжасы эмес, адам эмоциялары жана сезимдери менен көбүрөөк байланыштуу экенин баса белгилеген. Д. Юм биздин моралдык баа берүүлөрүбүз жана сужденияларыбыз ырайым, симпатия жана жек көрүү сыяктуу сезимдерге негизделген деп эсептеген. Ал фактылар менен баалуулуктарды айырмалап, жакшы менен жаман ортосундагы айырманы аныктоо жөндөмү таза логикадан эмес, башкалардын жүрүм-турумуна жана аракеттерине болгон эмоционалдык реакциялардан келип чыгат деп белгилеген. Өзүнүн «A Treatise of Human Nature» [22, с.42] деген эмгегинде ал эмоциялар жана сезимдер биздин моралдык жашообузду кантип калыптандыраарын карайт. Мындайча айтканда, Юмдун көз карашынан, жакшылык жана жамандык адам-

дын сезимдери аркылуу кабыл алынат, бул моралдык баалардын көпчүлүк мурунку философтор сунуштагандай, субъективдүү экенин көрсөтөт. Анын этика боюнча түшүнүгү моралдык дискурсту жаңы горизонтторго алып келди жана бүгүнкү күндө дагы актуалдуу болуп калууда. Фридрих Ницше, салттуу моралды сынга алууга карабастан, жеке жакшылыктардын жана өзүн-өзү өркүндөтүүнүн мааниси жөнүндө сүйлөдү. Ал инстинкттерди жана жашоого болгон кубанычты басууну негиздеген моралга каршы чыкты, күнөө жана кутулуу идеяларын четке какты. Бирок, Ницше өз сын-пикирине карабастан, жеке жакшылыктардын жана өзүн-өзү өркүндөтүүнүн маанисин баса белгиледи. Ал адамдарды өзүн таанып-билүүгө, жеке эркиндикке жана өз потенциалын ишке ашырууга чакырды, бул анын «жогорку адам» (Übermensch) [20, с. 51] концепциясында камтылган, өзүнүн баалуулуктарын түзүп, ошолорго ылайык жашаган адамдын идеалы. Ницше үчүн салттуу моралдык системаларды жөн гана четке какпастан, ар бир адамдын жашоо энергиясына, инстинктерине жана уникалдуу сапаттарына негизделген өзүнүн этикалык багыттарын түзүү маанилүү болду. Мындайча айтканда, Ницше адамдын өз жашоосуна жана тандоолоруна болгон жеке жоопкерчилигин баса белгилеп, жаңы жашоо формаларын жана баалуулуктарды издөөгө чакырды.

Көп адамдар жашоонун терең маанисин жана максатын издешет, бул салттуу баалуулуктарды кайра карап чыгууга жана эмоционалдык жактан жакшы жашоо, туруктуу жашоо образы, социалдык адилеттүүлүк сыяктуу жаңы багыттарды издөөгө алып келет.

Глобализация процесси коомдук аң-сезимге жаңы баалуулуктарды алып келип, маданияттар ортосунда диалог үчүн орун түзөт, бул болсо байытууга да, конфликттерди жаратууга да алып келиши мүмкүн. Глобализация – бул коомдун жашоосунун көптөгөн аспектилерин камтыган процесс, анын ичинде экономика, маданият, саясат жана технологиялар. Ал философиялык баалуулуктарга чоң таасир этет, бир катар маанилүү суроолорду жана чакырыктарды алга тартат. Глобализация маданий баалуулуктарды жана практикаларды жайылтууга жардам берет, бирок ошол эле учурда жергиликтүү маданияттардын уникалдуулугун коркунучка салат. Маданияттардын аралашуусу, гибридик иденттүүлүктөр жөнүндө философиялык ой жүгүртүүлөр актуалдуу

болуп калууда. Глобализация шартында теңсиздик, адилеттүүлүк жана адам укуктары менен байланышкан жаңы этикалык дилеммалар пайда болот. Биздин алыста жашаган адамдарга карата моралдык милдеттерибиз кандай? Көп улуттуу коомдордо этикалык консенсустун чектери кандай? Глобалдык жарандык идеясы бизде өз өлкөбүзгө гана эмес, жалпы адамзатка карата кандай милдеттер бар экендиги жөнүндө суроолорду көтөрөт. Бул солидардуулук, жоопкерчилик жана коргоо укугу жөнүндө суроолорду жаратат. Глобализация технологиялардын тез өнүгүшү менен байланыштуу, алар биздин жашообузду өзгөртөт. Бул технологиялар өзүн, коомду жана дүйнөнү кабыл алуубузду кандайча формалаштырарын философиялык жактан ойлонууга түрткү берет.

Ошентип, глобализация экономикалык жана саясий реалдуулук гана эмес, ошондой эле биздин коомду жана жеке жашообузду аныктаган баалуулуктарды кайра карап чыгууга муктаж болгон философиялык чакырык болуп саналат. Кыргыз коомунда өз ара жардамдашуу, улууларды сыйлоо жана коллективизм сыяктуу баалуулуктар заманбап тенденциялардын таасирине карабастан маанилүү болуп калууда. Бул баалуулуктарга философиялык рефлексия гармониялуу коомдук өнүгүүгө жол табууга жардам берет.

Азыркы коомдо парадокс байкалууда: маалыматтын жеткиликтүүлүгүнө жана коммуникациялык технологиялардын өнүгүшүнө карабастан, көп адамдар өз баалуулуктарын аныктоодо кыйынчылыктарды баштан кечиришет. Бул традициялык жана жаңы баалуулуктар арасындагы конфликттер, ошондой эле массалык маалымат каражаттарынын жана поп-мәдениеттин таасири менен байланыштуу. Жеке баалуулуктар системасын түзүү зарылдыгы маанилүү аспект болуп саналат, ал жеке ишенимдерге жана муктаждыктарга жооп берип, жалпы адамзаттык идеалдарды да эске алат.

Жыйынтыктап айтканда, баалуулуктар философиясы адамдардын жашоосуна жана өз ара аракеттенүүсүнө ар кандай көз караштарды түшүнүү жана интеграциялоо үчүн маанилүү инструмент болуп калат. Өз баалуулуктарын аңдап, глобалдык өзгөрүүлөрдүн контекстинде кайра карап чыгуу адамдарга азыркы дүйнөдө маанини жана гармонияны табууга, ошондой эле жеке өнүгүүгө жана коомдун жалпы жакшыртылышына жардам берүүчү аң-сезимдүү чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар:

1. Алена де Боттон. Искусство путешествовать. – М.: 2014.
2. Барлова Ю. Е. «Надзор и прибыль»: общественное призрение и социальная помощь в теоретических конструктах Иеремии Бентама. // Диалог со временем, № 33, 2010.
3. Беляев А. Б. Социально-философская концепция Ю. Хабермаса: восприятие в российской социологии // Журнал социологии и социальной антропологии. — Том IV, 2001. — № 3.
4. Биbihин, В. В. О гуманизме // Новая философская энциклопедия: в 4 тт. М.: Мысль, 2001.
5. Блауг М. Сиджвик, Генри // 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикс, 2008. - 352 с.
6. Вашунина И. В., Дронов В. В., Ильина В. А., Маховиков Д. В., Нистратов А. А., Нистратова С. Л., Ощепкова Е. С., Тарасов Е. Ф. Базовые ценности носителей русской культуры — М.: 2019. — 550 с.
7. Губский Е, Кораблева Г., Лутченко В. Философский энциклопедический словарь. — Москва: Инфра-М, 2005. — 576 с.
8. Грицанов А. А., Абушенко В. Л. Мишель Фуко. — Мн.: Книжный Дом, 2008. — 320 с.
9. Дьяков А. В. Фуко и античность // Хора. Журнал современной зарубежной философии и философской компаративистики. — 2013. — № 1-2.
10. Канарш Г. Ю. Социальная справедливость с позиций натурализма и волюнтаризма // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 1.
11. Карелин В.М. Гуманитарное образование и демократическая утопия (по страницам книги Марты Нуссбаум) // Высшее образование в России. 2017. № 4 (211). С. 76-87.
12. Петренко Е. Л. Послесловие к книге Хабермаса «Философский дискурс о модерне» // Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с нем.. — М.: Издательство «Весь Мир», 2003. - 416 с.
13. Румянцева Т. Г. Немецкий идеализм: от Канта до Гегеля. — Минск: Вышэйная школа, 2015. — 271 с.
14. Саралаев Н.К., Алымбаев А.М., Салморбекова Р.Б. Мифология этногенеза: опыт Киргизии. Киргизско-огузские мифы как фактор этнической консолидации киргизского общества // Вопросы философии. № 10. С. 181-187.
15. Субботин, А. Л. Джон Стюарт Милль об индукции [Текст] /А. Л. Субботин; Рос. акад. наук, Ин-т философии. — М.: ИФ РАН, 2012. 76 с.
16. Фуко М. Ранние работы / Пер. с фр. и предисл. О. А. Власовой. — СПб.: Владимир Даль, 2015. — 287 с.
17. Хайдеггер, М. Немецкий идеализм (Фихте, Шеллинг, Гегель) и философская проблематика современности / Пер. А. П. Шурбелева. — СПб.: «Владимир Даль», 2016. — 496 с.
18. Хайдеггер М. К философии (О событии) / М. Хайдеггер. — М.: Издательство института Гайдара, 2020. — 640 с.
19. Хюбнер Б. Мартин Хайдеггер — одержимый бытием. Пер. с нем. — СПб.: Академия исследования культуры, 2011. — 172 с.
20. Цендровский О. Ю. Аристократический идеал философии Ницше // Вестник РХГА. 2015. № 1. с. 46-55.
21. Шульц В. Л. Философия Ю. Хабермаса / Рос. акад. наук, Ин-т соц.-полит. исслед. — М.: Наука, 2005.
22. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Мн.: ООО «Попурри», 1998. 720 с.
23. Ross, W.D. Plato's Theory of Ideas. — Oxford: Clarendon Press, 1951
24. Jonathan Dancy. Derek Parfit (англ.) // Biographical Memoirs of Fellows of the British Academy : сборник. — British Academy, 2020. — 28 April (vol. 19).

УДК: 316.77

Жунушалиева А.Д.*Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы,
академик Алтмышбаев А. атындагы философия институтунун изденүүчү***САНАРИПТИК АҢ-СЕЗИМДИН ФИЛОСОФИЯСЫ:
ТЕХНОЛОГИЯ ДООРУНДА АҢ-СЕЗИМДИ ТҮШҮНҮҮНҮН ЖАҢЫ ГОРИЗОНТТОРУ****Жунушалиева А.Д.***Национальная академия наук Кыргызской Республики,
Институт философии им. академика А. Алтмышбаева***ФИЛОСОФИЯ ЦИФРОВОГО СОЗНАНИЯ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ ПОНИМАНИЯ
СОЗНАНИЯ В ЭПОХУ ТЕХНОЛОГИЙ****Zhunushalieva A.D.***National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Institute of Philosophy named after Academician A. Altmyshbaev***PHILOSOPHY OF DIGITAL CONSCIOUSNESS: NEW HORIZONS
FOR UNDERSTANDING CONSCIOUSNESS IN THE AGE OF TECHNOLOGY**

Аннотация. Макала санариптик технологиялардын жана жасалма интеллекттин тез өнүгүшүнүн контекстинде аң-сезим жөнүндөгү идеялардын трансформациясын изилдөөгө арналган. Автор аң-сезимдин биологиялык системаларда гана эмес, жасалма системаларда болушу мүмкүндүгүн карайт, бул анын табиятын, критерийлерин жана чектерин философиялык жана илимий жактан түшүнүү үчүн жаңы горизонтторду ачат. Документте аң-сезимди моделдөө, өнүктүрүүнүн этикалык аспекти жана адамдын технология менен өз ара аракеттенүүсү менен байланышкан негизги көйгөйлөр талданат. Макалада санариптик аң-сезим философиясынын технологиялык өзгөрүүлөрдү түшүнүү жана келечекти калыптандыруу куралы катары маанилүүлүгү баса белгиленет, мында технологиялар адамзаттын уникалдуулугун жана өзгөчөлүгүн сактап калуу менен прогресске салым кошот.

Негизги сөздөр: санариптик аң-сезим, жасалма интеллект, технология философиясы, аң-сезимдин трансформациясы.

Аннотация. Статья посвящена исследованию трансформации представлений о сознании в условиях стремительного развития цифровых технологий и искусственного интеллекта (ИИ). Автор рассматривает возможность существования сознания не только в биологических системах, но и в искусственных, что открывает новые горизонты для философского и научного осмысления его природы, критериев и границ. В работе анализируются ключевые вызовы, связанные с моделированием сознания, этическими аспектами разработки и взаимодействием человека с технологиями. Статья подчеркивает значимость философии цифрового сознания как инструмента для осмысления технологических изменений и формирования будущего, в котором технологии способствуют прогрессу человечества, сохраняя его уникальность и идентичность.

Ключевые слова: цифровое сознание, искусственный интеллект, философия технологий, трансформация сознания.

Annotation. The article is devoted to the study of the transformation of ideas about consciousness in the context of the rapid development of digital technologies and artificial intelligence (AI). The author considers the possibility of the existence of consciousness not only in biological systems, but also in artificial ones, which opens up new horizons for philosophical and scientific understanding of its nature, criteria and boundaries. The work analyzes the key challenges associated with the modeling of consciousness, the ethical aspects of development and human interaction with technology. The article emphasizes the importance of the philosophy of digital consciousness as a tool for

understanding technological changes and shaping the future, in which technologies contribute to the progress of humanity, preserving its uniqueness and identity.

Keywords: digital consciousness, artificial intelligence, philosophy of technology, transformation of consciousness.

Киришүү. Санариптик технологиялардын жана жасалма интеллекттин өнүгүшү менен аң-сезимдин салттуу концепцияларын кайра карап чыгуу зарылчылыгы келип чыгууда. Санариптик аң-сезимди адамдын аң-сезими алгоритмдер, маалыматтар жана виртуалдык чөйрөлөр менен өз ара аракеттенген жаңы парадигма катары кароого болот. Бул өз ара аракеттенүү аң-сезимдин жана өзүн-өзү аңдоонун табияты жөнүндөгү көптөгөн философиялык божомолдорго каршы келет. Санариптик аң-сезимдин аныктамасы. Санариптик аң-сезимди адамдын аң-сезими санариптик технологиялар менен интеграцияланган абал катары аныктаса болот. Бул социалдык медианы, виртуалдык реалдуулукту жана жасалма интеллектти колдонууну камтыйт, алар өзүбүздү жана бизди курчап турган дүйнөнү кабыл алуунун жаңы ыкмаларын калыптандырууда. Бул контекстте санариптик технологиялар биздин инсандыкты жана субъективдүү тажрыйбаны түшүнүүгө кандайча таасир этээрин эске алуу маанилүү. Санарип аң-сезим – адамдын аң-сезиминин абалын же деңгээлин жана санариптик технологиялар жана маалымат системалары менен өз ара аракеттенүүсүн сүрөттөгөн түшүнүк.

Сунушталган контекст санариптештирүүнүн адамдын аң-сезимине тийгизген таасирин “санариптик аң-сезим” концепциясынын призмасы аркылуу тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет. “Тышкы” дүйнөнү санариптештирүү процесси сөзсүз түрдө “ички” дүйнөнүн (аң-сезимдин) өзгөрүүлөрүнө алып келет, алар биринчи кезекте тармактагы когнитивдик жана жүрүм-турумдук активдүүлүктүн көндүмдөрүнө көз каранды [4]. Бул, өз кезегинде, салттуу иш-аракеттердин алкагында таанып-билүүнүн өнүгүүсүнө гана эмес, жеке өсүүгө да (трансформацияларды жалпылоо) өбөлгө түзөт. Аң-сезимди санариптештирүүнүн амбиваленттүүлүгү адамдын физиологиясына жана психикалык абалына таасирин тийгизген коомду адамгерчиликтен ажыратуу, анонимдөө жана деперсонализациялоо, ошондой эле жеке жашоону экспроприациялоо жана экологиядан ажыратуу [6] сыяктуу көрүнүштөрдөн көрүнөт.

Когнитивдик аспект көз карашынан алганда, санариптештирүү, ар кандай маалыматка эркин жетүүдөн тышкары, когнитивдик жөндөмдөрдүн төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн, бул көбүнчө көңүлдү борбордон ажыратууга жана системалуу ой жүгүртүүнү клиптүү ой жүгүртүүгө айландууга байланыштуу. Маалыматтын масштабы жана убактылуу мүнөздөмөлөрү ой жүгүртүүгө жана аң-сезимге таасирин тийгизет [3]. Бул контекстте санариптик аң-сезимди жеке аң-сезимдин спецификалык аспекти катары кароо ылайыктуу, ал аң-сезимдин структуралары менен ойдун элементтеринин ортосундагы формалдуу мамилелер менен мүнөздөлөт. Бул системалык байланыштар автоматтык түрдө түзүлөт, «алсыз» жасалма интеллекттин туунду системаларынан «көчүрүлөт» [7]. Инсан өзүнүн каалоосуна карабастан, электрондук чөйрөдөн билимди уюштуруу ыкмаларын өзүнүн аң-сезимдүү реалдуулугуна, колдонулган түзүлүштөр тарабынан аныкталган иш-аракеттердин чектелген комплексин колдонуу менен өткөрүп берет.

Санариптик аң-сезимдин философиясы – аң-сезимге, интеллектке жана алардын санариптик технологиялар менен өз ара аракеттенүүсүнө байланышкан маселелерди изилдеген тармак. Бул жаатта ар кандай авторлор, изилдөөчүлөр иштешет.

Ник Бостром – жасалма интеллект жана трансгуманизм боюнча эмгектери менен белгилүү болгон философ. Оксфорддогу адамзаттын келечеги институтунун директору, философ Ник Бостром өзүнүн эмгегинде утопия концепциясын технологиялык прогресстин жана адамзаттын мүмкүн болуучу келечегинин контекстинде талкуулайт. Анда илим жана технологиядагы жетишкендиктер жашоо, маани жана бакыт жөнүндөгү түшүнүгүбүздү кандайча өзгөртө аларын изилдейт. Бостром жасалма интеллект, биотехнология жана виртуалдык реалдуулук сыяктуу технологиялар кантип адам жашоосун жакшыртуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзө аларын изилдейт. Көптөгөн салттуу маани булактары (дин, жумуш, социалдык ролдор) бузулушу же өзгөртүлүшү мүмкүн болгон контекстте Бостром адамдар

“чечимделген” дүйнөдө жашоонун маанисин кантип таба аларын сурайт [2]. Н.Бостром келечекте кандай этикалык стандарттар болушу керек деген суроолорду коет, качан технологиялар адамдардын денесин жана акылын түп-тамырынан бери өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. Ал келечектеги оң жана терс сценарийлерди карап, техникалык прогресстин мүмкүн болуучу кесепеттерин алдын ала көрүүнүн маанилүүлүгүн баса белгиледи. Анда ошондой эле жаңы технологияларга жеткиликтүүлүк чектелсе, социалдык теңсиздикти кантип күчөтүшү мүмкүн экендиги талкууланат.

Дэниел Деннетт – аң-сезимдин табиятын жана анын технология менен болгон байланышын изилдеген философ жана когнитивдик илимпоз. Дэниел Деннетт – алдыңкы философ жана когнитивдик илимпоз, анын иши аң-сезимдин табиятына, анын эволюциялык келип чыгышына жана анын заманбап технология менен болгон байланышына багытталган. Анын аң-сезим көйгөйүнө болгон мамилеси аң-сезимди биология, неврология жана жасалма интеллект сыяктуу табият илимдери менен түшүндүрүүгө болот деген ойго негизделген. Деннетт дуалисттик концепцияларды четке кагып, анын ордуна аң-сезим мээдеги татаал маалыматты иштетүүнүн натыйжасы деген функционалисттик көз карашты сунуш кылат.

Деннеттин негизги идеяларынын бири – бул «Көп долбоорлордун модели» [9] концепциясы, анда аң-сезим бирдиктүү, үзгүлтүксүз агым эмес, тескерисинче, көңүл бурууга жетүү үчүн атаандашкан параллелдүү процесстердин жыйындысы болуп саналат. Бул модель мээнин ар кандай булактардан алынган маалыматты кантип бириктирип, ырааттуу өзүнчө элес жаратаарын түшүндүрүүгө жардам берет.

Технологиянын контекстинде Деннетт жасалма интеллект жана машина үйрөнүү бизге адамдын акылынын табиятын жакшыраак түшүнүүгө кандайча жардам берерин изилдейт. Ал ой жүгүртүү, аң-сезим жана эркин эрк деген эмне деген суроолорду туудургандыктан, интеллекти өнүктүрүү техникалык гана эмес, философиялык маселе экенин баса белгилейт. Деннетт AI изилдөө адамдын интеллектинин эволюциясына жарык чачып, өзүбүздүн таанып билүү процесстерибизди жакшыраак түшүнүүгө жардам берет деп ырастайт. Мындан тышкары, Деннетт техноло-

гиялык өнүгүүнүн этикалык аспектилерин, анын ичинде жоопкерчилик, автономия жана жасалма системалардын укуктары маселелерин активдүү талкуулайт. Ал коомго жана инсандын аң-сезимине таасир эте турган технологияларды түзүүгө жана ишке ашырууга этият жана өлчөнгөн мамиле жасоого чакырат. Ошентип, Дэниел Деннеттин иши аң-сезимди дисциплиналар аралык изилдөөгө, философияны, когнитивдик илимди жана технологиялык инновацияларды бириктирүүгө кошкон маанилүү салым болуп саналат. Анын идеялары илимпоздорду жана философторду адам жашоосунун эң татаал сырларынын бирин түшүнүүгө жаңы ыкмаларды табууга шыктандырып келет.

Технологиянын аң-сезимге тийгизген таасири азыркы когнитивдик илим менен философиянын эң актуалдуу жана татаал маселелеринен болуп саналат. Технологиялар маалыматты иштетүү ыкмасын гана өзгөртпөстөн, биздин кабылдообузга, эс тутумубузга, көңүл буруубузга, жада калса чечим кабыл алуубузга таасир этүүчү когнитивдик процесстердин калыптанышына активдүү катышат. Социалдык медианын алгоритмдери, издөө системалары жана рекомендация платформалары ар түрдүү көз караштарга жетүүнү чектеген жана тастыктоо багыты [1] сыяктуу когнитивдик тенденцияларды бекемдеген “фильтр көбүкчөлөрүн” [10] түзүүдө негизги ролду ойнойт. Бул биздин чындыкты кабылдообуздун барган сайын субъективдүү жана майдаланып кетишине алып келет. Ушундан улам аң-сезимдин автономиясынын даражасы деген суроо туулат: биздин ойлорубуз, ишенимдерибиз жана чечимдерибиз канчалык деңгээлде ички процесстердин жемиши жана алар канчалык деңгээлде тышкы технологиялык таасирлер менен шартталган?

Андан тышкары, технология көңүлдүн түзүмүн өзгөртүп жатат. Смартфондорду, компьютерлерди жана башка түзүлүштөрдү колдонуу менен шартталган көп тапшырмалар көңүлдүн чачыранды болушуна жана терең топтоо жөндөмүнүн төмөндөшүнө алып келет. Үзгүлтүксүз жарым-жартылай көңүл буруу деп аталган бул көрүнүш [11], өзгөчө жаш муундардын когнитивдик өнүгүүсү үчүн узак мөөнөттүү кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

Экинчи жагынан, технология аң-сезимди кеңейтүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү

ачат. Мисалы, виртуалдык жана кеңейтилген реалдуулук мейкиндикти жана убакытты кабыл алууну өзгөртө ала турган иммерсивдүү чөйрөлөрдү түзүүгө мүмкүндүк берет. Мээ-компьютер интерфейси сыяктуу нейротехнологиялар [5] мээ менен тышкы түзүлүштөрдүн ортосунда түз өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгүн камсыздайт, бул байланыштын жана таанып-билүүнүн жаңы формаларына алып келиши мүмкүн.

Бул өзгөртүүлөр изилдөөчүлөр үчүн бир катар маанилүү суроолорду туудурат: технология мээнин нейропластикасына кандай таасир этет? Санариптик приборлор менен туруктуу иштешүүнүн когнитивдик функцияга узак мөөнөттүү таасири кандай? Акыр-аягы, кантип биз аң-сезимди азайткандын ордуна, технологияны колдонсок болот? Ошентип, технологиянын аң-сезимге тийгизген таасири философияны, неврологияны, психологияны жана информатиканы бириктирген дисциплиналар аралык мамилени талап кылат. Бул процесстерди түшүнүү потенциалдуу тобокелдиктерди минималдаштырууга гана жардам бербестен, санариптик трансформация доорунда адамдар менен технологиялардын гармониялуу өз ара аракеттенүүсүнүн стратегияларын иштеп чыгууга жардам берет.

Корутунду. Санариптик аң-сезимдин философиясы тез технологиялык өнүгүү доорунда аң-сезимдин табиятын түшүнүү үчүн жаңы горизонтторду ачат. Санариптештирүүнүн жана жасалма интеллекттин пайда болушунун шартында аң-сезим жөнүндөгү салттуу

идеялар кайра карап чыгууну талап кылган кыйынчылыктарга туш болууда. Санариптик аң-сезим концепция катары аң-сезимди биологиялык эволюциянын продуктусу катары гана эмес, ошондой эле жасалма системаларда жашоого жөндөмдүү кубулуш катары кароого мүмкүндүк берет. Бул аң-сезимдин критерийлери, анын чек аралары жана симуляция мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө суроолорду жаратат. Нейрондук тармактар, машина үйрөнүү жана кванттык эсептөө сыяктуу технологиялар аң-сезимди изилдөө үчүн жаңы куралдарды сунуштайт, бирок ошол эле учурда этикалык жана философиялык дилеммаларды жаратат. Жасалма аң-сезимди түзүү мүмкүнчүлүгү бизди адамдын өзгөчөлүгү, эркин жана жоопкерчилиги жөнүндө ойлонууга мажбурлайт.

Санариптик аң-сезимдин философиясы биздин өзүбүз жөнүндө билимибизди кеңейтпестен, адамдын технология менен өз ара аракеттенүүсүнө жаңы ыкмаларды да түзөт. Ал философия, неврология, информатика жана этиканын ортосундагы дисциплиналар аралык диалогдун зарылдыгын белгилейт. Табигый менен жасалманын ортосундагы чек ара барган сайын бүдөмүк болуп бараткан доордо санариптик аң-сезимди түшүнүү технология адамзаттын инсандыгына коркунуч келтирбестен, анын өнүгүшүнө кызмат кылган келечекти калыптандыруунун ачкычы болуп саналат. Ошентип, санариптик аң-сезимдин философиясы аң-сезимди түшүнүү үчүн жаңы теориялык негизди гана сунуш кылбастан, технологиялык трансформациялардын татаал дүйнөсүндө навигациялоонун маанилүү куралы болуп калат.

Адабияттар:

1. Балтезаревич, Р. В., Квятек, Б., Балтезаревич, Б. В., и Балтезаревич, В. Н. Значение тишины в личном общении: спираль тишины или стимулятор творчества? // Исследования креативности. 2022, 15 (1), 58–73. <https://doi.org/10.3846/cs.2022.11374>
2. Бостром, Н. Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии. СПб.: Манн, Иванов и Фербер. - 2016. 490 с.
3. Гиренок Ф. И. Подступы к философии человека // Научные труды Московского гуманитарного университета. 2018. № 2. С. 52 - 61.
4. Иойлева Г. В. Сознание в сфере информатизации общества // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2014. № 4. С. 36 - 41.
5. Петрунин Ю. Ю., Рязанов М. А., Савельев А. В. Философия искусственного интеллекта в концепциях нейронаук. (Научная монография), М.: МАКС Пресс, 2010. ISBN 978-5-317-03251-7.

6. Смирнов Г. С., Смирнов Д. Г. Цефализация и цифровизация: философско-методологические аспекты цифровой ноосферизации // От экологического образования к экологии будущего: сборник материалов и докладов VI Всероссийской научно-практической конференции по экологическому образованию / под общ. ред. В. А. Грачева. Москва, 30 октября — 1 ноября 2019 г. М.: Фонд имени В. И. Вернадского, 2020. С. 1954 - 1962.
7. Смирнов ГС, Ветчинин НМ. Всеобщая цифровизация как глобальная проблема: человек и его цифровое сознание. // Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. 2021 (4). С. 127-34.
8. Салморбекова Р.Б. Философия восток-запад и мусульманская культура н. К. Периха. // International Journal of Advanced Studies in Language and Communication. 7 (1), С. 21-28. <https://doi.org/10.12731/ijASLC231>
9. Dennett D. C. From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds. New York: W. W. Norton & Company, 2017.
10. Eli Pariser. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. — New York: Penguin Press, 2011.
11. Hayles, N. K. How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics. University of Chicago Press. – 2011.

УДК: 281.2

Мурзалиева Зина Кочековна*педагогика илимдеринин кандидаты,**Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы**А. Алтмышбаева атындагы Философия институтунун докторанты***ЗАМАНБАП КООМДОГУ ФИЛОСОФИЯЛЫК БААЛУУЛУКТАРДЫН РОЛУ****Мурзалиева Зина Кочековна***Кандидат педогогических наук,**Докторант Института философии имени А.А. Альтмышбаева**Национальная академия наук Кыргызской Республики***РОЛЬ ФИЛОСОФСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ****Murzalieva Zina Kochekovna***Candidate of Pedagogical Sciences,**National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic**Doctoral student of the Institute of Philosophy named after A. Altmyshbaeva***THE ROLE OF PHILOSOPHICAL VALUES IN MODERN SOCIETY**

Аннотация. Макалада азыркы замандын негизги философиялык баалуулуктары каралат, алар убакыттын өзгөрүп жаткан приоритеттерин жана чакырыктарын чагылдырат. Автор технологиялардын жана социалдык өзгөрүүлөрдүн коомдук аң-сезимге жана адамдардын баалуулук ориентациясына болгон таасирин талдайт. Маалыматтык технологиялардын жана социалдык тармактардын тез өнүгүү шартында философиялык идеялар жаңы реалдуулуктарды түшүнүү жана этикалык нормаларды түзүү үчүн маанилүү инструменттерге айланат. Жашоонун мааниси, тандоо эркиндиги жана жоопкерчилик сыяктуу суроолорго ар кандай жоопторду сунуштаган экзистенциализмден гуманизмге чейин ар кандай ой мектептери талкууланат.

Автор философиялык идеялар актуалдуу дүйнөлүк көйгөйлөрдү, мисалы, экологиялык кризистерди, социалдык адилеттүүлүктү жана теңсиздикти чечүүгө жардам бере алаарын белгилейт. Макалада философиянын критикалык ой жүгүртүүнү жана конструктивдүү диалог жүргүзүү жөндөмүн калыптандыруудагы ролу жөнүндө суроолор көтөрүлөт, бул өзгөчө пикирлердин поляризациясы жана конфликттер шартында маанилүү. Жыйынтыктап айтканда, автор ар кандай философиялык мектептердин жана маданияттардын ортосундагы диалогдун маанилүүлүгүн белгилейт, бул коомдун гармониялуу өнүгүшүнө жардам берүүчү баалуулуктарды түшүнүүнүн комплексин түзүүгө алып келет. Мындай диалог туруктуу жана адилеттүү социалдык структураларды түзүүнүн негизин түзүшү мүмкүн, анда философиялык баалуулуктар чечим кабыл алууда — жеке деңгээлден глобалдык деңгээлге чейин — жетекчилик кызматын аткарат.

Негизги сөздөр: Баалуулук, морал, эркиндик, адилеттүүлүк, технология, утилитаризм, философия, этика

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые философские ценности современности, отражающие изменяющиеся приоритеты и вызовы нашего времени. Автор анализирует влияние технологий и социальных изменений на общественное сознание и ценностные ориентации людей. В условиях стремительного развития информационных технологий и социальных сетей философские идеи становятся важными инструментами для осмысления новых реалий и формирования этических норм. Обсуждаются такие темы, как разные школы мысли, от экзистенциализма до гуманизма, которые предлагают различные ответы на вопросы о смысле жизни, свободе выбора и ответственности.

Автор также акцентирует внимание на том, как философские идеи могут помочь в решении актуальных мировых проблем, таких как экологические кризисы, социальная

справедливость и неравенство. В статье поднимаются вопросы о роли философии в формировании критического мышления и способности к конструктивному диалогу, что особенно важно в условиях поляризации мнений и конфликтов. В заключение автор подчеркивает важность диалога между разными философскими школами и культурами для формирования комплексного понимания ценностей, способствующих гармоничному развитию общества. Такой диалог может стать основой для создания более устойчивых и справедливых социальных структур, где философские ценности будут служить ориентиром для принятия решений на всех уровнях — от индивидуального до глобального.

Ключевые слова: Мораль, свобода, справедливость, технология, утилитаризм, ценность, философия, этика.

Annotation. The article discusses the key philosophical values of modernity that reflect the changing priorities and challenges of our time. The author analyzes the influence of technology and social changes on public consciousness and the value orientations of individuals. In the context of the rapid development of information technologies and social networks, philosophical ideas become important tools for understanding new realities and forming ethical norms. Topics such as different schools of thought, from existentialism to humanism, are discussed, offering various answers to questions about the meaning of life, freedom of choice, and responsibility.

The author also emphasizes how philosophical ideas can assist in addressing pressing global issues, such as ecological crises, social justice, and inequality. The article raises questions about the role of philosophy in shaping critical thinking and the ability to engage in constructive dialogue, which is particularly important in the context of polarized opinions and conflicts. In conclusion, the author underscores the importance of dialogue between different philosophical schools and cultures in forming a comprehensive understanding of values that contribute to the harmonious development of society. Such dialogue can serve as a foundation for creating more sustainable and just social structures, where philosophical values guide decision-making at all levels—from the individual to the global.

Keywords: Morality, freedom, justice, technology, utilitarianism, value, philosophy, ethics.

Киришүү. Философиялык баалуулуктар - бул дүйнөнү, адамзатты жана жашоонун маанисин түшүнүүнү калыптандыруучу негизги принциптер жана идеялар. Тез өзгөрүп жаткан технологиялык, социалдык жана экономикалык шарттарга каныккан заманбап коомдо философиялык баалуулуктар жөнүндө суроолор өзгөчө актуалдуу болуп калды. Алар адамдын жашоосунун терең аспектилерин ачып, этиканын, адеп-ахлактын, эркиндиктин, адилеттиктин жана тилектештиктин маанилүүлүгүн баса белгилеп, татаал жана ар түрдүү дүйнөнү башкарууга жардам берет.

Бул макалада биз философиялык баалуулуктар азыркы заманда кандайча чечмеленип, колдонулуп жатканын, ошондой эле алардын коомдук аң-сезимдин жана маданий практиканын калыптанышына тийгизген таасирин изилдөөгө аракет кылабыз. Гуманизм, экзистенциализм жана постмодернизм сыяктуу баалуулуктар күнүмдүк турмушта, медиада жана саясий практикада кандайча чагылдырылганын карап чыгабыз. Ошол эле учурда биз бул баалуулуктар ааламдашуу, маалыматтык технологиялар жана маданий көп түрдүүлүк

шартында туш болгон кыйынчылыктарга көңүл бурабыз.

Изилдөө методологиясы. Бул макалада максаттарыбызга жетүү үчүн комплекстүү методологиялык ыкманы колдонобуз, анын ичинде: адабияттарды талдоо, философиялык баалуулуктар боюнча адабий булактарды, анын ичинде классикалык философтордун да, заманбап теоретиктердин да эмгектерин системалуу түрдө карап чыгуу. Бул биздин изилдөөбүздүн теориялык негизин жана контекстти түзүүгө мүмкүндүк берет. Талдоо философиялык баалуулуктардын азыркы мезгилдеги ролун түшүнүүнү гана тереңдетпестен, коомдун жана инсандык аң-сезимдин мындан аркы өнүгүүсү үчүн алардын маанисин аныктайт. Философиялык баалуулуктар азыркы мезгилде ар кыл тармактагы окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган маанилүү тема болуп саналат. Акыркы он жылдыктарда биз этика, социалдык адилеттүүлүк, экология, жашоонун мааниси жана адамдардын мамилелери маселелерине кызыгуу күчөгөнүн байкадык. Бул темаларды изилдөөгө көптөгөн окумуштуулар жана философтор салым кошушат.

Философиялык баалуулуктарга байланышкан негизги түшүнүктөр, кыскача аныктамалар: философия – бул болмуштун, таанымдын жана адам жашоосунун эң жалпы принциптери жана мыйзамдары жөнүндөгү билимдин жана ой жүгүртүүнүн системасы [7, б. 340]. Анын мааниси, чындык жана адеп-ахлак жөнүндө негизги суроолорду изилдейт. Баалуулуктар - бул адам же коом үчүн мааниси бар идеялар, ишенимдер жана принциптер. Алар жашоодо эмне маанилүү, туура же керектүү деп эсептелинет [6]. Мораль жакшылык менен жамандык, адилеттүүлүк жана адилетсиздик жөнүндөгү идеяларга негизделген жүрүм-турум нормаларынын жана эрежелеринин системасы. Адеп-ахлактык баалуулуктар адамдардын жана топтордун жүрүм-турумун жетектейт. Сулуулук жана искусствону кабыл алуу менен байланышкан эстетикалык баалуулуктар. Алар кооз, гармониялуу жана экспрессивдүү деген идеяларды камтыйт. Эркиндик – бул өз эркиңе жараша иш-аракет кылуу, чечим кабыл алуу жана тышкы чектөөлөрдүн астында калбоо. Философияда эркиндик көбүнчө моралдык жоопкерчиликтиң контекстинде каралат. Бул түшүнүктөрдү ээрчип жүрүү – адилеттүүлүк, ага ылайык ар бир адамга татыктуу болгон нерсе берилиши керек [10, б. 104]. Адилеттүүлүк теңдик, укуктар жана товарларды бөлүштүрүү идеяларын камтыйт.

Бул түшүнүктөр бири-бирин кайталап, өз ара байланышта жана алардын түшүнүгү философиялык салтка жана маданий контекстке жараша ар кандай болушу мүмкүн.

Юрген Хабермас - коомдук чөйрө, коммуникация жана демократия маселелерин изилдеген немис философу жана социологу. Анын эмгектери заманбап коомго жана коомдук пикирди калыптандырууда философиялык баалуулуктардын ролуна тиешелүү ойлорду изилдеген. Юрген Хабермас - социалдык теория жана коммуникация философиясы жаатындагы иштери менен белгилүү болгон эң таасирдүү заманбап философтордун жана социологдордун бири катары баалуулук философиясына болгон көз караштарын анын рационалдуулук, коммуникация жана коом жөнүндөгү идеяларынын призмасы аркылуу карган. Ю. Хабермас коомдогу индивиддер ачык жана эркин баарлашуу аркылуу өз ара түшүнүшүүгө жетише алат деп ырастайт. Бул контекстте баалуулуктар таңууланган стандарттарга караганда,

жалпы талкуунун натыйжасы болуп калат [21]. Баалуулуктар коом мүчөлөрүнүн ортосундагы диалог процессинде калыптанат жана өзгөрөт. Хабермас өзүнүн эмгектеринде коомдук пикирди жана баалуулуктарды калыптандыруу үчүн коомдук чөйрөнүн маанилүүлүгү жөнүндө да айтат [3]. Бул демократияны жана адилеттүү коомду курууга көмөктөшүп, жарандар пикир алмашып, коомдук маселелерди сын көз менен талкуулай турган мейкиндик. Ю. Хабермас коомдук турмушта ченемдик аспектилердин маанисин баса белгилейт. Ал адамдардын ортосундагы өз ара аракеттенүү жалпы кабыл алынган баалуулуктарга жана нормаларга негизделиши керек деп эсептейт, алар талкуулоого жана талашууга болот, бул баалуулуктарды аныктоодо авторитардык мамиле үстөмдүк клбаш керек [12, б. 86]. Ю.Хабермастын эмгектери да критикалык теориянын салтына туура келет. Ал бийлик, социалдык адилеттүүлүк жана боштондукка байланыштуу суроолорду көтөрүп, үстөмдүк кылган идеологиялар баалуулуктарды кабыл алууга кандайча таасир эте аларын жана чыныгы диалогго тоскоол болоорун изилдейт. Ошентип, Ю. Хабермас түшүнгөн баалуулук философиясы жарандарга адилеттүү жана демократиялуу коомду курууга мүмкүндүк берген коммуникацияга жана талкууга негизделген динамикалык процесс.

Мартин Хайдеггердин философиясы, негизинен, болмуш (Sein) жана адам болмуш (Dasein) концепциялары аркылуу адамдын дүйнөдөгү ордун жана анын баалуулуктарын түшүнүүгө багытталган [17]. Хайдеггердин иши метафизика жана экзистенциализмдин чегинде орун алса да, анын ойлору заманбап философиялык суроолорго, анын ичинде технологиянын адамдын жашоосуна тийгизген таасирине да тиешелүү.

Хайдеггер үчүн болмуш маселеси философиялык изилдөөнүн негизги объектиси болуп саналат. Ал адамдын жашоосун жана анын баалуулуктарын түшүнүүнүн ачкычы катары өзүнүн бар экенин (Dasein) аңдап билүүнү белгилейт. Адам өзүнүн дүйнөдөгү ордун түшүнгөндө гана, ал өзүнүн баалуулуктарын ишке ашырууга мүмкүнчүлүк алат. Хайдеггердин пикиринде, адамдын жашоосу башка адамдар жана тарыхый шарттар менен тыгыз байланышта, бул болсо баалуулуктардын калыптанышына таасир этет [18, б. 502].

Хайдеггер чыныгы жана анык эмес

болмуштун айырмасын изилдейт. Чыныгы болмуш жеке баалуулуктарды жана өз жашоосу үчүн жоопкерчиликти аң-сезимдүү кабыл алууну билдирет. Ал эми анык эмес болмуш, жалпы кабыл алынган нормаларга жана баалуулуктарга терең түшүнбөстөн, аң-сезимсиз карманууну шарттайт [19, б. 79]. Бул контекстте, Хайдеггер технологиянын адамдык баалуулуктарга тийгизген таасирин да талкуулайт. Ал технологияга ашыкча көз каранды болуунун чыныгы адамдык баалуулуктарды жана жашоону түшүнүүнү жоготууга алып келиши мүмкүн экендигин белгилейт.

Ошентип, Хайдеггердин философиясы баалуулуктарды системалуу түрдө изилдөөгө багытталбаганына карабастан, ал биздин жашообуздун жана дүйнө менен өз ара аракеттенишибиздин контекстинде маанилүү суроолорду жаратат. Анын ойлору, адамдын өзүнүн бар экенин аңдап билүүсү, чыныгы жана анык эмес болмуштун айырмасын түшүнүүсү, ошондой эле технологиянын таасирине көңүл буруусу, бүгүнкү күндүн философиялык дискуссияларында актуалдуу болуп калууда.

Мишель Фуко - француз философу, анын изилдөөлөрү нормативдик баалуулуктар коомдук тажрыйбаларды жана жеке инсандыктарды кандайча түзөөрүн изилдейт. Француз философу Мишель Фуко өз эмгегинде баалуулук темасына көп жолу кайрылган. Ал баалуулук философиясынын бирдиктүү окуусун түзбөсө да, анын концепциялары баалуулуктар системалары коомдо кандайча түзүлүп, кандайча иштээрин жакшыраак түшүнүүгө жардам берет. М.Фуко күч менен билимдин ортосундагы байланышты баса белгилеп, баалуулуктар универсалдуу жана туруктуу эмес, социалдык контекстке жана бийлик мамилелерине жараша дайыма өзгөрүп турат деп ырастайт. Бул мааниде баалуулуктар «нормалдуу» же «кабыл алынган» деп эсептелген нерселерди жөнгө салуучу дискурстар аркылуу түзүлөт [9, б. 10]. М.Фуко өзүнүн «Билимдин археологиясы» жана «Байкоо жана жазалоо» [8] сыяктуу эмгектеринде тарыхый шарттардын жана практиканын белгилүү баалуулуктардын калыптанышына кандай салым кошконун көрсөтөт. Маселен, ал тартиптин, менчикке болгон мамиленин өзгөрүшү коомдук нормалардын кайра жаралышына кандай таасир тийгизерин талдайт. Кийинчерээк эмгектеринде бийликтин неолибералдык формасын изилдеп,

экономикалык практика жана рыноктук механизмдер нарк түшүнүгүн, анын ичинде адам өмүрүн кантип өзгөрткөнгө көңүл бурат. Бул контекстте ал жеке тандоолор кандайча заманбап коомдордо баалуулук түшүнүгүнүн ажырагыс бөлүгү болуп калганына көңүл бурат. Организм жана субъективдүүлүк боюнча эмгектер адам өзүнүн баалуулуктарын жана этикалык принциптерин кантип калыптандыраарын изилдейт, бул жеке баалуулуктар системасын түзүүдө өзүн-өзү таануунун жана жигердүү тандоонун маанилүүлүгүн баса белгилейт [16, б. 198]. М.Фуко баалуулуктарга жана адеп-ахлактуулукка сын көз карашты сунуштайт, алар берилген нерсе эмес, бийликтин, билимдин жана тарыхый процесстин татаал өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы экенин белгилейт. Ошентип, анын мамилеси баалуулуктар коомдо кандайча түзүлүп, талашылып жана өзгөрүп жатканын талдоо үчүн күчтүү куралды камсыз кылат.

Марта Нуссбаум — америкалык философ, адам потенциалынын жана заманбап коомдогу “жөндөмдүн” ролун изилдеген этика жана саясий философия боюнча эмгектери менен белгилүү. Ал этика, саясий философия жана адилеттүүлүк тармактарында иштеген атактуу адис. М. Нуссбаум “мүмкүнчүлүктөр мамилеси” концепциясын иштеп чыккан, ал боюнча адамдын чыныгы жыргалчылыгы анын ресурстары же экономикалык бакубаттуулугу менен гана эмес, ошондой эле толук кандуу жашоо үчүн берилген мүмкүнчүлүктөрдүн жыйындысы менен аныкталат [11, б. 82].

Баалуулук философиясында М. Нуссбаум социалдык адилеттүүлүктү жана жашоо сапатын баалоо критерийи катары адамдын жөндөмдүүлүгүнүн маанисин баса белгилейт. Ал адамдын жашоо, ден соолук, акыл-эс жана эмоцияларды колдонуу, башкалар менен байланышуу жана коомго катышуу сыяктуу негизги жөндөмдүүлүктөрүн өзгөчө белгилейт.

Ошондой эле, жеке айырмачылыктарды жана маданий контексттерди эске албаган утилитаризмди жана либералдык мамилелерди сынга алат.

М. Нуссбаум баалуулуктар бакыттын же ырахаттын сандык өлчөмүнө эмес, адамдын табиятын жана жашоону эмнеге татыктуу кылганын түшүнүүгө негизделиши керек деп ырастайт. Жалпысынан, анын иши этикага жана социалдык саясатка адамдык ар-намысты коргогон жана коргогон

гумандуу жана инклюзивдүү мамилени түзүүгө багытталган.

Ален де Боттон - философиянын күнүмдүк жашоодогу мааниси жөнүндө сүйлөгөн заманбап философ. Анын «философия жашоо образы» жөнүндөгү изилдөөсү заманбап баалуулуктардын контекстинде кызыктуу жана актуалуу.

Ален де Боттон - швейцариялык философ жана жазуучу, философия, психология жана күнүмдүк жашоо темаларын изилдеген чыгармалары менен белгилүү. Анын эмгектери көбүнчө баалуулук маселелерин, жашоонун маанисин жана адамдык мамилелерди терең изилдейт. Де Боттон «нарк философиясы» аркылуу биздин көптөгөн каалоолорубуз жана үмүттөрүбүз социалдык нормаларга жана күтүүлөргө негизделгенин, ал эми чыныгы баалуулуктар жыргалчылыгыбыз үчүн маанилүү экенин белгилейт [1, б. 76].

Ал сүйүү, иш, ийгилик жана бакыт сыяктуу темаларды изилдеп, жашоонун бул аспектилерине сын көз менен кароого чакырат. Де Боттон адамдарга өздөрүнүн ички баалуулуктарын жакшыраак түшүнүүгө жана кадимки стандарттарга ылайык эмес, жеке жашоосунан канааттанууга жардам берүүчү ыкмаларды сунуштайт. Ошондой эле, ал өзүн-өзү чагылдыруунун жана адамдын чыныгы каалоолорун түшүнүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт, бул жашоону толук кандуу жана маңыздуу кылат. Анын философиясы көбүнчө өз мамилелеринде жана жашоо тандоолорунда тереңдикти жана чын ыкластуулукту издеген адамдар менен резонанс жаратат.

Коомду өзгөртүү менен адамдар да дайыма өзгөрүп турушат, көп учурда өздөрү аны сезбей да калышат. Жашоонун жалпы ритми да өзгөрүүдө [14, б. 182]. Ошентип, этика жана моралдык нормалар конкреттүү кырдаалдарда тандоо кылууга гана жардам бербестен, коомдук идентичтикти түзүүгө, адилеттүүлүктү, жоопкерчиликти жана

гуманизмди түшүнүүгө да өбөлгө түзөт. Замандын баалуулук философиясы баалуулуктардын табияты жана алардын коомго, маданиятка жана жеке жашоого тийгизген таасирин караган кеңири темаларды камтыйт.

Жыйынтыктар:

Баалуулуктардын көп түрдүүлүгү: Коомдогу баалуулуктар көп түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт, бул маданияттардын, дүйнө таанымдардын жана социалдык контексттин ар түрдүүлүгүн чагылдырат. Универсалдуу, баары үчүн ылайыктуу баалуулуктар жок экенин эске алуу маанилүү.

Баалуулуктардын динамикасы: Баалуулуктар статикалык эмес; алар убакыттын, технологиялардын жана социалдык өзгөрүүлөрдүн таасири менен өзгөрүп турат. Заманбап баалуулуктар көп учурда глобалдык экологиялык өзгөрүүлөр, маалыматтык технологиялар жана социалдык кыймылдар сыяктуу жаңы чакырыктарга жана көйгөйлөргө жооп катары калыптанат.

Жеке жана топтук кызыкчылыктар: Заманбап дүйнөдө жеке укуктар менен топтук кызыкчылыктар арасында тең салмактуулукту табууга умтулуу байкалат. Философия бул эки аспекттин баалуулуктары кандайча бирге жашап, бири-бирине таасир эте алаарын карайт.

Технологиялардын өнүгүшү баалуулуктарды калыптандырууга таасир этет. Жеке маалыматтын корголушу, маалыматтык коопсуздук жана санариптик өз ара аракеттенүү менен байланышкан баалуулуктар күндөн-күнгө актуалдуу болуп баратат.

Заманбап шарттарда көп адамдар жашоодо терең мазмун жана максат издеп жатышат, бул традициялык баалуулуктарды кайра карап чыгууга жана эмоционалдык жактан жакшы жашоо, туруктуу жашоо образы жана социалдык адилеттүүлүк сыяктуу жаңы багыттарды издөөгө алып келет.

Адабияттар:

1. Алена де Боттон. Искусство путешествовать. – М.: 2014.
2. Барлова Ю. Е. «Надзор и прибыль»: общественное призрение и социальная помощь в теоретических конструктах Иеремии Бентама. // Диалог со временем, № 33, 2010.
3. Беляев А. Б. Социально-философская концепция Ю. Хабермаса: восприятие в российской социологии // Журнал социологии и социальной антропологии. — Том IV, 2001. — № 3.
4. Бибихин, В. В. О гуманизме // Новая философская энциклопедия: в 4 тт. М.: Мысль, 2001.
5. Блауг М. Сиджвик, Генри // 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикс, 2008. - 352 с.

6. Вашунина И. В., Дронов В. В., Ильина В. А., Маховиков Д. В., Нистратов А. А., Нистратова С. Л., Ощепкова Е. С., Тарасов Е. Ф. Базовые ценности носителей русской культуры — М.: 2019. — 550 с.
7. Губский Е, Кораблева Г., Лутченко В. Философский энциклопедический словарь. — Москва: Инфра-М, 2005. — 576 с.
8. Грицанов А. А., Абушенко В. Л. Мишель Фуко. — Мн.: Книжный Дом, 2008. — 320 с.
9. Дьяков А. В. Фуко и античность // Хора. Журнал современной зарубежной философии и философской компаративистики. — 2013. — № 1-2.
10. Канарш Г. Ю. Социальная справедливость с позиций натурализма и волюнтаризма // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 1.
11. Карелин В.М. Гуманитарное образование и демократическая утопия (по страницам книги Марты Нуссбаум) // Высшее образование в России. 2017. № 4 (211). С. 76-87.
12. Петренко Е. Л. Послесловие к книге Хабермаса “Философский дискурс о модерне” // Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с нем.. — М.: Издательство «Весь Мир», 2003. - 416 с.
13. Румянцева Т. Г. Немецкий идеализм: от Канта до Гегеля. — Минск: Вышэйная школа, 2015. — 271 с.
14. Саралаев Н.К., Алымбаев А.М., Салморбекова Р.Б. Мифология этногенеза: опыт Киргизии. Киргизско-огузские мифы как фактор этнической консолидации киргизского общества // Вопросы философии. № 10. С. 181–187.
15. Субботин, А. Л. Джон Стюарт Милль об индукции [Текст] /А. Л. Субботин; Рос. акад. наук, Ин-т философии. — М.: ИФ РАН, 2012. 76 с.
16. Фуко М. Ранние работы / Пер. с фр. и предисл. О. А. Власовой. — СПб.: Владимир Даль, 2015. — 287 с.
17. Хайдеггер, М. Немецкий идеализм (Фихте, Шеллинг, Гегель) и философская проблематика современности / Пер. А. П. Шурбелева. — СПб.: «Владимир Даль», 2016. — 496 с.
18. Хайдеггер М. К философии (О событии) / М. Хайдеггер. — М.: Издательство института Гайдара, 2020. — 640 с.
19. Хюбнер Б. Мартин Хайдеггер — одержимый бытием. Пер. с нем. — СПб.: Академия исследования культуры, 2011. — 172 с.
20. Цендровский О. Ю. Аристократический идеал философии Ницше // Вестник РХГА. 2015. № 1. с. 46-55.
21. Шульц В. Л. Философия Ю. Хабермаса / Рос. акад. наук, Ин-т соц.-полит. исслед. — М.: Наука, 2005.

УДК: 629.3 (575.2) (04)

Д.Д. Мукамбетов

ГЕОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ГОР В САМОСОЗНАНИИ КЫРГЫЗОВ

Д.Д. Мукамбетов

КЫРГЫЗДАРДЫН АҢ-СЕЗИМИНДЕ ТООЛОРДУН ГЕОСОФИЯЛЫК МААНИСИ

D.D. Mukambetov

THE GEOSOPHICAL SIGNIFICANCE OF MOUNTAINS IN KYRGYZ SELF-AWARENESS

Аннотация. В статье представлено геософское осмысление значения гор в самосознании кыргызского народа, где сакральная география гор обеспечивала поддержание этнокультурного самосознания кыргызов, метафизическую связь времен и способствовала духовному транзиту памяти через эпические предания. Затем исследование фиксирует широкое и многоукладное влияние горной среды, нашедшее отражение в мифологических преданиях, философском наследии акынов-заманистов, творчестве Айтматова, а также семантически воплотилось в этнониме «кыргыз», где «кыр» значит «гора», «вершина» или «возвышенность», а «гыз», согласно многочисленным интерпретационным позициям, понимается как народ. В результате этноним «кыргыз» осмысливается как «горный народ» или «горцы».

Основное внимание в статье посвящено глубокой и нерасторжимой духовной связи кыргызского народа с пространством гор Евразии, которая проливает свет на тайны этнокультурной традиции кыргызов. Среди прочего автором исследования представлен любопытный метафизический взгляд, раскрывающий геософское значение гор в сакральной географии Евразии, где горы Турана являются местом обитания божеств, концентрированной зоной присутствия сакральных традиций и территорией, где консервируется духовный опыт ушедших эпох.

Ключевые слова: геософия; горы; Евразия; самосознание; сакральная география; этноним «кыргыз»; предание; космическая среда.

Аннотация. Макалада тоолордун ыйык географиясы кыргыздардын этномаданий аң-сезимин, мезгилдин метафизикалык байланышын камсыз кылган жана эпикалык уламыштар аркылуу эс тутумдун руханий транзитине өбөлгө түзгөн кыргыз элинин аң-сезиминдеги тоолордун маанисин геософиялык түшүнүү берилген. Андан кийин изилдөө тоолуу чөйрөнүн мифологиялык таанууда, заманист акындардын философиялык мурасында, Айтматовдун чыгармачылыгында чагылдырылган, ошондой эле семантикалык жактан «кыргыз» этнониминде камтылган, бул жерде «кыр» «тоо», «чоку» же «бийиктик» жана «кыз» этнониминде чагылдырылган, бул көп сандаган чечмелөөчү позицияларга ылайык эл катары түшүнүлөт. Натыйжада «кыргыз» этноними «тоо эли» же «тоо эли» деп түшүнүлөт.

Эмгектин негизги багыты кыргыздардын этномаданий салтынын сырларына жарык чачкан кыргыз элинин Евразия тоолору мейкиндиги менен терең жана көөнөргүс руханий байланышына арналган. Туран тоолору кудайлардын жашаган жери, ыйык каада-салттардын топтолгон зонасы жана өткөн доорлордун руханий тажрыйбасы сакталган аймак болгон Евразиянын ыйык географиясындагы тоолордун геософиялык маанисин ачып берген кызыктуу метафизикалык көз карашты сунуштайт.

Ачкыч сөздөр: геософия; тоолор; Евразия; аң-сезим; ыйык география; «кыргыз» этноним; салт; космос чөйрөсү.

Abstract. The article presents a geosophical understanding of the importance of mountains in the self-consciousness of the Kyrgyz people, where the sacred geography of the mountains ensured the maintenance of ethnic and cultural self-awareness of the Kyrgyz, provided a metaphysical connection of times and promoted the spiritual transit of memory through epic traditions. The study then captures the wide and multifaceted influence of the mountainous environment, reflected in mythological

legends, the philosophical heritage of the Zaman Akyns, the work of Aitmatov, and also semantically embodied in the ethnonym “Kyrgyz”, where “kyr” means “mountain”, “peak” or “elevation” and “giz”, which, according to numerous According to their interpretative positions, they are understood as a people. As a result, the ethnonym “Kyrgyz” is interpreted as “mountain people” or “mountain people”.

The main focus of the work is devoted to the deep and indissoluble spiritual connection of the Kyrgyz people with the space of the mountains of Eurasia, which sheds light on the secrets of the ethnocultural tradition of the Kyrgyz. Among other things, the author of the study presents a curious metaphysical view that reveals the geosophical significance of mountains in the sacred geography of Eurasia, where the Turan mountains are the habitat of deities, a concentrated zone of sacred traditions and a territory where the spiritual experience of bygone eras is preserved.

Keywords: Geosophy; mountains; Eurasia; self-awareness; sacred geography; ethnonym “Kyrgyz”; legend; cosmic environment.

Сегодня сложно представить иную этническую группу в Евразии, помимо кыргызов, чья этногенетическая, духовная и общественно-политическая судьба настолько тесно не была бы привязана к сакральной географии гор. Кыргызы на протяжении веков находились в самом эпицентре, в самой гуще социально-политических пертурбаций и мировоззренческих сдвигов, испытав на себе всю беспощадную силу сурового ветра исторических перемен. Потому многовековое шествие кыргызского народа прошло под знаком драматической борьбы за свою духовную самобытность, за экзистенциальное право быть хранителями древних кочевых устоев и провозвещать нравоучительное воззвание ушедших эпох с горных вершин Турана.

Все эти драматические виражи и трагические испытания, нередко приводившие кыргызский народ на грань физической и духовной гибели, глубоко и многообразно отразились на родоплеменном составе и демографии кыргызского народа, национальном характере и комплексе социальных практик, развитых механизмах адаптации и стоической народной этики.

Весь этот уникальный социальный капитал был протонен многовековыми крестными путями, выстрадав в результате сурового социального отбора и неизменно был нацелен на поддержание духовной сопричастности кыргызов к первозданным истокам своей этнокультурной традиции путем духовного транзита тысячелетней памяти, где метафизическая связь времен поддерживалась сакральной энергетикой гор. У самого подножия небес тысячелетиями скрывались сверхчувственные истоки кыргызского самосознания.

Богатое наследие кыргызов, накопленное за более чем 2000-летний период и охватывающее широкий массив сведений, запечатленных в их безбрежной эпической

традиции, исторических хрониках и археологических находках, многозначительно отразилось в представлениях ученых в трактовках этнонима “кыргыз” и породило широкую россыпь научных представлений, исследовательских метаний и неутихающих по сей день жарких прений всех вовлеченных в эту тематическую область сторон.

Древность кыргызского народа, уходящая почти в легендарные эпохи, не работает сегодня на капитализацию какой-то конкретной идентичности, не способствует кристаллизации национальных программ развития вокруг одной системообразующей идеи, поскольку в этнониме «кыргыз» до сих не просвечен один доминирующий антропологический архетип, не проявлена одна генеральная линия большого повествования, внушавшая непротиворечивый спектр идейных смыслов и сюжетных ассоциаций, как это бывает с тюркскими, монгольскими, русскими или другими этнонимами Евразии, которые семантически сопряжены с их историческими моделями, культурными традициями и долгосрочными программами развития. Поскольку вся их этногенетическая и общественно-политическая реальность неукоснительно следовала метафизическому гештальту воина, жреца или труженика и проходила в комплементарной географической зоне.

Событийная инклюзивность и сюжетная вариативность кыргызской истории превышают дискурсивные рамки позитивистского взгляда на мир. Тайна кыргызского самосознания ускользает от естественно-научной оптики и тех подходов, которые инспирированы наработанными концептуальными схемами. Возможно, экзистенциальный корень всех этих проблемных ответвлений пребывает в принципиально иной семантической плоскости, в эпистемологической зоне метафизических и геософских значений, исходя из которых и следует прочитывать этимологическую основу этнонима «кыргыз».

Как было отмечено выше, наиболее колоритно эта смысловая разногласица обнаруживает себя в трактовках этнонима «кыргыз», разверстаных по самым разным тематическим сферам. На сегодняшний день существует не менее десятка наиболее общезначимых позиций в экспертной среде историков и этнографов, которые можно сгруппировать по следующим смысловым линиям.

Первая группа ученых связывает этноним «кыргыз» с полицентричным и многоукладным этническим составом кыргызского народа, который издревле занимал территории вдоль верхнего Енисея, в южной части Минусинской впадины, и формировался за счет включения самого широкого контингента племенных сообществ Евразии. По этой причине понятие «кыргыз» имело важную общественно-политическую функцию по собиранию и консолидации социального множества в единую духовную общность. В этом контексте интегральная емкость этнонима «кыргыз» обнаруживает самостоятельную социокультурную программу или корпус исторических задач, существующих поверх разнообразных устремлений этносоциальных групп, равно как имеющих самодовлеющее идейное содержание и автономное целевое назначение.

Этноним переходит в разряд идеонима. Отсюда древнетюркский термин «кырк» осмысливается этой группой исследователей не только как сорок, но экстенсивно расширяется до понятий «много» или «множество». В этом контексте известный тюрколог В. Радлов осмыслял понятие «кыргыз» как кырк + йус - кырк жүз (сорок сотен), а известный башкирский историк А. Тоган прочитывал этноним как кырк + эр – кырк киши (сорок человек). К этой семантической рубрике также примыкает мифологическая версия, имевшая широкое хождение в традиционную эпоху, где «кыргыз» редуцируется на два самостоятельных понятия «кырк-кыз» – «сорок девушек» и отображает полиэтническую легенду о возникновении кыргызов от сорока девушек.

Второй комплекс версий можно классифицировать по антропологическому признаку, где понятия «кыргын» или «кыргыт», согласно исследовательской позиции А. Кононова, отображают древнюю физиогномику сибирского кыргыза и осмысливаются востоковедом как светлолицый или голубоглазый народ, к этому смысловому ряду так-

же примыкают вариации Д. Айтмуратова, где прослеживается связь уже с Тянь-Шаньским историалом кыргызов и дается трактовка этнонима как кара + гыз – черноволосый народ.

Ну и третья, достаточно широко представленная, экспертная позиция улавливает в понятии «кыргыз» драматическую фабулу исторического становления кыргызского народа, где самосознание этноса издревле выковывалось сквозь горнило непрерывной борьбы за сохранение своего самобытного уклада. В этой эпистемологической оптике этноним «кыргыз» увязывается с терминами «кырылгыс», что значит «неистребимый», или «кыргыч», что обозначает борьбу или схватку, согласно ученому А. Омуркулову.

На наш взгляд, наиболее емкой трактовкой этнонима «кыргыз», которая включает в себя и исчерпывает все семантические вариации, равно как и научные трактовки этого понятия, является та, которая осмысляет глубинные основания этнического самосознания через месторазвитие. В этой связи трактовка этнонима «кыргыз» опирается на «кыр», что значит «гора», «вершина» или «возвышенность», и «гыз», что, согласно многочисленным интерпретационным позициям, приведенным выше, понимается как народ. В результате этноним «кыргыз» осмысливается как «горный народ» или «горцы».

Исходя из ретроспективного обозрения многовековой судьбы этноса, именно фундаментальная сопряженность кыргызского народа с сакральной географией гор является стержневой и системообразующей константой, пронесенной сквозь всю палитру исторических переменных. Поскольку сквозь весь более чем двухтысячелетний историал кыргызов широкий комплекс этносоциальных характеристик претерпевал значительную модификацию или вовсе подвергался устранению в силу утраты конвергентности в новоявленных социоприродных и культурно-конфессиональных средах.

Доподлинно известно, исходя из китайских, арабских и тюркоязычных источников, по сравнению с Тянь-Шаньским периодом истории енисейские кыргызы вплоть до X века н. э. имели ярко выраженную европеоидную наружность, характеризующуюся наличием рыжих волос и голубых глаз, а морфологическое строение тела отличалось статностью, что давало повод отдельным средневековым хронистам, например Ибн Мукаффе, считать кыргызов родственниками славян.

Енисейские кыргызы в отличие от большинства средневековых кочевников Восточной Евразии имели развитые традиции градостроительства, различавшиеся по функциональному назначению и этническому составу проживания социальных общин. Только на территории Минусинской котловины было обнаружено несколько городищ и крепостей, как «Уйбатское городище», «Ербинский храмовый город», «Крепость Тарпиг», и т. д.

Комплексный формат хозяйства обеспечивался сочетанием земледелия, пастушеского и кочевого скотоводства, а также кыргызы широко практиковали охоту, рыбную ловлю, металлообработку¹, кузнечное и ювелирное дело, различные ремесла, резьбу по дереву, камню и сравнительно развитое декоративное искусство. Отдельного упоминания заслуживает самобытная письменная традиция, занимавшая важную роль в социокультурной действительности енисейских кыргызов и получившая название в исследовательской среде как орхоно-енисейская руническая письменность².

Уже в постмонгольскую эпоху в результате серии миграционных волн, охвативших во временном интервале несколько веков, кыргызы стали осваиваться и закрепляться на землях современного Кыргызстана, где сибирский этнический компонент стал доминирующим в формировании новой народности на Тянь-Шане. В этот период начинает складываться современный монголоидный антропотип кыргызов с преобладанием сакраментального кочевого уклада, просуществовавшего фактически в неизменном виде вплоть до присоединения к царской России.

Кыргызы Тянь-Шаня, сохранив свое древнее имя, тем не менее утратили внушительный комплекс характерных для сибирского периода этнических и деятельност-

ных характеристик, от градостроительных технологий до рунической письменности, поскольку в основание культурного уклада был положен синкретический тип ислама, глубоко пустившего корни в регионе с момента арабского завоевания Центральной Азии, а формат хозяйствования определялся отгонным скотоводством, что целиком субординировало все стороны бытия кыргызов – от сезонных типов поселения до декоративно-прикладного искусства, в совершенстве отвечавшего мобильному строю жизни непритязательногономада.

В ретроспективном рассмотрении можно резюмировать следующее: кыргызы в разные исторические периоды проживали на территории Восточного Тянь-Шаня, в пределах современного Синьцзяна, затем – в Минусинской котловине, после – на обширных территориях Саяно-Алтая, а на завершающей фазе социальных миграций кыргызский этнос прочно закрепился в пределах горных систем Западного Тянь-Шаня и Памиро-Алая. Тем не менее, невзирая на широкий географический охват расселения и ряд вынужденных миграций кыргызов в разные исторические эпохи, общим фундаментом, сберегающим примордиальные истоки кыргызского самосознания, сквозь временные эпохи и последовательно сменявшиеся друг друга пространственные локации, является сакральная география евразийских гор, обеспечивавшая этногенетическую и духовную преемственность в осуществлении высоких форматов жречества.

Для кыргызов геософское значение гор является конституирующим онтологическим истоком в определении их гносеологического статуса в мире. Любая познавательная стратегия, чтобы могла иметь шансы на успех, должна определяться имманентным спектром гносеологических сил и опираться

¹Стационарный формат хозяйства енисейских кыргызов обеспечивался за счет укрепленных поселений, где одним из наиболее престижных видов ремесел была обработка металлов. На Среднем Енисее найдено множество древних сооружений, свидетельствующих о металлургическом производстве для нужд воинов и земледельцев. Дальневосточные хронисты эпохи династии Тан отмечали, что железное оружие, изготовленное кузнецами, было столь остро, что могло пронзить кожу носорога, и пользовалось большим спросом на международном рынке. Китайские источники сообщают о высоком качестве кыргызского оружия, что позволяет предполагать его проникновение и на международный рынок.

²Письменная система включала в себя 38 знаков и покрывала разноплановый перечень потребностей от культово-символического до государственного делопроизводства в период Великодержавия кыргызов. Ареал ее распространения в вышеуказанный период охватывал Хакасию, Туву, Горный Алтай, Красноярский край, Монголию, Западный Тянь-Шань. Возвышение же монголоязычных этносов привело к сужению его влияния и утрате передовых общественно-политических позиций в мировоззренческом сопряжении этнокультурных укладов Евразии, также значительным фактором, способствовавшим вытеснению орхоно-енисейской рунической письменности из западных рубежей кочевой Евразии, стал возрастающий уровень влияния исламской культуры, начиная с эпохи Караханидов на фоне постепенной утраты енисейскими кыргызами доминирующей силы в макрорегионе.

на духовное назначение их культурной модели. Поскольку только с позиций месторазвития задается и очерчивается ключевой комплекс познавательных ориентаций народа как в сфере подбора научной методологии, так и в определении исследовательского круга задач.

Согласно Дугину, горы Турана являются местом обитания божеств, концентрированной зоной присутствия сакральных традиций и территорией, где консервируется духовный опыт ушедших эпох. В антропологическом плане горы Евразии являются наиболее комплементарной средой для шаманизма, жречества и философского умозрения вечных истин. В тиши горного поднебесья открывается провиденциальная летопись мира.

В зоне пересечения всех этих элементов создается этнокультурная традиция горских народов, где жреческий экстаз стяжает большое повествование, объективирует сакральную энергетику гор, а сам священный нарратив раскрывает последние тайны вселенского мироустройства, обнажает разумный замысел исторических изменений сквозь драматическое становление и борьбу идейных укладов. По этому метафизическому канону жречества организован и сюжетно построен эпос «Манас», этот духовный импульс воплотился в развитых традициях сакрального сказительства и породил неизбывное стремление к контемплативным смысловым далям в кыргызской душе.

Этот идейный принцип должен лечь в основание познавательной стратегии кыргызов к ушедшим эпохам. Этнополитический, социокультурный и общественно-психологический ракурс, которыми оперирует отечественная наука, в анализе исторических процессов должен быть обогащен историософским подходом, который повлечет качественное смещение от хронологического обзора сухих дат и сюжетно обезличенных событий к постижению исходных причин и раскрытию целевых горизонтов. Кыргызская историософия должна отвоевать место для подлинного субъекта истории – Бога.

С этой точки зрения кыргызский взгляд на историю должен исследовать территорию Евразии как сакральную географию, где осуществляется божественная стихия провидения, где сталкиваются различные этнокультурные традиции, религиозные представления и философские школы, где всякая реальная событийность в земном плане имеет свой духовный прототип в небесном.

В этой идейной оптике сфера эмпирически фиксируемых событий обнаруживает поступательное развертывание божественной сущности – служит акцидентальным символом субстанциальных свершений. Божественный логос проявляет себя сквозь этнические сообщества, утверждает свое присутствие в этническом самосознании и целокупно отражается в коллективном теле народа. Поэтому этносы – это не только функции божественного провидения, но полноправные субъекты исторического процесса, где опыт соработничества со сверхчувственными стихиями составляет событийную канву исторической драмы и содержательный предмет историософской герменевтики.

Историософский опыт, оперирующий категориями конечных целей и исторических пределов, должен в едином неразличимом воззрении охватить этнические сообщества и их исторические судьбы с позиций небесного предназначения, это позволит в одном случае выявить причины бурного этногенетического подъема, социокультурного расцвета и общественно-политической доминанции у одних народов, и сюжетные отклонения, гомеостатическое замирание и несвоевременный уход с исторической арены – у других. У каждого народа Евразии – свой историософский контекст, а полнота сюжетных линий может варьироваться в самом широком сценарном диапазоне, что прокладывает пути к автономным герменевтическим прочтениям их экзистенциального историала.

Для кыргызов вступить в чертоги гео-софского взгляда на мир – это все равно, что получить адекватную смысловую оптику на собственный Dasein, встать в позицию аутентичного экзистирования духом, мыслью и собственным методом, научиться понимать себя в историческом потоке явлений, суметь отвоевать свой формообразующий хронотоп в бессвязной веренице событийного нагромождения.

Кыргызская душа, веками охваченная и ангажированная метафизическим строем эпоса «Манас», не отзывается на сухие, выхолощенные модели исторических описаний, а всякий концептуальный дискурс, не включающий в себя онтологический корпус прочтений, обречен на дефицит духовной эмпатии и на обездоленность общественным вниманием. Только с позиций историософского метода можно заглянуть в глубь кыргызского самосознания, совлечь покровы с эпического наследия и преодолеть экзистенциальное

отчуждение между областью желаемого и сферой должностования. Историософская инициация освободит дремлющие смыслы из сакральных чертогов эпоса и позволит раскрыть в новом герменевтическом прочтении сюжетную остроту исторического процесса. Движение в глубь эпических тайн будет концептуально разрастаться в историософский объем герменевтических прочтений евразийского историала на внешнем контуре и работать на капитализацию долгосрочных программ развития.

При сохранении имеющегося положения вещей отечественная наука в условиях отчуждения от собственных познавательных стратегий будет вяло и уныло плестись вслед за динамичными процессами обновления исторического корпуса знаний в регионе и механически воспроизводить внешние концепты описания мира, так и не определив свое законосообразное место в динамично возводимой архитектуре смыслов и лишив себя возможности стать полноценным субъектом духовного зодчества.

Хайдеггер, развивая с фундаментально-онтологических позиций знаменитый тезис Гердера: «народы – мысли Бога», постулировал, что «Dasein существует через народ, по-народному». Исходя из геософского взгляда на мир, следует, что географическое пространство является феноменальным воплощением световой идеи, тем животворящим измерением, откуда в этническое самосознание принудительно вторгается Dasein, насыщает его своими экзистенциальными лучами, зачинает и фундирует народный логос.

Для кыргызов подобной светоносной средой и формообразующей реальностью, где располагался их экзистенциальный регистр, являлся ландшафт евразийских гор. Горы волновали, экзальтировали и захватывали кыргызское воображение на всем богатом пути их исторического развития. **Как только забрезжил свет кыргызского самосознания, близ него высились горы. Величавость горных вершин** являлась предметом изустных импровизаций и эталоном эстетических представлений акынов. Сакральная энергетика горных сред консервировала древние предания и открывала путь

для получения сверхчувственных знаний. Физическая неприступность гор становилась местом пристанища в смутные времена, а их магнетическая сила прокладывала кочевые маршруты для кыргызов в драматические периоды суровых миграций. И главное – евразийские горы поддерживали этнокультурную связь времен и наполняли экзистенциальный горизонт кыргызов немеркнущим провиденциальным светом.

В многовековом духовном наследии кыргызов нет ни одного значимого мыслителя, чей познавательный горизонт не окормлялся бы духовным магнетизмом гор. Арстанбек Буйлаш уулу видел в горах символ нерушимых знаний, эталонный эстетический рубеж, до которого силится подняться его мысль. Горы в понимании акына – высшая пространственная точка в его гносеологической перспективе. Мысль заманиста стремилась уподобиться горам, пройти вертикальный маршрут к небесам и прорваться к предельным семантическим значениям³.

Калыгул Бай уулу в символических метаморфозах горных сред усматривал неотвратимый приход последних времен. В эпоху скорби этнокультурное измерение кыргызов будет вывернуто наизнанку, привычный мир погрузится в парадоксальное зазеркалье, космическая среда облачится в несвойственные ей декорации. Разрушительный вихрь перемен захлестнет все космологические сферы мироздания, все будет принудительно втянуто в пучину абсурда⁴.

Для консервативного гуманиста Чынгыза Айтматова в горах сходятся все духовные горизонты, раскрывается содержание вселенской жизни и открывается тайная летопись мира. В скальных породах гор схвачен образ человеческого бессмертия и запечатлена идея всечеловеческого братства. В горах снисходит божественное слово в человеческие сердца и прогоняет холод отчуждения из мира. «Слово выпасает Бога на небесах, Слово доит молоко Вселенной и кормит нас тем молоком из рода в род, из века в век. И потому вне Слова, за пределами Слова нет ни Бога, ни Вселенной, и нет в мире силы, превосходящей силу Слова, и нет в мире пламени, превосходящего жаром пламя и мощь Слова».

³Тоо-тоонун башы кыр болот, Толгонун айтсам ыр болот, Оо дүйнө кетер окшодум, Менин толтурчу ордум ким болот? Толгон тоонун закымы, Торгой куштун акыны.

⁴Оройлоруң баатыр болду, Орус алмак биздерди, От чыкпай жериң такыр болду, Тоо токол болор, Токол байбиче болор, Уй пул болор, Кул бий болор.

В последнем слове, сказанном о горах в романе «Когда падают горы (Вечная невеста)», Айтматов приходит к пониманию, что в горах покоится всеисцеляющая стихия вечной женственности, изъятая из растлевающего потока динамично меняющегося мира и вековечно хранящая ключи к преображению человека. В сердцах самоотверженно любящих людей раскрывается софийная природа всечеловечности, способная уберечь человечество от духовного растрепания, а горы от падения. В неумолчном же зове вечной невесты угадывается образ той вдохновляющей музыки, которая неотступно сопровождала Айтматова на всех экзистенциальных виражах его жизненного пути и опаляла его жреческую душу жаром слова.

Горы, согласно самым острым прозрениям кыргызских философов, являлись предельным пространственным рубежом в осмыслении мира, чутким космическим регистром временных изменений и хранителем софийных ключей к преображению мира. В горах сходятся все смысловые грани мира, примиряются все сюжетные изводы истории, смыкаются в просветленном единстве человеческие судьбы, и с горами неразоторжимо связана духовная судьба кыргызов.

Исходя из геософского и идейного анализа кыргызского наследия, сделанного в настоящем исследовании, можно заключить следующее: быть кыргызом – значит быть воплощенным бытием гор, значит позволить горам состояться, сбывшись в человеке, а это значит войти в сопряжение со своим Dasein'ом, сблизиться со своими экзистенциальными истоками, победить мертвящую стихию отчуждения от измерения первозданной фактичности.

Бытие-в-горах означает вступить в режим подлинного существования, пережить катарсис вечности, уловить животворящее дыхание бездны в своей душе и раскрыть символизм жречества в своей судьбе. Позволить символизму гор свершиться в кыргызской судьбе – это значит войти в многовековой этнокультурный историал, овладеть ключами к космоцентричному преображению мира,

влиться в поток больших повествований и иметь духовное дерзновение переступить через горизонт – вступить в контемплативную область вековечных истин.

Понятие «кыргыз» всегда существовало в режиме идеонима, что явилось ключевым социокультурным механизмом в сохранении временной связности, примордиальных преданий, высоких форматов жречества и духовного самосознания в гетерогенном пространстве горных сред Евразии. Поэтому идеоним «кыргыз» не может сводиться ни к одному из этнокультурных элементов или к их обобщенному выражению, которые все в ходе двухтысячелетнего исторического цикла модифицировались, видоизменялись до неузнаваемости либо вовсе стирались из социокультурного измерения, при этом не прерывая сюжетно-историческую преемственность в развитии кыргызского народа.

Также этот древний идеоним не может быть монополизирован просветительским кругом идей и истолкован исходя из уровня приобщения к общемировым трендам или глубиной инновационных трансформаций в социокультурном измерении кыргызского общества.

Два этих семантических издания, вырастающих из одного примордиального корня, образуют ключевой диалектический контрапункт в народном самосознании, составляют важный герменевтический объем прочтений этнокультурного наследия кыргызов, но не исчерпывают экзистенциальный горизонт идеонима «кыргыз».

На наш взгляд, кыргызом является тот, кто воплотил в себе символизм гор, вобрал в себя преобразующее дыхание космической среды, следует своему жреческому призванию мыслью, словом и действием. Каждый человек, ощущающий в себе софийный позыв к преображению мира, вступает в экзистенциально насыщенную территорию провиденциальных программ и органично встраивается в семантику больших евразийских повествований. Идеоним «кыргыз» дублирует инклюзивную программу Тянь-Шаньских гор и переводит сакральную энергетику космоцентричной среды в режим жреческого должествования.

Литература:

1. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. V. Наречие дикокаменных киргизов / В.В. Радлов. – СПб., 1885.
2. Ахмет Заки Валиди-Тоган. Введение во всеобщую историю тюрков / Ахмет Заки Валиди-Тоган. – Стамбул, 1946.
3. Кононов А.Н. Еще раз об этнониме «кыргыз» / А.Н. Кононов // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1970.

4. *Шабалов А.С.* Племена, народы и государства Центральной Азии в древности / А.С. Шабалов. – Иркутск, 2020.
5. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:14865/?from=kghistory&place=-search&sth=3fa07817fa64dda8826741fbdf488f6e (дата обращения: 05.02.2025).
6. *Дугин А.Г.* Мистерии Евразии / А.Г. Дугин. – М.: Арктогея, 1996.
7. *Айтматов Ч.Т.* Когда падают горы / Ч.Т. Айтматов. – М.: Синергия; Московские учебники, 2007.

УДК 372.8 (575.2) (04)

Козубаева Айдай

доцент кафедры религиоведения и теологии КНУ им. Ж. Баласагына

ИСЛАМ В КЫРГЫЗСТАНЕ: ИДЕОЛОГЕМЫ В XXI ВЕКЕ

Козубаева Айдай

Ж.Баласагын атындагы КУУнин дин жана теология кафедрасынын доценти

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ИСЛАМ: XXI КЫЛЫМДАГЫ ИДЕОЛОГЕМАЛАРЫ

Kozubaeva Aidai

*Associate Professor of the Department of Religious
Studies and Theology at the J. Balasagyn's Kyrgyz National University*

ISLAM IN KYRGYZSTAN: IDEOLOGEMES IN THE 21ST CENTURY

Аннотация. В статье рассматриваются идеологемы ислама в условиях современного Кыргызстана. Автор анализирует исторические корни ислама в регионе, начиная с его появления в VIII веке, влияние советского периода и проблемы ислама после обретения независимости в 1991 году. Исследуются проблемы, связанные с радикализацией и экстремизмом, роль государства в регулировании религиозной жизни, разработка государственной политики в области религиозного образования и влияние международных исламских организаций. В статье подчеркивается необходимость сохранения баланса между традиционными религиозными ценностями и современными демократическими принципами. Работа предлагает актуальный взгляд на сложное взаимодействие религии, общества и государства в Кыргызстане.

Ключевые слова: ислам, Кыргызстан, идеологемы, суннизм, радикализация, экстремизм, религиозное образование, государственная политика.

Аннотация. Макалада азыркы Кыргызстандагы ислам идеологемасы каралат. Автор VIII кылымда регионго исламдын пайда болушунан баштап, тарыхый тамырларын, совет мезгилинин таасирин жана 1991-жылы эгемендүүлүккө жетишкенден кийинки исламдын маселелерин талдайт. Радикалдашуу жана экстремизм көйгөйлөрү, мамлекеттин диний жашоону жөнгө салуудагы ролу, диний билим берүү жаатында мамлекеттик саясатты иштеп чыгуу жана эл аралык ислам уюмдарынын таасири изилденет. Макалада салттуу диний баалуулуктар менен заманбап демократиялык принциптердин ортосунда тең салмактуулукту сактоо зарылдыгы баса белгиленет. Бул иш Кыргызстандагы дин, коом жана мамлекеттин татаал өз ара аракетин азыркы көз караш менен кароону сунуш кылат.

Негизги сөздөр: ислам, Кыргызстан, идеологемы, суннизм, радикалдашуу, экстремизм, диний билим берүү, мамлекеттик саясат.

Abstract. This article examines the ideologemes of Islam in modern Kyrgyzstan. The author analyzes the historical roots of Islam in the region, starting with its emergence in the 8th century, the influence of the Soviet period, and the revival of Islam after independence in 1991. Issues such as radicalization and extremism, the role of the state in regulating religious life, the development of state policy on religious education, and the influence of international Islamic organizations are explored. The article emphasizes the need to maintain a balance between traditional religious values and modern democratic principles. This work provides a current perspective on the complex interaction of religion, society, and the state in Kyrgyzstan.

Keywords: Islam, Kyrgyzstan, ideologemes, Sunnism, radicalization, extremism, religious education, state policy.

Сегодня, на фоне глобализационных процессов, усиления религиозной активности в постсоветских странах, в частности в странах Центральной Азии и в Кыргызстане вопросы религии стали предметом важного анализа. Это обусловлено растущим интересом к самой религии, а также влиянием религии на политические, социальные и культурные процессы. В частности, вопросы о взаимодействии религии и государства, о проявлениях исламской идеологии в общественной жизни и ее роли в политике и образовании сегодня достаточно остры, значит актуальны. В условиях стремительного изменения политических, социальных и экономических реалий в стране адекватное понимание идеологии ислама в Кыргызстане имеет ключевое значение для анализа современных процессов, таких как исламизация общества, распространение радикальных идей. Поэтому крайне необходима разработка действенной государственной политики в области религии и межкультурного диалога, ведь как отметил Президент С.Н. Жапаров «Самое важное в стране – это межконфессиональное и межэтническое согласие, защита свободы вероисповедания, свобода слова и права человека» [1].

Являясь одной из важнейших составляющих социально-культурной и политической жизни Кыргызстана, ислам в последнее время стал играть ключевую, если не сказать главную, определяющую роль в жизни отдельных частей общества. Ислам — это основная религия, исповедуемая большинством населения Кыргызстана (более 90%), и разумеется он оказывает значительное влияние на моральные нормы и ценности, кроме того, он глубоко укоренился в традициях и обычаях народа и исторически связан с развитием кыргызской культуры.

Проникновение ислама на территорию современного Кыргызстана произошло в VIII веке в ходе арабских завоеваний: арабские войска, прошедшие через Закавказье и Среднюю Азию, положили начало исламизации региона. Немаловажную роль в распространении ислама в регионе сыграло и развитие торговых путей, таких как Великий Шелковый путь, связывающий Восток и Запад, который способствовал не только развитию экономических отношений, но и содействовал культурному обмену, включая распространение исламской культуры и религии. В X-XI вв. ислам постепенно стал занимать центральное место в жизни многих народов

Центральной Азии, в том числе и на территории современного Кыргызстана, где начали открываться исламские школы-медресе, а также укреплялись социальные и культурные связи с арабским и персидским мирами. Исламизация населения была тесно переплетена с местными традициями, исламская религия интегрировалась в культуру кыргызов, сочетаясь с уже существующими языческими и шаманистическими верованиями.

С распространением ислама в регионе возникли различные исламские течения, но преобладающей на протяжении следующего тысячелетия стала его суннитская ветвь. Суннизм стал доминирующим религиозным направлением в регионе, так как акцентировал внимание на схожих ценностях и традициях, что стало основой для формирования социально-политических и культурных норм среди мусульман Центральной Азии. В Кыргызстане это влияние проявилось в становлении исламских религиозных общин, создании школ и образовательных учреждений, а также распространении исламских норм в повседневной жизни. В дальнейшем суннитский ислам в Кыргызстане продолжал доминировать, несмотря на влияние соседних шиитских течений, таких как иранский шиизм, который иногда оказывал свое влияние через политические и культурные каналы. Таким образом, ислам в Центральной Азии не был просто привнесенной религией, он глубоко укоренился в местных традициях и культуре, адаптируясь к социальным и политическим изменениям региона [2.45с], сочетая арабские и персидские элементы с традициями и обычаями кыргызов, что привело к уникальному религиозно-культурному синтезу, который продолжал формироваться в течение веков и стал важным элементом социальной жизни кыргызского народа.

С приходом Советской власти ислам как и другие религии подвергся жесткой идеологической и политической репрессии. После Октябрьской революции и прихода к власти большевиков началась активная борьба с религией как с «опиумом для народа», и ислам, как одна из ведущих мировых религий, оказался в центре этой борьбы. Одним из первых шагов советской власти было уничтожение религиозных институтов. Так, в 1920-1930-е годы было закрыто большое количество мечетей и медресе, а многие из них были преобразованы в культурные учреждения или использованы для хозяйственных нужд го-

сударства. Религиозное образование было ограничено, а сам процесс передачи знаний и обрядов часто оказывался под запретом, причем преследованиям подвергались как официальные религиозные деятели, так и обычный народ. Мечети, которые оставались открытыми, находились под строгим контролем властей, а моления становились все более ограниченными. В то же время активно распространялась атеистическая пропаганда, подкрепленная государственной идеологией, которая делала упор на научный атеизм. Организовывались кампании против религии, проводились лекции и публикации, направленные на демифологизацию религиозных учений, советская власть на всех уровнях общественной жизни пыталась вытеснить религию и создать новый тип сознания, свободный от религиозных верований.

Однако, несмотря на давление со стороны государства, ислам продолжал существовать в народной культуре, и хотя религиозные обряды были значительно ограничены, мусульмане продолжали соблюдать традиционные обычаи и нормы, хотя и в скрытом виде. Важным аспектом стало то, что религиозные знания передавались через неформальные каналы — старшие поколения обучали детей основам религии, а также сохраняли те элементы исламской культуры, которые можно было передавать скрыто, без вмешательства властей. Молитвы-намаз, посты в месяц Рамадан и обряды, связанные с рождением, браком и смертью, сохранялись в обществе, впоследствии эти традиции и культурные элементы стали основой для дальнейшего возрождения ислама после распада Советского Союза.

С обретением независимости в 1991 году Кыргызстан вступил в новый этап своего социального и политического развития, который был также связан с возрождением религии, в частности ислама. Падение коммунистической власти и распад Советского Союза открыли возможности для восстановления религии, которая на протяжении десятилетий находилась под строгим контролем и подавлением. Одним из первых проявлений возрождения ислама стало увеличение числа мечетей, которые начали открываться по всей стране. Так, в начале 90-х годов XX века было восстановлено множество исторических и культурных памятников исламской архитектуры, а также построены новые мечети, многие религиозные учреждения, такие как медресе и исламские культурные центры, также начали вновь функционировать,

предоставляя возможности для обучения и распространения исламской идеологии[3. с.72]. Таким образом, вслед за увеличением числа мечетей начался рост исламских учебных заведений и исламских университетов, где предоставляли образование, ориентированное на исламскую идеологию и традиции, что способствовало формированию нового поколения мусульман, новых религиозных лидеров и проповедников, которые более осведомлены об исламе, и в то же время привело к распространению различных направлений ислама, в том числе и радикального толка. С возрождением религии в обществе активизировался процесс исламизации: ислам стал активно влиять на общественные и культурные нормы, а также на моральные ориентиры населения, которые в свою очередь породили вопросы, связанные с гармоничным сочетанием исламских ценностей и современных политических и социально-экономических реалий, таких как права человека, свобода вероисповедания и демократия. С одной стороны, ислам был воспринимал как часть исторического наследия и культурной традиции, которая помогала народу Кыргызстана сохранить свои корни, традиции и обычаи после десятилетий советской атеистической пропаганды. Ислам также стал важным фактором в процессе самоопределения страны в постсоветский период, так как именно ислам, как неотъемлемая часть национальной культуры сыграл ключевую роль в укреплении религиозной и социальной солидарности среди мусульманского населения. С другой стороны, вместе с усилением религиозной активности с конца 1990-х годов в страну стали проникать более радикальные и сектантские течения, такие как ваххабизм и салафизм. Эти движения, являясь частью более широкого исламского радикализма, получили значительное распространение через религиозные организации и медиа-платформы, оказывая влияние на отдельные группы населения, в частности ваххабизм, считающийся наиболее радикальной идеологией, пропагандирующей строгую интерпретацию ислама, которая не всегда соответствует традиционному исламу, формировавшемуся принятому в Центральной Азии.

Официально Кыргызстан – светское государство, что предполагает нейтралитет власти в вопросах религии, в то же время в последние годы государство все более активно пытается учитывать религиозное многообразие страны, сохраняя мир и гармонию

в условиях многоэтнического и многоконфессионального общества. Однако, учитывая значимость ислама для кыргызстанцев, в отдельных случаях заметно ощущается устремление религиозных деятелей к политическому влиянию, что иногда приводит к социальной напряженности, тем самым власти сталкиваются с необходимостью балансировать между поддержанием светского характера государства и учетом возрастания религиозной активности в стране. Этому способствует и проникновение в страну ваххабизма и других радикальных течений, которые одной из ключевых задач провозгласили пропаганду и установление строгих исламских принципов что само собой вызывает острые дебаты в обществе, поскольку большинство граждан страны придерживаются светских взглядов. Многие из этих принципов противоречат принципам гражданских свобод и прав человека, свободы слова, гендерного равенства и т.д. Для многих политиков и экспертов в Кыргызстане это остаётся открытым вопросом, поскольку немало и тех, кто поддерживает эти группы. Соответственно жизненно необходима разработка стратегий, в частности в области религиозного образования, как одного из важнейших аспектов, определяющих развитие исламской идеологии в Кыргызстане. Одной из задач является обеспечение того, чтобы исламское образование соответствовало международным стандартам и не способствовало распространению радикальных взглядов. Кроме того, важным вопросом остаётся возможность внедрения светских дисциплин в образовательный процесс, чтобы молодежь могла получить знания не только о религии, но и о современном обществе, демократии, правах человека и других ключевых аспектах. Государственная политика в сфере образования должна быть нацелена на создание сбалансированной образовательной системы, наладить сотрудничество между государственными органами, образовательными учреждениями и религиозными организациями для выработки единой концепции, способной учитывать потребности современного общества и соответствовать требованиям международных образовательных стандартов.

Немаловажную роль играет и международное исламское сообщество. Как страна Центральной Азии, Кыргызстан не может избежать влияния соседних исламских стран, таких как Саудовская Аравия, Турция, Иран и Пакистан, поскольку эти страны оказывают

значительное воздействие на развитие религиозного вероучения в Кыргызстане, поддерживая различные исламские проекты, культурные и образовательные инициативы. Саудовская Аравия и Иран, в частности, активно поддерживают проекты, связанные с распространением исламского знания, строительства мечетей и религиозных учебных заведений, что отражает их стремление оказывать влияние на религиозное и культурное развитие региона [4. с.120]. Помимо всего прочего, эти государства активно продвигают свои интерпретации ислама, что способствует конкуренции между различными школами и течениями. Влияние Турции, в свою очередь, связано с более умеренными и реформаторскими подходами, которые акцентируют внимание на ценностях демократии и прав человека, что находит отклик у части кыргызстанцев, стремящихся интегрировать ислам с современными демократическими принципами. Таким образом, международное влияние оказывает важное влияние на формирование и развитие исламской идеологии в Кыргызстане, однако оно может быть как положительным, так и негативным в зависимости от политических и идеологических ориентиров внешних игроков.

Подытоживая вышесказанное, необходимо отметить, что на фоне глобализации и усиливающегося влияния исламских экстремистских групп, таких как «Исламское государство» и других радикальных течений, в Кыргызстане нарастает угроза распространения радикальных идеологий. Для борьбы с этим феноменом необходимо разрабатывать комплексные стратегии, направленные на профилактику радикализации и продвижение толерантности [5. с.25]. Важно создать условия для молодежи, которые включают не только религиозное образование, но и обучение светским дисциплинам, создание рабочих мест и развитие социальных институтов, которые могли бы работать на предотвращение радикализации.

Также необходимо найти баланс между традиционными религиозными нормами и требованиями современного мира. Существуют значительные разногласия и противоречия по поводу того, как должны быть соотношены религиозные нормы с принципами демократии, прав человека и личной свободы. Важно, чтобы государственная политика обеспечивала равенство для всех граждан, уважение к их правам и свободам, при этом не ущемляя религиозных свобод. Решения по

этим вопросам влияют в конечном итоге на политическую атмосферу в стране и определяют направления, по которым будет развиваться будущее исламской идеологии в Кыргызстане.

Использованная литература:

1. Жапаров С.Н. <https://rus.azattyk.org/a/31830946.html>
2. Халид А. Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии.- Нью-Йорк: Издательство Колумбийского университета. 2007. С. 235.
3. Токтогулов А. Религиозная трансформация Кыргызстана в постсоветское время: вызовы и перспективы.-Бишкек, 2012. С. 182
4. Глейзер А. Глобальная исламская политика и её влияние на Центральную Азию.- Вашингтон: 2010. С. 253.
5. Ахмедова З. Борьба с религиозным экстремизмом в Кыргызстане: проблемы и пути их решения.-Бишкек, 2015. С. 177.

УДК: 001.89:314.314(575.2)

Амердинова Магира Мунаждиновна,*философия илимдеринин доктору, профессор, Улуттук илимдер академиясынын А. Алтмышбаев атындагы Философия институтунун башкы илимий кызматкери***Аалиева Нурзат Карыбековна,***философия илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин философия, маданияттын теориясы жана тарыхы кафедрасынын доценти;***Булекбаев Азизбек Мыктыбекович,***Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Манас таануу жана дүйнөлүк адабияттар кафедрасынын ага окутуучусу***КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮН ПАЙДА КЫЛГАН
ЖАНА КАЛЫПТАНДЫРГАН ТАБИГЫЙ ДЕТЕРМИНАНТТАР****Амердинова Магира Мунаждиновна,***доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии им. А. Алтмышбаева Национальной академии наук Кыргызской Республики, Бишкек, Кыргызстан.***Аалиева Нурзат Карыбековна,***кандидат философских наук, доцент кафедры философии, теории и истории культуры Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына, Бишкек, Кыргызстан.***Булекбаев Азизбек Мыктыбекович,***Старший преподаватель кафедры Манасоведения и мировой литературы Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына Бишкек, Кыргызстан.***ПРИРОДНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ
И СТАНОВЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ****Amerdinova Magira Munazhdinova,***Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher, Institute of Philosophy named after A. Altmyshbaev, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic Bishkek, Kyrgyzstan***Aaliev Nurzat Karybekovna,***Candidate of Philosophical Sciences, docent at the Department of Philosophy, Theory and History of Culture Kyrgyz National University named after. Zh. Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan***Bulekbaev Azizbek Myktybekovich,***Senior Lecturer at the Department of Manas Studies and World Literature, Kyrgyz National University. J. Balasagyna Bishkek, Kyrgyzstan.***NATURAL DETERMINANTS OF THE EMERGENCE AND FORMATION
OF KYRGYZ STATEHOOD**

Аннотация. Макалада авторлор кыргыздардын өзгөчөлүктөрүн жана мамлекеттүүлүктү терең түшүнүү үчүн алар жашаган аймактын өзгөчөлүктөрүнө кеңири токтолууну эп көрүшкөн. Мамлекеттин өзгөчөлүктөрүн географиялык мейкиндиктердин ландшафты жана климаттын өзгөчөлүктөрү менен тике байланыштырышкан окууларына таянуу менен алар жашаган аймактын өзгөчөлүктөрүнө кеңири токтолууну эп көрүшкөн. Географиялык детерминизм багытынын көз караштары позитивдүү да, негативдүү да жактарга ээ болуп, көбүнесе алар илимий адабиятта бир катар сыңдоолорго дуушарланганына карабастан, авторлор кыргыздар жашаган аймактын өзгөчөлүктөрүнө атайылап кеңири токтолушкан.

Негизги сөздөр: географиялык детерминизм; этногенез; пассионардык теория; эт-

никалык аймак; мамлекет; географиялык мейкиндиктердин ландшафты; климаттын өзгөчөлүктөрү.

Аннотация. В статье авторы подробно остановились на особенностях региона проживания кыргызов, чтобы глубже понять особенности кыргызов и их государственность. Опираясь на свои учения о том, что особенности государства напрямую связаны с особенностями ландшафта и климата географических пространств, они не могли не сосредоточиться на особенностях региона, в котором они жили. Несмотря на то, что взгляды направления географического детерминизма имеют как положительные, так и отрицательные стороны, в основном они подвергаются критике в научной литературе, авторы намеренно широко акцентировали внимание на особенностях территории проживания кыргызов.

Ключевые слова: географический детерминизм; этногенез; теория пассионарности; этническая территория; государство; ландшафт географических пространств; климатические особенности. географический детерминизм; этногенез; теория пассионарности; этническая территория; государство; ландшафт географических пространств; климатические особенности.

Annotation: In the article, the authors elaborated on the peculiarities of the Kyrgyz region of residence in order to better understand the peculiarities of the Kyrgyz and their statehood. Based on their teachings that the peculiarities of the state are directly related to the peculiarities of the landscape and climate of geographical spaces, they could not help but focus on the peculiarities of the region in which they lived. Despite the fact that the views of the geographical determinism trend have both positive and negative sides, they are mostly criticized in the scientific literature, the authors deliberately focused on the specifics of the Kyrgyz territory.

Key words: geographical determinism; ethnogenesis; theory of passionarity; ethnic territory; state; landscape of geographical spaces; climatic features.

Баарыбызга белгилүү болгондой, XVIII кылымда пайда болгон **географиялык детерминизм багыты** мамлекеттин, адамдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн алар отурукташкан географиялык мейкиндиктердин ландшафты жана климатынын өзгөчөлүктөрү менен тике байланыштырышкан [1. - С. 142]. Аталган багыттын көз караштары позитивдүү да, негативдүү да жактарга ээ болуп, көбүнесе алар илимий адабиятта бир катар сыңдоолорго дуушарланганына карабастан, кыргыздардын өзгөчөлүктөрүн терең түшүнүү үчүн алар жашаган **аймактын (территориянын) өзгөчөлүктөрүнө** атайылап кеңири токтолууну эп көрдүк.

Бир катар алгылыктуу жактарынын болушуна карабастан, географиялык детерминизм окуусунун табият менен инсандын ортосунда жалгыз гана географиялык же климаттык байланыштар бар деген пикирлери толук түрдө чындыкка коошо бербейт [1. - С. 142]. Анткени, жаратылыш менен инсандын ортосунда көп сандаган байланыштар менен алакалар, алардын ичинде байланыштардын бүтүндөй бир комплексин өз кучагына камтыган этнос турат, ал эми адамдын курчап турган жаратылыш менен болгон байланышы

этносту калыптандырган көп факторлордун бирөөсү гана болуп саналат. Албетте, чарбалык-экономикалык зор мааниге ээ болгон географиялык жана климаттык факторлор айрым психологиялык өзгөчөлүктөргө, ири алдыда, тигил же бул табигый ландшафты жактыруу же сүйүү сыяктуу субъективдүү артыкчылык көрүүгө таасир бере алат. Жер которуулардын, көчүп-конуулардын, миграциялардын учурунда жер тандоо менен байланышкан тигил же бул этностун өкүлдөрүндө өзү туулуп-өскөн жери менен болгон туруктуу алаканын болушун тарыхчылар да, географтар да байкашкан. Мисалы, Л. Н. Гумилев мындай деп жазат: «...жаратылыштын ролу этнографиялык өзгөчөлүктөр менен элдер жашаган ареалдарда тике түрдө эмес, чарба, б.а. экономикалык жашоо-тиричиликтин негизи аркылуу көрүнөт. Жаратылыш адамдардын турмуш-тиричилине аныктоочу таасир бере албайт, ландшафт кандайдыр бир элдин кесиптик өнөрлөрүн аныктаган эмес. Көнүмүш иштер мүмкүн болбогон жерлерде бул элдин өкүлдөрү көчүп кетүүнү дурус көрүшкөн. Ошондуктан, токойдун жашоочулары жарым чөлдөрдү сейрек өздөштүрүшүп, дарыя өрөөндөрүн артык көрүшсө, талаачандар токой массивдерин

ээлеп алса да, жашоо-тиричилик үчүн ачык жерлерди жактырышкан» [2. - С. 147].

Адамдардын жүрүм-турумундагы, этникалык жалпылыктардын калыптанышы менен өнүгүшүндөгү *табигый, географиялык, биологиялык факторлорду* эске алган *альтернативдүү окуу* болуп **«этногенездин пассионардык теориясы»** эсептелет. Бул теориянын негиздөөчүсү *Л. Н. Гумилев* «формациялар аркылуу жүргөн коомдук-экономикалык өнүгүү ... географиялык чөйрөдө жүргөн ... этногенезге тең маанилеш эмес» [2. - С. 222], - деп белгилеген. Анын пикиринде, *этнос*, ири алдыда, *табигый феномен* болуп саналгандыктан, аны изилдөөнүн негизинде да *табият таануу философиясы* жатууга тийиш. *Этнос Homo sapiens* деп аталган биологиялык түрдүн өз ландшафтынын *биоценозундагы ыңгайланышуусун (адаптациясын)* туюндурат. Мындай *адаптация*, биринчи кезекте, *жүрүм-турумдан* ачык байкалат. *Этнос* үчүн анын *тили, теги, маданияты, дини, идеологиясы, экономикалык байланыштары* аны *этникалык жалпылык* катары аныктаган *маанилүү фактор* болуп саналышы да мүмкүн, саналбашы да мүмкүн. *Этникалык өзгөчөлөнүүнүн негизги принциби* болуп *этностун географиялык чөйрөгө ыңгайланышуу ыкмаларынын бири* катары каралган *жүрүм-турум стереотиби* эсептелет.

Этностор менен алардын татаалдашкан системасы болуп саналган *суперэтностор* узакка жашаган *этникалык жалпылыктар* болуп саналышат. Алар белгилүү бир *этноландшафттык зоналардын чегинде* жашашат. Мындай *зоналар кандайдыр бир ландшафттын жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү менен адамдардын өз ара алакалашуусунун, симбиозунун натыйжасында* пайда болот. Мисалы, *арабдардын суперэтносунун башкы элементи* болуп *чөлдүү ландшафттын шарттарындагы адам менен төөнүн симбиозун* атоого болот. *Орус суперэтносу* үчүн уй *жаныбары жана органикалык жер семирткич менен суу ташкынынан пайда болгон жайылма сугатка негизделген дыйканчылыктын симбиозу* мүнөздүү [Караңыз: 2. - С. 54-55]. *Этнос* өздөрүн башка коллективдерден айырмалаган адамдардын коллективи болуп саналгандыктан, *реалдуу этникалык бүтүндүк* өз кучагына *адамдарды, ландшафттын элементтерин, маданий каада-салттарды жана коңшулар менен*

болгон алакаларды камтыйт.

Айрым этностор өзүнүн жашоо-тиричилигин эч өзгөртпөй, курчап турган элдер менен аралашпай, *айлана-чөйрөдөгү ландшафттар, жаныбарлар менен өсүмдүктөр дүйнөсү, климат сыяктуу табигый биоценоздорго* өзүнүн ыңгайланышуу деңгээлин уламдан улам жакшыртуу аркылуу жүздөгөн, *миңдеген жылдар бою жашашат.*

«*Хань Шу*» (*Хань династиясынын тарыхы*) деп аталган эмгекте байыркы кытай тарыхчысы *Бань Гу* (б.з. I кылымы) мындай деп жазат: «*Хуннулардын шаньюнунун (өкүмдарынын – Ш. Д.) хан ордосу кыргыздардын чыгыш тарабында 7 миң ли (1 ли болжол менен 500 м ге барабар) алыстыкта жайгашкан*» [Караңыз: 3. - С. 95]. Ушул маалыматка таянуу менен археолог, профессор *Ю. Худяков*, синолог *Л. А. Боровкова* жана учурдагы кыргыз тарыхчылары б.з.ч. I кылымдагы кыргыздардын байыркы мекени *Чыгыш Теңир-Тоонун (Тянь-Шандын)* чөлкөмү, же болбосо *Чыгыш Түркстанда* (азыркы Кытай Элдик Республикасынын *Синьцзян-Уйгур автономиялуу району*) жайгашкан *Манас, Кара-Шаар деп аталган калаалардан* түндүгүрөөк, о.э. *Боро-Хоро тоо кыркасынан* да түндүгүрөөк жайгашкан аймактарда болгон деп боолголошот [4. - С. 350].

Учурдагы кыргыз улутунун өкүлдөрү компакттуу жашаган заманбап Кыргыз Республикасы *Борбордук Азиянын ортоңку бөлүгүнөн* орун алып, негизинен *Теңир-Тоонун аймагында* жайгашкан. *Түндүк чети* түндүк кеңдиктин 43°16', *түштүгү* 39°14', *батыш чети* чыгыш узундуктун 69°15', *чыгышы* 80°18'сында жатат. Түндүгүнөн жана түндүк-чыгышынан *Казакстан*, чыгышынан жана түндүк-чыгышынан *Кытай*, түштүгүнөн жана түштүк-батышынан *Тажикстан*, батышынан *Өзбекстан* менен чектешет. Аймагы *батыштан чыгышка* 925 км ге, *түндүктөн түштүккө* карай 454 км ге созулат; *чек арасынын жалпы узундугу* - 4508 км [5. - С. 7].

Кыргызстан бийик тоолуу өлкө; негизинен *Теңир-Тоо системасынын* батыш бөлүгүн, о.э. *Памир-Алайдын* түндүк тармактарын ээлейт. *Жеринин бетин* кеңдик багытта бири-бирине жарыш созулуп жаткан *бийик кырка тоолор* жана аларды бөлүп турган *ойдуң, өрөөндөр* ээлейт. Республиканын аймагынын 94,2 %и деңиз деңгээлинен 1000 м ден бийик жатат. Деңиз деңгээлинен *орточо бийиктиги* 2750 м, *эң бийик* 7439 м (*Жениш*

чокусу, Какшаал тоо тизмегинде), *эң жапыз* жери 401 м (Лейлек районунун аймагында). Жалпысынан чыгыштан (4500-5000 м ден) батышты карай (3500-4000 м бийиктикке чейин) жапыздайт. *Климаты негизинен континенттик*, бийиктик алкактуулукка жараша өзгөрөт. Басымдуу бөлүгү *мелүүн, түштүгү субтропиктик алкактарда* жатат. Абанын жылдык *орточо температурасы* өрөөндөрдө 10-13°C ден бийик тоолордо - 7°... - 8°C ге чейин. *Эң ысык* жери Чүй өрөөнүнүн түндүк чет-жакасы, анда абанын температурасы 44°C ге чейин көтөрүлөт, *эң суук* жери Ак-Сай өрөөнү, - 54°C ге чейин суук болот. Жаан-чачын *эң мол жааган* жери - Фергана тоо тизмегинин түштүк-батыш капталы, жылына 1500-2000 ммге чейин, *эң аз жааган* жери Ысык-Көл өрөөнүнүн батыш чети (Балыкчы) - 140-150 мм. Кыргызстандын аймагында өлчөмү 0,1 чарчы км ден ашкан 6516 *мөңгү* бар; алардын *жалпы аянты* 8047,8 км². *Ири мөңгүлөрү*: Түштүк Эңилчек (Кан-Теңири тоо тоомунда; узундугу 58,9 км², аянты 613,2 км²), Түндүк Эңилчек (34,8 км²; 202,9 км²), Кайыңды (25,8 км, 107,5 км²) ж.б. *Ири дарыялары*: Нарын, Кара-Дарыя, Сары-Жаз, Чаткал, Чүй ж.б. *Көлдөрү* негизинен тектоникалык кыймылдан, о.э. бөгөттөн пайда болгон; ирилери: Ысык-Көл (бетинин аянты 6236 км²), Соң-Көл (270 км²), Чатыр-Көл (153,5 км²), Сары-Челек (4,9 км²) ж.б. *Ландшафты* бийиктик зоналуулук боюнча өзгөрөт; жалпысынан 7 *бийиктик зонага* бөлүнөт: *тоо этеги - түздүктүү чөл, түздүк-тоо этегиндеги жарым чөл, тоо этеги-жапыз тоолуу кургак талаа жана талаа, орто бийиктиктеги тоо-токой-шалбаалуу талаа, бийик тоолуу шалбаа жана шалбаалуу талаа, бийик тоолуу сырт, гляциалдык-нивалдык* [5].

Кыргыздар мекендеген Ала-Тоонун табиятынын сулуулугу менен Теңир-Тоонун жаратылышынын кооздугу Алтайга куулуп, сүрүлгөн кыргыз эли Манастын жетекчилиги менен өз журтуна кайтып келгенде мындайча сүрөттөлөт:

Жылгындуу Кең-Кол, Кең-Талас, Ж ы л -
гындуу Кең-Кол, Кең-Талас,

Жаткан экен жайкалып,
Жери сонун ар кандай,
Жердеген адам тунбайбы,

Өзөнчөдөн бөлүнүп,
Жер сорусу турбайбы.

Аккан тунук булагы.

Өлкө түзүн караса,
Ай жаныбар кең Талас

Токою бар, талы бар,

Бейиштен артык сыягы [6].

Ал токойдун ичинде

Жан бүткөндүн баары бар...

Адамдын табият менен болгон биримдиги адам өзүн ошол табияттын бир бөлүгү катары таанып, табиятка өзүнө таандык сапаттарды ыйгаруу менен аны өз болмушунун, жашоо-тиричилигин ажырагыс бир бөлүгү катары кароосунда көрүнөт. Адам менен табияттын ортосундагы мындай ажырагыс биримдик *тилде* чагылат. Орус тилинде «природа» деген сөз «род» - «тек» деген уңгудан алынган. Орус баласы үчүн аталган сөз *адам жаратылыш менен тектеш, ага бир тууган* («мать-природа») деген маанини туюнтат. Европалык башка тилдерде жаратылыш менен табиятты белгилөө үчүн колдонулган «*натура*» түшүнүгү да *төрөлүү, туулуу, келип чыгуу* деген мааниге ээ. Адам эч качан жаратылыштан бөлөк, аны менен байланышсыз жашай албагандыктан, *жаратылыш* адам үчүн *энеден да ыйык, бийик* болуп саналат. Мындай түшүнүмдөр адамдын жаратылышка карата өзгөчө мамиледе болуусун шарттайт. «*Ата Журт туулган жерден башталат*» деген элдик макал кыргыздардын *жаратылышты мекенге теңөөсүн, ага тең маанилештиргенин* айгинелейт. Ошентип, советтик белгилүү акын М. Матусовскийдин «С чего начинается Родина?» («Мекен эмнеден башталат?») деген суроосуна кыргыздар «Мекен туулуп-өскөн жерден башталат» деп илгери эле жооп берип коюшкан. «Туулган жердин», «өскөн жердин» баалуулугу, кымбаттыгы, асылдыгы кыргыздардын «Ата Журтун - алтын бешигин», «Туулган жердин топурагы алтын», «Билеселүү жигитке, өсүп-өнгөн эл кымбат, ардактаган жанынан, асыл мекен жер кымбат» [7. – 24-б.]. деген макалдарында чагылдырылган. Орус окумуштуусу П. Н. Берков өз убагында Талас жеринин «Манас» эпосунда кандай көркөмдөлүп, сүрөттөлгөнү тууралуу минтип жазат: «Манаста» бир тууган өлкөнү сүрөттөп берүү, кыргыздын мекенин даңазалоо дүйнөдөгү эң улуу адабияттардын үлгүсү менен катар турууга татыктуу» [8].

Мамлекеттин калыптануусундагы жаратылыштын ролу тууралуу маселени көтөрүп чыгуу менен Г. Н. Волков мындай деп жазат: «Орус кайыңынын поэзиялык «педагогизациясын» эч нерсе менен салыштырып болбойт. Кайың – мекендин символу. Мекенди сүйүү эшик алдындагы кайыңдан жасалган баскычтуу аянттан (крыльцо) башталат. Кайың ырда жаңырат. Кайың балта, соко,

мала, шыпыргы катары иште колдонулат... Кайың – бул идиш-аяк да, бут кийим да...» [9]. Көнүмүш жагдай менен көнүмүш иш-мердүүлүктө табигый шарттардын жалпы жыйындысынын инсанга тийгизген таасири ушунчалык күчтүү болгондуктан, мындай табигый алаканын жоктугу адамды мекенин сагынып, куса болуп, сар-санаага бөлөп, дартка чалдыктырышы мүмкүн. Этникалык

аймактын (территориянын) ландшафты анда отурукташкан адамдардын аң-сезиминде «туулган жер», «өскөн жер», «ата-бабанын арбагы жаткан жер», «топурагы алтын ыйык жер» түрүндө чагылат. Ошол себептен, аймактык (территориялык) жалпылык фактору өзүнөн өзү эле этносту консолидациялоого жөндөмү менен дарамети күчтүү фактор болуп саналат.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. *Монтескье Ш. Л.* Избранные произведения. – М., 2021. – С. 412.
2. *Гердер И. Т.* Идеи к философии истории человечества. – М., 2017. – С. 142.
3. *Гумилев Л. Н.* Открытие Хазарии (историко-географический этюд). – М., 1966. – С. 147.
4. *Осмонов О. Дж.* История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). Учебник для высших учебных заведений. – Бишкек, 2005. – С. 95.
5. *Бичурин Н. Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. - М.-Л., 1950. – С. 350-351.
6. *Бараталиев Ө.* Жалпы маалымат // Кыргызстан географиясы. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004. – С. 7.
7. *Каралаев С.* Манас. Кол жазмалар фондусу. 537-инв. 465-467-беттер.
8. *Таджиева Г., Курманбекова А.* Семена, посеянные мудростью. - Бишкек, 1998. - С. 24, 28.
9. *Берков П. Н.* Идея родины в “Манасе” // “Манас” - героический эпос киргизского народа. – М., 1961. - С. 195.
10. *Волков Г. Н.* Этнопедагогика. – Чебоксары, 1974. – С. 182.

УКУК ПРАВО LAW

Арабаев Чолпонкул Исаевич,
*вице-президент НАН КР, академик НАН КР,
профессор, д.ю.н.*

**КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ КООРДИНАЦИИ
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ И ПРИКЛАДНЫХ НАУК**

Арабаев Чолпонкул Исаевич,
*Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын вице-президенти, Кыргыз
Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги,
профессор, юридика илимдеринин доктору*

**ФУНДАМЕНТАЛДЫК ЖАНА ПРИКЛАДДЫК ИЛИМДЕРДИ
КООРДИНАЦИЯЛООНУН
КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ**

Arabaev Cholponkul Isaevich,
*Vice-President of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Professor, Doctor of Law*

**THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL BASIS FOR THE COORDINATION
OF FUNDAMENTAL AND APPLIED SCIENCES**

Аннотация. В статье подробно рассматривается роль науки в развитии общества и государства. Подчеркивается роль Академии наук, которая координирует развитие фундаментальных и прикладных наук. Обосновывается крайняя необходимость переосмысления традиционных подходов к научному развитию.

Ключевые слова: Академия наук, фундаментальные и прикладные науки, законы, координация, научные исследования.

Аннотация. Макалада илимдин коомдун жана мамлекеттин өнүгүшүндөгү ролу кеңири каралат. Негизги жана прикладдык илимдердин өнүгүшүн координациялаган илимдер академиясынын ролу баса белгиленет. Илимий өнүгүүгө болгон салттуу мамилелерди кайрадан карап чыгуу зарылдыгы келип чыгууда.

Негизги сөздөр: илимдер академиясы, фундаменталдык жана прикладдык илимдер, мыйзамдар, координация, илимий изилдөө.

Abstract. The article examines in detail the role of science in the development of society and the state. The role of the Academy of Sciences, which coordinates the development of fundamental and applied sciences, is emphasized. The article substantiates the urgent need to rethink traditional approaches to scientific development.

Keywords: Academy of Sciences, fundamental and applied sciences, laws, coordination, scientific research.

Наука играет важную роль в современном мире, оказывая значительное влияние на различные аспекты человеческой деятельности. Она представляет собой систему знаний, основанную на фактах, доказательствах и логических выводах, и является ин-

струментом познания и преобразования окружающего мира. Она способствует развитию технологий, которые в свою очередь определяют прогресс общества. Открытия и изобретения в области физики, химии, биологии, медицины, информатики и дру-

гих наук находят применение в различных сферах деятельности человека, таких как производство, транспорт, связь, сельское хозяйство, здравоохранение, образование и культура. Помимо этого, наука играет важную роль в формировании мировоззрения человека. Она помогает понять природу и законы развития мира, а также осознать место и роль человека в нем. Научные знания позволяют человеку ориентироваться в сложных социальных, экономических, политических и культурных процессах, происходящих в современном мире. И наконец, наука является основой для развития образования и культуры. Она обеспечивает подготовку квалифицированных кадров, способных решать сложные задачи, стоящие перед обществом. Научные исследования и разработки способствуют созданию новых знаний и технологий.

Важную роль в развитии науки и техники играет Академия наук, которая объединяет ученых различных областей знания, создавая условия для обмена идеями, опытом и результатами научных исследований.

Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года в статье 22 впервые в отечественной истории возложила на Национальную академию наук (далее – НАН КР) конституционную задачу координации всех направлений фундаментальных и прикладных наук на основе принципа преемственности и научного прогресса [1]. Этот важный конституционный принцип стал основой при разработке проекта нового Закона КР «О Национальной академии наук» [2]. Данный подход для республики является новым, поскольку в истории республики это первый случай, когда в конституции науке уделено так много внимания. И в советский, и в постсоветский периоды в тексте Основного закона вопросы развития науки не получили должного освещения. Вместе с тем одной из важнейших задач конституционно-правового регулирования в научной сфере, как известно, является обеспечение баланса между интересами государства, общества и научного сообщества [3, с. 24]. Государство должно обеспечивать финансирование научных исследований, создавать условия для их проведения и внедрения результатов в производство, контролировать соблюдение законодательства в сфере науки. Общество в свою очередь должно быть заинтересовано в развитии науки, поддерживать научные инициативы и проекты, способ-

ствовать внедрению научных разработок в повседневную жизнь. Научное сообщество должно стремиться к повышению качества и эффективности научных исследований, развитию международного сотрудничества, обеспечению свободы научного творчества. При этом в науке должна быть сохранена преемственность, которая обеспечивает сохранение и развитие научного потенциала, способствует накоплению знаний и передаче их новым поколениям исследователей. Этот принцип позволяет ученым опираться на уже существующие достижения и методы, одновременно совершенствуя и развивая их. Другими словами, принцип преемственности состоит в том, что на каждом этапе развития науки она должна наполняться содержанием из всего предыдущего опыта соответствующих исследований. Научный прогресс обеспечивает постоянное обновление научного знания, его адаптацию к изменяющимся условиям и потребностям общества. Преемственность и научный прогресс тесно связаны между собой. Преемственность обеспечивает сохранение и развитие научного наследия, а научный прогресс способствует его обновлению и развитию. Взаимодействие этих принципов позволяет науке развиваться гармонично и эффективно, обеспечивая прогресс и инновации.

Роль Национальной академии наук в координации фундаментальных и прикладных наук

Прежде всего, стоит кратко пояснить, в чем отличие фундаментальных наук от прикладных. Фундаментальная наука занимается изучением общих законов природы, человека и общества. Ее целью является получение новых знаний, которые могут быть использованы в дальнейшем для решения практических задач. Прикладные науки в свою очередь применяют фундаментальные исследования для создания новых технологий, продуктов и услуг. Успешным примером взаимодействия фундаментальных и прикладных наук является, например, использование искусственного интеллекта для анализа больших объемов данных. Фундаментальные исследования в области математики и информатики позволяют разработать алгоритмы и методы для обработки данных. Прикладные исследования используют эти алгоритмы для анализа данных в различных областях, таких как медицина, финансы и экология, что как интеллектуальные системы поддержки принятия решений, авто-

-матизированные системы управления и системы анализа больших данных.

Координировать фундаментальные и прикладные направления науки это не значит «управлять» или «руководить». Это значит согласовывать усилия и ресурсы различных научных организаций, исследовательских групп и отдельных ученых для достижения общих целей и решения актуальных научных задач. Конституционно-правовое оформление координирующей роли Национальной академии наук включает в себя несколько ключевых аспектов, которые определяют ее статус, функции и полномочия в рамках государственной системы. Вот основные моменты:

1. **Законодательство.** На уровне законодательства могут быть приняты специальные законы, регулирующие деятельность академий наук. Эти законы могут определять их статус, организационную структуру, функции и полномочия. Так, в статье 3 проекта Закона КР «О Национальной академии наук» отмечается, что НАН КР проводит координацию фундаментальных и прикладных научных исследований, проводимых по важнейшим направлениям естественных, технических, медицинских, сельскохозяйственных, общественных и гуманитарных наук. Это положение вполне согласуется с Законом КР «О науке и об основах государственной научно-технической политики» от 16 июня 2017 года №103 [4], Уставом Национальной академии наук Кыргызской Республики, утвержденного Постановлением Правительства КР от 17 октября 2017 года №672 [5]. В нем в качестве основной цели деятельности НАН КР закреплено создание оптимальных условий для развития и функционирования научных и научно-технических институтов в стране. Кроме того, особо подчеркнуто, что НАН КР стремится к проведению фундаментальных и прикладных инновационных исследований в различных областях науки, таких как естественные, технические, гуманитарные и общественные, что в свою очередь способствует развитию научного потенциала Кыргызстана.

2. **Взаимодействие с государственными органами.** Национальная академия наук КР играет роль консультативного органа для правительства, участвуя в разработке государственной политики в области научно-технического развития политики и стратегии. Научное академическое сообщество выступает также в качестве экспертов по

актуальным вопросам важнейших экономических, социальных и экологических программ, инновационных проектов.

3. **Международное сотрудничество.** Закон КР «О науке и об основах государственной научно-технической политики» в части 8 статьи 10 также предусматривает возможность участия НАН КР как научной и научно-технической организации в межгосударственных и международных научно-исследовательских программах в соответствии с законодательством Кыргызской Республики и вступившими в установленном законом порядке в силу международными договорами, участницей которых является Кыргызская Республика [4].

Основные направления координации фундаментальных и прикладных наук: вызовы и перспективы

В проекте Закона КР «О Национальной академии наук КР», который был разработан в соответствии с новым конституционным положением о координирующей роли НАН КР, главной целью академии является организация эффективного сотрудничества и интеграции фундаментальных и прикладных наук. Этот подход включает направления, которые вполне подвластны академическому сообществу:

Первое направление координации – **определение приоритетных направлений исследований** – задача, требующая всестороннего подхода. Важно учитывать как текущие тенденции и запросы научного сообщества, так и долгосрочные перспективы развития науки и общества в целом. Для этого необходимо провести тщательный анализ уже существующих исследований, выявить наиболее многообещающие области и определить те направления, которые способны оказать наибольшее влияние на прогресс науки и технологий.

Одним из подходов к определению приоритетных направлений исследований является анализ тенденций развития науки и технологий. Для этого могут быть использованы методы прогнозирования, основанные на анализе исторических данных, экспертных оценках и математических моделях. Такой подход позволяет выявить наиболее быстроразвивающиеся области науки и технологий, которые могут стать приоритетными для дальнейших исследований и результаты которых будут благоприятны для экономического развития нашей страны. Другим подходом к определению приоритет

является анализ потребностей общества. Для этого необходимо провести социологические опросы, изучить запросы рынка труда и потребности промышленности. Такой подход позволяет определить, какие исследования могут иметь практическое применение и принести пользу обществу. Также важно учитывать междисциплинарный характер современных исследований.

Многие научные проблемы требуют комплексного подхода, объединяющего знания и методы из разных областей науки. Поэтому приоритетные направления исследований должны учитывать возможность междисциплинарного взаимодействия и сотрудничества. Такую работу возможно провести только при координации усилий всех научных подразделений Национальной академии наук.

Второе направление координации – **обмен знаниями и опытом в научной среде**. Одним из наиболее эффективных способов обмена знаниями является участие в научных конференциях, симпозиумах и семинарах, в организации которых Национальная академия наук в этом плане имеет богатейший опыт. Но не это главное, а сама суть вопроса – такие мероприятия предоставляют ученым возможность обсуждать с коллегами результаты собственных исследований, что не только способствует распространению новых идей, но и укрепляет научное сообщество, способствуя формированию профессиональных связей и обмену опытом.

Еще одним важным аспектом обмена знаниями является публикация научных статей и монографий, что позволяет привлечь внимание к актуальным проблемам, а также получить обратную связь от экспертов в своей области. Кроме того, публикация научных работ способствует распространению знаний и формированию научного дискурса. На базе Национальной академии наук работает Информационно-издательский Центр «Илим», который ежеквартально выпускает научный журнал «Известия Национальной академии наук».

В этом издании публикуются статьи, содержащие научные открытия и результаты исследований, проводимых в нашей стране. Кроме того, «Илим» готовит к публикации научные труды как маститых отечественных и зарубежных ученых, так и аспирантов, которые только начинают свой путь в науке.

Развитие информационных технологий также оказывает значительное влияние

на обмен знаниями в научной среде. Онлайн-платформы, электронные библиотеки и специализированные форумы предоставляют ученым возможность обмениваться информацией и опытом в режиме реального времени независимо от их географического положения.

Третье направление координации – **развитие инфраструктуры научных исследований**. Пожалуй, на сегодняшний день это самый трудный и проблемный вопрос. Общеизвестно, что развитие инфраструктуры научных исследований является приоритетным направлением для многих стран и научных организаций. Это связано с тем, что качественная инфраструктура способствует повышению эффективности научных исследований, привлечению молодых ученых и специалистов, а также укреплению международного научного сотрудничества. К сожалению, в нашей науке еще не решена часть проблем. В Стратегии развития Национальной академии наук КР на 2013–2025 годы перечислены только некоторые из них:

- чаще всего исследования проводятся в разных институтах без должной координации, что приводит к дублированию усилий и неэффективному использованию ресурсов;

- научные области часто работают изолированно, что ограничивает возможности для комплексного подхода к решению сложных проблем;

- отсутствие четкого определения ролей и обязанностей между различными подразделениями Национальной академии наук, правда, довольно редко, но приводит к конфликтам и неопределенности;

- ограниченные бюджеты препятствуют проведению необходимых исследований и реализации координирующих проектов;

- складывающиеся на протяжении многих десятилетий традиции и устоявшиеся практики (а все мы хорошо знаем, что наиболее консервативны в своих научных суждениях именно представители академической науки) нередко мешают внедрению новых подходов и технологий в научную деятельность [6].

Для повышения эффективности координации необходимо разработать стратегии, направленные на устранение этих проблем, включая улучшение коммуникации, интеграцию междисциплинарных подходов и активное сотрудничество с другими секторами.

Что же касается развития инфраструктуры научных исследований, то здесь, конеч-

но, требуются значительные финансовые вложения и координация усилий научных организаций и государственных органов, а также поддержка со стороны бизнеса и общественности. Однако результаты этих усилий могут оказать значительное влияние на развитие науки и общества в целом. На наш взгляд, Национальная академия наук как координирующий научный центр вполне могла бы взять на себя:

- модернизацию научно-исследовательских центров и лабораторий, что позволит обеспечить ученых современным оборудованием и технологиями, необходимыми для проведения экспериментов и анализа данных;

- развитие полноценной информационно-коммуникационной инфраструктуры, т.е. электронных библиотек, баз данных, научных

- порталов и других ресурсов, которые обеспечивают доступ ученых к информации и позволяют им обмениваться результатами исследований. Этим в нашей стране начали заниматься не так давно. Несмотря на определенные успехи, все-таки говорить о полноценном обеспечении научного сообщества республики доступными средствами электронного обмена пока еще рано.

Четвертое направление координации – **интеграция науки и образования** – включает в себя создание научно-образовательных центров, лабораторий, кафедр и других структур, которые объединяют усилия ученых и преподавателей для подготовки высококвалифицированных специалистов.

Заключение

Сегодня Кыргызстан в условиях стремительно меняющегося мира и ускоряющегося темпа научно-технического прогресса стоит на пороге значительных изменений и модернизации. Президент Кыргызской Республики Садыр Жапаров в своем послании кыргызстанцам 5 мая 2021 года отметил: «Мы живем в самом сердце земли, на перекрестке цивилизаций и переплетения культуры разных народов. Поэтому нам нужно найти свой путь через кыргызскую идентичность, иными словами, необходимо найти собственную модель экономического развития» [7]. Поэтому сегодня существует крайняя необходимость переосмысления традиционных подходов к научному развитию. Отечественная модель, отраженная в проекте Закона КР «О Национальной академии наук Кыргызской Республики», предлагает инновационный путь, направленный на стимулирование креативности, междисциплинарности и сотрудничества между учеными и исследователями.

Список литературы:

1. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года (принятый референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года // Эркин-Тоо. – 2021. – 5 мая.
2. Закон КР «О Национальной академии наук» (проект) [Электронный ресурс] // Сайт Национальной академии наук КР. URL: <https://naskr.gov.kg/ru/2024/10/22> (дата обращения: 11.11.24).
3. Гусейнов, М.М. Развитие науки как формы общественного сознания: дис. ... канд. юрид. наук: 09.00.01 / М.М. Гусейнов. – Баку, 1983. – 162 с.
4. Закон КР «О науке и об основах государственной научно-технической политики» от 16 июня 2017 года №103 [Электронный ресурс] // Сайт Национальной академии наук КР. URL: <https://naskr.gov.kg/ru/2019/06/22/o-nauke-i-ob-osnovax-gosudarstven-noj-nauchno-tex-nicheskoy-politiki/> (дата обращения: 11.11.24).
5. Устав Национальной академии наук Кыргызской Республики» Утвержден постановлением Правительства КР от 17 октября 2017 года № 672 [Электронный ресурс] // Сайт Национальной академии наук КР. URL: <https://naskr.gov.kg/ru/2019/10/05/ustav-nan-kr/> (дата обращения: 10.11.24).
6. Стратегии развития Национальной академии наук Кыргызской Республики на 2013-2025 годы [Электронный ресурс] // Сайт Национальной академии наук КР. URL: https://naskr.gov.kg/wp-content/uploads/2019/06/strategy_nankr.pdf (дата обращения: 16.11.24).
7. Послание Садыра Жапарова кыргызстанцам 5 мая 2021 года [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.sputnik.kg/20210505/kyrgyzstan-sadyr-zhaporov-poslanie-2021-1052393415.html?ysclid=m3k2r9ib6i23215668> (дата обращения: 10.11.24)

Оморов Роман Оморович,
*член-корреспондент НАН КР,
профессор, доктор технических наук*

**НАЦИОНАЛЬНАЯ СИСТЕМА ОХРАНЫ ТРАДИЦИОННЫХ ЗНАНИЙ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ДОГОВОРА ВОИС
ОТ 24 МАЯ 2024 ГОДА**

Оморов Роман Оморович,
*КР УИАнын корреспондент-мүчөсү,
профессор, техника илимдеринин доктору*

**ИМБДУНУН ЭЛ АРАЛЫК КЕЛИШИМИНИН КОНТЕКСТИНДЕ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЛТТУУ БИЛИМДЕРДИ КОРГООНУН
УЛУТТУК СИСТЕМАСЫ, 24-МАЙ, 2024-ЖЫЛ**

Roman Omorov,
*Corresponding Member of the National Academy of Sciences
of the Kyrgyz Republic,
Professor, Doctor of Technical Sciences*

**NATIONAL SYSTEM FOR THE PROTECTION OF TRADITIONAL KNOWLEDGE
IN THE KYRGYZ REPUBLIC
IN THE CONTEXT OF THE WIPO INTERNATIONAL TREATY
DATED MAY 24, 2024**

*Институт машиноведения, автоматики и геомеханики,
Национальная академия наук Кыргызской Республики*

*Машина таануу, автоматика жана Геомеханика институту,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы*

*Institute of Machine Science, Automation and Geomechanics
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*

Аннотация. В статье речь идет о том, что в каждой стране имеются свои традиционные знания, которые требуют правовой охраны. В связи с этим возникает необходимость разработки механизмов внедрения международного режима охраны таких знаний, генетических ресурсов и знаний, связанных с ресурсами.

Ключевые слова: традиционные знания, закон, охрана, интеллектуальная собственность.

Аннотация. Макалада ар бир мамлекетте укуктук коргоону талап кылган өзүнүн салттуу билимдери бар экендиги жөнүндө сөз болот. Ушуга байланыштуу мындай билимдерди, генетикалык ресурстарды жана ресурстар менен байланышкан билимдерди коргоонун эл аралык режимин киргизүү механизмдерин иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыгууда.

Негизги сөздөр: салттуу билимдер, мыйзам, коргоо, интеллектуалдык менчик.

Annotation. The article says that each country has its own traditional knowledge that requires legal protection. In this regard, there is a need to develop mechanisms for the implementation of an international regime for the protection of such knowledge, genetic resources and knowledge related to resources.

Keywords: traditional knowledge, law, protection, intellectual property.

Современное развитие системы интеллектуальной собственности ставит проблему о новых задачах в процессе создания новых институтов права, таких как права на традиционные знания, генетические ресурсы и выражения фольклора.

Данная проблема активно обсуждается мировым сообществом в последние десятилетия, с начала нынешнего столетия [1-3]. Известно, что это связано прежде всего с глобализацией мирового экономического развития, когда национальные рамки ресурсов и рынка становятся тесными для развития экономик отдельных стран. И в этих условиях, актуальным становится защита природных ресурсов и всего того, что создано, обогащено, накоплено народами мира за их многовековую, тысячелетнюю историю своего развития в виде традиционных знаний и выражений фольклора, передаваемых из поколения в поколение [4, 5].

В целях изучения данной проблемы, Всемирная Организация Интеллектуальной Собственности (ВОИС) провела исследовательскую миссию по вопросам традиционных знаний, генетических ресурсов и фольклора [1]. В рамках ВОИС был создан специальный Межправительственный Постоянный Комитет по традиционным знаниям, генетическим ресурсам, фольклору и интеллектуальной собственности с целью обсуждения всех аспектов, связанных с разработкой международного режима охраны этих объектов [2]. На настоящее время (на 30.10.2024) проведены почти 50 (47) заседаний этого Комитета ВОИС.

В итоге 25-летней работы этого Комитета, при активном участии государств-членов ВОИС на Дипломатической конференции, прошедшей в штаб-квартире ВОИС в г. Женеве с 13 по 24 мая 2024 года был заключен «Договор об интеллектуальной собственности, генетических ресурсах и традиционных знаниях, связанных с генетическими ресурсами» [6], который стал 27-м международным документом, администрируемым ВОИС. Договор принят 24 мая 2024 года, подписанием полномочными представителями 30 государств-членов ВОИС, а Заключительный акт подписали все полномочные представители государств, участвовавших на Дипломатической конференции. Договор вступить в силу через три месяца после сдачи на хранение 15 договаривающимися сторонами, своих ратификационных грамот или документов о присоединении.

Интеллектуальная собственность, традиционные знания и генетические ресурсы

Для наиболее полного и конкретизированного рассмотрения данной проблемы, прежде всего, следует понять разницу между объектами интеллектуальной собственности и традиционными знаниями, чтобы определить, каким образом данные категории знаний могут существовать в едином правовом пространстве. В соответствии с определением, принятым государствами-членами ВОИС, под *традиционными знаниями* понимаются знания, передаваемые из поколения в поколение, соответствующим образом, в письменной и/или устной форме [4, 7].

В классическом понимании традиционные знания не есть интеллектуальная собственность, как таковая, поскольку *нет автора или владельца объекта собственности*. Но есть *субъект собственности – местное сообщество, народность, народ, возможно отдельный индивид сообщества*, которые обладают этими традиционными знаниями, передаваемыми из поколения в поколение [8, 9].

С чисто теоретической точки зрения, в данном случае, можно говорить о коллективном авторстве и многовековом обогащении объекта права в виде традиционных знаний. Конечно же, *предоставлению исключительных прав* возможным обладателям традиционных знаний как таковых, *нет оснований*. Но в то же время, *в уровень техники при патентовании объектов промышленной собственности*, представляется необходимым включать эти объекты, знания накопленные народами мира. Природа определенных объектов, созданных на основе традиционных знаний, будь то лекарственные препараты, различные косметические средства, объекты строительства или продукты питания, и другие, имеют тесную взаимосвязь по правовым и техническим аспектам присущим системе интеллектуальной собственности [10, 11].

Также необходимо учесть, что общественные интересы местных сообществ, народов или народностей в недрах истории которых созданы, обогащены и накоплены эти знания и объекты, основанные на этих знаниях требуют *справедливого распределения выгод от коммерческого использования этих объектов и знаний*, причем выгод не только морального, но и материального порядка.

Необходимо, чтобы определенный минимум материальных выгод для обладателей традиционных знаний, должен быть предусмотрен *и при коммерческом использовании объектов, запатентованных на базе использования этих знаний* при соответствующем соблюдении патентного законодательства конкретной страны [3, 11, 12].

Как известно, проблема охраны традиционных знаний и связанных с ними *генетических ресурсов*, возникла в результате их неправомерного использования в целях получения прибыли без вовлечения в данный процесс самих обладателей традиционных знаний, равно как и стран поставщиков генетических ресурсов. Следует отметить, что *понятие генетических ресурсов* не является научным определением и понимается как природные ресурсы, которые включают в себя объекты флоры и фауны, равно как и другие ресурсы, которые понимаются как неживая природа, включающая как различные минералы, так и металлы [1, 8, 12].

Что касается традиционных знаний как таковых, то в настоящее время в мире существуют самые различные категории таких знаний. В самом широком смысле они охватывают такие сферы как медицина, фармацевтика (производство фармацевтических добавок на основе традиционных знаний), сельское хозяйство, производство продуктов питания, строительство и архитектура, астрология [8, 10 -13].

Многие народы мира имеют свои специфические или характерные регионам близкие традиционные знания. Кыргызский народ также обладает своими многовековыми традиционными знаниями и культурным наследием, передаваемыми из поколения в поколение.

Традиционные знания кыргызов можно условно разделить на знания, относящиеся: к национальной кухне (способы приготовления традиционной конской колбасы «чучук», заквашенного кобыльего молока «кымыз», прохладительного напитка «максым», слабоалкогольного напитка «бозо», и др., а также способы хранения и консервации продуктов питания); жилищу и предметам быта (конструкция юрты «боз үй», детской колыбели «бешик»); материальной культуре и декоративному искусству (внутреннее и внешнее убранство юрты, национальная одежда, конное снаряжение, изготовление войлочных изделий, изделий из «чия»); пасторальным знаниям (охрана биоразнообразия, ротация

пастбищ, знания кочевья на отдаленные пастбища, лечение домашних животных); традиционной медицине, основанной на эндемических травах и животных ресурсах; национальным играм («көк бөрү», «ордо», «эр эңиш» и др.) и фольклору (эпосы, сказки, пословицы, поговорки) и др.

Имеются знания по народной дипломатии, системе власти и ее традиционного управления, мировоззрения и философии, астрономические и др. знания. Следует особо отметить, что кыргызский народный эпос «Манас» является кладезью традиционных знаний кыргызского народа, охватывающим многие стороны быта и духовных ценностей народа. Многие из элементов культуры, обладающие традиционными знаниями кыргызского народа официально отнесены в список культурного наследия ЮНЕСКО («Манас», «көк бөрү», «айтыш акынов» и др.).

Традиционные знания развивались в неразрывной связи с генетическими ресурсами и их использование связано с вековыми традициями, традиционным природопользованием кыргызского народа.

Охрана традиционных знаний в Кыргызской Республике

В ведомстве интеллектуальной собственности Кыргызской Республики – Кыргызпатенте, долгие годы (порядка пяти лет, с 2002 по 2007 гг., при непосредственном участии и научном руководстве автора этих строк) велась работа по разработке закона «Об охране традиционных знаний» (далее – закон), который был принят в 2007 году Парламентом страны - Жогорку Кенешем [5, 7, 14-16]. При этом учитывались мировой опыт в данной сфере, материалы исследовательских миссий ВОИС, также как и материалы заседаний Постоянного межправительственного Комитета ВОИС по традиционным знаниям, генетическим ресурсам, фольклору и интеллектуальной собственности.

К настоящему времени, разработаны, приняты и действуют следующие подзаконные нормативно-правовые акты, определяющие механизмы реализации данного закона [13, 17]:

- Положение о пошлинах за регистрацию и предоставление права пользования традиционным знанием;

- Правила составления, подачи и рассмотрения заявки на регистрацию и предоставление права пользования традиционным знанием и заявки на предоставление права пользования уже зарегистрированным традиционным знанием;

- Порядок ведения Государственного реестра традиционных знаний Кыргызской Республики;

- Распоряжение Правительства Кыргызской Республики «О возложении на государственные органы и учреждения полномочий по определению соответствия знаний, относящихся к категории традиционные знания».

Следует отметить, что основные параметры закона были представлены для обсуждения на Международном семинаре «О стратегии использования интеллектуальной собственности для экономического и социального развития», организованном под эгидой ВОИС в июле 2006 года в Братиславе (Словакия) [5].

Основными целями государственного регулирования в данном законе являются – правовая охрана, сохранение и содействие широкому применению традиционных знаний в различных областях человеческой деятельности, их использованию в промышленном и сельскохозяйственном производстве, а также дальнейшая коммерциализация и введение в хозяйственный оборот объектов, производимых в результате их использования.

Основные задачи государственного регулирования в сфере охраны традиционных знаний, которые решаются в принятом законе, следующие:

- создание механизма охраны традиционных знаний от неправомерного патентования, посредством их внесения в базу данных экспертизы;

- справедливое распределение выгод от использования традиционных знаний субъектами правоотношений;

- создание Фондов развития местных сообществ на средства от использования традиционных знаний;

- создание Государственного фонда развития системы использования традиционных знаний;

- проведение научных исследований по традиционным знаниям и существующим генетическим ресурсам на предмет их практического применения, включая:

- выявление наиболее приоритетных направлений исследований в области традиционных знаний с использованием генетических ресурсов, которые могут внести значительный вклад в охрану окружающей среды;

- разработку и развитие новых видов использования генетических ресурсов;

- проведение исследовательских работ с целью инвентаризации традиционных знаний на территории Кыргызской Республики;

- выявление общеизвестных и широко используемых традиционных знаний.

Законом, за совершение юридически значимых действий, связанных с регистрацией и/или предоставлением права пользования традиционными знаниями, взимаются пошлины, выплачиваемые в уполномоченный орган, которым является государственный орган в области интеллектуальной собственности – Кыргызпатент. Перечень действий, за совершение которых взимаются пошлины, их размеры и сроки уплаты устанавливаются Правительством страны [17]. Всего за годы администрирования традиционных знаний Кыргызпатентом в ведомство поданы заявки на 453 объекта охраны, из которых на 01.08.2024 г. зарегистрированы в базе данных и охраняются 450.

Заключение

Закон Кыргызской Республики “Об охране традиционных знаний” (Закон) создает рамочные условия для охраны таких специфических объектов как традиционные знания и является *пионерским в СНГ*. Но конечно же, в каждой стране имеются свои традиционные знания которые требуют правовой охраны. В то же время, зачастую у соседних стран встречаются идентичные или “близкие до смещения” традиционные знания.

Поэтому, существует необходимость выработки механизмов внедрения международного режима охраны таких знаний, генетических ресурсов и знаний, связанных с ресурсами. В этом смысле, следует отметить *поистине историческое событие* – принятие 24 мая 2024 года нового Договора ВОИС **«Об интеллектуальной собственности, генетических ресурсах и традиционных знаниях, связанных с генетическими ресурсами»**, который является первым в истории международно-правовым документом, направленным на интеграцию в глобальную систему интеллектуальной собственности положений об охране прав коренных народов и местных сообществ на генетические ресурсы и связанные с ними традиционные знания [6].

При этом, основные положения Закона, изложенные выше, соответствуют нормам нового Договора ВОИС, поэтому автор рекомендует нормы Закона для возможно широкого распространения.

Список литературы:

1. Отчет ВОИС о результатах исследовательской миссии по традиционным знаниям и ожиданиям обладателей традиционных знаний в контексте интеллектуальной собственности. Женева: ВОИС, 2001.
2. Информационная справка. Межправительственный комитет ВОИС по интеллектуальной собственности, генетическим ресурсам, традиционным знаниям и фольклору. Женева: ВОИС, № 2, 2016.
3. Послание Генерального директора по случаю Международного дня коренных народов мира. Женева: ВОИС, 2017.
4. Интеллектуальная собственность как ресурс для качественного развития. Женева: ВОИС, 2002.
5. *Оморов Р.О.* Интеллектуальная собственность и традиционные знания (2006) // В кн.: Материалы Международного семинара “О стратегии использования интеллектуальной собственности для экономического и социального развития”. Женева: ВОИС, 2006. - 4 с.
6. Договор ВОИС «Об интеллектуальной собственности, генетических ресурсах и традиционных знаниях, связанных с генетическими ресурсами» // Женева: ВОИС, 24 мая 2024 года/ оригинал англ./GRATK/DC/7. – 11 с.
7. *Оморов Р.О., Роман А.* Введение в интеллектуальную собственность в Кыргызской Республике. Изд. 2-е. Бишкек: Илим, 2016. – 388 с.
8. Документирование традиционных знаний – Методическое пособие / Бегонья В.А. и др. Женева: ВОИС, 2017.
9. Customary Law and Traditional Knowledge. Geneva: WIPO, 2016, № 7.
10. Традиционные знания в области фармацевтики. Рим: FAO, 2003.
11. Охрана и поддержка родной культуры: Практическое руководство по вопросам ИС для коренных народов и местных общин / Бегонья В.А., Хай-Юань Туалима. Женева: ВОИС, 2017.
12. A Guide to Intellectual Property Issues in Access and Benefit-sharing Agreements. Geneva: WIPO, 2018.
13. *Оморов Р.О., Роман А.* Охрана традиционных знаний в Кыргызской Республике // Право интеллектуальной собственности, 2019, № 3. – С. 9-11.
14. *Оморов Р.О., Кожеков Э.Э.* Традиционные знания, генетические ресурсы и фольклор как новые институты интеллектуальной собственности. Вестник Кыргызпатента: Вопросы интеллектуальной собственности, 2002, № 1, 3-9.
15. *Оморов Р.О., Роман А., Косаков С.К.* Охрана традиционных знаний в Кыргызской Республике. Интеллектуальная собственность в Беларуси, 2011, №3, - С. 20-22.
16. Закон Кыргызской Республики “Об охране традиционных знаний” от 31 июля 2007 года, № 116 (2007). Бишкек: Ведомости Жогорку Кенеша, 2007.
17. Положение о пошлинах за регистрацию и предоставление права пользования традиционным знанием / Утв. Постановлением Правительства КР от 15 сентября 2008г., № 517 (2008). Бишкек: Ведомости Правительства КР, 2008.

УДК: 347.941

Мамашарип кызы Багдагул*улук окутуучу, "Жарандык укук жана процесси" кафедрасы***Төлөгөн улу Талант***ага окутуучу, "Жарандык укук жана процесси" кафедрасы***ДАЛИЛДЕР ЖАРАНДЫК СОТ ӨНДҮРҮШҮНДӨГҮ СОТ АДИЛЕТТИГИНИН
НЕГИЗГИ ИНСТИТУТУ КАТАРЫ****Мамашарип кызы Багдагул***старший преподаватель, кафедра «Гражданское право и процесс»***Төлөгөн улу Талант***старший преподаватель, кафедра «Гражданское право и процесс»***ДОКАЗАТЕЛЬСТВО КАК ОСНОВНОЙ ИНСТИТУТ ПРАВОСУДЬЯ
В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ****Mamasharip kyzy Bagdagul***Senior Lecturer, Department of Civil Law and Process***Tologon uulu Talant***Senior Lecturer, Department of Civil Law and Process***EVIDENCE AS THE MAIN INSTITUTION OF JUSTICE IN CIVIL PROCEEDINGS***Ош мамлекеттик университети**Ошский государственный университет**Osh State University*

Аннотация. Бул макала жарандык сот өндүрүшүндө далилдердин өзгөчөлүктөрүн жөнө салуучу жарандык процесстик мыйзамдардын ченемдери талданат. Соттук практиканын комплекси менен бекемделген далилдөө каражаттарына өзгөчө көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: Конституция, жарандык процесс, соттук практика, өндүрүш, соттук далилдөө, далилдөө каражаты, судья, күбө, тараптар, эксперт, көрсөтмө, түшүндүрмө, мыйзам, юридикалык фактылар, маалыматтар, далилдөө булактары, классификация, түз-кыйыр, буюм, корутунду.

Аннотация. В данной статье анализируются нормы гражданского процессуального законодательства, регулирующие особенности доказывания в гражданском процессе. Особое внимание акцентируется на средствах доказывания, подкрепляемое комплексом судебной практики.

Ключевые слова: Конституция, гражданский процесс, судебная практика, производство, судебные доказательства, средства доказательств, судья, свидетель, стороны, эксперт, показания, объяснение, закон, юридические факты, сведения, источники доказательств, классификация, прямые и косвенные, вещи, заключение.

Abstract. This article analyzes the norms of civil procedural legislation that regulate the features of evidence in civil proceedings. Particular attention is paid to the means of proof, supported by a complex of judicial practice.

Key words: Constitution, civil process, judicial practice, production, judicial evidence, evidence, judge, witness, parties, expert, instruction, explanation, law, legal facts, data, sources of evidence, classification, direct-indirect, product, conclusion.

Илимдин ар бир тармагынын өкүлү, мейли биолог, мейли тарыхчы, таанып-билүү процессинде өзүн кызыктырган фактылар жөнүндө каалаган формадагы маалыматты колдонот.

Бирок юрист үчүн ар кандай маалымат эмес, далилдөө предметин түзгөн фактыларды, башкача айтканда, соттук далилдерди тастыктаган же жокко чыгарган маалымат гана маанилүү.

Соттук далилдер өзүнүн мазмуну боюнча адамдар тарабынан кандайдыр бир таанып-билүү ишинин процессинде колдонулган далилдерден айырмаланбаса да, мыйзамда белгиленген формага ылайык келүүгө тийиш. Болбосо, далилдерди факты катары гана кароо карама-каршылыктарды пайда кылат, анткени далилдердин мазмуну менен анын процесстик формасынын ортосунда ажырым пайда болот, ансыз соттук далилдер соттук териштирүүдө колдонулушу мүмкүн эмес. Демек, далилдөө каражаттарынан өзүнчө иш жүзүндөгү маалыматтар да, фактылык маалыматтардан өзүнчө далилдөө каражаттары да далил боло албайт. Далилдерди мыйзамда белгиленген булактан гана таанууга болот, же далил каражаттарынын жардамы менен маалымат алынат – бул белги далилдердин жол берилиши деп аталат. Жарандык иштердин сотто тез чечилиши мамлекетте иштеп жаткан далилдер системасынан көз каранды. Учурдагы Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси берилген фактылык маалыматтардын формасын катуу жөнгө салат. Кыргыз Республикасынын Граждандык процессуалдык кодексинин 64-б. 1-п. мыйзамда белгиленген тар-типте алынган фактылар жөнүндө маалыматтар иш боюнча далил болуп саналат,^[1] анын негизинде сот талаптарды жана каршы пикирлерди негиздөөчү жагдайлардын бар же жок экендигин аныктайт. Тараптардын, ошондой эле ишти туура кароо жана чечүү үчүн маанилүү болгон башка жагдайлар. Бул маалыматтарды тараптардын жана үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрүнөн, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнөн, жазуу жүзүндөгү жана буюм далилдеринен, аудио жана видео жазуулардан, эксперттердин корутундуларынан алса болот. Мыйзам бузуу менен алынган далилдер юридикалык күчкө ээ эмес жана соттун чечими үчүн негиз боло албайт. Жарандык процесстик мыйзамдарда белгиленгенден башка формада алынган жана берилген фактылык маалыматтар соттук далил болуп саналбайт. Алар процессуалдык далилдер диапозонунун белгилүү чегинен тышкары тургандай.

Кыргыз Республикасынын жаңы Жарандык процесстик кодексинде далилдөө каражаттарынын спектри негизинен ошол эле бойдон калууда. Бирок кээ бир

айырмачылыктарды байкаса болот. Аудио жана видео жазуулар өз алдынча институт катары далилдөө каражаттарынын катарына кирет (КРнын ЖПКнин 91-б). Бирок, экинчи жагынан, эч жерде соттук далил катары фотоматериалдар жана тасмалар тууралуу сөз жок, ошондуктан алар соттук далил болобу же жокпу, белгисиз. Ошондой эле айырмачылыктардын бири – күбөлөндүрүү институтунун конкреттүүлүгү.

Анда буга чейин күбө катары суралбай турган адамдар аныкталган жана адамдар көрсөтмө берүүдөн баш тартууга укуктуу. Башка, анча маанилүү эмес айырмачылыктар бар.

Кыргызстанда укуктук реформаны жүргүзүүдө салыштырма укукту изилдөөгө өзгөчө көңүл буруу керек экендиги талашсыз. Башка өлкөлөрдө кандай мыйзамдар кабыл алынып жатканын сурабай туруп, жаңы улуттук мыйзамдарды түзүү жаңылыштык болот. Ошондуктан, чет мамлекеттердин укуктук системасындагы далилдер институтунун өзгөчөлүктөрүн жана алардын Кыргызстандагы бул институтту түзгөн укуктук нормалардан айырмасын айтуу зарыл.

КРнын Конституциясынын 94-беренесине ылайык сот адилеттигин сот гана ишке ашырат.^[2] Ал эми колдонуудагы мыйзамдар сотторго өз компетенциясынын чегинде мыйзамда белгиленген мөөнөттө жарандык, эмгек, турак-жай, үй-бүлөлүк жана башка укук мамилелеринен келип чыккан иштерди туура чечүү милдетин жүктөйт. Соттун иши ар бир ишти кароо жана чечүү процессинде талаш-тартыштуу укук мамилелерине мүнөздүү болгон фактылык жагдайлар жөнүндө туура билүүгө жетишүүнү, материалдык укуктун ченемин же бир катар ченемдерин укук ченемдерин так колдонууну камсыз кылуудан келип чыгат. аныкталган юридикалык фактылар, б.а. процесстин натыйжасында соттун чечими менен процесске чейин болгон субъективдүү укуктарды коргоону камсыз кылууга же субъективдүү укуктун жок экендиги аныкталса, мындай коргоодон баш тартууга.

Ар кандай сот адилеттигин бузуу жарандардын жана укуктун башка субъектеринин укуктарын жана мыйзам менен корголгон кызыкчылыктарын олуттуу түрдө бузат. Сот адилеттигин ишке ашыруунун

¹Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси 2017-жылдын 25-январындагы № 14 [Электрондук ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg

деңгээлин жогорулатууда жарандык сот процесси илими маанилүү роль ойнойт.

Укуктук билимдин эң маанилүү компоненттеринин бири болуп соттук далилдердин теориясы саналат, анткени далил гана түз билимге жетпеген кыйыр фактыларды аныктоого мүмкүндүк берет, б.а. укук мамилелеринин пайда болушун, өзгөрүшүн жана токтотулушун материалдык укуктун нормалары байланыштырган юридикалык фактылар.

Соттук далилдер жана соттук далилдер теориясынын өнүгүшү олуттуу кыйынчылыктар менен байланышкан, анткени ал таза юридикалык мүнөздөгү проблемаларды билим теориясынын, логиканын, психологиянын жана башка илимий билимдердин эң татаал проблемалары менен тыгыз айкалыштырат.

Соттук далилдер жана соттук далилдөө институту төмөнкү себептерден улам көңүлдү бурду. Биринчиден, ал Кыргызстандын жарандык процесстик мыйзамдарынын ажырагыс бөлүгү катары жарандык сот өндүрүшүнүн алдында турган көйгөйлөрдү чечүүдө өзгөчө маанилүү роль ойнойт, анын ичинде жарандардын, уюмдардын бузулган же талашып жаткан укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзам менен корголгон таламдарын коргоо. Бул институт негизинен жарандык-укуктук практиканын абалын аныктайт. Жалпысынан далилдердин маңызы, процесстик мааниси жана өзгөчөлүктөрү, ошондой эле анын айрым түрлөрү жөнүндө бир катар маселелер боюнча жарандык процесстик укуктун теориясында тактыктын жоктугу фактылык жагдайларды көп учурда жетишсиз изилдөөгө алып келген себептердин бири болуп саналат, бул жарандык иштердин туура эмес чечилишине алып келет. Соттук далилдердин кандайдыр бир түрүн изилдөө үчүн далилдердин маңызы, алардын айырмалоочу белгилери жана айрым түрлөрүнүн мүнөздөмөлөрү боюнча туура баштапкы билимге ээ болуу зарыл.

Кеңири маанидеги далил же аргумент - бул биздин акылыбызды кандайдыр бир факты же абалдын чын же жалган экендигине ынандыруучу бардык нерсе. Бул жагынан алганда далил түшүнүгү логика

тармагына кирет. Ал эми биздин илимдин техникалык маанисинде судьяны үчүн талаштуу юридикалык фактылардын бар же жок экендиги жөнүндө мыйзамдуу негиздер.

Далилделүүгө тийиш болгон нерсе /далилдөө объектиси/ логикалык далилдөөдө тезис деп аталат. Тезис - бул аргументтер деп аталган башка ой жүгүртүүнүн жардамы менен чын же жалгандыгы аныкталуучу ой жүгүртүү. Аргументтерден тезисти далилдөөгө өтүү далилдөө ыкмасы, демонстрация деп аталат. Башкача айтканда, логикада белгилүү ойлор, мурда далилденген позициялар далил катары иштейт. Сот ишинде, жогоруда айтылгандай, укук мамилелеринин пайда болушун, өзгөрүшүн же токтотулушун мыйзам байланыштырган реалдуу фактылардын/адамдардын аракети же аракетсиздиги, окуялар/ бар же жок экендиги далилденет. Демек, логикалык объекттен айырмаланып далилдер, сот адилеттигин ишке ашыруу процессинде далилдөө предмети өзгөчө. Демек, жарандык сот өндүрүшүндө далилдер сот тарабынан иш үчүн мааниси бар фактыларды кыйыр түрдө билүүнүн каражаты катары каралат. Кээ бир авторлор криминалистикалык далилдерди белгилүү фактылар катары карашат, алардын жардамы менен изделип жаткан белгисиз фактыларды аныктоого болот. Соттук далилдер – бул факт, деп жазган Г.Л.Осокина,^[3] мыйзамда каралган булактардан жана мыйзамда белгиленген тартипте алынган, ал сот процессинде изделип жаткан факты менен белгилүү бир байланышта, анын аркасында ал каражат катары кызмат кыла алат. изделип жаткан фактынын объективдүү чындыгын аныктоо. Далилдерге факт катары гана көз караштар каршы пикирлерди жаратаарын белгилей кетүү керек, анткени алар далилдердин мазмунун анын процесстик формасынан бөлүүгө алып келет, ансыз соттук далилдерди процеске тартууга болбойт. Эгерде мыйзам чыгаруучу далилдерди факты катары гана айтса, анда, далилдердин жол берилиши жөнүндө ченемди КРнын Жарандык процесстик кодексинин 69-беренесине киргизүү мүмкүн эмес беле, мыйзамда жол берилиши фактылык маалыматтар менен байланыштырылбастан, далилдердин процесстик формасына гана тиешелүү, б.а.

³Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2021-жылдын 5-май № 59 [Электрондук ресурс], <https://online.zakon.kz/kg>

далилдөө каражаттарына. Башка багыттын өкүлдөрү соттук далилдерди кош мүнөздөгү кубулуш катары карашат. Алар «соттук далилдер» түшүнүгү эки мааниге ээ деп эсептешет, биринчиден; далилдөөчү фактылар, экинчиден; далилдөө булагы катары. Мисалы, Д.М. Чечот^[4] соттук далилдер бул бардык фактылык маалыматтар/фактылар, фактылар жөнүндө маалыматтар/, ошондой эле мыйзамда каралган процессуалдык формаларда жагдайларды ар тараптуу жана толук изилдөө үчүн сотто пайдаланылуучу далилдөө каражаттары деп эсептейт. мыйзамдуу жана адилет чечим. Ал ушундай эле көз карашты карманат жана соттук далилдер мыйзамда каралган жана жөнгө салынган процесстик далилдөө каражаты болуп саналат деп эсептейт (тараптардын жана үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрү, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, эксперттердин корутундулары, жазуу жүзүндөгү жана буюм далилдери) ошондой эле алардан далил катары алынган иш жүзүндөгү маалыматтар, анын негизинде сот иштин жагдайларын белгилейт. Далилдерди «кош» түшүнүүнүн жактоочулары далилдердин бир жактуу аныктамасын жеңүүгө умтулушат, бирок ошол эле учурда алар «далил булагы» түшүнүгүн далилдердин процессуалдык формасы менен аралаштырууга жол беришет, б.а. далилдөөнүн каражаттарын булак деп атоо менен. Далил булагы же адам же нерсе, бирок далилдөө каражаттары эмес. Бул эмгектин автору соттук далилдерди бирдиктүү концепцияга айкалыштырган авторлордун позициясы эң туура көрүнөт, мында фактылык маалыматтар жана далилдөө каражаттары мазмун жана процессуалдык форма катары өз ара байланышта. КРнын Жарандык процессуалдык кодексинин 59-беренесин талдоодо соттук далилдердин укуктук табиятын мүнөздөөчү үч өзгөчөлүктү бөлүп көрсөтүүгө болот. Соттук далилдер ээ, Биринчиден, мазмуну, б.а. /далилдөө предмети болгон/ юридикалык фактылар жөнүндө маалыматтар, ишти туура чечүү үчүн маанилүү болгон башка жагдайлар /далилдик фактылар, процесстин жүрүшү жана айрым процесстик аракеттерди жасоо үчүн маанилүү фактылар, алардын белгилениши сот үчүн тарбиялык милдеттерди аткарууга зарыл

болгон фактылар/. Бул маалымат салыштырмалуулук касиетине ээ. Экинчиден, мыйзамда далилдөөнүн каражат катары көрсөтүлгөн процессуалдык форма. Үчүнчүдөн, далилдөөчү маалыматтарды жана далилдөө каражаттарынын өзүн алуунун жана изилдөөнүн белгилүү бир процесстик тартиби. Далилдөөнүн кандай болбосун тарабын жок кылуу бүтүндөй далилдерди жок кылат. Ошентип, соттук далилдердин маңызын далилдөө каражаттарына же фактыларга гана кыскартууга болбойт, анткени процесстик далилдөө каражаттары фактылар жөнүндө маалымат берүү функциясын гана аткарат, ал эми соттук далилдердин маңызы фактыга кыскарса, анда сот процессинде пайда болгон практикалык маселелерди туура чечүү мүмкүн болбой калат. Далилдөө каражаттарын соттук далилдердин аныктамасынан чыгарып салууга жол берилбейт, анткени алар изилдөөнүн объектиси болуп саналат жана алардын негизинде изделип жаткан фактынын далили жөнүндө тыянак чыгарылат. Фактылар жөнүндө маалымат катары соттук далилдердин мазмуну жөнүндөгү маселе юридикалык адабиятта талаштуу бойдон калууда. Мыйзамда “фактылар жөнүндө маалымат” термини колдонулат /п. 1, ст. 64 КРнын ЖПКси/, бирок теориялык жактан ага ар кандай түшүндүрмөлөр берилген. Кээ бир авторлордун пикири боюнча, фактылар тууралуу маалыматты, фактылардын өзү да түшүнүү керек. Фактылар жөнүндө маалымат – бул иш үчүн мааниси бар ар кандай фактылар жөнүндө маалыматтардын жыйындысы, алар жөнүндө сот үчүн жеткиликтүү болгон бардык маалыматтар. Фактылар жөнүндө маалымат соттук далилдердин логикалык өзөгүн түзөт, анткени алар сотко фактылар жөнүндө ойду маалымдайт, б.а. логикалык категориялар түрүндө. Фактылар жөнүндө маалымат чындыктын фактыларынын чагылдырылышы болуп саналат жана ошондуктан алар жөнүндө маалыматты алып жүрөт. Фактылар жөнүндө маалымат сөзсүз түрдө мыйзамдын талаптарына жооп бериши керек. Бул маалыматтарды тараптардын жана үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрүнөн, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнөн, жазуу жана буюм далилдеринен, аудио жана видео

³Осокина Г.Л. Проблемы иска и права на иск. – Томск, 1981. – Б.21 – 24; Юдельсон К.С. советтик граждандык процесс. – М., 1985. – Б.200.

⁴Гражданский процесс Н.А. Чечина, Д. М. Чечот. – М., 2000.

материалдарынан, эксперттердин корутундуларынан алса болот. Мыйзамды бузуу менен алынган маалыматтар далил болуп саналбайт жана соттун чечими үчүн негиз катары колдонулушу мүмкүн эмес. Башка далилдерден эч айырмаланбаган соттук далилдер өзүнүн мазмуну боюнча өзүнүн процесстик формасына ээ. КРнын ЖПКнин 64-б.1п. иш жүзүндөгү маалыматтарды алуунун формасын жөнгө салат, атап айтканда: тараптардын, үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрү, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, жазуу жүзүндөгү, буюм далилдери жана эксперттик корутундулар түрүндө. КРнын ЖПКнин 65- беренесинин маанисинде сот айрым укук мамилелерин тастыктоо үчүн мыйзамтарабынан жол берилгис далилдерди пайдаланууга укуксуз экендигин эске алуу зарыл, башкача айтканда, мыйзамда каралгандан башка формада алынган фактылык маалыматтар соттук далил болуп саналбайт. В.К. Пучинский⁵ маалыматтарды жазуу, сактоо, кайра чыгаруунун ар кандай ыкмаларын, анын ичинде эң заманбап видео жана үн жазууларды, аудиттердик текшерүү мыйзамга ылайык далилдөө каражаттары боюнча бболлүштүрүү зарыл. Бирок ошол эле учурда автор өзгөчөлүктөрдү жокко чыгарууга болбойт деп белгиледи. конкреттүү мүнөздөгү материалдарды изилдөө жана баалоо. Видео жана үн жазуулар булагы боюнча материалдык далилдерге окшош, бирок магниттик алып жүрүүчүдө сакталган маалыматты кайра чыгаруу атайын ыкмаларды талап кылат. Демек, эгерде видео же үн жазуу далил катары таанылса, анда КРнын ЖПКнын 150-беренесинде ишти даярдоо боюнча иш-аракет катары жазууларды алдын ала угуу/көрүү/ көрсөтүү зарыл⁶ Судья иштин катышуучу жактарын кабарлоо менен жана анда аудиожазуунун мазмуну /видео ойнотууда көргөндөрдүн сүрөттөлүшү/ мазмуну чагылдырылат бул жөнүндө протокол түзүүлүп андан кийин үнү/сүрөтү чыккан тарап бул протоколго кол коет. Мында судья далилдерди изилдөөнүн тартибин белгилөөдө КРнын ЖПКнин 177-беренесине ылайык ачык же жабык соттук териштирүүдө угуу/көрүү/жазуулар

жөнүндө ойлорду эске алууга мүмкүнчүлүк алат, б.а. КРнын ЖПКнин 184-беренесинде каралган тартипке окшош жеке каткабарларды ачыкка чыгаруу үчүн, ошондой эле протоколго кол койгон тарап /анын үнүн/сүрөтүнүн инсандыгын тааныган кайра кийинчерээк күнөөсүн мойнуна алуудан баш тарткан учурда экспертизаны дайындабастан чечимде ушул моюнга алууга шилтеме кылса болот. Албетте, протоколго соттун сунушу боюнча тарап өз ыктыяры менен кол коюшу керек, антпесе мындай моюнга алуу далил катары колдонулушу мүмкүн эмес. Ошентип, КРнын ЖПКнин 165-б. күбөнү сот залынан чыгаруу каралган, ал эми КР ЖПКнын 178-б. сот күбөгө анын көрсөтмө берүүдөн баш тарткандыгы же качкандыгы жана билип туруп жалган көрсөтмө бергендиги үчүн жоопкерчилик. КРнын ЖПКнин 93-б. ылайык, сот гана экспертти дайындай алат же анын корутундусу талап кылынган маселелердин акыркы чөйрөсүн аныктай алат. Далилдерди алуу жана камсыз кылуу тартибин бузуу фактылык маалыматтарды далилдик баалуулуктан ажыратат. Чечимде жарандык процесстик мыйзамдардын ченемдерине ылайык сот тарабынан каралбаган маалыматтарга шилтеме жасоого да жол берилбейт. Далилдерди классификациялоо тарбиялык гана эмес, ошондой эле абдан маанилүү практикалык мааниге ээ, анткени ал аларды белгилүү бир топторго бириктирет, соттун карамагында болгон далилдөө каражаттарынын жана ыкмаларынын көлөмүн көрсөтөт, далилдердин айрым түрлөрүнүн өзгөчөлүгүн ачып берет. Булар маанилүү болуп саналат анткени далилдерди чогултуу, изилдөө жана баалоо процессинде эске алынат. Жарандык процесстик адабиятта классификациянын белгилүү бир түрдүүлүгү, аны жүзөгө ашыруунун ар кандай критерийлери бар, алардын айрымдары мүнөздөмөлөргө байланыштуу далилдерди иш жүзүндөгү маалыматтар катары мүнөздөп, б.а. мазмунуна таянып башкалары процессуалдык форманын өзгөчөлүктөрүн чагылдырышат, б.а. далилдөө каражаттарын берет. Жарандык процесстин ар кандай адабий булактарынан

⁵Пучинский В. К. Элементы доказательств в советском гражданском процессе. – М., 1986. – Б. 50 – 52.

⁶Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси 2017-жылдын 25-январындагы №14

[Электрондук ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg

алынган далилдерди классификациялоо маселесин изилдөө соттук далилдерди классификациялоонун эң талашсыз негиздери жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Далилдердин мазмуну менен далилденүүчү фактынын ортосундагы байланыштын мүнөзү боюнча түз жана кыйыр болуп бөлүнөт. Түз соттук далилдердин мазмуну фактынын бар же жок экендиги жөнүндө талашсыз тыянак чыгарууга мүмкүндүк берүүчү далилденүүчү факты менен бир тараптуу байланышка ээ. Өзүнчө алынган кыйыр далилдер бир нече божомолдорду пайда кылат. Негизсиз божомолдорду жокко чыгарып, так бир жыйынтыкка келүү үчүн кыйыр далилдерди башка далилдер менен байланыштырып салыштыруу зарыл.

Далилдерди түз жана кыйыр деп бөлүүнүн практикалык мааниси төмөнкүлөр: - бул далилдердин ортосундагы айырма судья/сот/ тарабынан далилдерди чогултууда эске алынат. Керектүү далилдер андан келип чыккан бардык божомолдорду жокко чыгарууга мүмкүн болгон көлөмдө болууга тийиш.

- тике далилдердин болушу анын мазмунун төгүнгө чыгаруу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарбайт. Демек, иштин бардык жагдайларын ар тараптуу изилдөө талабы сот тарабынан жана тике далилдер болгондо аткарылууга тийиш;

- тике жана кыйыр далилдердин мүнөзү соттук далилдердин мазмунуна таасирин тийгизет: кыйыр далилдерди колдонуу далилдөө жолун узартат жана иштин негизги маселелерин чечүү жолунда сот үчүн кошумча кадамдарды жаратат.

Кыйыр далилдер анын актуалдуулугу жөнүндө маселени чечүүдө белгилүү бир кыйынчылыктарды жаратат. Иш боюнча иликтенип жаткан жагдайлар менен себептүү байланышта болгон далилдер гана тиешелүү болот. Ал эми, кээде мындай себептүү байланыш кыйла татаал формаларда көрүнсө да, актуалдуулук маселесин чечүү үчүн аны орнотуу зарыл. Мисалы, окуянын жагдайы жөнүндө башка адамдан уккан күбөнүн көрсөтмөсү туунду далил болот, ал эми күбөнүн көрсөтмөсү алгачкы далил болот. С.В. Курилев баштапкы жана туунду далилдердин жөнөкөй формулировкасын берет.

Баштапкы далил болуп биринчи булак саналат. Туунду далил деп башка далилдин мазмунун кайра чыгарган далилдер саналат. Бул эмгектин автору авторлордун түшүндүрмөлөрү классификациянын бул түрү үчүн бир эле негизди чагылдырат деп эсептейт, бирок С.В. Курилев жөнөкөй жана жеткиликтүү көрүнөт.

М.К. Треушниковтун пикири боюнча далилдерди баштапкы жана туундуга бөлүүнүн практикалык мааниси мындайча:^[7]

- тигил же бул далилдерди түзүү процессинин маанилүүлүгү соттук териштирүүнүн жүрүшүндө далилдерди изилдөө процессин туура жүргүзүүгө, тараптарга, күбөлөргө, экспертке суроолорду туура коюуга жана иш боюнча зарыл болгон маалыматтарды табууга мүмкүндүк берет;

- мыйзам бизди туунду далилдердин тууралыгынан күмөн санаган учурда баштапкы далилдерди алууга умтулууга милдеттендирет; далилдерди карап чыгууда туунду далилдерди түзүү шарттарын жана алардын ишенимдүүлүгүнө таасир этүүчү жагдайларды текшерүү зарыл;

- судья /сот/ баштапкы далил эмес себептүү ишке тиркөөдөн баш тартууга укугу жок. Баштапкы жана туунду далилдердин ишенимдүүлүгү судья тарабынан иштин бардык материалдары менен тең салыштыруунун натыйжасында бааланат.

Жарандык процесстик адабиятта каралып жаткан соттук далилдерди классификациялоонун дагы бир түрү маанилүү көрүнөт, бирок классификациянын бул түрүн жүргүзүүдө ар кандай авторлор белгилүү бир биримдикке жетише элек.

Классификациянын бул түрү далилдердин булагына негизделет. Маалыматтын булагы адамдар да, буюмдар да болушу мүмкүн. Демек, далилдердин негизи адатта эки түргө бөлүнөт; жеке жана буюмду. Тараптардын жана үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрү, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, эксперттердин корутундулары көпчүлүк авторлор тарабынан талашсыз түрдө жеке далил катары классификацияланат, ал эми буюмдар жана ар кандай предметтер талашсыз буюм далили катары классификацияланат. Мисалы, С.С. Сатыбеков, Тараптардын, үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрүнөн, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнөн жана эксперттердин корутундусунан тышкары жазуу жүзүндөгү

⁷Гражданский процесс: Учебник. / Ред. Треушникова М.К. – М., 2004.

далилдер, эгерде алар жазуу түрүндөгү жеке далилди андагы маалыматтарга ынандырса гана жеке далилдер болуп саналат. Эгерде алар өздөрүнүн касиеттери менен, мисалы, документтеги өчүрүлгөн изи, жазылган кол жазмасы менен ынандырса, автор буларды буюмдалилкатары классификациялайт.^[8] Бул эмгектин автору бир катар жазуу жүзүндөгү далилдерди жеке катары классификациялоо ансыз деле татаал болгон далилдерди булагы боюнча классификациялоо маселесин татаалдаштырат, ошондуктан аларды материалдык катары классификациялоо керек деп эсептейт. Ошентип, бардык далилдөө

каражат-тарын жеке жана материалдык деп бөлүүгө болот.

Биринчисинде тараптардын, үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрү, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү жана эксперттердин корутундулары камтылууга тийиш.

Экинчи далилдөө каражаттары жазуу жүзүндөгү жана буюм далилдери болуп саналат.

Классификациялоону кароодо классификациялык белгилердин бири дагы бир далилди карап чыгууда жана баалоодо башкаларга караганда артыкчылык бербей тургандыгын эстен чыгарбоо керек.

Адабияттар:

Ченемдик актылар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2021-жыл 5-май №59 [Электрондук ресурс], <https://online.zakon.kz/kg>
2. Кыргыз Республикасы Асынын Жарандык Процесстик кодекси 2017-жыл 25-январь №14, [Электрондук дук ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg

Негизги адабияттар:

3. Жарандык процесстик укук / Ред. С.С Сатыбеков. – Б., 2012.
4. Осокина Г.Л. Проблемы иска и права на иск. – Томск, 1981. – Б.21 – 24; Юдельсон К.С. советтик граждандык процесс. – М., 1985. – Б.200.
5. Гражданский процесс Н.А.Чечина, Д.М.Чечот. – М., 2000.
6. Пучинский В. К. Элементы доказательств в советском гражданском процессе. – М., 1986. – Б. 50 – 52.
7. Гражданский процесс: Учебник. / Ред. Треушникова М.К. – М., 2004.

Казиев Т.А.

*советник Генерального директора, магистр экономики и бизнеса
(Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда
Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан,
г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: kaz.tol123@gmail.com)*

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КВАЛИФИКАЦИИ УГОЛОВНЫХ
ПРАВОНАРУШЕНИЙ В СФЕРЕ ОХРАНЫ ТРУДА,
А ТАКЖЕ ИХ ПРОФИЛАКТИКИ**

Казиев Т. А.

*башкы директордун кеңешчиси, экономика жана бизнес магистри
(эмгекти коргоо боюнча Республикалык илимий-изилдөө институту
Казакстан Республикасынын Эмгек жана калкты социалдык жактан коргоо министрли-
ги, Астана ш., Казакстан Республикасы*

**ЭМГЕКТИ КОРГОО ЧӨЙРӨСҮНДӨ УКУК БУЗУУЛАРДЫН
КВАЛИФИКАЦИЯСЫНЫН АЙРЫМ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ЖАНА АЛАРДЫН АЛДЫН АЛУУ**

Kaziev T. A.

*advisor to the General Director, Master of Economic and business,
(National Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection
of the Population of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Republic of Kazakhstan*

**SOME FEATURES OF THE QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES
IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION, AS WELL AS THEIR PREVENTION**

Аннотация. В данной статье автор исследует некоторые проблемы кваликации уголовно-наказуемых деяний в сфере охраны труда, рассматривает различные варианты событий уголовных правонарушений с моделированием примеров, анализирует объективную сторону действий (бездействия) виновных лиц применительно к правилам безопасности производства и охраны труда. Также раскрывается содержание случаев неосторожного сопричинения, обосновывается необходимость разграничения действий подозреваемых и обвиняемых лиц, а кроме того, акцентируется внимание на особенностях профилактики данных видов правонарушений.

Ключевые слова: труд, трудовые отношения, нарушения правил охраны труда, производственный травматизм, уголовная ответственность, неосторожное сопричинение, профилактика правонарушений.

Аннотация. Бул макалада автор эмгекти коргоо чөйрөсүндө жазык-жазалануучу жосундардын квалификациясынын айрым көйгөйлөрүн изилдейт, мисалдарды моделдөө менен жазык укук бузуулардын ар кандай варианттарын карайт, өндүрүштүн коопсуздугу жана эмгекти коргоо эрежелерине карата колдонулган күнөөлүү адамдардын аракеттеринин (аракетсиздигинин) объективдүү жагын талдайт. Ошондой эле байкабастыктан кол тийбестик учурларынын мазмуну ачылып, шектүүлөрдүн жана айыпталуучулардын аракеттерин чектөө зарылдыгы негизделип, мындан тышкары укук бузуулардын бул түрлөрүн профилактикалоонун өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: эмгек, эмгек мамилелери, эмгекти коргоо эрежелерин бузуу, өндүрүштүк жаракат алуу, Кылмыш-жаза жоопкерчилиги, укук бузуулардын алдын алуу.

Annotation. In this article, the author explores some problems of qualifying criminal acts in the field of labor protection, considers various options for the events of criminal offenses with modeling

examples, analyzes the objective side of the actions (inaction) of guilty persons in relation to the rules of industrial safety and labor protection. The content of cases co-infliction is also revealed, the need to distinguish between the actions of suspected and accused persons is substantiated, and in addition, attention is focused on the features of prevention of this types of offenses.

Keywords: Labor, Labor relations, violations of labor protection rules, industrial injuries, criminal liability, reckless co-infliction, crime prevention.

Введение

Ретроспективный анализ законодательства бывших союзных республик, а также современных норм в области охраны труда, позволяет сделать выводы об их определенном консерватизме. Общий посыл правовой регламентации трудовых отношений в странах СНГ примерно одинаков, где во главу угла ставится защита прав человека и гражданина. Не являются исключением и нормы материального права, предусматривающие уголовную ответственность за правонарушения в сфере охраны труда, их практическое применение также подтверждает идентичность проблем квалификации действий виновных лиц, а также проблем профилактики подобных деяний.

В этой связи, ниже предлагается осветить указанные вопросы, исследовать нюансы и особенности правовой оценки правонарушений в сфере охраны труда, а также их профилактики с последующим формированием соответствующих выводов.

Основная часть

Современная практика, основанная на историческом опыте составления методик расследования уголовных дел о правонарушениях в сфере охраны труда позволяет нам выделить ряд проблем, связанных с установлением виновных лиц, сбором доказательств их виновности, а также определением квалификации их действий.

В этой связи к числу первостепенных задач следователя, после проведения первоначальных следственных действий, а именно осмотра места происшествия, изъятия предметов и объектов, подлежащих исследованию и доказательственной оценке, состоит в выработке алгоритма дальнейших необходимых мероприятий. Здесь мы имеем ввиду не определение последовательности необходимых процессуальных действий, что, безусловно, необходимо, а проведение предварительного анализа обстоятельств совершенного преступного деяния.

Во-первых, необходимо уяснить, требования, каких именно правовых актов нарушены, в какой части, то есть тем самым, следователь анализирует возможную объек-

тивную сторону общественно-опасного деяния с точки зрения её соответствия нормам отраслевого законодательства.

К примеру, допустим, превышены нормативные сроки эксплуатации шлангов подачи воздуха для водолазов, производящих монтажные работы по строительству нефтяных вышек в подводной части акватории, вследствие чего произошёл разрыв, повлекший гибель работника.

Помимо изъятия указанного оборудования, его осмотра и направления для производства технической экспертизы, следователь должен обозначить ряд вопросов, подлежащих выяснению в процессе расследования, а именно, изучить нормативные сроки эксплуатации и замены оборудования, определить лицо ответственное за осмотр оборудования перед началом производства погружения водолазов, проверить периодичность планового осмотра оборудования, функционал работников предприятия, как осуществляющих монтажные работы на глубине, так и обеспечивающих техническое сопровождение и поддержку, наличие актов осмотра в случае обнаружения дефектов оборудования, наличие либо отсутствие иных факторов, существенно влияющих на производственный процесс и подготовку к нему.

Все эти аспекты играют существенную роль при определении не только правильной квалификации действий того ли иного работника, но и установлении взаимосвязей между их действиями и наступившими общественно-опасными последствиями.

И это только один из примеров. В реальной практике, общественно опасные последствия нарушений правил охраны труда также можно классифицировать как по степени причиняемого вреда, так и по силе воздействия, когда телесные повреждения либо смерть причиняются вследствие различных обстоятельств: падение с высоты, обрушение кровли и оборудования, взрывы, удары электротоком, радиационное излучение, наезд транспорта, дефекты защитного оборудования и снаряжение и т.д. Во-вторых, разграничить ответственность каждого лица, какие именно действия (бездействия)

того или иного работника повлекли за собой общественно опасные последствия. Эта проблема характерна для ситуации, когда возникает необходимость в разграничении действий каждого в отдельности. В данном случае может иметь место, так называемое в науке уголовного права «неосторожное сопричинение», под которым некоторые исследователи предлагают понимать совершение единого преступления двумя или более лицами (сопричинителями), с едиными преступными последствиями при условии неосторожной формы вины[1, с.534]. Не отрицая данную трактовку, хотелось бы отметить, что применительно к нарушениям правил охраны труда, как правило, имеет место разный характер действий (бездействия) сопричинителей. Например, действия руководителя предприятия и мастера участка, могут быть разными, в силу должностных обязанностей, но в то же время, в совокупности, привести к одним последствиям. В то же время, эти действия могут быть идентичными, например, когда оба должностных лица не проконтролировали подготовку к производству определенного вида работ, хотя функционал каждого из них это предусматривал и более того, предполагал именно дублирование контрольных функций.

Здесь важно помнить о принципе индивидуализации уголовной ответственности, когда каждый несёт её в той степени, рамки которой могут быть ограничены его профессиональными компетенциями, соответственно эти действия должны найти отображение в объёме предъявленного обвинения.

Теперь для правильной квалификации действий виновных лиц следует рассмотреть взаимосвязь между указанными действиями и причинами нарушений правил охраны труда. Отдельные ученые предлагают градацию данных причин на технические и организационные, когда в первом случае проблемы связаны с неисправностью оборудования, инструментов и т.д, а во втором с необеспечением условий организации безопасного труда, то есть нарушениями технологических процессов [2, с.71].

Приведенные причины при этом могут сочетаться именно в формате неосторожного сопричинения. Допустим, руководитель предприятия не произвёл закуп необходимого оборудования для работы станков, например защитных экранов, а мастер участка, в свою очередь, допустил начало работ очередной смены, не проверив исправность кре-

плений тисков для заготовок, подвергаемых вальцеванию, вследствие чего они сорвались и причинили телесные повреждения работникам предприятия. Обе формы бездействия со стороны обоих должностных лиц в результате привели к единым общественно опасным последствиям.

Ещё одна проблема оценки действий (бездействия) виновных лиц может быть связана с полнотой предъявленного обвинения, а именно в тех случаях, когда в обвинительном акте могут быть изложены не все преступные действия (бездействие), нарушившие правила охраны труда и повлекшие за собой общественно-опасные последствия. Например, ответственное должностное лицо, помимо проверки состояния оборудования, должно было также провести инструктаж, что, допустим, ни следователем, ни прокурором в обвинительном акте отражено не было.

В данном случае проблема состоит в том, что, если вина подсудимого в какой-то части не найдёт своего подтверждения в ходе судебного разбирательства, суд, в силу требований ст. 23 Уголовно-процессуального Кодекса Республики Казахстан не может выйти за рамки предъявленного обвинения[3], вследствие чего в результате халатности органа уголовного преследования, будет нарушен принцип неотвратимости уголовного наказания. Безусловно, практика знает случаи составления новых обвинительных актов прокурором на досудебной стадии, когда возникает необходимость во вменении иных эпизодов, либо изменить объём обвинения, не ухудшая при этом положения лица, вовлекаемого в орбиту уголовного процесса.

Все эти и иные обстоятельства должны быть предметом тщательного исследования следователем на стадии досудебного производства и прокурором перед направлением дела в суд во избежание нарушений норм материального и процессуального права.

Переходя к вопросу профилактики уголовных правонарушений в сфере охраны труда в части полномочий следователя и прокурора, хотелось бы отметить, что данные должностные лица не должны ограничиваться исключительно констатацией фактов нарушений и сосредотачивать свои усилия на эффективном уголовном преследовании.

Превентивная работа следователя состоит в обязательном внесении представления об устранении причин и условий, способ-

ствовавших совершению уголовного правонарушения в уполномоченный орган охраны труда. Функционал прокурора, в свою очередь естественно предусматривает более широкие возможности и накладывает на него гораздо больший объём обязанностей. Все детали, предшествовавшие чрезвычайной ситуации на каком либо предприятии, должны быть скрупулёзно изучены надзирающим за следствием прокурором и весь собранный аналитический материал должен быть передан сотрудникам прокуратуры, осуществляющим защиту общественных интересов, то есть осуществляющим надзор за законностью в социально-экономической сфере. Здесь немаловажна реализация полномочий прокурора, направленных на недопущение социальных обострений в обществе, поскольку подобного рода критические ситуации, как правило, вызывают широкий общественный резонанс.

В целом, следует понимать, что одной из фундаментальных целей профилактики уголовных правонарушений в сфере охраны труда, является изменение менталитета участников трудовых отношений и создание в обществе нулевой терпимости к проявлениям любых нарушений законности, в том числе в сфере охраны труда.

Рассматривая такой значимый и фундаментальный аспект профилактики уголовных правонарушений в сфере охраны труда как добросовестность и ответственность работодателя, следует отметить следующее. Деятельность любого современного бизнесмена (работодателя) предполагает получение прибыли, что для него приоритетно и является высшей ценностью. Свою негативную лепту в развитие бизнеса вносят государственные барьеры, коррупциогенные факторы, когда бизнесмен вынужден платить за возможность нормально зарабатывать (откаты в сфере государственных закупок, проверки контролирующих ведомств, необходимость «дружбы» с властью и имущими органами и т.д.) В результате, современный предприниматель, вынужден пренебрегать нормами трудового права в целях получения большей прибыли, например, берёт на работу мастера по производству сварочных работ, официально его не оформляет, платит ему заработную плату в конверте и не несёт за него, по факту, никакой ответственности, не говоря уже о каких-либо социальных отчислениях.

В этой связи, государственные меры защиты бизнеса и поддержки предпринимательства являются одними из значимых условий действенности и эффективности норм права, направленных на охрану трудовых отношений. Следует помнить о том, что профилактика уголовных правонарушений, в том числе в производственной сфере, должна реализовываться на основании комплексного подхода, где результат каждого направления и каждого усилия формирует единую целостную картину реальных достижений.

Эта проблема характерна, не только для Республики Казахстан, такие примеры нередки и в Российской Федерации и в Кыргызской Республике. Рассмотрим официальную статистику. В 2023 году на предприятиях РК пострадало 1474 лица, погибло 251[4]. В Российской Федерации за указанный период зарегистрировано 5892 несчастных случаев на производстве, со смертельным исходом 1609[5]. В Кыргызстане в 2022 году пострадало 116 работников, погибло 51 лицо[6].

Экспресс-анализ обстоятельств произошедших фактов травматизма и гибели указывает на различные причины и условия, способствовавшие данным событиям. Это и грубая неосторожность самих пострадавших, неудовлетворительная организация производства работ, прямые нарушения правил безопасности и охраны труда и т.д. При этом, более детальные условия, предшествовавшие несчастным случаям, вполне можно было бы предотвратить, если бы комплекс профилактических мер был реализован в полной мере: надлежащий контроль, надлежащая работа оборудования, полноценное обучение, правильная организация работы и отдыха, акцент на соблюдении норм безопасности и т.д. Соответственно и работа по профилактике правонарушений в сфере охраны труда должна осуществляться комплексно и разносторонне, усилиями как уполномоченного органа, а также работодателей, так и самих работников производственных предприятий.

Выводы:

- проблематика правильной квалификации уголовных правонарушений в сфере охраны труда во многом заключается в детализированном определении круга функциональных обязанностей должностных лиц, ответственных за обеспечение технологических процессов производств и создание безопасных условий труда.

- большую роль в обеспечении принципа неотвратимости уголовной ответственности и наказания играет правильная формулировка обвинения, его полнота, всесторонность и процессуальная аргументация.

- профилактика уголовных правонарушений в сфере охраны труда состоит из множества практических компонентов и средств, как прямого действия, то есть реализующихся непосредственно в процессе обеспечения

безопасности труда, так и косвенного, когда их реализация определенным образом влияет на общее благополучие предприятий.

В статье изложены результаты исследований, полученных в ходе реализации научно-технической программы на тему «Трансформация государственного механизма социальных гарантий в отношении лиц, занятых во вредных условиях труда в современном контексте» (ИРН AP23490760).

Литература:

1. Спирина А.П. Квалификация нарушения правил охраны труда несколькими лицами// Science Time. – 2015. - №11 (23). – С. 533-536.
2. Омаров Е.А. , Сыздыков А.Ж. Нарушения правил охраны труда в Республике Казахстан: уголовно-правовые и криминалистические аспекты//Вестник Академии правоохранительных органов. – 2020. – № 4(18) –С.67-75.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года №231-V (с изм. и доп. по сост.на 06.10.2024 года)// [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protsesssualnyj_kodeks/23.htm (дата обращения: 14.10.2024).
4. Безопасность и охрана труда за 12 месяцев 2023 года [Электронный ресурс]// URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/Ispm/press/article/details/50522?!lang=ru> (дата обращения: 14.10.2024).
5. Сокращение производственного травматизма в России в 2023 году: статистика и меры профилактики[Электронный ресурс]// URL: <https://www.mostrudexpert.ru/infocentr/sokraschenie-proizvodstvennogo-travmatizma-v-rossii-v-2023-godu-statistika-i-mery-profilaktiki/> (дата обращения: 14.10.2024).
6. Из 116 несчастных случаев на производстве в 2022 г. 51 закончился трагично [Электронный ресурс]// URL: https://www.vb.kg/doc/429177_iz_116_neschastnyh_slychaev_na_proizvodstve_2022_g_51zakonchilsia_tragichno.html (дата обращения: 14.10.2024).

УДК 342.83.

Муратбаева Г.Н.

*Юридика илимдеринин кандидаты
Мурзубраимов атындагы
Эл аралык Өзгөн Технология жана
билим берүү институту*

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ГЕНДЕРДИК КВОТАЛАРДЫН ПРИНЦИПТЕРИ ЖӨНУНДӨ

Муратбаева Г.Н.

*кандидат юридических наук,
Международный Узгенский Технологическо-
образовательный институт
имени Мурзубраимова*

О ПРИНЦИПАХ ГЕНДЕРНОГО КВОТИРОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Muratbaeva G.N.

*candidate of law,
The International Uzgen Technological-
educational institute
named after Murzubraimov*

ON THE PRINCIPLES OF GENDER QUOTAS IN KYRGYZSTAN

Аннотация. Бул макалада өкмөттөгү квоталардын негизинде гендердик өкүлчүлүктүн айрым аспектилерин каралат. БУУнун сунуштарын эске алуу менен, финансы секторундагы, Кыргыз Республикасындагы аялдардын экономикалык, саясий, социалдык жана башка укуктары жаатындагы гендердик көрсөткүчтөр боюнча статистикалык маалыматтар келтирилген. БУУнун Кыргызстандагы сунуштарын эске алуу менен, мындай мамиле гендердик маселенин андан ары институционалдаштырууну ченемдик-укуктук жана экономикалык аспектилерде формалдаштырууга алып келди.

Негизги сөздөр: Конституция, гендер, көрсөткүчтөр, баланс, аялдардын саясатка катышуусу, сот адилеттигине жетүү, билим алуу мүмкүнчүлүктөрү.

Аннотация. В данной статье рассмотрены некоторые аспекты гендерной представленности на принципах квотирования в органах власти. Представлены данные статистики по гендерным индикаторам в финансовой сфере, в области экономических, политических, социальных и иных прав женщин в КР. С учетом рекомендаций ООН в Кыргызстане данный подход обусловил дальнейшую институционализацию гендерного вопроса через формализацию в нормативно-правовом и экономическом аспектах.

Ключевые слова: Конституция, гендер, индикаторы, баланс, участие женщин в политике, доступ к правосудию, доступ к образованию.

Abstract. The article discusses some aspects of gender representation on the basis of quotas in government. Statistical data on gender indicators in the financial sector, in the field of economic, political, social and other rights of women in the Kyrgyz Republic. Taking into account the UN recommendations in Kyrgyzstan, this approach led to further institutionalization of the gender issue through formalization in the normative-legal and economic aspects.

Keywords: Constitution, gender, indicators, balance, women's participation in politics, access to justice, access to education.

Саясаттын уюштуруучулук жана ченемдик-укуктук негизги элементтерин түзүүчү өкүлчүлүктүү институттар саясий форматты трансформациялоонун бир топ көйгөйлүү аспекти катары уникалдуу мүнөздөмөлөргө ээ болгон татаал система экени талашсыз чындык.

Сунуш кылынган талдоодо илимий билимдин борбордук методу диалектикалык метод болуп санала тургандыгын белгилей кетүү керек, ал сунуш кылынган макалада баштапкы чекит болуп калды. Алдыга коюлган милдеттерди чечүү үчүн илимий билимдин башка ыкмалары да колдонулган, мисалы, формалдуу-логикалык; системалуу; структуралык, тарыхый, салыштырмалуу укуктук ж.б.

Азыркы учурда Борбордук Азия мамлекеттеринде конституциялык укук чөйрөсү менен жөнгө салынуучу укуктук мамилелерди калыптандыруу процесси активдүү жүрүп жатканын моюнга алуу керек. Кээ бир жоболорду тактоо үчүн, өкүлчүлүктүү бийликтин демократиялык институттарынын теориялык-укуктук, конституциялык-укуктук концепцияларынын калыптанышы жана андан ары өнүгүшү жөнүндөгү түшүнүгүбүздү кеңейтүүгө мүмкүндүк берүүчү тарыхый талдоо зарыл.

Көрсөтүлгөн себеп-логикалык байланышта мамлекеттик органдардын тутумуна илимий талдоо жүргүзүү, ошондой эле гендердик квота концепциясы призмасы аркылуу Кыргыз Республикасындагы саясий процесстин амбиваленттүүлүгүн жоюу механизм иштеп чыгуу зарыл. Коомдогу жана үй-бүлөдөгү аялдардын орду, ролу жана максаты тууралуу салттуу көз караштар басымдуулук кылгандыктан, бийлик да, коомчулук да мындай маселелердин чөйрөсүнө даяр эмес болгондугу жашыруун эмес.

Көрсөтүлгөн изилдөө проблемасын түзүү жана чечүү өкүлчүлүк институттарынын генезисин жана өнүгүүсүн изилдөөгө алып келди, ошону менен бирге гендердик квотанын конституциялык жана укуктук негиздерин, алардын өзгөчөлүктөрүнө басым жасады. Гендердик өкүлчүлүктүн конституциялык-укуктук негиздерин изилдөөдө институционалдык жана саясий парадигмалар жаңыланганда сөзсүз пайда болгон социалдык туруксуздуктун деңгээлин төмөндөтүүнүн жалпы стратегиясына олуттуу орун берилген.

Бийлик коомду саясий башкаруунун орбитасына топтоштурулган, ал партиялар-

ды жана коомдук-саясий бирикмелерди уюштуруучулук жактан чыңдоо, бийликти децентралдаштыруунун жүргүзүлүп жаткан реформасы, жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү аркылуу ишке ашырылат. Саясий күчтөрдүн өз ара катышынын форматы мамлекетти биринчи орунга коёт. Бирок, кыргыз коому туш болгон коогалаңдуу абал дароо эле бардык чөйрөлөрдүн стабилдешүүсүн камсыздоочу аспектилердин бири катары мамлекеттүүлүктү бекемдөө милдетин алдыга коюуда [1].

Албетте, жүрүп жаткан процесстердин эң маанилүү жана узак мөөнөттүү багыты – туруктуу өнүгүүгө өтүү, Кыргызстандын дүйнөдөгү атаандаштыкка жөндөмдүү мамлекеттердин катарына кириши. Мындай тең салмактуулукка жетишүүчүн катмарлардын түрдүү кызыкчылыктарын билдирген процесстердин бардык компоненттеринин өз ара аракеттенүүсү, мамлекеттин, бийлик органдарынын жана коомдун ортосундагы карама-каршылыктарды чечүүнүн эффективдүү механизм калыптандыруу зарыл.

Кыргыз Республикасында гендердик теңсиздик боюнча жигердүү талкуу жүрүп жатат, анткени аялдарыбыздын саясий, экономикалык жана социалдык укуктары, алардын ден соолугу, экономикалык активдүүлүгү жана бакубаттуулугу коргоону талап кылган себептердин бири. Белгилей кетсек, бул багытта белгилүү бир кадам жасалып, аялдардын укуктарын коргоо боюнча мыйзам ченемдерин түзүү аркылуу ортомчулук болуп жатат.

Ошентип, Кыргыз Республикасы БУУнун Аялдарга карата дискриминациянын бардык түрлөрүн жоюу боюнча Конвенциясын (CEDAW) [2] ратификациялады жана гендердик теңчиликке жетишүүнүн Улуттук стратегиясын (2012-2020-ж.) кабыл алды [3].

Прогрессивдүү тенденциялар гендердик теңчиликтин принциптерин жана колдонуудагы мыйзамдарга киргизилген милдеттенмелерди практикалык ишке ашыруу чөйрөсүнө которууда да байкалууда.

Дискриминация жеке жана мамлекеттик чөйрөдө да бар экенин жана жогорку билим алууда, никеде жана ден соолукта, социалдык-экономикалык жана маданий турмушта, ошондой эле коомдук турмушка катышууда, өзгөчө кызматтык кызмат орундарына жетүүдөгү тандоодо жана ага жетүүдө да байкалаарын моюнга алуу да чындык.

Бул жагдайды соттор аялдарга карата билдирилген иштердин бир бөлүгүн гана караганы, ал эми көпчүлүк укук бузуучуларга үй-бүлөлүк зомбулук эмес, «коомдук тартипти бузуу» беренеси боюнча айып тагылганы менен татаалдашат. Экономикалык жигердүүлүк өзгөчөлөнүп, 2023-жылы 45,4%га кыскарган. Ошондой эле аялдардын укуктук жана социалдык жактан корголбогон иштөөсүнө дуушар болгондугуна байланыштуу, аялдардын расмий эмес эмгек рыногуна чыгуу тенденциясы байкалууда, бул да «жакырчылыктын феминизациясынын» себептеринин бири болуп саналат. Учурда гендердик эмгек акыдагы ажырым кыскарып, аялдардын маянасы көбөйгөнүнө карабастан, эркектерге салыштырмалуу эмгек акы боюнча айырма дагы эле олуттуу бойдон калууда.

Келтирилген гендердик ажырым аялдардын жогорку билим деңгээлине жараша эске алынган. Ошондой эле аялдардын жумушсуздук деңгээли үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда бирдей эмес бөлүштүрүлгөн балдарды багуу жана үй чарба милдеттери менен байланыштуу экенин моюнга алуу маанилүү. Ошентип, эл аралык институттар Кыргыз Республикасына чарбалык жана үй-бүлөлүк милдеттерди бөлүштүрүүнү колдоо боюнча чараларды көрүүнү сунуш кылышкан [4, б. 38-41].

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматы боюнча, мамлекеттик кызматкерлердин 39,8% аялдар, алар саясий кызматтардын 26,4%ын ээлейт. Учурда алар Башкы прокуратурада, Ички иштер, Коргоо, Транспорт жана Өзгөчө кырдаалдар министрлигинде саясий кызматтарда да иштебейт [5, 67-б.].

2022-жылга карата мамлекеттик башкаруу органдарында чечимдерди кабыл алуу деңгээлинде аялдардын өкүлчүлүгү аялдардын позициялары кыйла төмөндөгөнүн ачык көрсөтүп турат. Кээ бир айыл жерлеринде аялдарга шайлоо процессинин купуялуулук жана айкындуулук принциптери тууралуу маалымат берилбейт. Ошол эле учурда жакшы жактары да бар. Ошентип, Кыргыз Республикасында мектепке чейинки билим берүүдөн баштап орто билим берүүгө чейин билим берүүдөгү гендердик теңчиликке иш жүзүндө жетишилди. Аялдардын укуктарын кеңейтүү үчүн мыйзамдык базаны түзүү багытында белгилүү жетишкендиктерди айтууга болот. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү аялдарга карата

дискриминациянын бардык түрлөрүн жоюу боюнча конвенцияны ратификациялады. Кыргыз Республикасынын Конституциясында (2021-жылы) “Эркектер менен аялдар бирдей укуктарга жана эркиндиктерге жана өзүн-өзү ишке ашыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ болууга тийиш” деген норма белгиленген. Мындан тышкары, бир катар мыйзамдар күчүнө кирип, аялдарга жана алардын укуктарына карата басмырлоону тааныйт.

Мында бир катар ченемдик укуктук актылар мисал боло алат. Бул “Үй-бүлөлүк зомбулуктан социалдык-укуктук коргоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2003-жыл), “Гендердик теңчилик камсыз кылуунун мамлекеттик кепилдиктери жөнүндө” (2003-ж.), ошондой эле «Кыз ала качуу» боюнча КР Кылмыш-жаза кодексинин 154-155-беренелери [6, 25-27].

Гендердик теңсиздикти жоюу Кыргыз Республикасында туруктуу өнүгүүгө карай кадам болууга тийиш экендигин моюнга алуу туура. Бирок биздин коомдо салттуу патриархалдык негиздер басымдуулук кылат, мында аялдар балдарды тарбиялоого жооптуу үй кожойкеси катары каралат.

Айыл жеринде аялдардын мүлккө, активдерге жана финансылык кызматтарга жетүүсү чектелүү, бул жакырчылыкты феминизациялоого өбөлгө түзөт жана кризистен улам күчөп баратат. Коомго кирип кеткен гендердик стереотиптер бул көйгөйлөрдү жоюу үчүн жергиликтүү жамааттар менен практикалык иштерди жүргүзүүнү талап кылат. Мындан тышкары, аялдардын коомдук турмушка катышуусу да социалдык жана институттук тоскоолдуктар менен чектелет. Аялдар жергиликтүү жана улуттук деңгээлде саясатка катышса да, стереотиптер жана гендердик ролдор алардын ишин чектейт.

Өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе, үй-бүлөдөгү жалпы жоопкерчиликтин принциптерине негизделген камкордук жана чарбалык иштерди таануу жана баалоо, ошондой эле улуттук шарттарды эске алуу менен аялдардын саясий, экономикалык жана коомдук турмушка жетекчиликке катышуусун камсыз кылуу боюнча акыркы мезгилде кызуу талаш-тартыштар жүрүп жатат.

Бул катарга сексуалдык жана репродуктивдүү ден соолук кызматтарынын жеткиликтүүлүгү маселеси да камтылган. Буга жетишүү үчүн аялдарды экономикалык ресурстарга, жерге жана менчиктин башка формаларына ээлик кылуу жана башкаруу,

финансылык жана башка банктык кызмат көрсөтүүлөр, мүлктү мурастоо ж.б. укуктарын камсыз кылуу боюнча реформалар керек.

Мындан тышкары, аял-саясатчылар азыраак коррупциялашкан жана эффективдүүрөөк катары кабылданышат, бирок алар дагы эле аялдык жана энелик милдеттерин аткарышы керек. Аялдардын коомдук-саясий турмушта, өлкөнүн экономикасында маргиналдашуусу алардын экономикалык ишмердүүлүктүн катышуучулары катары укуктарын жана потенциалын төмөндөтүп, зордук-зомбулукка, энелердин өлүмүнө жана катталбаган никелерге алсыз кылат [7, 112-б].

Аял мамлекеттик кызматта иштеген шартта бул иш жүзүндө ал активдүү ишке тартылган дегенди билдирбейт. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн улуттук жана эл аралык милдеттенмелери, БУУнун органдарынын сунуштары аялдардын укуктарын кеңейтүүдөгү укуктук, социалдык жана экономикалык тоскоолдуктарды жоюуну талап кылат.

Талдоо процессинде биз ошондой эле БУУ өз ишмердүүлүгүндө Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө, башка мамлекеттик институттарга жана жарандык коомго тикелей кирүү мүмкүнчүлүгүн пайдаланып жатканын белгилейбиз. Ошентип, БУУнун миссиялары аялуу жана маргиналдашкан топтор да гендердик теңсиздиктин себептерин жоюудан пайда табаарын моюнга алышат. Демек, жогорудагы жагдайларды эске алуу менен гендердик теңчиликке көмөктөшүү жана аялдардын укуктарын кеңейтүү Кыргыз Республикасынын келечектеги улуттук өнүгүү милдети экенин моюнга алууга болот.

Ошентип, БУУнун институттары тиешелүү техникалык жардам менен гендердик теңчиликти илгерилетүү жана ТӨМ ишке ашыруу үчүн бекем негизди түзүү үчүн аялдардын укуктарын кеңейтүү үчүн жогорку потенциалга ээ.

Ушуга байланыштуу гендердик теңчиликти илгерилетүү жана мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү боюнча концептуалдык мамиле ТӨМгө жетүү үчүн негиз болуп саналат жана белгиленген максаттарга жетүү үчүн курал болуп калышы мүмкүн.

Ошентип, БУУнун анализи гендердик теңчиликти илгерилетүү үчүн бир нече аспектилерди аныктады:

- кыздардын билим алуусуна инвестиция;

- аялдардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу үчүн профессионалдык ролдорго көмөк көрсөтүү;

- аялдардын шайлоолорго, анын ичинде этникалык жана тилдик азчылыктарга катышуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү;

- аялдарды коомдук турмушта, ошондой эле экономикалык жана шайлоо процесстеринде колдоо;

- гендердик теңчилик боюнча практикалык семинарлар;

- аялдардын сот адилеттигине жетүүсүн жакшыртуу.

Эксперттердин айтымында, сот адилеттиги тармагын реформалоодо аялдар туш болгон гендердик зомбулуктун жана бир жактуулуктун реалдуулугун эске алуу зарыл.

Ушуга байланыштуу гендердик зомбулукка чыдабоо принциптерине негизделген укук коргоо системасынын гендердик сезимтал реформасын колдоону да белгилеп кетүү орундуу.

Бул процесстердин жыйындысы укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин арасында гендердик стереотиптерди жана дискриминацияны жеңүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө өбөлгө түзөт. Бул ошондой эле жоопкерчиликти жогорулатуу үчүн укуктук ченемдерди колдонуу боюнча гендердик сезимтал индикаторлорду жана статистиканы иштеп чыгуу үчүн экспертизаны камсыз кылууну камтыйт.

Жалпысынан алганда, мамлекеттик органдарда мамлекеттик ресурстарды бирдей пайдаланууну камсыз кылуу үчүн гендердик багыттагы бюджеттерди иштеп чыгуу Кыргыз Республикасынын коопсуздугун, укуктарын жана мыйзамдуулукту камсыз кылган демократиялык мамлекет катары өнүгүүсүндө гендердик теңчиликти жакшыртат жана аялдардын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет окшойт.

Ошентип, Кыргыз Республикасындагы өкүлчүлүктүү бийликтин генезисин карап, изилдөөнүн бул бөлүмүндө кээ бир тыянактарды чыгарууга болот:

- Өкүлчүлүк бийлигин талдоо формалары боюнча узак, масштабдуу генезиске ээ.

- Кыргызстандын жаңы тарыхында референдумдун жыйынтыгы боюнча болуп өткөн конституциялык реформаларга ылайык түзүлгөн өкүлчүлүктүү бийликтин ишинин айрым аспектилери талдоого алынды.

- Гендердик теңчиликтин жана аялдардын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүнүн трансформациялык потенциалын эске алуу ме-

нен, гендердик максатты түзүүгө мүмкүндүк берүүчү эки багыттуу мамилени кабыл алуу зарылчылыгы бар.

- Бул көйгөйлөргө экономика боюнча көндүмдөрдүн жана билимдердин жетишсиздиги, аялдарды зомбулуктан коргоо боюнча жазасыз калуу жана башка көйгөйлөр кирет.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу этаптары [Электронный ресурс: URL https://studwood.ru/845774/pravo/etapy_stanovleniya_sovremennoy_kyrgyzskoy_gosudarstvennosti Загл. с экр.].
2. Аялдарга карата дискриминациянын бардык түрлөрүн жок кылуу боюнча БУУнун Конвенциясы (CEDAW). Эл аралык укуктук актылардын жыйнагы. – Варшава, 2023.
3. Кыргыз Республикасында гендердик теңчиликке жетишүүнүн Улуттук стратегиясы (2012-2020-жж.). «Токтом» маалымат системасы. – Б., 2024.
4. Аялдарга карата дискриминациянын бардык формаларын жоюу боюнча комитеттин жыйынтыктоочу байкоолору. 2008.
5. Кыргыз Республикасындагы аялдар жана эркектер жыйнагы, Улуттук статистика комитети. – Б., 2024, б. 71-74.
6. БУУнун Аялдар улуттук изилдөөсү (GSPS). 2016.
7. Көп өзгөрмөлүү индикатордук кластердик изилдөө (МИКС).

УДК: 347.626.2

Мамашарип кызы Багдагүл
улук окутуучу, "Жарандык укук жана процесси" кафедрасы
Төлөгөн улу Талант
ага окутуучу, "Жарандык укук жана процесси" кафедрасы

НИКЕ КЕЛИШИМИНИН УКУКТУК АСПЕКТИЛЕРИ

Мамашарип кызы Багдагүл,
старший преподаватель, кафедра «Гражданское право и процесс»
Төлөгөн улу Талант,
старший преподаватель, кафедра «Гражданское право и процесс»

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ БРАЧНОГО ДОГОВОРА

Mamasharip kyzy Bagdagul,
Senior Lecturer, Department of Civil Law and Process
Tologon uulu Talant
Senior Lecturer, Department of Civil Law and Process

LEGAL ASPECTS OF THE MARRIAGE CONTRACT

Ош мамлекеттик университети
Ошский государственный университет
Osh State University

Аннотация. Бул макалада Кыргыз Республикасынын мурда колдонуудагы нике-үйбүлө мыйзамдары боюнча жубайлардын мүлктүк мамилелери мыйзам менен гана жөнгө салынган, жубайлардын башка макулдашуулары мыйзамдарда орун алган эмес.

Жубайлардын мүлкүнүн келишимдик режими институту КР үй-бүлө укугунун жаңы институту болуп саналат. Ал жубайларга нике келишиминде өздөрүнүн мүлктүк мамилелеринин (укуктарынын жана милдеттеринин) мазмунун өз алдынча аныктоого укук берет. «Нике келишими» түшүнүгү Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдарында салыштырмалуу жакында эле пайда болгон. 30-август 2003 - жылы Кыргыз Республикасынын үй-бүлө кодекси күчүнө кирген. Анын курамына кирген «жубайлардын мүлкүнүн келишимдик режими» 9-главасы нике келишими жөнүндө түшүнүк берет жана аны түзүүнүн жана бузуунун шарттарын аныктайт, ошондой эле ушул келишим менен жөнгө салынуучу укуктук мамилелердин тизмесин берет.

Негизги сөздөр: республика, келишим, нике, жөнгө салуу, жубайлар, мыйзам, институт, үй-бүлө, кодекс, макулдашуу, мүлк, мамилелер, укук жөндөмдүүлүк, аракет жөндөмдүүлүк, конституция, жарандык укук, эркиндик ж.б.

Аннотация. В настоящей статье отмечается, что по ранее действовавшему брачно-семейному законодательству Кыргызской Республики имущественные отношения супругов регулировались только законом, иные соглашения супругов в законодательстве не содержались.

Институт договорного режима имущества супругов является новым институтом семейного права в КР. Он дает супругам право самостоятельно определять содержание своих имущественных отношений (прав и обязанностей) в брачном договоре. Понятие брачный договор появилось в национальном законодательстве Кыргызской Республики сравнительно недавно. 30 августа 2003 года вступил в силу Семейный кодекс Кыргызской Республики. Глава 9 «договорный режим имущества супругов», входящая в его состав, дает представление о брачном договоре и определяет условия его заключения и расторжения, а также дает перечень правоотношений, регулируемых настоящим договором.

Ключевые слова: республика, договор, брак, регулирование, супружеская пара, закон, институт, семья, кодекс, соглашение, собственность, отношения, правоспособность, действие, способность, конституция, гражданское право, свобода и т. д.

Annotation. This article notes that according to the previously valid marriage and family legislation of the Kyrgyz Republic, the property relations of the spouses were regulated only by law, other agreements of the spouses were not contained in the legislation.

The Institute of Contractual Regime of Marital Property is a new institute of family law in the Kyrgyz Republic. It gives the spouses the right to independently determine the content of their property relations (rights and obligations) in the marriage contract. The concept of a «prenuptial agreement» has appeared in Kyrgyz legislation relatively recently. On August 30, 2003, the Family Code of the Kyrgyz Republic entered into force. Chapter 9 «contractual regime of marital property», which is part of it, gives an idea of the marriage contract and defines the conditions for its conclusion and termination, as well as gives a list of legal relations regulated by this agreement.

Key words: republic, contract, marriage, regulation, married couple, law, institution, family, code, agreement, property, relations, legal capacity, action ability, constitution, civil law, freedom, etc.

Нике мамилелерин жөнгө салуунун укуктук комплекси бир нече негизги документтерден турат. Биздин мыйзамда үй-бүлөлүк укукка көп көңүл бурулганы бекеринен эмес.

КР ҮКнын 43-беренесине ылайык никеге туруп жаткан адамдардын никедеги жана аны бузган учурда жубайлардын мүлктүк укуктарын жана милдеттерин аныктаган макулдашуусу нике келишими деп таанылат.

Белгилүү болгондой, социалдык мамлекеттин эң маанилүү критерийи аталыкты, энеликти, балалыкты, коргоо ошондой эле, үй-бүлөгө жардам берүү жана коргоо болуп саналат.

Буга байланыштуу айрым бөлүктөрдө үй-бүлөлүк мыйзамдарды жөнгө салуучу эки документти белгилөөгө болот. Бул, биринчи кезекте, эл аралык пакт 16.12.66 «жарандык жана саясий укуктар жөнүндө». Атап айтканда, Пакттын 23-беренеси «үй-бүлө коомдун табигый жана негизги уюткусу болуп саналат жана коом менен мамлекет тарабынан корголууга укуктуу. Нике курагына жеткен эркектер менен аялдар никеге туруу укугу жана үй-бүлө куруу укугу деп таанылат. Никеге тургандардын эркин жана толук макулдугусуз эч кандай нике түзүлбөйт. Ушул Келишимге катышкан мамлекеттер никеде турганда жана нике бузулганда жубайлардын никеге турууга карата укуктары менен милдеттеринин теңдигин камсыз кылуу үчүн тиешелүү чараларды көрүүгө тийиш. Нике бузулган учурда бардык балдарды зарыл коргоо каралууга тийиш».

Экинчи олуттуу документ, ошондой эле жарым-жартылай кол коюучу өлкөлөрдүн үй-бүлөлүк мыйзамдарын аныктаган 1966-жылдын 16-декабрындагы «экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө» эл аралык пакт болуп саналат. Пактка катышкан мамлекеттер төмөнкүлөрдү тааный тургандыгын моюнга алат: «коомдун табигый жана негизги уюткусу болуп са-

налган үй-бүлөгө мүмкүн болушунча кеңири коргоо жана жардам берилиши керек, айрыкча аны түзүүдө жана азырынча өз алдынча эмес балдарга жана аларды тарбиялоого кам көрүү анын жоопкерчилигинде турат. Нике никеге тургандардын эркин макулдугу менен түзүлүшү керек.

Атайын коргоо энелерге төрөткө чейинки жана төрөттөн кийинки акылга сыярлык мезгил ичинде берилиши керек. Бул мезгилде иштеген энелерге акы төлөнүүчү өргүү же социалдык камсыздандыруу боюнча жетиштүү жөлөкпулдар менен өргүү берилиши керек».

Мындан тышкары, 11-беренедө ар бир адамдын өзү жана анын үй-бүлөсү үчүн жетиштүү тамак-аш, кийим-кече жана турак-жай менен жетиштүү жашоо деңгээлине жана жашоо шартын үзгүлтүксүз жакшыртууга болгон укугу таанылат. Катышуучу-мамлекеттер бул жагынан эркин макулдукка негизделген эл аралык кызматташтыктын маанилүүлүгүн таанып, бул укукту жүзөгө ашырууну камсыз кылуу үчүн тиешелүү чараларды көрүшөт.

Үй-бүлө мыйзамдары Кодекстен жана ага ылайык кабыл алынуучу башка мыйзамдардан (мындан ары-мыйзамдар) турат.

КР ҮКнын, башка мыйзамдардын, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарынын негизинде жана аларды аткаруу максатында КР ҮКде, башка мыйзамдарда, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарында түздөн-түз каралган учурларда ченемдик укуктук актыларды кабыл алууга укуктуу.

Үй-бүлө кодекси үй-бүлө мыйзамдары никеге туруунун, никени токтотуунун жана аны жараксыз деп табуунун шарттарын жана тартибин белгилейт, үйбүлө мүчөлөрүнүн: жубайлардын, ата-энелердин жана балдардын (асырап алуучулардын жана асырап алынгандардын) ортосундагы, ал эми үй-

бүлө мыйзамдарында каралган учурларда жана чектерде башка туугандар менен башка адамдардын ортосундагы жеке мүлктүк эмес жана мүлктүк мамилелерди жөнгө салат, ошондой эле ата-энесинин камкордугусуз калган балдарды үй-бүлөгө жайгаштыруунун формаларын жана тартибин аныктайт.

Жубайлардын мүлкүнүн келишимдик режиминин негизи болуп ар бир адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин мамлекеттик таанууну жарыялаган КР Конституциясынын 23-беренеси кызмат кылат. Аларды жүзөгө ашыруунун бирден-бир шарты болуп башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин бузууга жол берилбестиги эсептелет.

Жубайлардын мүлкүнүн келишимдик режими КР ҮК 9-главасы менен жөнгө салынат, анын ченемдери Кыргыз үй-бүлө мыйзамдары үчүн жаңы болуп саналат. Нике келишиминин мыйзамдуу аныктамасы КР ҮК 43-беренесинде берилген. Бул никеге туруучу адамдардын макулдашуусу, жубайлардын никедеги жана (же) ал бузулган учурда мүлктүк укуктарын жана милдеттерин аныктайт.

Буга чейин нике келишимин түзүү мүмкүнчүлүгү КР Жарандык кодексинин 275-беренесинин 1-пунктунда каралган, анда «эгерде алардын ортосундагы келишимде бул мүлктүн башка режими белгиленбесе, нике учурунда жубайлардын тапкан мүлкү алардын биргелешкен менчиги болуп саналат»деп жазылган. Ошентип, жубайлардын мүлккө болгон мамилесин императивдик жөнгө салуу оң мааниге алмаштырылды жана жубайлар өзүлөрүнүн мүлкүнүн укуктук режимин орнотууга мүмкүнчүлүк алышты. Бирок, КРнын Үй-бүлө кодекси кабыл алынганга чейин нике келишимин түзүү өтө кыйын болгон, анткени КРнын Жарандык кодексинде анын мазмунун, аны түзүү, бузуу тартибин жана башка маанилүү жагдайларды жөнгө салуучу ченемдер болгон эмес. Жубайлар келишимдер жөнүндө жарандык мыйзамдардын жалпы ченемдерин гана жетекчиликке алышкан, бул башка келишимдерге салыштырмалуу нике келишиминин олуттуу өзгөчөлүгүн эске алганда, жетишсиз болгон (КР Жарандык кодексинин 1 жана 2-п. 275-беренелери).

Үй-бүлөлүк укуктун ченемдери бул мамилелерди кеңири регламенттейт, ошону менен:

нике келишиминин укуктук мүнөзү;

анын корутундусунун формасы;

нике келишиминин мазмуну;

аны өзгөртүү, бузуу, жараксыз деп табуу негиздери.

КР Жарандык кодексинин 381-беренесинин 1-пунктуна ылайык, келишим катары жарандык укуктарды жана милдеттерди белгилөө, өзгөртүү же токтотуу жөнүндө эки же бир нече адамдын макулдашуусу таанылат. Жалпысынан алганда, мындай аныктама нике келишимине да тиешелүү. Бирок, албетте, бул келишимдин өзгөчөлүгү да бар, анткени бул, КР ҮК 43-беренесине ылайык, макулдашуу:

никеге туруп жаткандардын, же никеге туруп жаткандардын;

жубайлардын мүлктүк мамилелерин гана белгилөөчү — алардын мүлктүк укуктары жана милдеттери;

нике бузулган учурда жубайлардын мүлктүк укуктарын жана милдеттерин аныктоо.

Нике келишиминин негизги укуктук максаты-жубайлардын мүлкүнүн укуктук режимин жана алардын башка мүлктүк мамилелерин келечектеги мезгилге карата аныктоо. Өзүнүн укуктук табияты боюнча, нике келишими-бул субъекттин курамына, предметине, түзүлгөн убактысына жана келишимдин мазмунуна тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар жарандык-укуктук келишим. Ошондуктан нике келишимине КР Үй-бүлө кодексинин ченемдеринен тышкары КР Жарандык кодексинин келишимдер жөнүндөгү жалпы жоболору да колдонулушу мүмкүн. Биринчиден, нике келишими бүтүмдөрдүн жарактуулугунун жалпы шарттарына жооп бериши керек:

* ал Мыйзамдын талаптарына жооп бериши керек;

* нике келишиминин тараптары нике келишимин түзүүгө аракетке жөндөмдүү болушу керек;

* тараптардын эрки алардын эркине дал келиши керек;

* мыйзам тарабынан талап кылынган нике келишиминин формасы сакталышы керек¹.

Мындан тышкары, нике келишимин өзгөртүү, бузуу жана жараксыз деп таануу КР

¹Муратова С.А. Семейное право: Учебник. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. - С. 121.

ҮК ченемдери менен, ошондой эле КРнын Жарандык кодексинин ченемдери менен белгиленген негиздер боюнча жана тартипте жүргүзүлөт.

Нике келишиминин өзгөчөлүгү анын комплекстүү мүнөзү болуп саналат, ал жубайлардын мүлкүнүн укуктук режимин түзүүгө же өзгөртүүгө гана эмес, жоболорду камтышы мүмкүн, бирок ошондой эле жубайлардын бири-бирин багууга каражат берүү маселелерин да жөнгө салат.

Демек, «никеге чейинки келишим» деген аталыштын өзү эле анын маңызын аныктайт. Ошону менен бирге келишимдин никенин бар экендигинин фактысына (же аны мыйзамда белгиленген тартипте жол-жоболоштуруу ниетине) түздөн-түз көз карандылыгы, мындай келишимди нике курагына чейин никеге туруп жаткан (же кирген) тараптар, ошондой эле өзгөчө жагдайларды эске алуу менен өзгөчө түрдө никеге турууга мурда да уруксат берилген тараптар да түзө алат дегенди билдирет. Бул келечектеги жубайлардын чыныгы ниети маанилүү эмес. Бирок, эгерде алар иш жүзүндө үй-бүлө куруу каалоосу менен байланышпаса, анда келечекте сот тарабынан мындай нике жараксыз деп табылганда КР ҮКнын 31-беренесинин 4-пункту колдонулат.

Нике келишими никеге чейин же андан кийин каалаган убакта түзүлүшү мүмкүн. Эгерде келишим никени каттоого чейин түзүлгөн болсо, анда ал никени каттоодон эрте эмес күчүнө кирет (КР ҮК 44-бер. 1-п.). Эгерде нике келишими никени каттоого чейин түзүлсө, мындай нике келишими кийинкиге калтыруу шарты менен шарттуу бүтүм болуп саналат. Ал үйлөнгөндөн баштап гана күчүнө кирет. Себеби, нике келишими жубайлар гана боло турган субъекттердин атайын курамын камтыйт, демек, эгер нике түзүлбөсө, анда атайын субъекттин мыйзамдарынын талабы аткарылбайт.

Нике келишиминин субъекттери, анын аныктамасына жараша, жубайлар жана никеге турган адамдар болушу мүмкүн. Ошентип, нике келишимин түзүү жөндөмдүүлүгү нике жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу, демек, нике курагына жеткен жарамдуу жарандар нике келишимин түзө алышат. Кыргыз Республикасында жаңы өзгөртүүлөр боюнча он жети жаш нике курагы белгиленген (КР

ҮК 14-бер.1-п.), жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын уруксатын алуу менен нике курагына жеткенге чейин никеге турууга болот.

Келишимдин субъекттик курамына карата өзгөчө талаптар аны иш жүзүндөгү жубайлардын ортосунда түзүүгө мүмкүндүк бербейт. Жарандык-укуктук келишимдин эркиндик принцибине ылайык, иш жүзүндөгү жубайлар сатылып алынган мүлккө өзүнчө же үлүштүк менчик режимин орнотуу, ошондой эле өз ара милдеттенме мамилелерин жөнгө салуу жөнүндө келишим түзө алышат. Бирок, бул сөздүн так маанисинде нике келишими болбойт. Мындай келишим жарандык укуктун жалпы жоболоруна баш ийиши керек. Ошону менен бирге, орус окумуштуусу М. В. Антокольскаянын пикири боюнча, ага карата мыйзамга окшош туруу боюнча нике келишими жөнүндө ченемдер колдонулушу мүмкүн. Мындан тышкары, автор чыныгы никелердин кеңири жайылышына байланыштуу, мындай жубайларга нике келишимин түзүүгө, анын ичинде алардын мүлкүнө жалпы биргелешкен менчик режимин жайылтуу шарты менен түздөн-түз уруксат берүү максатка ылайыктуу деп эсептейт².

Мындай учурда никеге туруп жаткан жашы жете элек жарандар өздөрүнүн мыйзамдуу өкүлдөрүнүн - ата-энелеринин, асырап алуучулардын, көзөмөлчүлөрдүн жазуу жүзүндөгү макулдугу менен никеге турууну мамлекеттик каттоого чейин нике келишимин түзө алышат. Сот тарабынан аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген адам тарабынан нике келишимин түзүү үчүн анын көзөмөлчүсүнүн макулдугу талап кылынат (КР ЖКнин 65-беренесинин 1-пункту). Эмансипацияланган жашы жете элек жарандар нике келишимин өз алдынча түзүүгө укуктуу: анткени алар эмансипация учурунан баштап толук аракетке жөндөмдүү болуп калышат.

Адабияттарда нике катталганга чейин түзүлгөн нике келишими кийинкиге калтыруу шарты менен шарттуу бүтүм экени белгиленет³. Эгерде тараптар укуктардын жана милдеттердин келип чыгышы анын келери же келери белгисиз болгон жагдайларга жараша коюлса, бүтүм кийинкиге калтыруу шарты менен жасалган болуп эсептелет (КР Жарандык кодексинин 173-беренесинин

²Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2006. - С. 168-169.

³Антокольская М.В. Указ. соч. - С. 167.

1-пункту). Төрт өзгөчөлүк кийинкиге калтыруу менен мүнөздөлөт:

* бүтүмдө көрсөтүлгөн жагдай бүтүм жасалган учурда жок, ал келечекте гана болушу мүмкүн;

* бул жагдайда сөзсүз келиши керек эмес;

* келишимде көрсөтүлгөн жагдайдын келип чыгуу ыктымалдыгы бар;

* кийинкиге калтыруучу шарт бүтүмдүн кошумча шарты болуп саналат, тараптардын эркине көз каранды элементи болуп саналат, б. а. мындай түрдөгү бүтүм мындай шарттарсыз да жасалышы мүмкүн⁴.

КР ҮК 3-главасынын ченемдеринин маанисине таянсак, ЖААК органдарына арыз бергенден кийин никеге туруучу деп эсептелсе болот, анткени мындай ниети бар, бирок тиешелүү арыз бербеген (жашы жете элек) адамдар гана КР ҮК 13-беренесинде «никеге турууну каалагандар» катары аныкталат.

Бир караганда, бул маселени тактоо принципалдуу мааниге ээ эместей сезилиши мүмкүн, анткени эгерде келишим никеге катталганга чейин түзүлсө, ал мамлекеттик каттоодон өткөндөн кийин гана күчүнө кирет (КР ҮК 44-ст.1-п.). Ошондуктан, эгерде нотариус ЖААК органына арыз бербеген адамдардын макулдашуусун күбөлөндүрсө, анда ал укуктук кесепеттерге алып келбейт. Бирок, келишимдин предмети жөнүндө суроого тереңирээк мамиле төмөнкү тыянакка алып келет.

Эгерде КР ҮК 44-беренесинин ченеми нике келишимин түзүүнү каалаган бардык адамдарга, анын ичинде учурда никени каттоого ниети жокторго жайылтылса, анда бул укуктук белгисиздикти жаратат: келишим мыйзамдуу күчүнө кирбей туруп канчага чейин жашай алат? Милдеттенме Мыйзамынын жалпы жоболору бул суроого жооп бербейт. Бул бир нече жылга созулушу мүмкүн эмес деп божомолдоого болот. Ушуга байланыштуу никени каттоо жөнүндө арыз бербеген адамдар (эгерде ал нотариалдык жактан күбөлөндүрүлгөн болсо да), эгерде нике келечекте катталбаса, укуктук кесепеттерге алып келбеген жана алып келиши мүмкүн болбогон арзыбаган бүтүм (субъекттик курамдын кемчилиги менен) менен түзүлгөн келишим. Никеге туруп жаткан, никени каттоодон баш тарткан адамдардын орто-

сундагы келишимдин колдонуу мөөнөтүндө укуктук белгисиздикке жол бербөө үчүн, бул келишимди токтотуу катары кароо керектигин белгилей кетүү керек. Негизи нике келишими түзүлгөндөн кийин катталбаган никенин кесепеттери тууралуу да ушундай эле пикирди А.Г. Масевич билдирген, ал бул учурда келишим жокко чыгарылып жатат деп эсептейт.

Нике келишимин аткаруу аракетке жөндөмдүүлүгүнө карабастан жубайлар тарабынан жүзөгө ашырылышы мүмкүн (эгерде келишимдин кайсы бир пункттарын аткаруу жубайлардан юридикалык актыларды жасоону талап кылбаса). Бирок, нике келишимин түзүү үчүн жубайлар аракетке жөндөмдүү болушу керек. Эгерде жубайлардын бири аракетке жөндөмсүз болсо, нике келишимин анын атынан камкорчу түзө алат. КРнын Жарандык кодексинин 65-беренеси боюнча аракетке жөндөмдүүлүктүн чектелиши нике келишимин түзүүгө да таасирин тийгизет, анткени аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген адам майда-барат тиричилик бүтүмдөрүн жасоого гана укуктуу. Демек, бул учурда нике келишимин түзүү үчүн ишенимдүү адамдын макулдугу керек.

Никени жараксыз деп табуу нике келишимин автоматтык түрдө жараксыз деп табууга алып келет. Никенин болушу, белгиленгендей, нике келишиминин зарыл элементи болуп саналат, ошондуктан нике жараксыз деп табылса, башкача айтканда, нике түзүлгөн учурдан тартып жокко чыгарылса, нике түзүлгөн учурдан тартып юридикалык күчүн жоготот. Бул эрежеден четтетүү ак ниеттүү жубайынын кызыкчылыгында гана каралган⁵.

Нике келишими аны түзгөн адамдар катталган никеде турат деп болжолдойт, буга байланыштуу аны чыныгы жубайлар түзө алабы деген суроо туулат. Албетте, алардын келишими сөздүн так маанисинде нике келишими болбойт, анткени мыйзамдар чыныгы никеге укуктук маани бербейт. Бирок, жарандык мыйзамдар келишимдердин толук тизмесин билбегендиктен, иш жүзүндөгү жубайлар негизинен мүлктүк мамилелерди жөнгө салууга багытталган келишимдерди түзө алышат. Эгерде мындай келишимдер мыйзамдын талаптарына жооп берсе, алар жарактуу деп таанылышы керек.

⁴Муратова С.А. Указ. соч. - С. 122.

⁵Антокольская М.В. Указ. соч. - С. 157.

Бирок КРнын Жарандык кодексинин 266-беренесинин 3-пунктуна ылайык жалпы биргелешкен менчик мыйзамдын күчү менен гана пайда болот, демек, келишимдин күчү менен пайда болушу мүмкүн эмес. Демек, чыныгы жубайлар өз келишими менен чыныгы никеде алынган мүлккө жалпы биргелешкен менчик режимин орното алышпайт. Бирок, фактылык никелердин кыйла кеңири таралгандыгына байланыштуу, фактылык жубайларга нике келишимин түзүүгө түздөн-түз уруксат берүү, анын ичинде алардын мүлкүнө жубайлардын жалпы биргелешкен менчик режимин жайылтуу шарты менен уруксат берүү максатка ылайыктуу болмок.

Нике келишими үйлөнгөндөн кийин же үйлөнгөндөн көп жылдар өткөндөн кийин болобу, эч кандай мааниге ээ эмес. Эң негизгиси, ал нике бар кезде болот. Үй-бүлөлүк мамилелердин узактыгы, адатта, нике келишиминин мазмунуна таасирин тийгизет. Эгерде ал никеге чейин же каттоодон өткөндөн көп өтпөй түзүлгөн болсо, анда жубайлардын мүлктүк укуктарынын жана милдеттеринин көлөмү жалпысынан анчалык деле чоң эмес. Тараптардын бардык умтулуулары көбүнчө келечекке багытталган. Эгерде никеге тургандар (же алардын бири) кымбат баалуу кыймылдуу жана кыймылсыз мүлктүн ээси болсо, өзгөчө учур болуп саналат. Бул жарандардын категориясы, адатта, мисалы, жоюу, ишкананы кайра уюштуруу, банкроттук жана башка жагдайлар, ошондой эле алардын биринин өлүмү сыяктуу Жубайлардын материалдык жактан камсыз кылуу таасир этиши мүмкүн кандай кызыкдар болуп саналат. Ушуга байланыштуу, нике келишимине байланыштуу ҮКнин эрежелери Жарандык кодекстин мураскордун укуктары (жана милдеттери) жөнүндөгү жоболоруна карама-каршы келиши мүмкүн эмес экендигин баса белгилөө керек.

КР Жарандык кодексинин 393-беренесинин 1-пунктуна ылайык келишим «эгерде тараптардын ортосунда тийиштүү учурларда талап кылынган формада келишимдин

бардык олуттуу шарттары боюнча макулдашууга жетишилсе, түзүлгөн болуп эсептелет. Келишимдин предмети жөнүндө шарттар, мыйзамда же башка укуктук актыларда ушул түрдөгү келишимдер үчүн маанилүү же зарыл деп аталган шарттар, ошондой эле тараптардын биринин арызы боюнча макулдашууга жетишилүүгө тийиш болгон шарттар олуттуу болуп саналат».

Ушуга негизденип, никеге турууну мамлекеттик каттоо мыйзамдын тикелей көрсөтмөсүнөн улам нике келишиминин олуттуу шарты катары таанылышы керек. Жогоруда баяндалгандарга байланыштуу, КР ҮК 44-беренесинин редакциясы анча жакшы эмес, анткени бул берененин 1-пунктунда кеп нике келишиминин шарттарын түзүү жөнүндө эмес, макулдашуу жөнүндө болуп жатат.

Ошондуктан КР ҮК 44-беренесинин төмөнкү редакциясы сунушталат:

«Нике келишиминин формасы».

1. Нике келишими жазуу жүзүндө түзүлөт жана нотариалдык жактан ырасталууга тийиш.

2. Нике келишими никеге туруу мамлекеттик каттоодон өткөн күндөн тартып түзүлдү деп эсептелет.

Мындай редакциядан нике келишиминин субъекттери жубайлар гана болушу мүмкүн деген так тыянак чыгат, бул чындыгында чындыкка дал келет жана азыркы учурда, анткени юридикалык күчкө ээ болбогон нике келишиминин субъекттери жөнүндө айтуу кыйын⁶.

Жубайлардын жеке укуктарынын ажыратылбастыгы, аларды камсыз кылууда оордук борборун адеп-ахлактык мүнөздөгү ченемдерге которуу жарым-жартылай эмне үчүн нике келишиминин мазмуну жубайлардын материалдык мүнөздөгү укуктары жана милдеттери гана болушу мүмкүн экенин түшүндүрөт. Мындан тышкары, акча эквиваленти бар жубайлардын укуктары мыйзам ченемдери менен жөнгө салынат.

Үй-бүлө укугунун ченемдери келишимдик мамилелерди кеңири деталдаштырып,

⁶Муратова С.А. Указ. соч. - С. 105.

төмөнкүлөрдү аныктайт: нике келишиминин укуктук мүнөзүн; аны түзүүнүн формасын; нике келишиминин мазмунун; аны өзгөртүүнүн, бузуунун, жараксыз деп табуунун негиздерин.

Колдонуудагы мыйзамдарда диспозитивдүү ченемдерде белгиленген мыйзамдуу Үй-бүлөлүк мүлк режими камтылгандыгын белгилей кетүү керек. Бул режим жубайлардын мүлктүк мамилелерине, эгерде жубайлар аны нике келишими аркылуу өзгөртүүнү каалабаса гана колдонулат.

Адабияттар:

Ченемдик актылар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, (В редакции Закона от 5 мая 2021 года № 59), [Электронный ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg
2. Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө Кодекси Бишкек. 30-август 2003-жыл. [Электронный ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg
3. Кыргыз Республикасынын Жарандык Кодекси 1-бөлүм, (В редакции закона от 3 апреля 2023 года № 78), [Электронный ресурс], www.cbd.minjust.gov.kg

Негизги адабияттар:

1. Муратова С. А. Семейное право: Учебник. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. - С. 121., С.122.
2. Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2006. - С. 168-169., С.167, С. 157.

УДК: 347.1: 00 (575) (04)

А.Т. Токомбаева,
кандидат политических наук, начальник отдела МЧС КР
Ж.М. Джаманкулов,
кандидат исторических наук, доцент МУКР

О ПРАВОВОМ СТАТУСЕ НАН КР

А.Т. Токомбаева,
саясий илимдердин кандидаты,
Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин бөлүм башчысы
Ж.М. Жаманкулов,
тарых илимдеринин кандидаты, доцент МУКР

КР УИАНЫН УКУКТУК СТАТУСУ ЖӨНҮНДӨ

A.T. Tokombaeva,
candidate of political sciences,
Head of the Department of the Ministry of Emergency Situations of the Kyrgyz Republic
J.M. Dzhamankulov,
candidate of historical sciences, associate professor of the MUKR

ON THE LEGAL STATUS OF THE NAS KR

Аннотация. В данной статье авторы анализируют правовой статус Национальной академии наук КР, который за годы независимости претерпел неоднократные пертурбации. Наконец, Конституцией КР (5 мая 2021 г.) определен конституционный статус НАН как государственного органа, координирующего развитие фундаментальной и прикладной науки в стране. Однако в законе «О науке» академия по-прежнему считается высшим государственным научным учреждением, а координирующая роль отведена министерству образования и науки, что противоречит Основному закону государства. А закон «О Национальной академии наук КР» из-за бюрократических проволочек не принят до сих пор. Авторы считают, что НАН, как записано в Конституции, должна стать центральным государственным органом, ответственным за разработку и реализацию научно-технической политики в стране.

Ключевые слова. Наука, Конституция, правовой статус, координация, научно-техническая политика, конституционная норма, конституционный институт государства, высшее государственное научное учреждение, функции управления научной сферой.

Аннотация. Бул макалада авторлор эгемендүүлүк жылдарында бир нече жолу өзгөрүүгө дуушар болгон Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын укуктук статусуна талдоо жүргүзүшөт. Акырында, Кыргыз Республикасынын Конституциясы (2021-жылдын 5-майы) өлкөдө фундаменталдык жана прикладдык илимди өнүктүрүүнү координациялоочу мамлекеттик орган катары Улуттук илимдер академиясынын конституциялык статусун аныктайт. Бирок, “Илим жөнүндө” мыйзамда Академия мурдагыдай эле эң жогорку мамлекеттик илимий мекеме болуп саналып, координациялоочу ролду Билим берүү жана илим министрлигине жүктөгөн, бул мамлекеттин Негизги мыйзамына карама-каршы келет. Ал эми “КР Улуттук илимдер академиясы жөнүндө” мыйзам бюрократиялык бюрократиялык иштердин айынан ушул күнгө чейин кабыл алына элек. Авторлор УИА Конституцияда көрсөтүлгөндөй, өлкөдөгү илимий-техникалык саясатты иштеп чыгуу жана ишке ашыруу үчүн жооптуу борбордук мамлекеттик орган болуп калышы керек деп эсептешет.

Ачык сөздөр. Илим, Конституция, укуктук абалы, координациялоо, илимий-техникалык саясат, конституциялык норма, мамлекеттин конституциялык институту, жогорку мамлекеттик илимий мекеме, илимий башкаруунун функциялары.

Abstract. In this article, the authors analyze the legal status of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, which has undergone repeated perturbations over the years of independence. Finally, the Constitution of the Kyrgyz Republic (May 5, 2021) defines the constitutional status of the NAS as a state body coordinating the development of fundamental and applied science in the country. However, in the Law “On Science”, the Academy is still considered the highest state scientific institution, and the coordinating role is assigned to the Ministry of Education and Science, which contradicts the Basic Law of the state. And the Law “On the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic” has not yet been adopted due to bureaucratic red tape. The authors believe that the NAS, as written in the Constitution, should become the central state body responsible for the development and implementation of scientific and technical policy in the country.

Keywords. Science, Constitution, legal status, coordination, scientific and technical policy, constitutional norm, constitutional institution of the state, higher state scientific institution, functions of scientific management.

В прошедшем 2024 году Президент страны С.Н. Жапаров дважды (16 апреля и 19 декабря) побывал в Академии наук. Причем это были не дежурные визиты. После первого посещения по его поручению за короткий срок осуществлена капитальная реконструкция основного комплекса зданий академии и укреплен материально-техническая база. Заметим, впервые за все годы независимости. На эти цели выделена из государственного бюджета немалая сумма - 500 млн. сомов. А с начала 2025 г. на сто процентов повышена зарплата сотрудников НАН.

Во время второго пребывания он продолжил разговор с учеными, начатый ранее в апреле, и предельно конкретно оценил состояние науки и работу НАН: «В последние годы деятельность Национальной академии наук не дала ощутимых результатов в виде стратегически важных научных предложений или эффективных проектов для нашей страны... Реальная научная продуктивность, результаты исследований и новые открытия практически отсутствуют.»¹ И поручил своей Администрации разработать конкретные предложения по реформированию НАН.

В апреле глава государства твердо заявил, что надо сохранить академию наук, но следует подумать о ее статусе, форме и содержании.² Действительно, пока не будет отлаженной системы в этой сфере (кстати, как и в любой другой), невозможно добиться эффективного функционирования науки, неразбериха и чехарда в организации и управлении будут постоянным тормозом. Это очень хорошо просматривается на примере

НАН, которая пережила не одну болезненную пертурбацию. Одно время даже раздавались голоса – вообще ликвидировать её как пережиток советского прошлого и перейти на западную модель, где наука сконцентрирована в университетах. Благо, дело до этого не дошло. Но реформаторский зуд наших бюрократов прошлых лет не минул академию. Первоначально академия признавалась как высшее государственное научное учреждение (2002 г.), затем простым государственным научным учреждением (2015 г.), а потом статус понижен до некоммерческой организации (2017 г.) и только в 2019 г. НАН возвращен статус высшего государственного научного учреждения.

Наконец, окончательная точка была поставлена новой Конституцией 5 мая 2021 г. В ст. 22 п. 5 Конституции говорится, что Национальная академия наук, основываясь на принципах преемственности и научного прогресса, координирует направления в сфере фундаментальных и прикладных наук.³ О чем говорит эта норма? А о том, что НАН – единственная государственная структура исполнительной власти, получившая «персональное» конституционное закрепление в Основном законе страны. Таким образом, НАН по своему правовому статусу приравнена к конституционным институтам государства и в управленческой иерархии стоит выше министерств и комитетов. Эти государственные органы могут создаваться и упраздняться решением главы государства или правительства, а вот положение НАН непоколебимо, пока действует Конституция.

¹Президент Садыр Жапаров посетил Национальную академию наук после капитальной реконструкции. (Электронный ресурс) - дата обращения 25 декабря 2024 г. Режим доступа: naskg.gov.kg/ru/2024/12/19/president-sadyr-zhparov-posetil-natsionalnuyu-akademiyu-nauk-posle-kapitalnoj-rekonstrukcii/

²Национальная академия наук нуждается в кардинальном реформировании – Садыр Жапаров. (Электронный ресурс) дата обращения 2 июня 2024 г. Режим доступа: 24.kg/vlast/291610_natsionalnaya_akademiya_nauk_nujdaetsya_vkardinalnoy_reforme_sadir_japarov/

³Конституция Кыргызской Республики (5 мая 2021 года) – Б.: 2021. – С.74.

Во-вторых, в названной выше конституционной норме фиксируется координирующая роль академии, означающая, что на НАН возложена функция согласования, упорядочивания и регулирования действий разных элементов управляемой системы. Следовательно, смысл этой нормы четко подчеркивает, что именно академия является государственным органом, ответственным за реализацию научной политики. Словом, в Конституции вполне понятным образом определен статус НАН.

Однако этот правовой статус академии (непонятно почему) понижается в нашем законодательстве. Так, в ст. 7 закона «О науке» (принят 8 августа 2023 г., №170) говорится: «НАН является высшим государственным научным учреждением, объединяющим научно-исследовательские институты НАН, членов НАН, научных работников, специалистов, обслуживающий персонал и других работников НАН.»⁴ Получается, что статус НАН низведен до уровня обычного государственного учреждения с формальной приставкой «высший». Хотя в данном случае смысл слова «высший» надо понимать, как «самый главный в административной иерархии», то есть выше академии в этой иерархии другой структуры быть не должно. Тем не менее, в ст. 19 этого закона говорится об уполномоченном государственном органе в области науки и его компетенциях. То есть имеется некая структура, наделенная полномочиями по осуществлению функций управления научной сферой. И таким органом выступает министерство образования и науки. В положении министерства записано, что оно является центральным органом исполнительной власти, вырабатывающим единую политику в области науки и научно-технической деятельности, в соответствии с чем, за ним закреплены все полномочия, указанные в законе «О науке» (а их двадцать), в том числе и координирующие функции.⁵ В этом же положении фиксируется, что единую систему органов науки Кыргызской Республики составляют центральный аппарат, территори-

альные подразделения и подведомственные учреждения министерства и ни слова о НАН. Выходит, ведущим государственным органом, занимающимся организацией, регулированием, контролем и координацией научной деятельности выступает министерство образования и науки, а не НАН, как записано в Конституции. Налицо ситуация, когда закон и подзаконный нормативный акт вступают в прямое противоречие с конституционной нормой. А такого быть не должно, ведь нормы Конституции имеют высшую юридическую силу и прямое действие. Словом, правовой нонсенс! Вот на что, по нашему мнению, обращал внимание глава государства, говоря о статусе НАН.

К сожалению, такая ситуация правовой чехарды продолжает сохраняться. Совсем недавно стало известно, что наконец в парламентский комитет по социальной политике представлен законопроект «О Национальной академии наук». Заметим, через четыре года после принятия Конституции! Почему такое стало возможным? Прежде всего, из-за неопределенности со статусом НАН. Это хорошо демонстрируют перипетии, случившиеся с этим законопроектом. Так, в 2022 г. НАН направляет в МОН проект закона «О внесении изменений в закон КР «О Национальной академии наук КР.»⁶ Но министерство в Жогорку Кенеш отправляет свой вариант законопроекта без учета мнения ученых. Естественно, его парламент отклонил.

В декабре 2023 г. во второй раз общим собранием НАН одобрен и направлен в МОН еще один проект закона. И опять министерство направляет в Жогорку Кенеш другой законопроект без согласования с академическим сообществом. Да такой, что ученые академии вынуждены были публично обратиться к главе государства.⁷ Конечно, законопроект в очередной раз завернули.

Теперь в третий раз очередной вариант закона вносится на рассмотрение парламента. Обратим внимание: законопроект представляла министр образования и науки, а не президент НАН. Из открытых источников чи-

⁴Закон КР О науке от 8 августа 2023 г., №170. – Газета «Эркин Тоо» от 15 августа 2023 г., №65.

⁵Положение о Министерстве образования и науки Кыргызской Республики (В редакции постановления Кабинета Министров КР от 21 сентября 2023 г., №494. (Электронный ресурс) дата обращения 2 июля 2024 г. Режим доступа: cbd.minjust.gov.kg/230005309/edition/7127/ru.

⁶Национальная академия наук КР Краткий годовой отчет 2023. Бишкек – 2024. – С.7

⁷НАН разработала закон, но в ЖК внесли другой. Ученые обратились к Президенту (Электронный ресурс) - дата обращения 10 ноября 2024 г. Режим доступа: 24.kg/obshestvo/31002_nan_razrabotala_zakon_novjk_vnesli_drugoy_uchen-yie_obratilis_kprezidentu/

таем: НАН расширены полномочия относительно осуществления мониторинга, оценки научных, научно-технических результатов научно-исследовательских работ, проведенных за счет средств республиканского бюджета, научного обоснования социально-экономического, политико-правового развития страны, рационального использования и охраны природы, выявление новых путей развития науки и инноваций, разработки рекомендаций и механизмов по использованию достижений отечественной и мировой науки на практике, подготовки национального доклада о состоянии науки.

Предполагается расширить полномочия президента НАН: самостоятельное назначение руководителей отделений; с согласия президиума НАН распределять средства из республиканского бюджета и полученные от аренды помещений; утверждать структуру и штатную численность аппарата президиума НАН.⁸ Как видим, здесь речь идет всего лишь о расширении компетенций НАН и полномочий его руководителя, но не о ее правовом статусе. Складывается впечатление, что президентская установка, образно выражаясь, прошла мимо ушей наших чиновников, готовивших законопроект.

Далее, предлагается, чтобы главу академии назначал Президент страны, а вице-президента и главного ученого секретаря НАН – премьер-министр. Поправка необходимая и, наверное, она получит одобрение депутатов. В этом случае руководство МОН и НАН окажутся в равном правовом положении. Как

тогда делить полномочия, и кто кому будет подчиняться? Опять все упирается в статус академии наук.

На парламентском заседании министр образования и науки просила отсрочить вопрос разделения министерства на два ведомства. С такой идеей в конце прошлого года выступил спикер Жогорку Кенеша Н. Тургунбек уулу, предложивший создать министерство дошкольного и школьного образования и министерство высшего образования и науки.⁹ По нашему мнению, это совершенно бесполезная затея и пустая многомиллионная трата государственных средств. Просто надо передать полномочия в сфере науки от МОН академии наук. И все встанет на свои места. Не надо создавать никакого нового министерства. Нередко даже самые сложные проблемы имеют простое решение.

Таким образом, НАН, как закреплено в Основном законе, должна стать центральным государственным органом, ответственным за разработку и реализацию научной и научно-технической политики в стране. Другого варианта Конституция страны не допускает.

Совершенно справедливо отмечают российские исследователи, что «наука как отрасль деятельности общества нуждается в управлении, но ею могут и должны управлять лишь ученые, которым помогают финансисты и снабженцы, а не наоборот. «Эффективные менеджеры», «финансовые гении» без настоящих ученых ситуацию в науке не улучшат.»¹⁰ У нас так и получается, что именно «менеджеры»-чиновники управляют и хотят управлять наукой.

Использованная литература и источники:

1. Конституция Кыргызской Республики – Б.: 2021
2. Закон КР О науке от 8 августа 2023 г. №170 – газета «Эркин Тоо» от 15 августа 2023 г. №65
3. Закон КР О Национальной академии наук КР (В редакции от 17 мая 2019 года №64) (Электронный ресурс) – дата обращения 25 июня 2024 г. Режим доступа: cbd.minjust.gov.kg/1089/edition/948455/ru
4. Положение О министерстве образования и науки Кыргызской Республики (В редакции постановления Кабинета Министров КР от 21 сентября 2023 г. №494 (Электронный ресурс) – дата обращения 2 июля 2024 г. Режим доступа: cbd.minjust.gov.kg/23000509/edition/7127/ru

⁸Главу Академии наук должен назначать президент: подготовлен проект закона (Электронный ресурс)-дата обращения 18 февраля 2025 г. Режим доступа: 24.kg/vgbory/308535_glavu_akademii_nauk_doljen_naznachat_prezident_podgotovlen_proekt_zakona/

⁹В Кыргызстане появятся два новых министерства. (Электронный ресурс)-дата обращения 25 декабря 2024 г. Режим доступа: economist.kg/vlast/2024/12/20/v-kyrgyzstanie-poiaviatsia-dva-novykh-ministerstva.

¹⁰Д. Эпштейн Реформирование российской науки: результаты и перспективы бюрократических игр. (Электронный ресурс) - дата обращения 2 января 2024 г. Режим доступа: slov.info/entry/630-reformirovanie-rossijskoj-nauki-rezultaty-i-perspe/

5. Президент Садыр Жапаров посетил Национальную академию наук после капитальной реконструкции (Электронный ресурс) – дата обращения 25 декабря 2024 г. Режим доступа: naskg.gov.kg/ru/2024/12/19/president-sadir-zhaporov-posetil-natsionalnuyu-akademiyu-nauk-posle-kapitalnoj-rekonstrukcii
6. Национальная академия наук нуждается в кардинальном реформировании – Садыр Жапаров (Электронный ресурс) – дата обращения 2 июня 2024 г. Режим доступа: 24.kg/vlast/291610_natsionalnaya_akademiya_nauk_nujdaetsya_vkardinalnoy_Reforme_sadir_japarov/
7. Национальная академия наук КР. Краткий годовой отчет. 2023. Бишкек-2024
8. НАН разработал закон, но в ЖК внесли другой. Ученые обратились к Президенту (Электронный ресурс) – дата обращения 10 ноября 2024 г. Режим доступа: 24kg/obshestvo/31002_nan_razrabotala_zakon_novik_vnesli_drujoy_uchenyie_obratilis_kprezidentu/
9. Д. Эпштейн Реформирование российской науки: результаты и перспективы бюрократических игр (Электронный ресурс) – дата обращения 2 января 2024 г. Режим доступа: [slov/info/euntry/60-reformirovanie-rossiiskoi-nauki-rezultaty-i-perspe/](http://slov.info/euntry/60-reformirovanie-rossiiskoi-nauki-rezultaty-i-perspe/)
10. В Кыргызстане появятся еще два новых министерства (Электронный ресурс) – дата обращения 20 декабря 2024 г. Режим доступа: economist.kg/vlast/2024/12/20/v-kyrgyzstanie-poiaviatsia-dva-novykh-ministerstva
11. Главу Академии наук должен назначать президент: подготовлен проект закона. (Электронный ресурс)-дата обращения 17 февраля 2025 г. Режим доступа: 24.kg/vybory/308535_glava_akademii_nauk_doljen_naznachat_prezident_podgotovlen_proekt_zakona/

УДК 342.83.

Муратбаева Г.Н.

*Юридика илимдеринин кандидаты
Мурзубраимов атындагы
Эл аралык Өзгөн Технология жана
билим берүү институту*

ГЕНДЕРДИК КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК АНАЛИЗДИН КЭЭ БИР ТАРЫХЫЙ АСПЕКТТЕРИ БОЮНЧА

Муратбаева Г.Н.

*кандидат юридических наук,
Международный Узгенский Технологическо-
образовательный институт
имени Мурзубраимова*

О НЕКОТОРЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ГЕНДЕРНОГО КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОГО АНАЛИЗА

Muratbaeva G.N.

*candidate of law,
The International Uzgen Technological-
educational institute
named after Murzubraimov*

ON SOME HISTORICAL ASPECTS OF GENDER CONSTITUTIONAL AND LEGAL ANALYSIS

Аннотация. Бул макалада гендердик талдоо киргизилет, ал гендердик мейкиндикти эффективдүү киргизүү үчүн маанилүү жана коомдук илимдерде таанылган инструмент болуп саналат жана белгилүү бир контексттерде аялдар менен эркектердин ортосундагы ар кандай ролдорду, мүмкүнчүлүктөрдү жана күч динамикасын аныктоо жана изилдөө үчүн колдонулат. Талдоо гендердик теңсиздиктин көрүнүштөрүн аныктоого, алардын пайда болушунун себептерин аныктоого жана бул көрүнүштөрдү жоюунун жолдорун издөөгө мүмкүндүк берерин тастыктайт. Гендердик теңчиликти жана мамлекеттик органдарда аялдардын өкүлчүлүгүн ишке ашыруу үчүн институционалдык чөйрөнү калыптандыруунун айрым тарыхый аспектиери да каралат.

Негизги сөздөр: гендер, гендердик саясат, ар тараптуу конституциялык-укуктук талдоо, Конституция, аялдардын саясий укуктары, квоталар, өкүлчүлүк, мамлекеттик башкаруу, мамлекеттик орган, мамлекеттик кызмат.

Аннотация. В статье представлен гендерный анализ, необходимый для эффективного учета гендерной проблематики и являющийся признанным инструментом социальных наук, применяется для выявления и изучения различных ролей, возможностей и динамики сил, существующей между женщинами и мужчинами в конкретных обстоятельствах. В процессе анализа подтверждается, что он позволяет выявлять проявления гендерного неравенства, определять причины, по которым они существуют, и искать пути устранения данных проявлений. Также рассмотрены некоторые исторические аспекты формирования институциональной сферы для реализации гендерного равенства и представительства женщин в органах государственной власти.

Ключевые слова: гендер, гендерная политика, комплексный конституционно-правовой анализ, Конституция, политические права женщин, квотирование, представительство, государственное управление, государственный орган, государственная служба.

Abstract. This article introduces gender analysis, which is essential for effective gender mainstreaming and is a recognized tool in the social sciences, and is used to identify and examine the different roles, opportunities, and power dynamics that exist between women and men in specific

contexts. The analysis confirms that it allows identifying manifestations of gender inequality, determining the reasons for their existence, and looking for ways to eliminate these manifestations. Some historical aspects of the formation of the institutional sphere for the implementation of gender equality and women's representation in government bodies are also considered.

Key words: gender, gender policy, comprehensive constitutional and legal analysis, Constitution, women's political rights, quotas, representation, public administration, government agency, civil service.

Биздин көңүлүбүзгө сунушталган илимий маселелер Кыргызстанда чечилбеген көйгөйлөрдүн бири болгондуктан көптөн бери күн тартибинде турган. Ошентип, гендер адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн жүрүшүндө жана ар кандай социалдык факторлордун таасири астында калыптанган социалдык түстүү көрүнүш. Белгилүү болгондой, аткаруу бийлигинде мамлекеттик кызмат чөйрөсүндө аялдар үчүн, анын ичинде саясий мамлекеттик кызматтарга жана жогорку административдик кызматтарга карата 30% квота каралган.

Тарыхта жогорку административдик жана саясий мамлекеттик кызматтарда аялдар өтө аз болгон. 2003-жылы аялдар министрлердин деңгээлинде мамлекеттик жогорку кызматтардын 21,8%ын ээлеген. 2003-жылы 44 министрлик менен ведомствонун 26сында жетекчи кызматтарда бир дагы аял болгон эмес.

2010-жылы аялдар жалпы жумушчу күчтүн 42,4% түздү, 39,1% мамлекеттик кызматкерлер жана 27,4% “саясий жана атайын кызматтарды ээледі, мында алардын жогорку саясий кызматтарда өкүлчүлүгү 30%дан аз. Бирок, мамлекеттик башкаруу системасынын калган бөлүгүндө акыркы жылдары абал олуттуу өзгөргөн жок. Аялдар башкаруу системасынын 40%дан ашыгын түзсө да, алар жетекчилик деңгээлинде жана саясий мамлекеттик кызматтарда кыйла азыраак. Ушундай эле катышуу модели көптөгөн өлкөлөрдө байкалат. Жогорку мамлекеттик кызматтагы саясий кызматтарга дайындалган аялдардын саны туруксуз [1].

Мурунку редакциядагыдай эле “Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат жөнүндө” мыйзамдын жаңы редакциясында да саясий жана административдик кызмат орундарына бөлүнөт. «Саясий мамлекеттик кызмат оруну – саясий жана атайын мамлекеттик кызмат орундарынын реестринде каралган жана Конституцияда, мыйзамдарда, Президенттин жарлыктарында, Өкмөттүн токтомдорунда белгиленген ыйгарым укуктардын чөйрөсүн аныктоо менен мыйзамда белгиленген тартипте Кыргыз Республикасынын Президенти, Жогорку Кеңеши, Пре-

мьер-министри тарабынан дайындалуучу (шайлоо) жана кызматтан бошотуучу мамлекеттик кызмат орду.

«Административдик мамлекеттик кызмат орундары, б.а. мамлекеттик органдын аппаратындагы кызмат орундары Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана башка мыйзамдары менен белгиленет.» 2009-жылдын январь айынын аягында КР Жогорку Кеңешинде 23 аял болгон, алар депутаттардын жалпы санынын 25,6% түзгөн. Аялдардын өкүлчүлүгүндөгү бул аспект жарандык коомдун жана эл аралык уюмдардын аракетинин натыйжасы болду.

Талдоо процессинде “Эркектер менен аялдардын бирдей укуктарынын жана бирдей мүмкүнчүлүктөрүнүн мамлекеттик кепилдиктери жөнүндө” Мыйзам коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө гендердик теңчиликке жетишүү боюнча укуктук саясаттын негиздерин аныктоочу гендердик теңчилик боюнча негизги документ болуп санала тургандыгын белгилейбиз. Анда ишке ашыруу механизмдери жана институционалдык механизмдери так аныкталган. Ошентип, биз талдап жаткан «Гендердик теңчилик жөнүндө» мыйзамдын 21-беренесинде кош бойлуулук жана бала багуу боюнча өргүүдө болгон мамлекеттик кызматчылар билим алууга артыкчылыктуу укуктарга ээ болушат. Мыйзамдын бул беренесинде аялдар балалуу болгондон кийин карьералык өсүү мүмкүнчүлүгү боюнча эркек кесиптештеринен артта кала баштаарын моюнга алат. Бул статьяны конкреттүү түрдө, анын ичинде жумуш берүүчүлөр өргүүдөн кайтып келген аялдардын квалификациясын жогорулатууну уюштуруу боюнча чараларды көрүүгө тийиш деген талап менен дагы бекемделиши мүмкүн.

Бирок, мамлекеттик органдарда аялдардын өкүлчүлүгүнө таасир этүүчү бир катар факторлорду белгилеп кетүү маанилүү:

- укук коргоо маданиятынын жоктугу;
- мамлекеттик органдарда төмөнкү артыкчылык;

Контролдоо жана жөнгө салуу механизмдери үчүн бюджеттик каражаттардын жетишсиздиги. Анын үстүнө Жогорку Кеңеш

жогорку кызматтарга, анын ичинде Жогорку Сотко жана Борбордук шайлоо комиссиясына дайындоого макулдук берүүдө милдеттүү гендердик квотанын сакталышын тийиштүү деңгээлде камсыз кылбайт. Бирок, бул процесске жооптуу мамлекеттик кызматкерлердин потенциалын жогорулатууга колдоо көрсөтүлгөнүнө карабастан, бул механизм толук иштебейт [2].

Дагы бир көйгөй – улуттук гендердик саясатты ишке ашыруу механизми, ал азыр да өнүгүп келе жатат. Бир жагынан ал трансформацияланууда жана учурда анын ролун Эмгек, ишке орноштуруу жана миграция министрлигинин бөлүмдөрүнүн бири аткарып жатат. Экинчи жагынан, министрликтин статусу гендердик аспектилерди тармактык саясатка киргизүүгө мүмкүндүк бербейт. Ага гендердик теңчиликти илгерилетүү боюнча ыйгарым укуктар жана ыйгарым укуктар берилгени менен, гендердик маселелер боюнча мыйзамдарды координациялоонун жана мониторинг жүргүзүүнүн татаал системасына байланыштуу аларды иш жүзүндө ишке ашыра албайт [3].

Укук коргоо механизмдери да колдоого муктаж, анткени коом тиешелүү укуктук системанын бар экенине ишениши керек. Мындан тышкары, бир катар мыйзамдар саясатты ишке ашыруунун эффективдүү инструменти боло албайт. Азыркы учурда жаңы узак мөөнөттүү улуттук өнүктүрүү стратегиялары боюнча иштер гендердик теңчиликке жетишүү боюнча жаңы Улуттук иш-аракеттер планы боюнча параллелдүү иш менен коштолууда, ал өлкөнүн калкынын курамын чагылдырган гендердик маселелерди чечүүдө маанилүү башталгыч пункт болот [4].

Айрыкча Баткен, Ысык-Көл, Нарын жана Ош облустук мамлекеттик администрацияларында аялдардын жетекчилик кызматтарда өкүлчүлүгүнүн өсүшүнө көмөк көрсөтүү максатында аялдардын лидерлик мектептерин түзүү пландаштырылууда. Бирок бул пландарды кабыл алуу кыйын экенин практика көрсөттү, анткени бюджеттик каражаттар бөлүнбөй, бул максатка жетүү үчүн конкреттүү кадамдар жасала элек. Ошол эле учурда атайын токтомо менен акыркы жылдары негизги программанын алкагында Президенттин алдындагы Мамлекеттик башкаруу академиясында гендердик маселелер боюнча окутууну өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. “Гендердик саясаттын негиздери”, “Мамлекеттик кызматта гендердик тең сал-

мактуулук” сыяктуу окутуу программалары атайын статс-катчыларга, мамлекеттик саясий кызматтарды ээлеген кызмат адамдарына, бөлүмдөрдүн жетекчилерине жана мамлекеттик органдардын эксперттерине арналган [5].

Ханс Зайдель Фонду мамлекеттик кызматкерлерди жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлерин окутуу программаларын колдоо менен Президенттин Башкаруу Академиясынын өнөктөшү болуп саналат. Президенттин алдындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын жетекчилери мамлекеттик кызматкерлердин окууга болгон муктаждыктарына баа берүүнү демилгелеп, статистикалык маалыматтарга карата гендердик аспектинин маанилүүлүгүн белгилешти. Маселен, Башкы прокурор тарабынан берилген маалыматтарды гендердик дезагрегациялоо колдонуудагы укуктук механизмдерди жакшыраак пайдаланууга көмөктөшүү максатында гендердик теңчилик жана эмгек жана үй-бүлөлүк милдеттерди шайкеш келтирүү боюнча мыйзамдардын канчалык деңгээлде аткарылып жаткандыгын терең талдап чыгууга мүмкүндүк берди.

Белгилеп кетүүчү нерсе, кадрлардын көп алмашуусу көйгөйлөрдүн бири бойдон калууда, мунун натыйжасында бийликтин аткаруу бийлигинде саясий иш-чаралар чындап ишке ашырыла албайт, бул жерде демейде салыштырмалуу туруктуулук күтүлөт. Бул ар бир органда дайындалган, ар кандай мамлекеттик органдарда ар кандай функцияларды аткарган гендердик борборлорго таасирин тийгизет. Гендердик маселелер боюнча институционалдык үзгүлтүксүздүктүн жоктугу аны киргизүү жана ишке ашыруу боюнча демилгелер көтөрүлүшү мүмкүн, бирок негизги кызматкерлер кетсе, өз күчүн жоготот дегенди билдирет. Ротация министрлердин деңгээлинде да бар жана алар жетекчилик катары аткаруу бийлигинин туруктуу бөлүгү болгонуна карабастан, саясаттын натыйжалуулугуна таасирин тийгизет. Бул кандайдыр бир деңгээлде ар бир өлкөнүн аткаруу бийлик бутактары үчүн туура, бирок институционалдык механизмдердин жоктугу жаңы дайындалган министрлер өзүнөн мурунку министрдин бардык жетишкендиктерин оңой эле жокко чыгара алат дегенди билдирет [6].

Биз талдап жаткан механизмде төмөндөгүлөр тарабынан ишке ашырылуучу көзөмөлдөө функцияларына маанилүү орун берилген:

- укуктардын жана эркиндиктердин сакталышын көзөмөлдөө, дискриминацияга каршы күрөшүү, мыйзамдардын Конституцияга жана эл аралык стандарттарга шайкеш келишине, эл аралык кызматташууга көмөк көрсөтүү үчүн жооптуу акыйкатчы;

- Гендердик теңчилик жөнүндө мыйзамдын аткарылышын текшерүү үчүн жооптуу Башкы прокурор, анын ичинде мамлекеттик органдарда жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында 30% аялдардын катышы;

- Жогорку Кеңештин Адам укуктары жана бирдей мүмкүнчүлүктөр боюнча комитети. Мындан тышкары, Жогорку Кеңештин Саламаттыкты сактоо, социалдык саясат, эмгек жана миграция боюнча комитети аялдардын бирдей мүмкүнчүлүктөргө жетишүүсүнө тасир эткен көптөгөн тармактарга көзөмөл жүргүзөт. Мамлекеттик кадр кызматынын функцияларына мамлекеттик кызматты жөнгө салуу кирет.

Натыйжада, функционалдык кароодон кийин эч кандай өзгөрүү болгон жок, акыйкатчынын иш жүзүндөгү ролу кандай экени белгисиз: «Акыйкатчы институту гендердик укуктарды жана эркиндиктерди коргоонун улуттук механизминин маанилүү звеносу болуп калышы керек. Бул гендердик стереотиптердин көбөйүшү жана аялдардын укуктарынын бузулушу тенденциясына байланыштуу маанилүү. Башкы прокуратура мыйзамдардын, анын ичинде гендердик теңчилик боюнча мыйзамдардын так жана бирдей аткарылышын көзөмөлдөп, мекемелерде текшерүүлөрдү жүргүзөт. Анткен менен башкы прокурор прокуратуранын сунуштары аткарылбай, көңүл бурулбай калуусу негизги көйгөйлөрдүн бири экенин тастыктады. Башкы прокурор текшерүү жол-жоболорун модернизациялоодон жана бул максатта сунуштарды бергенден кийин эл аралык тажрыйбаны колдонууну жана текшерүүлөрдүн жыйынтыгын жарыялоону максат кылат. Маалыматтын ачык жеткиликтүүлүгүнүн өзү жарандык коомго жана жалпыга маалымдоо каражаттарына маалымат бере алат, ошондой эле мамлекеттик органдардын коом алдындагы жоопкерчилигин жогорулата алат. Учурда башкы прокурор 30% көрсөткүчтү аткара албаган органдарга иш козгоого теориялык жактан укуктуу, бирок бул механизм мурда колдонулган эмес. Бир вариант 30% максатка жетүү үчүн текшерүүнү гана камтышы мүмкүн, анын ичинде башкаруу деңгээлинде. Бирок аларды

гендердик теңчилик мыйзамын бузуулар кеңири жайылган субулуттук деңгээлде киргизүү зарылчылыгы да бар.

Жогорку Кеңештин Адам укуктары жана тең мүмкүнчүлүктөрү боюнча комитети өз компетенциясынын чегинде бардык мыйзамдарды карайт жана бардык мыйзамдар боюнча үч окуунун экинчисинде талкууланышы керек. Гендердик, экологиялык жана башка маселелер боюнча формалдуу кароо жана бекитүү процессин камсыз кылууга багытталган жаңы жобо талкууланууда. Комитет татыктуу эмгек чөйрөсүндө ЭЭУ (МОТ) Конвенцияларын, ошондой эле төрөт боюнча жөлөкпулдар жана жеңилдиктер жөнүндө жоболорду ишке ашыруу боюнча атайын угууларды демилгелөө үчүн ачык [7].

Белгилей кетсек, Программалар төмөнкү маселелерди чечүүгө салым кошкон:

- Саясатта аялдардын өкүлчүлүгүн талкуулоо менен бирге дебаттардын күн тартибине мамлекеттик башкаруудагы гендердик теңчилик маселесин киргизүү;

- Жогорку кызматтарга дайындоо көбүнчө саясий себептерден улам жасалып жаткандыктан, министрлердин резервин түзгөн парламенттин аял-депутаттарынын санын көбөйтүү, ошондой эле мисал катары ийгиликтүү аялдардын ролун жогорулатуу;

- Парламенттин гендердик теңчилик жана социалдык маселелер боюнча комитеттерине көзөмөл функцияларын күчөтүүгө көмөк көрсөтүү.

Гендердик тематикалык топ негизги эл аралык уюмдарды бириктирип, Кыргызстандагы гендердик маселелерге ырааттуу мамилени камсыздай турганын да белгилей кетүү маанилүү. Жыйынга катышкан айрым эл аралык институттардын өкүлдөрү гендердик маселелер тармактын ишинен обочолонуп калган деген пикирлерин билдиришти. Бул гендердик маселелерге карата бул мекемелердин кызматкерлеринин потенциалын өнүктүрүү керек дегенди билдирет.

Ошентип, министрлик жана саясий кызматтарда ийгиликтүү иштеген аялдар маанилүү үлгү боло алышат. Аялдардын өнүгүү демилгелеринин ийгилиги бирдей мүмкүнчүлүктөрдү илгерилетүү жана стереотиптерге каршы күрөшүү сыяктуу факторлордон көз каранды.

Биз кылдат көңүл бурууну талап кылган жана конституциялык-укуктук контекстте тарыхый ретроспективада комплекстүү талдообуздун конкреттүү тыянактары катары кызмат кыла турган бир нече багыттарды аныктадык:

- Адам ресурстары чөйрөсүндөгү стратегиялык демилгенин алкагында лидерлик сапаттарды бекемдөө жана өнүктүрүү максатында аялдарды мамлекеттик кызматка жана муниципалдык кызматка окутуу боюнча ишти күчөтүү зарыл.

- Мыйзам чыгаруу деңгээлинде бардык мамлекеттик кызматкерлер үчүн милдеттүү окуудан өтүү. Бул мамлекеттик башкаруу системасында аялдардын өкүлчүлүгүн пландаштырууну жеңилдетет.

- Кызматка алуу, баалоо жана көтөрүү жол-жоболорун өркүндөтүү жана теңдик саясаты боюнча атайын экзамендерди тапшыруу, ошондой эле ПРООНдун Кыргызстандагы өкүлчүлүгүндө кызматка көтөрүлүү үчүн талапкерлер «Гендердик саякат» онлайн тестинен өтүшү керек.

- Мамлекеттик кадр кызматы мыкты талапкерди тандоо үчүн жөндөмдүүлүк те-

сттерин өркүндөтүшү керек. Жарандык коомдун өкүлдөрүн чакыруу менен аларды ишке ашыруунун ачык-айкындыгын камсыз кылуу зарыл.

- Айрым министрликтердин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын алкагында ведомстволор аралык байланыштарды күчөтүү зарыл.

- Ыйгарымсыз практика үчүн санкцияларды кошо алганда, укук коргоо механизмдерин институтташтыруу жана ишке ашыруу жолу менен кызматка көтөрүлүү жол-жоболорун өркүндөтүү жана Гендердик теңчилик боюнча мыйзамдагы 30% максатты 50%га чейин жаңыртуу маселесин кароо.

Ошентип, гендердик мейнстриминг – бул «бардык деңгээлдеги мыйзамдарды, саясаттарды, стратегияларды жана программаларды камтыган пландаштырылган чаралардын таасирин баалоо процесси.

Колдонулган адабияттын тизмеси:

1. Өлкөнүн гендердик баалоосу, АЗБР ОБСЕ/БДИПЧ, на Legislati ONline. [Электронный ресурс: URL// <http://www.legislationonline.org/documents/action/popup/id/15276>, 2005, с. 63].

2. Кыргыз Республикасында гендердик теңчиликке жетишүүнүн Улуттук стратегиясы (2012-2020-жж.). «Токтом» маалымат системасы. – Б., 2024.

3. Аялдарга карата дискриминациянын бардык формаларын жоюу боюнча комитеттин жыйынтыктоочу байкоолору. 2008.

4. Тематикалык изилдөөнүн алкагында консультациялык материалдардын негизинде. «Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик гендердик саясатка жана аны ишке ашырууга сереп».

5. “Кыргыз Республикасынын аялдары жана эркектери” (Улуттук статистикалык комитет, 2024-ж.), 2-бет. 104.

6. БУУнун Аялдар улуттук изилдөөсү (GSPS). 2016.

7. Көп өзгөрмөлүү индикатордук кластердик изилдөө (МИКС).

УДК. 37.013.2

Маратова Аида Маратовна
*КАЗИТУнун социалдык-гуманитардык
илимдер кафедрасынын окутуучусу*
А.Ж.Шералиева
педагогика илимдеринин кандидаты, КЭУ

**АКАДЕМИЯЛЫК МОБИЛДҮҮЛҮК СТУДЕНТТЕРДИН ДҮЙНӨ ТААНЫМЫН,
ЖИГЕРДҮҮЛҮГҮН АРТТЫРУУЧУ ПЕДАГОГИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯ КАТАРЫ**

Маратова Аида Маратовна
*Преподаватель кафедры
социально-гуманитарных наук КАЗИТУ, город Уральск*
А. Ж. Шералиева
кандидат педагогических наук, КЭУ

**АКАДЕМИЧЕСКАЯ МОБИЛЬНОСТЬ КАК - ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ,
ПОВЫШАЮЩАЯ АКТИВНОСТЬ И МИРОВОЗЗРЕНИЕ СТУДЕНТОВ**

Maratova Aida Maratovna
*Social and Humanitarian
lecturer of the Department of Sciences KAZITU*
A. Zh. Sheralieva
Candidate of Pedagogical Sciences, KEU

**ACADEMIC MOBILITY AS A PEDAGOGICAL TECHNOLOGY
THAT INCREASES STUDENTS' INVOLVEMENT IN THE WORLDVIEW**

Аннотация. Макалада билим берүү системасында академиялык мобилдүүлүктүн калыптанышы, өнүгүшү жана анын мааниси жөнүндө сөз болот. Мында автор академиялык мобилдүүлүктүн келип чыгышы, ал түшүнүккө негиз салуучулардын эмгектерине кеңири токтолот жана ал боюнча теориялык иштеп чыгууларга талдоо жасайт. Тигил же бул мамлекеттин билим берүү системасынын дүйнөлүк билим берүү процесстерине ийгиликтүү интеграциялануусунда академиялык мобилдүүлүк натыйжалуу технология экендиги баса белгиленет.

Негизги сөздөр: академиялык мобилдүүлүк, билим берүү, технология, социалдык мобилдүүлүк, активдүүлүк, дүйнөлүк процесстер, интеграциялык процесстер, университет, студенттер, жогорку окуу жайлары, тажрыйба алмашуу, дүйнө таануу, ааламдашуу, дүйнө тааным, аң сезим, окуу процесси, билим берүү процесси.

Аннотация. В статье рассказывается о становлении, развитии и значении академической мобильности в системе образования. Здесь автор подробно останавливается на работах основоположников концепции происхождения академической мобильности и анализирует теоретические разработки по ней. Подчеркивается, что академическая мобильность является эффективной технологией в успешной интеграции системы образования той или иной страны в мировые образовательные процессы.

Ключевые слова: академическая мобильность, образование, технологии, социальная мобильность, активность, мировые процессы, интеграционные процессы, университет, студенты, высшие учебные заведения, обмен опытом, мировоззрение, глобализация, мировоззрение, осведомленность, процесс обучения, образовательный процесс.

Annotation. The article describes the formation, development and importance of academic mobility in the education system. Here the author dwells in detail on the works of the founders of the concept of the origin of academic mobility and analyzes the theoretical developments on it. It is emphasized that academic mobility is an effective technology in the successful integration of a country's education system into global educational processes

Key words: academic mobility, education, technology, social mobility, activity, global processes, integration processes, university, students, higher education institutions, exchange of experience, worldview, globalization, worldview, awareness, learning process, educational process.

Учурда тез өзгөрүп жаткан дүйнөнүн интеграциялык жана глобалдашуу процесстери азыркы жаштардан мейкиндикте жүрүүгө үзгүлтүксүз даярдыкты, эволюциялашкан дүйнөгө тез ыңгайлашууну, социалдык-маданий интерактивдүүлүктү, ар кандай системалар жана инсандар менен өз ара аракеттенүүнүн интегралдуулугун талап кылат. Академиялык мобилдүүлүктү уюштуруу социалдаштыруунун ийгиликтүү ыкмаларынын бири болуп саналат жана окуп жаткандардын мобилдүүлүгүнүн сапаттарын калыптандыруу процессин актуалдаштырууга, аларга креативдүү жана активдүү инсандын позициясын табууга таасирдүү жардам көрсөтүүгө багытталган.

Илимий адабияттарда окуучулардын таптакыр башка билим берүү чөйрөсүнө интеграцияланышынын натыйжасына социалдык-демографиялык, педагогикалык, психологиялык жана башка шарттар оң таасирин тийгизээри көп учурларда белгиленет [1,30,94]. Окуучулардын ар тараптуу өнүгүүсү, алардын коммуникабелдүүлүгү жана психологиялык жактан ийкемдүү боло билүүсү, командада иштөө жөндөмдүүлүгү, Активдүү аракеттерге умтулуусу, Интегралдык электрондук мейкиндикте багыт алуу көндүмдөрү, дайыма өнүгүүдө турган өзгөрүп турган социумдун суроо-талаптарына жараша өзгөрүү келечектеги адистердин жогорку кесипкөй даярдыгынын талаптарын түзөт. Алардын суроо-талаптын көрсөткүчү болуп кесиптик ишмердүүлүктө компетенттүүлүктү калыптандыруу, көндүмдөргө ээ болуу менен түзүлгөн ийгиликтүү адаптация эсептелет.

Тез өзгөрүп жаткан социалдык өзгөрүүлөрдүн доорунда ар кандай формалар аркылуу окуучуларды келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүнө ылайыкташтыруу зарыл, бул, албетте, алардын позитивдүү ишке ашырылышына жана азыркы коомдо дүйнө таануунун жана тынчтык мамилесинин ыңгайлуулугуна өбөлгө түзөт. Студенттердин туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу жеке мобилдүүлүк касиеттерине ээ адамдар үчүн мүмкүн деп эсептейбиз, бул ЖОЖдордун студенттеринин академиялык мобилдүүлүгүн туура уюштуруу менен мүмкүн болот.

Ошондуктан, ушул технологиянын максаты изилдөөнүн объектиси катары негизги булактарын изилдөө жана тал-

доо аркылуу тезистин изилдөөнүн негизги илимий түшүнүктөрдүн аныктамасын жана мүнөздөө, заманбап кесиптик билим берүүнүн көйгөйү катары студенттердин мобилдүүлүгүн аныктоо, ошондой эле изилдөө предмети катары бул жетектөөчү аныктаманы иштеп чыгуу болуп саналат.

Мобилдүүлүктү системалуу изилдөө согуштан кийинки элүүнчү жылдарда америкалык окумуштуулар Элтон Ф.Джексон менен Гарри Д. Крокеттин бир коомдун ичиндеги ар кандай социалдык топтордун жана жеке адамдардын кыймылынын мүнөзү жөнүндө эмгектери менен башталган социологдор эмпирикалык материалдар менен алардын анализи үчүн эмгек жана кесиптик мобилдүүлүктү тандашкан [2,93,104]. Заманбап илимий, психологиялык, педагогикалык адабияттарды изилдөө жүргүзүлүп жаткан изилдөөнүн негизги түшүнүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берет. Биздин ишибизде колдонулган негизги түшүнүктөрдүн талдоо кайрылып көрөлү. Изилдөөнүн базалык түшүнүгү болуп «академиялык», «мобилдүүлүк» деген жакынкы түшүнүк жана толуктоочу - «социалдык», «эмгек» жана «кесиптик» деген термин эсептелет. Жогоруда аталган базалык түшүнүктөрдөн улам, изилдөө предмети окуу, ошондой эле окуудан тышкаркы, ал эми андан ары эмгек ишмердүүлүгүндө объектик байланышта экендигин белгилейбиз [2,13,14]. Буга байланыштуу ЖОЖдогу окуу жана окуудан тышкаркы ишмердүүлүктүн функционалдык белгилерин карап көрөлү, анткени академиялык мобилдүүлүктү уюштуруу жана окуу процессине киргизүү казакстандык студенттердин социалдык-эмгек мобилдүүлүгүн калыптандырууда система түзүүчү фактор болуп саналат деп эсептейбиз.

Бул түшүнүктөр бири-бири менен корреляциялык көз карандылыкта деп эсептейбиз, анткени академиялык мобилдүүлүк социалдык жана эмгек мобилдүүлүгүнө алып келет, ошондуктан ЖОЖдогу окуу жана окуудан тышкаркы иш-аракеттердин функционалдык белгилерин кайрадан карап чыгуу зарыл.

Заманбап социологиялык илимде Рейнхард Бендикс менен Сеймур Мартин Липсеттин концепциясы айырмаланып турат, алар индустриалдык социумдун өнүгүшүн вертикалдык мобилдүүлүктүн өсүшү менен байла-

ныштырышат жана мындай коом башкалардын арасында мобилдүүлүктүн эң жогорку деңгээли жогору турат деп эсептешет. Окумуштуулардын айтымында, мындай коомдо:

1) мобилдүүлүк туруктуу стабилдештирүү функциясын аткара баштаганда, чексиз социалдык өнүгүү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөр бар.

2) ар бир өзүнчө алынган Инсанга алардын социалдык статусу менен шартталбаган жеке сапаттарын өнүктүрүү талаптары коюлат [ошол эле беттер].

П. А. Сорокин «социалдык мобилдүүлүк» түшүнүгүн киргизген жана коомдогу айрым инсандардын же социалдык объектилердин социалдык кыймылдары катары аныкталган. Анын концепциясына ылайык мобилдүүлүктүн түрлөрү: вертикалдуу жана горизонталдуу, топтук жана жеке, муундар аралык жана муун ичиндеги, эмгек, кесиптик жана маданий мобилдүүлүк болуп бөлүнөт [3,83,76].

Б.М. Игошевдин пикири боюнча, бүгүнкү күндө мобилдүүлүк маселелерин педагогиканын көз карашынан ар тараптуу жана толук изилдөө объективдүү зарылчылык болуп саналат [4,79,80]. Биз окумуштуунун бул позициясына кошулабыз, анткени биз педагогиканын борборунда окуучунун жеке мобилдүүлүгүн уюштуруу маселеси турушу керек деп эсептейбиз, демек, мобилдүүлүктүн негизги мүнөздөмөсү жана структурасы маанилүү болуп калат. Ушундан улам, социалдык жана кесиптик жактан коомдун ичинде кыймылга даяр адистерди мобилдик жактан даярдоо зарыл. М.Вебердин [6,42,47], Э. Дюркгеймдин [5,77], П. Сорокиндин [] илимий эмгектерин талдоо предмети «социалдык мобилдүүлүк» түшүнүгүн карап чыгуунун функционалдык ыкмасы болгон. Башка окумуштуулардын изилдөөлөрү – А.Шюца [3,56], М. Шелера [6,12,33] - инсандын ишмердүүлүгүн конкреттүү социалдык контекстен бөлөк карап, коомдогу өз ара байланышты эмгек ишмердүүлүгүн декларациялоо аркылуу чечмелешет.

Колдонулган адабияттар:

1. Академиялык мобилдүүлүк жөнүндөгү жобо. ОШМУ 2017-ж.
2. Организация социально-профессиональной деятельности студентов вуза (монография) LAP LAMBERT Academic Publishing RU 2017 17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius
3. Бодалев, А. А. Восприятие и понимание человека человеком. - М.: Изд-во Моск.ун-та, 1982. -199с.
4. Бондаренко, Т.А. Педагогические условия формирования рефлексивной культуры у студентов: автореф. дисс.....канд.пед.наук. - Магнитогорск, 1999. - 23с.
5. Маратова А.М. Ю.А.Афонин, Структурно-функциональная характеристика модели

Студенттердин академиялык мобилдүүлүгүн калыптандыруу көйгөйү Казакстанда, Россияда жана чет өлкөлөрдө изилдөө жана практикалык колдонуунун ар кандай тарыхына ээ. Европа өлкөлөрүндө жана АКШда академиялык мобилдүүлүктүн бай тажрыйбасы топтолгон жана изилденген болсо, Россияда академиялык мобилдүүлүк маселелери салыштырмалуу жаңы илимий жана теориялык көйгөй катары кабыл алына [2,111,114], т. Казакстан бул ишмердүүлүктү теориялык-методологиялык деңгээлде адекваттуу түшүнүүгө үлгүрбөй, академиялык мобилдүүлүктүн практикалык аспектилерин өнүктүрүп жатат. Казахстан менен Орусия коңшу өлкөлөр катары Кыргызстандын билим берүү системасынын интеграциялык процесстеринде маанилүү орунда турат. Себеби академиялык мобилдүүлүктү ишке ашырууда бул эки өлкө эң ыңгайлуу жана өз ара түшүнүүчүлүктү жаратат.

Эң башкысы академиялык мобилдүүлүк студенттердин дүйнө таанымын өзгөртүүгө, кругозорун кеңейтүүгө чоң салым кошо турган маанилүү педагогикалык технология болуп саналат. Академиялык мобилдүүлүктө алган билимдери, көндүмдөрү студенттин инсан катары калыптанышында маанилүү роль ойнойт. Себеби студент өз өлкөсүнүн билим берүү чөйрөсүнүн казанында эле кайнай бербей башка өлкөнүн билим берүү системасын, өзгөчөлүктөрүн, артык, кемчил жактарын аанып билет жана талдайт. Бул өз кезегинде жаштарды ааламдашуунун толкунунда алдастап калбай, жаңы шарттарга ыңгайлаша билүү, мобилдүү болууга ошол муундун керектөө талаптарын канааттандырууда тигил же бул мамлекеттеги мүмкүнчүлүктөрдү көрүп ага ыңгайлашуу сапаттарын калыптандырууга шарт түзөт. Бул болсо өз кезегинде студенттин жигердүүлүгүн, дүйнө таанымын өстүрүп билим алуудагы ар тараптуу шыктануусун арттырат.

Демек кайсыл гана өлкө болбосун академиялык мобилдүүлүк процессин активдештирүү билим берүүнүн сапатын арттырууга өбөлгө болот.

формирования социально-профессиональной мобильности студентов вуза(статья) *Научный журнал «Вестник ЗКГУ». №3(67)–2017.*

6. Носков И.А, Маратова А.М, Модель организации академической мобильности обучающихся в республике Казахстан: теоретико-методологический подход(статья) Вестник СГУ [Социально-экономические явления и процессы](#). 2018. Т. 13. [№ 103](#). С. 94-100.

7. Бордовская, Н. В. Педагогика: учеб, для вузов /Н. В. Бордовская, А. А. Реан. - СПб: Питер, 2000. - 304с.

8. Бухвалов, В.А. Алгоритмы педагогического творчества. — М.; Просвещение, 1993. - 96с

ЮБИЛЯРЫ

***К 80-летию Жоробековой
Шарипы Жоробековны
профессора, доктора химических
наук, академика Национальной
академии наук Кыргызской
Республики, академика Обществен-
ной Академии педагогических и
социальных наук России, действи-
тельного члена Академии проблем
безопасности, обороны и правопо-
рядка РФ, почетного академика
Национальной инженерной академии
Республики Казахстан, действитель-
ного члена Евразийской Академии
наук, заслуженного деятеля науки
КР, лауреата премии Ленинского
комсомола, лауреата Государствен-
ной премии КР в области науки и
техники, отличника народного обра-
зования КР***

Жоробекова Шарипа Жоробековна родилась 13 января 1945 года в селе Орто-Каирма Чуйской области Кыргызской Республики. В 1966 году она окончила с отличием химический факультет, в 1969 году – аспирантуру Кыргызского государственного университета. С 1969 года работала на химическом факультете указанного университета ассистентом, преподавателем, старшим преподавателем, а с 1972 по 1978 годы – доцентом. С 1978 по 1992 годы она была заведующей кафедрой физической и коллоидной химии, с 1992 по 1994 годы – деканом факультета химии и химической технологии КГНУ, с июня 1994 по 2003 годы – директором Института химии и химической технологии НАН Кыргызской Республики. С 2003 по 2007 гг. Жоробекова Ш.Ж. являлась вице-президентом НАН КР. С июня по февраль 2008 года она исполняла обязанности президента НАН КР, а с 29 февраля 2008 по апрель 2012 гг. была президентом НАН КР. С 11 апреля 2012 года она стала исполняющим обязанности директора Института химии и химической технологии НАН КР. В феврале 2017 года назначена заведующей лабораторией биофизической химии ИХ и ХТ. С 2019 года по настоящее время она является заведующей лабораторией химии угля и природных полимеров Института химии и фитотехнологий НАН КР.

Под руководством и непосредственном участии академика Ш.Ж. Жоробековой выполнен ряд фундаментальных научных исследований, направленных на установление механизмов функционирования гумусовых веществ и других природных полимеров в биологических, биохимических и экологических процессах. На основе результатов фундаментальных исследований выполнены прикладные разработки, имеющие высокую значимость для решения практических проблем экономики и экологии:

- Разработан способ интенсификации микробиологического синтеза внеклеточной протеиназы и антибиотика бацитрацина при культивировании *Bacillus Liheniformis* 28 КА (внедрённого в производство на заводе антибиотиков г. Фрунзе КР).
- Предложены способы устранения нарушений в технологическом цикле переработки низкосортных бокситов на глинозём по Байеру, разработки были внедрены на Павлодарском алюминиевом заводе (Казахстан), Николаевском глинозёмном заводе (Украина), в Алюминиево-магниево-НИИ (Россия).
- Выполнен цикл работ по разработке инновационных технологий получения на основе окисленных бурых углей КР гуминовых удобрений и стимуляторов роста растений, бактери-

альных препаратов, почвенных кондиционеров и мелиорантов, который удостоен Государственной премии Кыргызской Республики в области науки и техники (2006 год).

- Разработаны технологии получения на основе угля и гуминовых веществ новых функциональных материалов, обладающих: (а) детоксицирующими свойствами по отношению к неорганическим и органическим загрязнителям; (б) стимулирующих рост и развитие растений гормоноподобной активностью; (в) антиэрозионным, стабилизирующим воздействием на почвы. Научные работы, вошедшие в этот цикл работ, удостоены Академической Премии им. И. К. Ахунбаева (2019 г.).

Результаты проведенных исследований имеют большое теоретическое и практическое значение. Данные исследований механизмов химической и микробиологической трансформации исходных органических материалов, идентификации структурных фрагментов полученных продуктов, определения химической природы и равновесных констант связывания их с субстратами вносят весомый вклад в развитие теории супрамолекулярной химии гумусовых веществ. Прикладные аспекты представленных работ отражены в результатах использования полученных материалов для выполнения конкретных функций. Детоксицирующие материалы предназначены для использования в процессах ремедиации загрязненных объектов окружающей среды. Продукты микробиологической трансформации гуминовых веществ, обладающие ауксин- и гиббереллин-подобными свойствами, предлагаются для использования в качестве средств защиты и оптимизации роста растений в аграрном секторе. Показана целесообразность использования смешанных гуминсодержащих гидрогелей (НИПЭК) в почвозащитных технологиях в качестве протекторов от ветровой и водной эрозии почв. Установлено улучшение структурно-механических свойств (порообразования, поверхностной активности, влагоудержания) сероземно-солонцеватой почвы.

Академиком Ш.Ж. Жоробековой опубликовано более 300 научных работ, в том числе 20 монографий и книг. Ею получено более 20 авторских свидетельств и патентов. Результаты научных исследований были представлены и обсуждены на международных научных форумах, проходивших в научных центрах России, США, Японии, Великобритании, стран Европейского Союза.

Ш.Ж. Жоробековой создана научная школа. Ею подготовлено 6 докторов и 18 кандидатов наук. Она ведет активную работу по интеграции науки и образования. Более 40 лет она читала лекции на факультете химии и химической технологии Кыргызского национального университета.

Жоробекова Ш.Ж. – первая и до настоящего времени единственная в странах СНГ женщина, избранная президентом академии наук. В мировой практике – это второй случай после Екатерины Дашковой, являвшейся президентом Российской академии наук в эпоху Екатерины II.

Работая в должности президента, Ш.Ж. Жоробекова внесла весомый вклад в развитие и укрепление международных научных связей НАН КР. По ее инициативе и при содействии представителей Федерации европейских биохимических обществ (ФЕВС) создано “Биохимическое общество КР”, деятельность которого направлена на повышение результативности научных исследований и содействие интеграции науки с производством. Ею инициировано создание Совета по сотрудничеству в области фундаментальной науки государств-участников СНГ. Совет создан по решению глав правительств СНГ 19 мая 2011 года. При содействии Ш. Ж. Жоробековой Национальная академия наук Кыргызской Республики введена в 2010 году в состав учредителей Международного Инновационного центра нанотехнологий СНГ (МИЦНТ СНГ).

Ш.Ж. Жоробекова является академиком Общественной Академии педагогических и социальных наук России, действительным членом Академии проблем безопасности, обороны и правопорядка РФ, почетным академиком Национальной инженерной академии Республики Казахстан, действительным членом Евразийской Академии наук. В течение ряда лет она являлась официальным представителем Кыргызской Республики в Международном Научно-Техническом центре (МНТЦ), членом Совета безопасности КР. Она – член Международного общества по гумусовым веществам, аффилированный член Международного союза по чистой и прикладной химии. Ш.Ж. Жоробекова – заслуженный деятель науки КР (2009 г.), лауреат премии Ленинского Комсомола (1977 г.), лауреат Государственной премии КР в области науки и техники (2006 г.), отличник народного образования (1972 г.). Она награждена орденом СССР

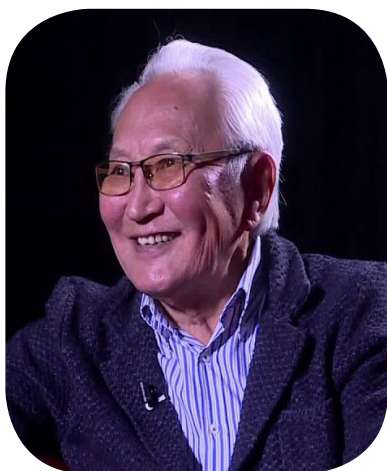
«Знак Почета» (1982 г.), Почетной грамотой КР (1994 г.), медалью «Данк» (2009 г.), Межгосударственной премией «Звезды Содружества» в области науки и образования за выдающийся вклад в развитие научного пространства СНГ (2013 г.).

Деятельность Ш.Ж. Жоробековой отмечена Американским биографическим Институтом в номинации: «Кто есть кто из профессиональных и деловых женщин», а также награждена «Золотой медалью отличия во втором тысячелетии».

Уважаемая Шарипа Жоробековна, Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики и Отделение химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук Национальной академии наук Кыргызской Республики поздравляют Вас со знаковым юбилеем! Желаем Вам крепкого здоровья, долголетия, семейного благополучия, оставаться такой же жизнерадостной, творчески активной и настроенной на достижение поставленных целей!

Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики

***Отделение химико-технологических, медико-биологических
и сельскохозяйственных наук
Национальной академии наук Кыргызской Республики***

***К 85-летию доктора геолого-минералогических наук, профессора,
члена-корреспондента НАН КР, заслуженного деятеля науки КР
Кулубека Джоомартовича
Боконбаева***

Кулубек Джоомартович Боконбаев родился 13 января 1940 г. в г. Фрунзе.

В 1957 г. по окончании средней школы № 6 г. Фрунзе поступил в Московский геолого-разведочный институт им. С. Орджоникидзе на геолого-разведочный факультет, где обучался по специальности «Геология и разведка месторождений полезных ископаемых» с присвоением квалификации горного инженера-геолога. Окончив указанный институт, в 1963 г. работал в поисково-съемочных партиях Управления геологии Киргизской ССР, а с 1965 по 1968 гг. обучался в аспирантуре Института геологии АН Кирг. ССР

С 1968 по 1995 гг. он продолжил научно-исследовательскую работу в этом же институте в должности старшего инженера, младшего, затем старшего научного сотрудника, руководителя группы, лаборатории, заместителя директора по науке.

Решением совета по геологии и горному делу АН Кирг. ССР от 26 июня 1970 г. (протокол № 6) Боконбаеву К.Дж. была присуждена ученая степень кандидата геолого-минералогических наук с подтверждением диплома кандидата наук МГМ № 006943, Москва, 13 января 1971 г. Решением Президиума Академии наук СССР от 17 марта 1983 г № 330 ему было присвоено ученое звание старшего научного сотрудника по специальности «Петрография, вулканология».

С 1985 г. он начал работать в области экологии и геохимии, сферой его научных интересов стали астрономия, минералогия, геохимия и месторождения гранитоидов.

Решением ВАК при Совмине СССР от 8 октября 1993 г. (протокол № 46 д/40) Боконбаеву К.Дж. была присуждена ученая степень доктора геолого-минералогических наук. Профессор Боконбаев К.Дж. также является Действительным членом Международной академии информатизации (07.05.1996 г.).

В 1995 г. он был назначен и.о. председателя Госкомприроды КР, а в 1996 г. – министром охраны окружающей среды Кыргызской Республики.

Боконбаев Кулубек Джоомартович – видный в странах СНГ и за рубежом специалист в области петрологии, геохимии, металлогении и экологии. Свою научную деятельность он начал с проблем магматической геологии и рудогенеза, многие результаты научных исследований получены для республики впервые, а некоторые внесли новое понимание в геологическую теорию.

Им установлено широкое развитие в докембрии и нижнем палеозое Тянь-Шаня автохтонных гранитоидов, образующих совместно со сланцево-гнейсовым обрамлением своеобразные структурно-вещественные комплексы – гранитогнейсовые купола.

Предложена и обоснована оригинальная гипотеза о двух предельных типах гранитогнейсовых, как производных различных по механизму петрогенетических процессов – метоморфогенно-метосоматического и ультраметаморфогенного. На этой основе для горноскладчатых систем обоснована гранитогнейсовая модель вещественной и тектоно-магматической эволюции континентальной коры. Все это позволило по-новому рассмотреть проблему рудоносности гранитоидов.

Среди гранитоидов Тянь-Шаня выделены нерудогенерирующие формации – гранитоиды гранитогнейсовых куполов и завершающие эту ветвь эволюции – интрузивные аляскиты.

Установлены типоморфные минерало-геохимические критерии нерудогенерирующих и рудогенерирующих комплексов, которые использованы в геолого-поисковых работах Кыргызстана и получили подтверждение.

Им установлена латеральная и вертикальная петрологическая зональность гранитоидов Восточного Тянь-Шаня, которая сопряжена с особенностями направленного геотектонического развития его регионов и обуславливает металлогенетическую зональность.

Впервые в теории рудообразования Боконбаевым К.Дж. теоретически обоснована и экспериментально подтверждена гипотеза инъекционного механизма формирования рудоносных флюидных систем, основанная на известном аэро-гидродинамическом законе Бернулли.

Дальнейшими исследованиями в рамках нелинейных, неравновесных процессов (совместно с математиком И.Р. Габитовым) в теории рудогенеза математически обосновано явление «бегущей волны концентрации» в потоках, которые могут привести к формированию рудных гнезд при однокомпонентном составе и дифференциации вещества вдоль потока при многокомпонентном составе гидротермальных растворов. Эти разработки получили независимое подтверждение в экспериментах Ф.А. Летникова (Россия) и в компьютерной модели рудообразования В.С. Лося (Казахстан), апробированной на ряде месторождений Средней Азии и Сибири и позволяют по-новому оценить перспективы известных месторождений.

К.Д. Боконбаев – инициатор разработки и руководитель программы «Экогеохимическая безопасность Кыргызстана», которая в 1995 г. получила статус государственной программы. В рамках этой программы с сотрудниками руководимой им лаборатории впервые в Кыргызстане начались систематические комплексные эколого-геохимические исследования. Эти исследования легли в основу проводящихся в настоящее время, совместно с рядом учреждений системы здравоохранения, комплексных работ по оценке воздействия факторов окружающей среды на здоровье населения.

Под научным руководством Боконбаева К.Дж. были построены карты распределения тяжелых металлов в атмосферных осадках, которые не имеют аналогов ни по методологии, ни по информационной обеспеченности; создаются современные системы мониторинга состояния окружающей среды и контроля за воздействием на нее, рационального природопользования. Им осуществлялось общее руководство такими крупными международными проектами, как «Биосферная территория озера Иссык-Куль», «Биологическое разнообразие».

Под его научным руководством и при личном участии разработана Концепция экологической безопасности Кыргызской Республики.

Высоко оценены его заслуги перед страной: он награжден орденом «Знак Почета» в 1986 г. За заслуги в научной деятельности ему присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки Кыргызской Республики (12 мая 1995 г.)». Также он награжден Почетной грамотой Верховного Совета Кирг. ССР, Почетной грамотой Кыргызской Республики (1993 г.), медалью «Ветеран труда».

Боконбаев К.Дж. ведет активную общественную работу. Он являлся заместителем секретаря парткома АН Кирг. ССР (1980-1988 гг.), членом Ленинского районного комитета КП Киргизии г. Фрунзе (1988-1991 гг.), членом Политсовета социал-демократической партии Кыргызстана (1993-1995 гг.).

Вместе с супругой Болджуровой Ишенгуль, кандидатом исторических наук, он вырастил и воспитал троих детей (сына и двух дочерей).

Уважаемый Кулубек Джоомартович! Примите самые сердечные поздравления и пожелания новых научных свершений и дальнейших творческих успехов!

Желаем Вам крепкого здоровья и благополучия, долгих творческих лет на благо нашей науки!

Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики

Отделение химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук Национальной академии наук Кыргызской Республики

***К 70-летию академика НАН КР
Адамбекова Доктурбека Адамбековича***

Академик, доктор медицинских наук, профессор, заведующий кафедрой микробиологии, вирусологии и иммунологии Кыргызской государственной медицинской академии им. И. К. Ахунбаева, депутат Законодательного Собрания Жогорку Кенеша Кыргызской Республики (1995-2000 гг.) Доктурбек Адамбеков родился 15 января 1955 г. в с. Кара-Коо Ыссык-Атинского района Чуйской области.

В 1977 г. с отличием окончил КГМИ. В 1981 г., защитил кандидатскую диссертацию, присуждена ученая степень кандидата медицинских наук решением совета Челябинского мед института от 22 дек. 1981 г., (прот № 15) и получен Диплом кандидата наук (30 июня 1992 г., г Москва). Работал ассистентом, доцентом, и с 1980 г. по настоящее время работает заведующим кафедрой микробиологии, вирусологии и иммунологии КГМА.

С 1990 по 1992 обучался в докторантуре при НИИ им. И.И. Мечникова Российской АМН. В 1992 г. защитил докторскую диссертацию (диплом доктора наук по решению ВАК при Совмине СССР от 7 авг. 1992 г. (протокол №29 д/79), аттестат профессора получил решением Комитета по высшей школе Мин. науки, высшей школы и технической политики РФ от 21 янв. 1993 г № 35-п, и присвоено ученое звание профессора по кафедре микробиологии, вирусологии и иммунологии.

Является автором более 291 научных работ опубликованных в нашей стране и за рубежом. Имеет 10 авторских свидетельств и 5 патентов Российской федерации.

Научная деятельность связана с изучением инфекционной патологии, иммунитета, методов лабораторной диагностики инфекций. Им отработаны модели и подходы для изучения иммунитета при различных инфекционных заболеваниях, оценки роли иммунитета в формировании постинфекционной резистентности при различных инфекциях в эксперименте. Оценено влияние антител против антигенных структур хозяина, изучены виды и степень воздействия на иммунную систему различных химических и физических факторов, других составляющих иммунного ответа.

Большой научный и практический интерес представляют его работы по изучению клеточного иммунитета при туберкулезе.

Существенный вклад внес Д.А. Адамбеков в изучение особенностей возрастных нарушений иммунитета, что легло в основу различных методов воздействия на иммунитет при лечении больных туберкулезом пожилого и старческого возраста. Кроме этого, широкий научный кругозор позволил Д.А. Адамбекову внести весомый вклад в изучение иммунологии различных инфекций, таких, как туберкулез, лепра, микобактериозы, микоплазмозы.

Д.А. Адамбековым в соавторстве с президентом РАМН В.И. Покровским, академиком РАМН В.И. Литвиновым и другими авторами составлено руководство для врачей «Иммунология бактериальных инфекций» в 2-х томах. В 2004 г. Адамбековым Д.А. были выпущены практическое руководство для врачей «Вакцины» (Бишкек, 2004) и в соавторстве монография «Экология человека в ртутно-сурьмяном биогеохимическом регионе юга республики» (Бишкек, 2000). Большое значение Д.А. Адамбеков придает подготовке врачей для нужд республики. Основной проблемой, которую удалось преодолеть при его непосредственном участии, это редактирование учебной программы, где в первом варианте были допущены огромные ис-

кажения сути, целей и задач медицинского образования. В настоящее время им было много сделано для оснащения кафедры микробиологии современным учебным оборудованием, что позволило поднять качество преподавания предмета на новый уровень.

Особое внимание на кафедре микробиологии КГМА им. И.К. Ахунбаева уделяется развитию государственного языка. В соавторстве с академиком РАМН А.А. Ворбьевым подготовлен учебник на кыргызском языке «Микробиология» (Бишкек. 2006), который рекомендован Министерством образования, науки и молодежной политики Кыргызской республики, как учебник для студентов медицинских ВУЗов.

Большое внимание Д.А. Адамбеков уделяет подготовке высокопрофессиональных кадров для республики и стран ближнего зарубежья. Под руководством Д.А. Адамбекова подготовлено 3 доктора и 11 кандидатов медицинских наук, в течение 15 лет является председателем диссертационного совета по защите докторских диссертаций по специальностям микробиология, вирусология, иммунологии, аллергология и фтизиатрия, где проводятся защиты диссертаций не только отечественных, но и зарубежных соискателей.

В настоящее время является научным руководителем разноплановых работ по микробиологии и иммунологии у 6 соискателей в том числе аспирантов из Казахстана. Является членом редакционного совета московских журналов «Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии» и «Биотехнология»

Д.А. Адамбеков как ученый пользуется заслуженным международным авторитетом – в 1990 г он избран действительным членом (академиком) Российской академии медико-технических наук, как иностранный член по отделению биотехнологии. Д.А. Адамбеков принимал участие в научных конференциях и симпозиумах с докладами в России, США, Японии, Таиланде, Германии, Швейцарии, Ирландии, Франции, Англии, Дании. Д.А. Адамбеков имеет более 67 публикаций индексируемых в РИНЦ, более 17 в Scopus и Web of science, в индекс Хирша составляет 5.

Большое внимание уделяет Д.А. Адамбеков общественной деятельности, в 1995-2000 гг. был депутатом Законодательного собрания ЖК КР, где возглавлял Комитет по охране здоровья, образованию и науке и является автором ряда законов принятых в КР, в частности, законов «Об образовании», «О защите населения КР от туберкулеза»

В 1998 г за заслуги в научной деятельности ему присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки КР», а в 1999 избран действительным членом РАМН, 26 мая 2006 избран член-корреспондентом НАН КР.

С 2003 по 2004 гг работал главным ученым секретарем-заместителем председателя НАК КР.

С 2004 по 2008 гг. на альтернативной основе был законно избран и работал ректором КГМА им. И.К. Ахунбаева. На этом посту проявил себя хорошим организатором, сочетая в себе научную эрудицию, требовательность к себе и своим сотрудникам.

В октябре 1985 г удостоен звания лауреата премии Ленинского Комсомола Киргизии в области науки и техники за 1983-84 гг за цикл работ «Разработка методов иммуннокорректирующей терапии больных туберкулезом в сочетании с сахарным диабетом». Удостоен звания «Почетный доктор Российской академии медицинских наук за существенный вклад в развитие медико-биологических наук Пост През РАМН от 25 мая 2005 г № 10\$3

Указом президента КР от 21 фквр 2004 г УП № 67 присвоен классный чин Государственного советника КР третьего класса.

В 1999 г избран действительным членом (академиком) Российской академии медико-технических наук.

Имеет 2 дочерей и сына, жена Исмаилова Алтын пенсионерка 1960 г.

Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики и Отделение химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук НАН КР поздравляют Доктурбека Адамбековича с юбилеем и желают творческих успехов на поприще науки и здравоохранения, талантливых учеников, крепкого здоровья и семейного благополучия!

***К 65-летию Сулайманова
Жаныша Дайыровича, видного
ученого хирурга-ортопеда-травматолога,
доктора медицинских наук,
профессора кафедры травматологии
ортопедии и ЭХ КГМА
им. И.К. Ахунбаева. члена-корреспондента НАН КР***

Сулайманов Жаныш Дайырович родился 3 января 1960 г. в с. Бейшеке Кара-Буринского района Таласской области.

По окончании в 1984 г. лечебного факультета Кыргызского Государственного медицинского института по специальности «Лечебное дело» с 1984 по 1985 гг. проходил интернатуру на базе Ошской областной больницы с присвоением квалификации хирурга. С 1986 по 1988 гг. проходил подготовку в клинической ординатуре при кафедре травматологии и ортопедии КГМИ. После ее окончания с 1988 по 2003 гг. Сулайманов Ж.Д. работал в Республиканской больнице восстановительного лечения (РБВЛ) травматологом-ортопедом, затем младшим, старшим, ведущим научным сотрудником. С 1988 г. заведовал отделением патологии позвоночника РБВЛ.

В 1997 г. Сулайманов Ж.Д. успешно защищает кандидатскую диссертацию на тему «Хирургическое лечение тяжелых форм коксартроза путем артродезирования» при Акмолинской государственной медицинской академии. Решением специализированного совета при академии от 19 июня 1997 г. ему присуждена ученая степень кандидата медицинских наук. Решением НАК КР от 23 декабря 2010 г. ему присуждена ученая степень кандидата медицинских наук.

Сулайманов Ж.Д. с 2004 г. работал главным врачом Бишкекского научно-исследовательского центра травматологии и ортопедии, а с 2009 г. – заместителем директора по научной работе.

В 2010 г. Сулайманов Ж.Д. защитил докторскую диссертацию на тему «Методы передней декомпрессии в системе лечения дегенеративных заболеваний и повреждений позвоночника» в ЦИТО им. Н.Н. Приорова в г. Москве. Решением НАК КР от 23 июня 2011 г. ему присуждена ученая степень доктора медицинских наук, решением НАК КР от 17 мая 2011 г. присвоено ученое звание старшего научного сотрудника. Решением ВАК КР от 22 февраля 2017 г. Сулайманову Ж.Д. присвоено ученое звание профессора по специальности «Медицина (травматология и ортопедия)».

Профессором Ж.Д. Сулаймановым был разработан ряд новых направлений в области вентральной декомпрессии позвоночного канала, новые способы лечения травматических повреждений и их последствий, а также дегенеративных поражений груднопоясничного отдела позвоночника, которые широко используются в практической вертебрологии. На разработанные автором новые методики транскорпорального расширения позвоночного канала получены патенты. Суть разработанного метода заключается в передней декомпрессии позвоночного канала с реконструкцией самого позвонка с последующей стабилизацией без ламинэктомии, что имеет большое значение при ранней активизации пациента. Это позволило вертебрологам республики в корне изменить методы хирургического лечения повреждений и заболеваний позвоночника, значительно сократить количество пациентов, выходящих на инвалидность и упростить их реабилитацию и социальную адаптацию.

Профессор Ж.Д. Сулайманов впервые в Центральной Азии на базе КНИИКиВЛ организовал отделение нейроортопедии и длительное время работал заведующим этого отделения.

Свою активную практическую деятельность совмещал с педагогической: ему удалось подготовить поколение молодых вертебрологов, которые активно трудятся в практическом здравоохранении республики.

Должностные полномочия зам. директора по науке он исполнял добросовестно, инициативно, на высоком профессиональном уровне. Осуществлял общее руководство научного отдела БНИЦТО. Во взаимодействии с руководством организовал уточнение научной политики центра, своевременно и правильно определял наиболее перспективные направления научной сферы.

Профессор Сулайманов Ж.Д. организует обучение и повышение квалификации персонала научного отдела, систематически работает над совершенствованием личной профессиональной подготовки, настойчиво овладевает новыми знаниями. Глубоко знает передовой опыт в области управления и умело применяет эти знания в повседневной работе. Сулайманов Ж.Д. особо проявил себя в организации международных конференций, форумов, съездов, при выпуске научных журналов. Он же является заместителем главного редактора журнала «Травматология и ортопедия Центральной Азии».

Сулайманов Ж.Д. – автор более 190 опубликованных научных трудов, среди них 1 монография, 4 методические рекомендации, 28 патентов, изобретений и рационализаторских предложений.

Он активно участвует в практической, теоретической и педагогической деятельности Клинической больницы скорой медицинской помощи (бывш. БНИЦТО), всесторонне помогает в воспитании молодых специалистов, подготовил 3 кандидатов медицинских наук, еще четверо находятся на стадии завершения своих научных работ.

Сулайманов Ж.Д. – отличник здравоохранения КР. В 2011 г. ему присуждены звание лауреата и Государственная премия КР в области науки и техники.

Учитывая значительный вклад профессора Сулайманова Ж.Д. в развитие травматолого-ортопедической службы в КР и высокий профессиональный уровень, в 2021 г. он был выдвинут и 5 августа указанного года избран членом-корреспондентом НАН КР.

Сулайманов Жаныш Дайырович – отличный семьянин. Вместе с супругой они воспитали и вырастили двух дочерей и сына, которые также пошли по стопам отца. Дочери занимаются врачебной деятельностью, сын Бактияр защитил кандидатскую диссертацию и работает также хирургом-ортопедом.

В день славного юбилея от всего сердца желаем Жанышу Дайыровичу крепкого здоровья, успехов в труде, творческого долголетия, семейного тепла и благополучия!

**С уважением, Президиум Национальной академии наук
Кыргызской Республики
Отделение химико-технологических, биолого-медицинских
и сельскохозяйственных наук
Национальной академии наук Кыргызской Республики**

**К 65-летию
Бейшеналиева Алымкадыра
Савирдиновича,
Министра здравоохранения
Кыргызской Республики**

Член-корреспондент Национальной академии наук Кыргызской Республики, профессор, доктор медицинских наук, отличник здравоохранения Кыргызской Республики Бейшеналиев А.С. родился 13 января 1960 г. в с. Кызыл-Суу Кеминского района Чуйской области. Рано потерял родителей. С 1967 по 1977 гг. учился в спортивной школе-интернате им. Н.К. Крупской в г. Фрунзе (ныне Бишкек).

В 1977 г. поступил в Кыргызский государственный медицинский институт, который окончил в 1983 г. по специальности «лечебное дело». В том же году он поступил в клиническую ординатуру при кафедре хирургических болезней КГМИ. В период обучения он быстро освоил методы диагностики и лечения хирургических больных и проявил интерес к научным исследованиям. После окончания ординатуры был зачислен старшим лаборантом кафедры и принят в аспирантуру.

С 1987 г. Бейшеналиев А.С. начинает заниматься научной деятельностью как соискатель кандидатской степени в области изучения патогенеза язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки. Результаты исследований позволили предположить непосредственное участие иммунологических изменений в патогенезе данных заболеваний. В итоге была успешная защита кандидатской диссертации на тему «Клинико-иммунологические аспекты язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки». Продолжение дальнейших исследований в этой области позволили ученому успешно защитить и докторскую диссертацию на тему «Прогнозирование и профилактика послеоперационных осложнений раннего периода в хирургии язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки».

С 2000 г. его научные исследования были посвящены изучению различных аспектов хирургических заболеваний, в частности, разработке эффективных схем по предупреждению, диагностике и лечению хирургических заболеваний.

С 2002 по 2020 гг. он являлся профессором кафедры факультетской хирургии, заведующим кафедрой хирургических болезней №1, заведующим кафедрой общей хирургии КГМА им. И.К. Ахунбаева.

В общей сложности Бейшеналиевым А.С. опубликовано более 270 научных работ, в том числе 14 монографий, 10 учебно-методических руководств, 9 изобретений, 35 рацпредложений. Под его руководством защищены 1 докторская и 15 кандидатских диссертаций по медицинским наукам, утверждены 3 докторские и 6 кандидатских работ.

С 2020 г. Бейшеналиев А.С. занимает должность министра здравоохранения Кыргызской Республики. Профессор А.С. Бейшеналиев обладает высокой профессиональной компетентностью, имеет большой опыт работы руководителя, практические и профессиональные знания и навыки, проявляет большой интерес к передовому опыту, обладает высокой работоспособностью.

Под руководством министра Бейшеналиева А.С. ведутся работы по предупреждению дальнейшего распространения коронавирусной инфекции, качественному оказанию медицинских услуг населению и мероприятий по проведению вакцинаций.

Помимо выполнения профессиональных обязанностей, Бейшеналиев А.С. занимается общественной и благотворительной деятельностью. В свое время он внес большой вклад в увековечение и пропагандирование памяти выдающегося хирурга И.К. Ахунбаева, установив его бюст перед клиникой, носящей его имя, и памятник в родном селе И.К. Ахунбаева в Тору-Айгыре Иссык-Кульской области. Также он добился установки памятника И.К. Ахунбаеву перед зданием Кыргызской государственной медицинской академии, издал несколько биографических книг о мэтре хирургии, снял документальный фильм «Иса Ахунбаев – легенда кыргызской хирургии».

В 2018 г. он организовал и провел крупный научно-практический семинар на Иссык-Куле, посвященный 90-летию великого писателя Айтматова Ч.Т.

Бейшеналиев А.С. регулярно оказывает помощь жителям родного села Кызыл-Суу: отремонтировал и оснастил мебелью кабинет биологии в школе, построил баню, двухэтажный детский сад на 80 мест, регулярно делает подарки детям на праздники, в том числе 15 детям-инвалидам. Лучшим ученикам школы по итогам учебного года выплачивает стипендию. Ежегодно лучшим 70-ти ученикам школ Кеминского района предоставляется возможность бесплатно отдохнуть в пионерском лагере на озере Иссык-Куль.

За добросовестную, плодотворную деятельность Бейшеналиев С.А. был награжден знаком «Ак жүрөк» (Доброе сердце) Международного благотворительного фонда «Айкөлдүк» (Великодушие), был признан «Человеком года» газетой «Кыргыз Туусу», стал лауреатом академической премии им. И.К. Ахунбаева в 2017 г. В 2019 г. он был награжден медалями им. Ч.Т. Айтматова, «Чуй облусунун ардактуу атуулу», «Кемин районунун ардактуу атуулу».

Алымкадыр Савирдинович – отличный семьянин, женат, имеет троих детей, пятерых внуков.

Уважаемый Алымкадыр Савирдинович!

Примите наши поздравления с 65-летием! Вы, кыргызский государственный деятель, посвятили свою жизнь медицине, приобрели большой профессиональный опыт и глубокие знания.

Сегодня Ваша деловая энергия и талант управленца востребованы в Министерстве здравоохранения Кыргызской Республики. Убеждены, что Ваша плодотворная деятельность послужит дальнейшему эффективному развитию системы здравоохранения на благо сохранения жизни и здоровья кыргызских граждан.

Искренне желаем Вам неиссякаемых душевных сил, благополучия, добра и, конечно же, крепкого здоровья!

Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики

Отделение химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук Национальной академии наук Кыргызской Республики

К 85-летию Мамытова Миталипа Мамытовича – советского и кыргызского врача-нейрохирурга, доктора медицинских наук, профессора, заведующий кафедрой неврологии и нейрохирургии КГМА, академик НАН КР

***«ОЙ КИРДЕГЕНДЕ МЭЭ УУЛАНАТ»
(когда грязнятся мысли, отравляется мозг).
Мамытов М.М.***

Миталип Мамытович Мамытов – советский и кыргызский врач-нейрохирург, доктор медицинских наук, профессор, заведующий кафедрой неврологии и нейрохирургии КГМА, академик НАН КР.

Родился 16 декабря 1939 г. в селе Кок-Жар Наукатского района Ошской области Киргизской ССР. Его отец погиб в годы Великой Отечественной войны, Миталипа воспитывала мать. Он был старшим из пятерых детей.

В 1958 году он окончил с отличием среднюю школу.

В 1958-1960 годах обучался в Кызыл-Кийском медучилище, в 1960-1966 годах — в Киргизском государственном медицинском институте. Медучилище и институт окончил с отличием. Свою трудовую деятельность начал после окончания КГМИ в 1966 г. С 1966 по 1971 гг. он обучался в целевой клинической ординатуре и аспирантуре по нейрохирургии при Ленинградском НИИ нейрохирургии им. проф. А.Л. Поленова. Следует отметить, что М.М. Мамытов как высококвалифицированный специалист и ученый сформировался в крупных нейрохирургических центрах Ленинграда, Киева и Москвы. Под руководством знаменитых нейрохирургов России он блестяще защитил кандидатскую диссертацию по нейрохирургическим проблемам опухолей головного мозга при Ленинградском НИИ нейрохирургии имени А. Л. Поленова. В 1972 г. решением Совета Ленинградского научно-исследовательского психоневрологического института им. В.М. Бехтерева от 25 мая 1972 г. (протокол №9) М.М. Мамытову была присуждена ученая степень кандидата медицинских наук, а в 1980 г. решением Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР от 13 февраля 1980 г. (протокол № 6 д/11) присвоено ученое звание доцента.

С 1971 по 1972 годы он заведовал отделением нейрохирургии в Республиканской клинической больнице в городе Фрунзе (ныне Бишкек).

Затем М.М. Мамытов перешел на преподавательскую работу. Сначала в 1972-1976 гг. он работал в качестве ассистента кафедры невропатологии с курсом нейрохирургии, а в 1976-1989 гг. – доцентом Киргизского государственного медицинского института.

Все эти годы М.М. Мамытов упорно работал над проблемой диагностики и лечения опухолей головного мозга. Он обобщил огромный материал – сотни случаев заболеваний больных с опухолью головного мозга, оформляя итоги своей работы в виде докторской диссертации, которую успешно защитил в 1987 г. в Киеве. В 1988 г. решением Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР от 20 мая 1988 г. (протокол № 20д/9) М.М. Мамытову была присуждена ученая степень доктора медицинских наук, а в 1990 г. решением Государственного комитета СССР по народному образованию от 25 октября 1990 г. (за № 488/п) присвоено ученое звание профессора по кафедре нейрохирургии. В течение последующих лет, с 1989 по 1999 гг. Мамытов М.М. трудился профессором кафедры невропатологии и нейрохирургии Киргизского государственного медицинского института (ныне КГМА).

Сфера его научных интересов отличается широким диапазоном – поиск и разработка усовершенствованных методов диагностики, лечения нейрохирургических заболеваний – опухолей головного мозга, черепно-мозговых травм, грыж межпозвонковых дисков, хирургических аспектов воспалительных заболеваний головного мозга, нейрогенной дистрофии внутренних органов, и наглядно иллюстрирует высокую квалификацию специалиста-нейрохирурга и научного деятеля. Профессором М.М. Мамытовым проводятся нейрохирургические операции, не уступающие по сложности операциям международного уровня. Академики АМН СССР А.П. Ромоданов, А.Н. Коновалов высоко оценивали научную и нейрохирургическую деятельность М.М. Мамытова. Он одним из первых в бывшем Союзе проводит изучение иммунореактивности организма при хирургическом лечении опухолей головного мозга в зависимости от гистологического строения и их локализации, и на основе иммунологических показателей разрабатывает оригинальный способ определения злокачественности опухоли головного мозга, за что получает один из своих многочисленных патентов; научно обосновывает иммунотерапию больных в зависимости от состояния иммунореактивности организма. Благодаря активному вмешательству профессора М.М. Мамытова в Кыргызстане, в частности, в Бишкеке функционирует самое высококлассное и современное диагностическое оборудование (рентгено-компьютерная, ядерно-магнитная и функциональная позитронно-эмиссионная ядерно-магнитная томография). Учитывая высокие заслуги в профессиональной и научной деятельности, М.М. Мамытов был выдвинут для избрания членом-корреспондентом Национальной академии наук Кыргызской Республики и в соответствии с Постановлением общего собрания Национальной академии наук Кыргызской Республики от 25 декабря 2000 г. № 1,2 был избран членом-корреспондентом НАН КР по специальности «Нейрохирургия».

Профессора М.М. Мамытова отличает постоянная работа над собой, его девиз – не останавливаться на достигнутом, идти вперед и только вперед. Может быть, еще и поэтому его постоянно окружают молодые хирурги, стремящиеся перенять у мэтра секреты профессионального мастерства. М.М. Мамытов создал крупнейшую школу современных нейрохирургов. Под его руководством защищены более 10 кандидатских и 2 докторских диссертаций, подготовлены к защите 2 докторские и 12 кандидатских диссертаций. В 1989 г. профессор М.М. Мамытов назначен деканом лечебного факультета КГМИ, а в 1997 г. – проректором по науке КГМА, с 2002 по 2005 гг. он занимает пост министра здравоохранения Кыргызской Республики. В 1995 г. он был избран народным депутатом Собрания народных представителей Жогорку Кенеша Кыргызской Республики (1995-2000 гг.). В научном творчестве М.М. Мамытова очень ярко проявляются черты ученого современного типа, который работает не только сам, но и заряжает других своей энергией, своими знаниями организатора, вдохновителя новых идей. Это все претворяется в одновременном выполнении задач в качестве проректора по науке КГМА, главного нейрохирурга МЗ республики, зав. кафедрой невропатологии и нейрохирургии КГМА и депутата Жогорку Кенеша. В 1997 г. Мамытов М.М. избран членом экспертной комиссии по оценке фундаментально-прикладных международных научных проектов международного научного фонда Инко-Коперникус (г. Брюссель). Является членом Исполнительного Комитета Всемирной Ассоциации нейрохирургов.

В 1998 г. он избран почетным членом президиума ассоциации нейрохирургов России и членом Нью-Йоркской Академии наук. Академик М.М. Мамытов – Президент Кыргызской нейрохирургической ассоциации, почетный член ассоциаций нейрохирургов России, Казахстана и Узбекистана, заслуженный деятель науки Кыргызской Республики. С целью укрепления международного сотрудничества и партнерства, взаимного обмена научно-практическим опытом академик М.М. Мамытов посетил самые развитые нейрохирургические центры мира: США, Австралии, Германии, Турции, Дании, Бельгии, Швеции, Швейцарии, Пакистана, Ирана, Монголии, Бразилии и т.д. Почти все нейрохирурги Кыргызстана многократно побывали и прошли повышение квалификации в нейрохирургических учреждениях ближнего и дальнего зарубежья. Следует с удовлетворением констатировать тот факт, что благодаря международному сотрудничеству в рамках различных программ налажена связь с коллегами не только ближнего зарубежья, но и таких стран, как Австрия, ФРГ, Турция, Монголия. В тесном контакте кыргызские нейрохирурги продолжают работать с коллегами из Астаны, Алматы, Новосибирска, Ташкента, Москвы и Санкт-Петербурга. За большие успехи в научной и профессиональной деятельности М.М. Мамытову в 1989 г. присвоено звание «Заслуженный врач Кыргызской Республики», а в 1993 г. региональным комитетом ЮНЕСКО, впервые среди медицинских работников республики, за высокопрофессиональное и милосердное отноше-

ние к больным ему присвоено звание «Боорукер (милосердный)» и присуждена премия этого комитета, а также юбилейная медаль «Манас» (1995). В 1997 г. за существенные достижения в государственной службе, производственной, научно-технической, творческой, воспитательной и общественной деятельности М.М. Мамытов был награжден медалью «Данк».

В 1997 г. М.М. Мамытов вошел в первую десятку лучших людей Кыргызской Республики. В 1998 г. он признан одним из 100 известных людей Кыргызстана «Золотого Века» (Алтын Кылымдын 100 асыл адамдары) и его специально изготовленный портрет выставлен в музее Изобразительных искусств. В 1999 г. М.М. Мамытову присвоено звание «Заслуженный деятель науки Кыргызской Республики». М.М. Мамытов награжден Золотой медалью Кембриджского Международного биографического центра в номинации «Один из миллиона» (2001 г.), Почетным дипломом Ассоциации нейрохирургов России (2002 г.). Он является лауреатом премии Международного благотворительного фонда «Руханият» (2003). За выдающиеся заслуги в общественно-политической и научно-педагогической деятельности он награжден орденом «Манас» III степени (2003), Почетным дипломом Ассоциации нейрохирургов Узбекистана (2005 г.). За выдающиеся научные заслуги М.М. Мамытов в 2006 году был избран действительным членом, академиком Национальной академии наук Кыргызской Республики.

Миталип Мамытович – автор более 300 научных работ, в том числе 8 монографий, руководств, справочников и учебников, опубликованных в отечественной и зарубежной печати по самым актуальным проблемам современной нейрохирургии и невропатологии (от тематики опухолей головного мозга, черепно-мозговых травм, грыж межпозвоночных дисков до нейрохирургических аспектов воспалительных заболеваний головного мозга, нейрогенной дистрофии внутренних органов), 6 авторских свидетельств и изобретений, 75 рационализаторских предложений.

Он – научный руководитель 2 докторских и более 12 кандидатских диссертаций. Мэтр нейрохирургии выполнил более 15000 сложных нейрохирургических операций на головном и спинном мозге. В свое время Миталип Мамытович делал по 7 сложнейших операций в день. Он и сейчас принимает больных и сам делает операции. За огромный вклад в развитие медицинской науки в Кыргызской Республике и выдающиеся достижения в нейрохирургической науке, за работу «Оптимизация специализированной помощи при геморрагических инсультах в Кыргызской Республике» группа ученых-нейрохирургов во главе с академиком М.М. Мамытовым в 2011 году была удостоена Государственной Премии Кыргызской Республики в области науки и техники. Правительство Республики высоко оценило большие заслуги выдающегося кыргызского ученого, основоположника кыргызской нейрохирургии профессора М.М. Мамытова, присвоив ему звание «Герой Кыргызской Республики» и наградив орденом «Ак Шумкар» (30 августа 2011 г.). Кроме этого, он награжден многочисленными медалями, в том числе:

- Золотая медаль Всемирной организации интеллектуальной собственности (2008)
- Премия имени И. К. Ахунбаева «Золотой скальпель» от Общественного фонда «Дарующий жизнь» имени И. К. Ахунбаева (2015)
- Медаль имени Алыкула Осмонова (2015)
- Медаль имени Чынгыза Айтматова (2016)
- Медаль «За заслуги перед КГМА» (2017)
- Премия имени И.К. Ахунбаева НАН КР (2021)
- Премия Межгосударственного фонда гуманитарного сотрудничества государств-участников СНГ «Звезда Содружества» за 2022 год.

Мамытов М.М. является генералом медицинской службы КР.

Миталип Мамытович вместе с супругой Айной Мамытовой, однокурсницей, в последующем заведующей кафедрой по внутренним болезням КГМИ, воспитали и вырастили двух дочерей и сына, которые также пошли по стопам родителей.

Уважаемый Миталип Мамытович! Примите самые сердечные поздравления и пожелания новых научных свершений и дальнейших творческих успехов! Желаем Вам крепкого здоровья и благополучия, долгих творческих лет на благо нашей науки!

Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики

Отделение химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук Национальной академии наук Кыргызской Республики

УТВЕРЖДЕНО
Постановлением Президиума НАН КР
от 25 мая 2016 года № 25
(В редакции постановлений от 28 октября 2020 года № 43)

**ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ И ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ МАТЕРИАЛОВ
ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ**

Редакция журнала «Известия НАН КР» убедительно просит авторов руководствоваться приводимыми ниже правилами и ознакомить с ними, прежде чем предоставят статьи в редакцию. Работы, оформленные без соблюдения этих правил, возвращаются без рассмотрения.

1. Журнал публикует сообщения об исследованиях в области технических, естественных и общественных наук, авторами которых являются академики, члены-корреспонденты, научные сотрудники, иностранные члены НАН КР и другие.

Статьи публикуются в электронных и бумажных вариантах. Электронная версия журнала будет размещаться на сайте www.ilim.naskr.kg.

2. Для опубликования статьи в журнале необходима рецензия, представленная доктором наук по соответствующей специальности в печатном и электронном варианте.

3. Письмо в произвольной форме на имя главного редактора журнала «Известия НАН КР», Президента НАН КР Абдрахматова К.Е.

4. Авторы должны предоставить индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК). К статье прилагаются фамилии авторов на трех языках (**русском, кыргызском, английском**), а также электронные версии текста статей и рисунков.

5. В начале статьи нужно указать полное название учреждения, в котором выполнено исследование, фамилии, имена, отчества, научные звания и регалии всех авторов. В конце статьи продублировать указанные данные, добавив почтовый индекс, **номера телефонов (служебный, домашний, мобильный), факс и электронную почту, место работы, адрес (страна, город), каждого автора на трех языках (кыргызский, русский и английский)**. Необходимо также указать лицо, с которым редакция будет вести переговоры и переписку.

6. Авторы в обязательном порядке прописывают названия темы статей, аннотации и ключевые слова на русском, кыргызском и английском языках. Носитель – Диск или флеш-карта.

7. Возвращение рукописи автору на доработку не означает, что она принята к печати. После получения доработанного текста рукопись вновь рассматривается редколлегией. Доработанный текст автор должен вернуть вместе с исходным экземпляром, а также с ответом на все замечания. Датой поступления считается день получения редакцией окончательного варианта.

8. Редакция журнала «Известия НАН КР» принимает сообщения объемом до **15 печатных листов, размер шрифта – 14-й через 2 интервала**. Рисунки должны быть выполнены четко, в формате, обеспечивающем ясность передачи всех деталей. Каждый рисунок должен сопровождаться подписью независимо от того, имеется ли в тексте его описание. Страницы должны быть пронумерованы. В тексте нельзя делать рукописные вставки и вклейки. Математические и химические формулы и символы в тексте должны быть набраны и вписаны крупно и четко. Следует избегать громоздких обозначений. Занумерованные формулы обязательно включаются в красную строку, номер формулы ставится у правого края. Желательно нумеровать лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

9. Ссылки в тексте на цитированную литературу даются в квадратных скобках, например [1]. Список литературы приводится в конце статьи. **Для книг:** фамилия и инициалы автора, полное название книги, место издания, издательство, год издания, том или выпуск и общее количество страниц. **Для периодических изданий:** фамилия и инициалы автора, название журнала, год издания, том, номер, первая и последняя страницы статьи. Ссылки на книги, переведенные на русский язык, должны сопровождаться ссылками на оригинальные издания с указанием выходных данных.

10. Электронный вариант статей и предоставленных рецензий высылаются авторами на почту ilimbasma@mail.ru.

11. Не принятые к публикации работы авторам не высылаются.

12. Статьи и материалы, отклоненные редколлегией, повторно не рассматриваются.

13. Для покрытия расходов на публикацию материалов сумма оплаты за публикацию статьи составляет для авторов, не являющихся членами НАН КР – 1000 сомов; для авторов из стран СНГ – 50 долларов США; для авторов из стран дальнего зарубежья – 60 долларов США.

Издательская группа:
директор М.А.Токтоболотов (руководитель),
Ж.И. Кочкорбаева, В.А. Закирова, Н.Табылды кызы

Подписано в печать 20.03.2025 г. Формат 60×84 $\frac{1}{8}$.
Печать офсетная.
Тираж 100 экз.

Издательский центр «Илим» НАН КР
720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а